Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten

Marijke Mooijaart

bron
Marijke Mooijaart, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Uitgever LEd, Utrecht 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/mooi006atla01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

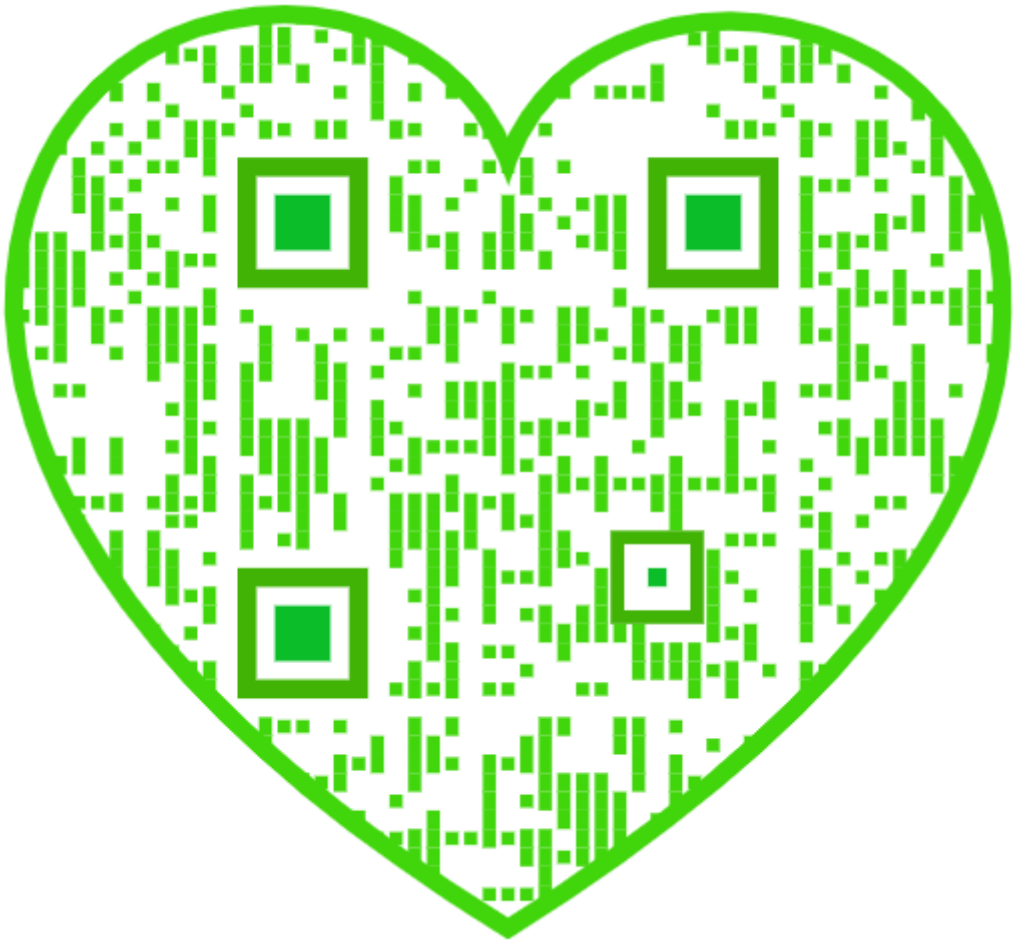

Lijst van kaarten en tabellen

(voor de tabellen zie bijlage 2)

1. KLANKVERSCHIJNSELEN *vocalisme*	pag.nr. kaarten en overzichten
1. Korte vocalen: **a;** overzicht.	81
tabel 0a -**achtig** (**a:e**)	
tabel 0b **machtig** (**a:e**)	
tabel 0c **arm** (**a, ā:e, ē**)	
tabel 0d **arm** (**a, e: ā, ē**)	
tabel 0e **paard** (**a, ā:e, ē**)	
tabel 0f **werf** (**a, ā:e, ē**)	
tabel 0g **al, als** (**a:o**)	
1. kaart AF-I (**a:o**)	83
tabel 1a **ambacht** (**a:o, ō**)	
tabel 1b **bracht** (**a:o**)	
tabel 1c **dacht** (**a:o**)	
2. kaart BAT (**a:e**)	84
3. kaart -SCHAP (suffix) (**a:e, i**)	85
tabel 3a **zal** (**a:e**)	
tabel 3b **zullen** (**ü, û, ō, □:e, ē**)	
tabel 3c **zullen** (**ü:û**)	
tabel 3d **zullen** (**e:ē**)	
2. Korte vocalen: **e;** overzicht.	87
tabel 3e **derde** (**e:a**)	
tabel 3f **derde** (**e:o**)	
tabel 3g **erf** (**e, ē:a, ā**)	
tabel 3h **erf** (**e, a:ē, ā**)	
tabel 3i **kerk** (**e:i**)	
tabel 3j **meers** (**e, ē:a, ā**)	
4. kaart WEG (**e, ē:o, ō**)	89
tabel 4a **brengen** (**e:i**)	
tabel 4b **denken** (**e:i**)	

tabel 4c **kennen** (**e:i**)
5a en 5b. kaart SINT-I (**e:i**) 91
6. kaart SINT-II (**e, i:o, ü**) 92
tabel 6a **is** (**e:i**)
7. kaart -NIS (suffix) (**e:i**) 94
tabel 7a **geldt** (enkv.) (**e:i**)
tabel 7b **eind** (**e:ei, i**)
tabel 7c **mens** (**e:ei**)
tabel 7d **met** (**e:i**)
tabel 7e **welk** (**e:i**)
tabel 7f **wet** (**e:i**)
tabel 7g **wel** (**e:ā**)
tabel 7h **Willem** (**e:ā**)
tabel 7i **helft** (**e:ē**)
tabel 7j **wet** (**e, i:ē**)

3. Korte vocalen: **i;** overzicht. 95
tabel 7k **binnen** e.a. (**i:e**)
tabel 7l **min** (**i:e**)

tabel 7m **twintig** (**i:e**)
8. kaart ABDIS (suffix -**is**) (**i:e**) 96
9. kaart MIS (znw.) (**i:e**) 96
10. kaart MIS- (prefix) (**i:e**) 97
tabel 10a (**n**)**immer** (**i:e**)
tabel 10b **timmer** (**i:e**)
tabel 10c **ridder** (**i, e:ü**)
11. kaart LIGGEN-I (**i:e**) 98
12. kaart (Z)ONDERLING (suffix -**ling**) (**i:a**) 99

4. Korte vocalen: **o;** overzicht. 100
tabel 12a **donder** (**o:ü**)
13a en 13b. kaart OP (**o:ü**) 101
14. kaart -TOCHT (suffix) (**o:ū**) 102
tabel 14a **vol** (**o:ü**)
tabel 14b **kond** (**o:ü** <u>)
tabel 14c **om** (**o:ü** <u>)
tabel 14d **ons** (**o:ü** <u>)
tabel 14e **oorkonde** (**o:ü** <u>)
tabel 14f **kort** (**o:ü** <u>)
15. kaart BURG-I (soortnaam) (**o:ü** <u>) 103
16. kaart BURG-II (eigennaam) (**o:ü** <u>) 104

5. Korte vocalen: **ü;** overzicht. 105
17. kaart BRUG-I (soortnaam) (**ü:i, e**) 106
18. kaart BRUG-II (eigennaam) (**ü:i, e**) 106
19. kaart DUNKEN (**ü: e,i**) 107
tabel 19a **put** (**ü:e, i**)
tabel 19b **stuk** (**ü:i**)
tabel 19c **bunder** (**ü, ū:o, ō**)
20. kaart MUNT (**ü, ū:o, ō**) 109
21. kaart ZULK-I (**ü:wi**) 110
22. kaart ZULK-II (**ü:e**) 111
tabel 22a **luttel** (**ü:e**)

6. Lange vocalen: **å;** overzicht. 112
23. kaart GRAAF (**â:ê**) 113
24. kaart NAAST-I (**â:ê**) 113
tabel 24a **twaalf** (**ā:ê**)
25. kaart MAAD (**â, a:ē, e**) 114
tabel 25a **gaat** (**â:ê,ie,ei**)
tabel 25b **staat** (**â:ē,ie,ei**)
tabel 25c **gaat** e.a. (**ê:ei**)
26. comb.kaart STRAAT e.a. (**â:ō**) 116

7. Lange vocalen: **ê** en **ē;** overzicht. 117
tabel 26a **begeren** (**ē:ā**)
tabel 26b **wereld** (**ē:ā**)
tabel 26c **week** (**ē:ō**)
27a en 27b. kaart GENE (**ē:ō,** □) 119
28a en 28b. kaart HEER (**ê, e:ā, a**) 120

8. Lange vocalen: **î;** overzicht. 122

9. Lange vocalen: **ô** en **ō;** overzicht. 122
29. kaart DOOR (**ō** <o> etc.:□ **<ue>** etc.) 123
tabel 29a **mogen** (**ō** <o>:□ <oe>)

30. kaart ZOON (**ō** <o>:**ō,** □ <oe>) 124
tabel 30a **zoon** (**ō** <o> :□ <ue>)
31. kaart GROOT (<o>:<oe>) 124
32. kaart KOMEN-I (enkv.) (**o:ō**) 126
33. kaart KOMEN-II (meerv.) (**o:ō**) 126
34. kaart WOORD (**ō, o:ā, a, e**) 128

10. Lange vocalen: **ū;** overzicht. 129

11. Lange vocalen/diftongen: **ie**; overzicht. 129
35. kaart DIETS (**ie:ū**) 130
36. kaart LIEDEN-I (**ie:ū**) 131
37. kaart LIEDEN-II (**ie:ē**) 131
tabel 37a **nieuw** (**ie:ū**)
tabel 37b **brief** (**ie:ē**)

12. Lange vocalen/diftongen: **oe;** overzicht. 134
tabel 37c **broeder** (**oe:ū**)
tabel 37d **genoeg** (**oe̊:**)
38a en 38b. kaarten GOED (**oe:ū**) 135-136
39. kaart BROEDER (**oe:ō**) 138
40. kaart -DOM (suffix) (**oe, ō:o**) 139
41. kaart GENOEMD (**oe, ō** <oe>:**o**) 140
tabel 41a **behoef** (<oe>:<ou>)
42. kaart GENOEG (<oe>:<ou>) 141

13. Diftongen: **ei**; overzicht. 142
43. kaart EIGEN-I (**ei:ê**) 143
tabel 43a **gemeen** (**ei:ê**)
44. kaart HEIDE (**ei:ê**) 144
tabel 44a **heilig** (**ei:ê**)
tabel 44b **weide** (**ei:ê**)
tabel 44c **een** (**ê:ei**)
tabel 44d **deel** (**ê:ei**)

tabel 44e **geen** (**ê:ei**)
45. kaart HETEN (**ê:ei**) 146
46. kaart STEEN (**ê:ei**) 146
47. comb.kaart DEEL e.a. (**ê:ie**) 148
48. kaart EERST (**ê:ie**) 148
49. kaart -HEID-I (suffix, geflect.) (**ei:ē**) 150
50. kaart -HEID-II (suffix, ongeflect.) (**ei:ē**) 150

14. Diftongen: **ou;** overzicht. 151
tabel 50a **gegolden** (**ou:a/o/u + l** + dent.)
tabel 50b **houden** (**<ou>:<au>**)
51a en 51b. kaart BOUDEN (**ou:oi**) 153
52b. kaart WOITIN (**oi:ei**) 153
53a en 53b. kaart CLAUS (**au:ai**) 156

15. Sjwa; vocaal in niet- of zwak-beklemtoonde syllabe; overzicht. 157
54a en 54b. kaart -IG (suffix) (**ə, e:i, î**) 159
55a en 55b. kaart -TIG (suffix) (**ə, e: i**) 160
56. kaart -IJN (suffix stoff. bnw.) (**ə, e:i, î**) 162
57. kaart -KIJN-I (dim. suffix soortn.) (**ə, e:i, î**) 162
58. kaart -KIJN-II (dim. suffix eigenn. (**ə, e:i, î**) 163
59. kaart EIGEN-II (suffix -**ijn**) (**ə, e:i, î**) 163

60. kaart -LIJK-I (geflect.) (**ə**, **e**, **ē**:**i**, **î**) 166
61. kaart -LIJK-II (ongefl.) (**ə**, **e**, **ē**:**i**, **î**) 166
62a en 62b. kaart HEEFT (**heeft, heft**:**hevet**) 169
63. kaart HOOFD (**hoofd**:**hoved**) 170
64. kaart TWAALF (**twaalf**:**twalef**, -**lif**) 171

consonantisme

16. Consonanten: **b;** overzicht. 173
tabel 64a **om** (**omme**:**ombe**)
tabel 64b (**n**)**immer** ((**n**)**immer**:(**n**)**imber**)

17. Consonanten: **d;** overzicht. 173
tabel 64c **bunder** (**bunder**:**bunre**)
65. kaart DONDER (**donder**:**donre**) 174
66. kaart MINDER (**minder**:**minre**) 175
tabel 66a **meerder** (**meerder**:**meerre**)
67. kaart ENDE DIE (**ende die**:**entie**) 176

18. Consonanten: **f;** overzicht. 178
68. comb.kaart ACHTER e.a. (-**ft**:-**cht**) 179
tabel 68a **achter** (-**ft**:-**cht**)
69. kaart -ACHTIG (suffix) (-**ft**:-**cht**) 179
tabel 69a **gift** (-**ft**:-**cht**)
tabel 69b **kocht** (-**ft**:-**cht**)
tabel 69c **nicht** (-**ft:-cht**)
70a en 70b. kaart OFTE-I (-**ft**:-**cht**) 180
tabel 70a **vijfte** (-**ft**:-**cht**)
71. kaart HELFT (**helft**:**helt**) 182

19. Consonanten: **g;** overzicht. 183
72a en 72b. kaart GE- (prefix in volt. dw.) (**ge**-:**i**-) 184
73a en 73b. kaart GEMET (prefix **ge**-) (**ge**-:**i**-) 185

74. kaart LEGET (**leit:leget**) 187

tabel 74a **zeget** (**zeit:zeget**)

tabel 74b **-zeged** (volt. deelw.) (**-zeid:-zeged**)

75a en 75b. kaart PENNING (**penninge:penege**) 189-190

76. kaart BRUG-III (<ggh>:<cgh>) 193

77. kaart LIGGEN-II (<ggh>:<cgh>) 194

78. kaart ZEGGEN (<ggh>:<cgh>) 194

20. Consonanten: **h;** overzicht. 196

tabel 78a **half** (**half**:**alf**)

tabel 78b **uit** (**uit**:**huit**)

79. kaart BEHOEF (**behoef**:**boef**) 198

21. Consonanten: **j;** overzicht. 199

80. kaart JEGEN-I (**j**:**t,s**) 200

81. kaart JEGEN-II (**t**:**s**) 200

82. kaart U (**u**:**ju**) 202

83a en 83b. kaart OF-I (nev. voegw.) (**of**:**jof**) 203

84a en 84b. kaart OF-II (ond. voegw.) (**of**:**jof**) 204

22. Consonanten: **k;** overzicht. 205

85a en 85b. kaart KWAM(EN) (**k**:**kw**) 206

23. Consonanten: s; overzicht. 207

86. comb.kaart SCHULD e.a. (<sc>:<sch>) 207
87. comb.kaart EISEN e.a. (<sk>:<sg>) 208
88. comb.kaart BRUGS e.a. (<sc>,<sch>:<s>) 208

24. Consonanten: **t;** overzicht. 211
89. comb.kaart TLAND e.a. (**t-:d**-) 211

25. *spelling*

Lange vocaal in gesloten syllabe en consonanten; overzicht. 213
90. kaart JAAR (<a>:<ae>) 214
91. kaart NAAST-II (<a>:<ae>) 214
tabel 91a **heeft** (<e>:<ee>,<ei>)
tabel 91b **tijd** (<i>,<ii>:<ie>)
92. kaart WIJF-I (<i>:<ii>,<ie>) 215
93. kaart WIJF-II (<i>,<ii>:<ie>) 215
94. kaart DOOR-II (<o>:<oe>) 216
tabel 94a **groot** (<oe>:<oo>)
95. kaart HUIS (<u>:<ue>,<ui>,<uu>) 216
tabel 95a **uit** (<u>:<ue>,<ui>,<uu>)
96. kaart UIT (<uu>:<ue>,<ui>) 217
97a en 97b. kaart CIJNS-I (<c>,<s>:<ts>) 220
98. kaart CIJNS-II (**cijns:tijns**) 221
99. kaart GEVEN-I (<g>:<gh>) 223
100. kaart ZEE (<s>:<z>) 224
101. kaart ZEGEL (<s>:<z>) 225
102. kaart GEVEN-II (<u>:<v>) 226
103. comb.kaart ZWEREN e.a. (<su>:<sw>) 227

2. MORFOLOGISCHE VERSCHIJNSELEN

26. Morfologische verschijnselen: *zelfstandige naamwoorden*; overzicht. 228

tabel 103a **waardeur** e.a. (meerv.uitg. -**s:-e,-en**)

104. kaart RIDDER (meervoudsuitgang -**s:-e, -en**) 229

105. comb.kaart BROEDER e.a. (mv.uitg. -**s:-e,-en**) 230

106. kaart MAN (meervoudsuitgang -**s:0,-e,-en**) 230

107. kaart SCHEPEN (meervoudsuitgang -**e,-en:**0) 231

108. comb.kaart -ERSE (-**erse**:overige fem. suffixen) 234

109. comb.kaart -ES (-**es:**overige fem. suffixen) 234

110. comb.kaart -IN (-**in**:overige fem. suffixen) 235

111. comb.kaart GRAVIN e.a. (-**in:-nede**) 235

112. comb.kaart MEESTEREGGE e.a. (-**egge:-erse**) 236

113b. kaart INCARNATIE (-**ie:-ioen**) 237

114. kaart ZONDAG-I (**zo**(**e**)**n-:zo**(**e**)**n**(**n**)**en**-) 239

115. kaart ZONDAG-II (**zon**(**nen**)-:**zoen**(**en**-)) 239

116. kaart MAANDAG (**maan-:manen**-) 240

117. kaart DINSDAG-I (**din**(**g**)**s-:di**(**n**)(**g**)**sen**-) 240

118. kaart DINSDAG-II (**din**(**g**)**s**(**en**)-:**disen**-) 241

119. kaart WOENSDAG (**woens-:goens**-) 241

120. kaart VRIJDAG (**vrij-:vrijen**-) 242

121. kaart EIGENDOM (-**dom**:-0) 244

122. kaart GEBOORTE (-**te-:nis**) 245

123. kaart OORKONDSCHAP (-**schap:**-0) 245

27. Morfologische verschijnselen: *voornaamwoorden*; overzicht. 248

tabel 123a **hij** (<i>, <ii>:<ie>)

124. kaart WIJ-I (<i>:<ii>, <ie>) 249

125a en 125b. kaart WIJ-II (<i>, <ii>:<ie>) 249-250

126. kaart HEM-I (**hem**:**heme**) 252

127. kaart HEM-II (**hem**(**e**):**hom**(**e**), **hum**(**e**)) 253

tabel 127a **wij** (**wij** e.a.: **wer** e.a.)

128. kaart ZIJ (**zij**:**zoe**) 254

129. comb.kaart WIJLIEDEN e.a. (**wij** e.a.:**wijlieden** e.a.) (tabel ontbreekt) 255

130. kaart DES (**des**:**das**) 257

28. Morfologische verschijnselen: *werkwoorden*; overzicht. 258

131. kaart BEN (**ben**:**bem**) 259

132. kaart GEWEEST-I (**geweest**, -**wezen**:**gezijn**) 260

133. kaart GEWEEST-II (**geweest**:**gewezen**) 261

134. kaart GAAND (**gaand**:**gangend**) 262

135. kaart STOND(EN) (**stond**:**stoed**) 264

136. kaart WILDE(N) (**wilde**:**woude, wolde**) 265

137. kaart VOLT. DEELW. (**ge**-:0-) 266

138. kaart ZEGELEN (0-:**be**-) 268

29. Morfologische verschijnselen: *overige categorieën*; overzicht. 269

139. kaart DUIZEND (-0:-**tig**) 269

140a en 140b kaart AF-II (**af**, **of**:**ave**) 271

141a en 141b kaart OFTE-II (**of, och**:**ofte, ochte**) 272

142. kaart MIDSZOMERS (**midszomers**:**in**/**te midden zomer**) 273

3. LEXICALE VERSCHIJNSELEN

30. Lexicale varianten; overzicht. 275

143. kaart ANDAG (**andag**:**octaaf**) 277

144. kaart BRIEF (**brief**:**letter**) 278

145. kaart CHARTER (**charter, kaart**:**handvest**) 279

146. overzichtskaart OPPERVLAKTEMATEN (tabel ontbreekt) 282

147a en 147b. kaart BUNDER (**bunder**:**morgen, gemet**) 283

148. kaart MORGEN (**morgen**:**gemet**) 284

149. kaart BURGER (**burger**:**poorter**) 289

150a en 150b. kaart KERST- (**kerst**-:**midwinter**) 290

151a en 151b. kaart KOND DOEN (**doen kond**: **doen te weten**) 292

152. kaart MEERS (**meers**:**beemd, maad**) 295

153. kaart BEEMD (**beemd**:**maad**) 295

154. kaart PAARD (**paard**:**ors**) 298

155. kaart PINKSTEREN (**pinksteren**:**sinksen**) 299

156. kaart TACHTIG (**tachtig**:**vierwerftwintig**) 301

157. kaart TAFEL (**tafel**:**dis**) 303

tabel 157a **togen** (**togen**:**tonen**)

158. kaart VONNIS (**vonnis**:**wijsdom, oordeel**) 304

159. kaart WIJSDOM (**wijsdom**:**oordeel**) 305

160. kaart VOOGD (**voogd**:**momboor**) 306

Afkortingen; aanwijzingen voor de gebruiker

Literatuur:

Afkortingen van handboeken en tijdschriften vindt men in de literatuurlijst.

Wanneer met de afkorting *KA*, gevolgd door een enkele cijferaanduiding naar een plaats in de *Klankatlas* (Berteloot 1984b) wordt verwezen, wordt gedoeld op het nummer van de kaart in deel 2 en op de bijbehorende tekst in deel 1. In andere gevallen wordt met *p. n* verwezen naar deel 1 (Tekst), en met *kaart n* naar deel 2 (Platen).

Verwijzingen naar de bronteksten:

Een bronvermelding bestaand uit 6 cijfers zonder meer verwijst naar pagina-(eerste 4 cijfers) en regelnummer (laatste 2 cijfers) van de ambtelijke reeks van het *Corpus-Gysseling* (Gysseling 1977a), ook aangeduid als *CG-I*.

De vindplaatsaanduiding kan voorafgegaan worden door een code voor andere bronnen:

NB: Der Naturen Bloeme, ed. Gysseling 1980-1987, deel 2.
RB: Rijmbijbel, ed. Gysseling 1980-1987, delen 3 en 4.
Oudb: Het oudste goederenregister van Oudenbiezen. Buntinx en Gysseling 1965.
Obit: Antwerps Obituarium. Typoscript M. Gysseling naar het handschrift.

In bronvermeldingen worden verder de afkortingen gebruikt:

Hgk: Hollandse grafelijke kanselarij
Vgk: Vlaamse grafelijke kanselarij
Bhk: Brabantse hertogelijke kanselarij

Woord vooraf

Velen hebben mij op een of andere manier bijgestaan bij het onderzoek voor deze atlas en de productie ervan. Ik zal hen zoveel mogelijk persoonlijk bedanken.

Enkelen van die velen, die een wel zeer substantiële bijdrage hebben geleverd, noem ik echter ook op deze plek. Dat zijn: Wim den Brinker, die de automatische vervaardiging van de kaarten voorbereidde, Ronald Braam, die de opvraagprogrammatuur schreef en een aantal malen aanpaste, en Peter van der Heijden, die de statistische analyses van het materiaal uitvoerde.

Tenslotte wil ik alle INL-collega's danken die mij hebben geholpen met raad, daad en belangstelling. In het bijzonder geldt dat voor de redactieleden van het VMNW, die mij daarboven vijf jaar kost en inwoning hebben verschaft.

1. Ter inleiding

1. *Onderzoek van Middelnederlandse dialecten*

De uiterst gevarieerde taalvormen die wij in de Nederlandstalige documenten uit de middeleeuwen aantreffen, nodigen nog steeds uit tot onderzoek. Studie van dit Middelnederlands hoeft niet noodzakelijk dialectonderzoek te zijn. Weliswaar bestond het Nederlands tot het doorbreken van de uniformerende Renaissanceidealen in de schrijftaal uitsluitend als verzameling dialecten, maar deze hadden toch voldoende gemeenschappelijke kenmerken om als taal afgegrensd te worden tegenover naburige talen[1]. Toch is er juist voor de regionale talen van het Middelnederlands al geruime tijd belangstelling, die zich manifesteert vanuit verschillende invalshoeken[2]. Elk historisch dialect afzonderlijk kan in de context van zijn voorbije en volgende ontwikkeling onderzoeksobject zijn, als schakel in de keten van verschillende taalfasen, zoals het geval is in de dialectmonografieën van bijv. Jacobs 1911 en Hoebeke 1968. Maar tegelijk kan het dialect bezien worden in zijn relatie tot de andere dialecten waarmee het samen een groter diasysteem[3] vormt; zie o.a. de (van kaarten voorziene) taalgeografische studies van Heeroma 1935 en Van den Berg 1938. En ook al voor het Middelnederlands is onderzoek naar het bestaan van algemene naast meer lokale of regionale varianten relevant. Van Loey 1937 toont al voor het begin van de 14e eeuw aan, dat scribenten bepaalde varianten verschillend waardeerden, blijkens wijzigingen die ze bij het kopiëren toepasten. Zie hiervoor ook Willemyns 1971b.

De verschillende benaderingen leiden uiteraard tot verschillende soorten verklaringen, die echter ook samenhang kunnen vertonen. De vaststelling bijvoorbeeld dat een bepaalde klankwet bij het ene woord wel zichtbaar is en bij het andere niet, kan gekoppeld worden aan de veronderstelling, dat invloed uit naburige (expansie-)gebieden deze oneffenheid (gezien vanuit neogrammatisch standpunt) heeft veroorzaakt.

Welke benadering men ook kiest, eigen aan historisch dialectonderzoek is, dat het onderzoeksmateriaal dikwijls aanzienlijke problemen oproept. De beperking tot (geschreven) teksten is in vele opzichten een handicap die historisch taalonderzoek ten achter stelt bij de studie van moderne talen. Voordat een geschreven vorm als een valide gegeven kan worden beschouwd, moet de relatie spellingvorm-

1 De afgrenzing tegenover het Engels, het Fries en de Romaanse talen vormt geen probleem; het is evenwel aannemelijk dat de middeleeuwse voorstadia van het huidige Nederlands en Duits gezamenlijk een dialectcontinuüm vormden, het *Continentaal-Westgermaans.* Zie. bijv. Breuer 1973, De Grauwe (te versch.), en zie ook hoofdstuk 5 en kaart 35 in dit boek met betrekking tot de woorden **diets** en **duuts**.

2 In Goossens 1977 wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van het Nederlandse dialectonderzoek, waarin ook de studie van de historische dialecten een plaats heeft. In Goossens 1974b worden de specifieke methoden en technieken van de historische taalgeografie besproken. Terwijl in deze werken de historische dialectologie als onderdeel van de taalwetenschap wordt beschreven, geeft Berteloot 1990b een opsomming van historisch-dialectologische studies met betrekking tot hun toepasbaarheid bij de lokalisering van literaire teksten.

3 Deze term wordt in verband met de status van de Middelnederlandse dialecten gehanteerd door Goossens in de inleidende paragraaf (1.1) in Willemyns 1979.

klankvorm vastgesteld worden. Daarbij kan nooit een van beide als onbetwistbaar ijkpunt dienen, en dreigt dus altijd het gevaar van circulaire redeneringen. Ook moet men zich steeds de vraag stellen naar de representativiteit van een bepaalde taaluiting voor het onderzochte taalsysteem: geschreven taal is geen gesproken taal. En bij dialectonderzoek komt daar nog de vraag bij in hoeverre een taaluiting uit een bepaalde taalfase representatief is voor een van de deelsystemen (dialecten) dat deel uitmaakt van het overkoepelende systeem.

Wat betreft het laatste punt, nadat Te Winkel al in 1892 had gepleit voor onderzoek naar de dialectische verscheidenheid in de Middelnederlandse schrijftaal op basis van rekeningen en keuren (Te Winkel 1892[2], 443-444), hebben ook De Vooys en Van Wijk in 1913, vanuit hun eigen onderzoekspraktijk en -wensen, gewezen op het belang daarvan. Lokale taalkenmerken zouden in ambtelijke teksten beter bewaard zijn dan in literair werk, o.a. omdat ze doorgaans niet gekopieerd zijn; bovendien zijn hun plaats en tijd van ontstaan meestal op andere dan taalkundige gronden vast te stellen (De Vooys 1913; Van Wijk 1913). Maar nog vóór de kwestie van het gebruik van deze bronnen, ligt die van de bereikbaarheid ervan in hun oorspronkelijke vorm, of, in termen van de praktijk, de beschikbaarheid van diplomatische uitgaven. Er waren al enkele bloemlezingen beschikbaar in Obreen en Van Loey 1934 en Willemyns 1979. Voor het Nederlands tot en met 1300 betekende de uitgave, in 1977, van alle toen bereikbare ambtelijke stukken in reeks I van het *Corpus van Middelnederlandse teksten* door Maurits Gysseling (voortaan ook *Corpus-Gysseling-I* of *CG-I*; Gysseling 1977a) een mijlpaal: een diplomatische uitgave door een auteur die op taalhistorisch, historisch en paleografisch terrein als zeer deskundig wordt beschouwd stond borg voor werk waar men blind op kon varen. De winst was des te groter omdat de beschikbaarheid van het materiaal niet alleen via de boekuitgave werd gerealiseerd, maar op het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* ook via een elektronisch bestand, dat dit niet-literaire corpus met zijn kleine miljoen woordvormen aanmerkelijk beter te hanteren maakt (zie voor een beschrijving hoofdstuk 3).

2. *Opzet van de Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*

Tussen het volledige corpus overgeleverde teksten zoals uitgegeven in het *CG-I* en systematisch taalkundig onderzoek daarvan ligt een bewerkingsfase, waarover de onderzoeker zich de volgende vragen moet stellen: Hoe vorm ik uit de ruwe gegevens een representatieve selectie die tot valide onderzoeksresultaten leidt? Hoe presenteer ik deze gegevens zodanig, dat de taalfeiten zo goed mogelijk tot hun recht komen?

In het hiervoorliggende werk wordt beoogd op deze vragen een antwoord te geven door voor het materiaal een bepaalde vorm van ordening en selectie te ontwerpen, en vandaaruit een representatief beeld van het Nederlands van de 13e eeuw in zijn geografische verscheidenheid te geven. Dit beeld, geconcretiseerd in kaarten, commentaren daarop en getabelleerde gegevens, wil een controleerbare eerste interpretatie geven van het materiaal, echter zodanig dat het ook kan dienen als basis voor verder onderzoek.

De selectie wordt op verschillende niveaus verricht. Allereerst wordt bepaald

welke documenten gelokaliseerd materiaal bevatten. Hierover wordt in hoofdstuk 2 gerapporteerd. Vervolgens wordt, in hoofdstuk 3, bepaald welke telwijze tot de meest reële frequentieverhoudingen kan leiden. Tenslotte wordt uit de woordenschat van het geselecteerde materiaal (waarvan de omvang een volledige behandeling al om praktische redenen uitsluit) een aantal woorden gekozen, waarvan de klank- en vormvariatie, soms uitdrukkelijk spellingvariatie, in beeld wordt gebracht en besproken. Bovendien wordt van een aantal woorden de geografische spreiding in relatie met die van hun min of meer synonieme tegenhangers onderzocht en in onomasiologische kaarten gepresenteerd. De representativiteit van de keuze bestaat eruit, dat een groot aantal van de bekendste klank- en morfologische verschijnselen zijn behandeld, maar steeds met de beperking dat zij in frequent voorkomende woorden in ons bestand moesten voorkomen. Enkele voorbeelden: de tweede persoon (enkelvoud en meervoud) is er maar zelden in te vinden, en het voorkomen van bijv. het woord **mens** (waar de vocaal als **ei** zou kunnen verschijnen) blijkt af te hangen van de regionale fraseologische voorkeur van de oorkonde-schrijver, die bij het bepalen van de geldigheid van het opgestelde document al of niet kiest voor de uitdrukking: **voor elken mense** ‘voor iedereen’. De keuze van de lexicale verschijnselen wordt nog meer bepaald door het taaleigen van het ambtelijk document. Syntactische verschijnselen zijn niet behandeld, op een geval van woordgroepsyntaxis na. Onderzoek op dit grammaticale niveau is zeker voor historische teksten bijzonder problematisch en tijdrovend en dient als afzonderlijke studie aangevat te worden.

De titel *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten (AVT)* refereert om te beginnen via *Atlas* aan de 160 kaarten die het grootste deel van dit boek uitmaken. Deze kaarten hebben de functie van meest directe, visuele weergave van het geografische aspect van de taalvariatie, en zijn onmiddellijk te relateren aan de opgave van de gegevens per plaats in tabelvorm. Zomin als andere taalatlassen volledig zijn, zomin heeft deze atlas de pretentie dat te zijn; een atlas beoogt doorgaans een overzicht over een bepaald, soms beperkt terrein te bieden, in dit geval de 13e-eeuwse ambtelijke schrijftaal. De term *Vroegmiddelnederlands* is in gebruik geraakt voor het 13e-eeuwse Nederlands zoals opgenomen in de databank van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, waar de atlas geproduceerd is. Dat de eeuwwisseling als grens is genomen houdt verband met het feit, dat een dataopslag per eeuw is gepland, o.m. als basis voor periodewoordenboeken, en met deze afbakening sluiten wij dan ook aan bij het databestand voor de volgende periode, de 14e eeuw (zie verder). *Taalvarianten* verwijst naar de verschillende varianten van eenzelfde lexeem in geschreven teksten, waarvan de kaart in de eerste plaats de geografische spreiding laat zien, maar die in de toelichtingen op de kaarten ook met betrekking tot andere aspecten besproken worden.

De toelichtingen of *commentaren* bij de kaarten, bijeengebracht in hoofdstuk 6, maken gebruik van het vereenvoudigde, overzichtelijke beeld van de kaarten. Zij geven ten eerste de noodzakelijke informatie over de gegevens die op de kaarten staan: welke spellingen wel of niet zijn meegerekend, en waarom een bepaald woord in een bepaalde regio niet vertegenwoordigd is, enz. Hier wordt dus steeds teruggegaan naar de teksten zelf. Het belang hiervan is, dat er zo steeds op gewezen wordt dat de data die tot de kaarten leiden, interpretaties zijn van de ruwe gegevens in de teksten, en dat daarbij steeds keuzes gemaakt moeten

worden. Bovendien wordt er zo meer licht geworpen op de schrijfpraktijk van de 13e-eeuwse kanselarijen en hun wederzijdse beïnvloeding.

Om de keuze van de gekarteerde dichotomie toe te lichten (de kaarten representeren steeds de frequentieverhoudingen tussen twee (categorieën van) varianten; zie hoofdstuk 4), wordt de herkomst van de desbetreffende varianten besproken. In verband daarmee kan dan vaak een verklaring van het kaartbeeld gegeven worden, bijv., dat een klankwijziging in het ene gebied wel, en in het andere niet optreedt en dat dus het ene gebied de oorspronkelijke, en het andere de gewijzigde klank heeft. Dit zijn overigens 'verklaringen' in beperkte zin: het uiteindelijk waarom van zo'n verschil blijft onbekend. Dit deel van het commentaar op de kaart maakt royaal gebruik van wat hierover in de handboeken, m.n. Schönfeld, Van Loey I en II, Van Bree 1977 en Van Loon 1986, en de etymologische woordenboeken Franck-Van Wijk-Van Haeringen en De Vries 1971 wordt gegeven. Andere verklaringen of suggesties voor verklaringen zijn aan andere benaderingswijzen ontleend. Vaak stuiten wij bijvoorbeeld op lexicaal diffuse verschijnselen, waarbij geprobeerd wordt oorzaken van de spreidingsverschillen aan te wijzen. De oorzaken zijn te zoeken in de richting van analogiewerking, invloed van het schriftbeeld, m.n. bij eigennamen, of de expansiewerking van nabije schrijfcentra. Een externe factor als de laatste veroorzaakt ook lexicale verschillen. Verklaringen in structurele richting dringen zich soms op, maar ze beperken zich tot incidentele gevallen; het taalsysteem als zodanig was ook niet het onderwerp van onderzoek. Gegevens uit de moderne dialecten, tenslotte, worden soms gegeven ter vergelijking. Voor een reconstructie van het 13e-eeuws dialect zijn de feiten uit daarop volgende taalfasen zeker bruikbaar, maar er is grondiger onderzoek van die latere fasen nodig dan dat wat nu in ons kader past.

Naast de kaarten en de deels verklarende commentaren daarbij, worden de gegevens waarop zij gebaseerd zijn, alsmede die van een kleine honderd andere taalvariabelen, meestal onderzocht in verband met de gekarteerde items, in tabelvorm gepubliceerd (bijlage 2). Dit maakt het andere onderzoekers o.m. mogelijk na te gaan, op welke aantallen de frequentiepercentages van de kaarten gebaseerd zijn, en hoe de spreiding binnen de regio's is, terwijl deze gegevens zich bovendien lenen voor verder onderzoek.

Statistische analyse van genoemde gegevens heeft al t.b.v. ons onderzoek plaatsgevonden. Allereerst met als doel de geschiktheid van onze dataverzameling voor kwantitatief onderzoek te toetsen. Dit punt wordt, wat het technische aspect betreft, niet in dit proefschrift behandeld. Met nadruk moet er ook op gewezen worden, dat de gekozen analyse slechts een van de mogelijke analyses vertegenwoordigt. De kwantitatieve behandeling van historisch-linguïstische gegevens is een terrein dat voor het Nederlands nog vrijwel onontgonnen is, maar dat ongetwijfeld nieuwe inzichten kan opleveren[4]. De inhoudelijke resultaten ervan worden behandeld in hoofdstuk 4, waar de dialectindeling van het Vroegmiddelnederlands aan de orde is in het kader van de kartering, en in hoofdstuk 5, waar het gebruik van de *AVT*-gegevens voor lokaliseringsonderzoek besproken wordt.

4 Zie voor het moderne Nederlands: Hoppenbrouwers en Hoppenbrouwers 1988. Over de analyses van de *AVT*-gegevens wordt verslag gedaan in Mooijaart en Van der Heijden, te versch.

3. *Eerder onderzoek naar Middelnederlandse taalvariatie*

Historisch-dialectologisch onderzoek dat eerder in ons taalgebied plaatsvond is geïnventariseerd in de in noot 2 genoemde artikelen van Goossens 1974b, Goossens 1977 en Berteloot 1990b. Van de daar vermelde werken bevatten Heeroma 1935 en Van den Berg 1938 historische taalkaarten, maar deze waren gebaseerd op niet voor taalkundige doeleinden vervaardigde tekstedities. O.m. Moors 1952, Vangassen 1952 en 1964 en Hoebeke 1968 voorzien door de uitgave van regionale of plaatselijke oorkondenverzamelingen voor een deel van het taalgebied in de behoefte aan betrouwbaar materiaal. Van Loey heeft in zijn *Middelnederlandse Spraakkunst* (Van Loey I en II) een uitgebreid overzicht gegeven van de Middelnederlandse klanken en vormen en hun regionale spreiding. De observaties in zijn spraakkunst zijn zeer groot in aantal en in het algemeen betrouwbaar en hebben hun nut bewezen in veel onderzoeken, zoals m. betr. t. de lokalisering van literaire teksten, maar zijn weinig overzichtelijk gepresenteerd. In Goossens 1974a en 1980 worden de gegevens van Van Loey verwerkt tot een structurele historische klankleer van het Nederlands. In Goossens 1980 wordt de samenhang van de spreiding van verschillende klanken over de regio's met betrekking tot bepaalde klankverschijnselen uiteengezet. Bij dit alles bleef de behoefte bestaan aan een opgave van nauwkeurig gedateerde en gelokaliseerde gegevens.

De eerder genoemde uitgave van alle beschikbare 13e-eeuwse stukken in het *Corpus-Gysseling* heeft eind 70-er jaren nieuwe mogelijkheden geopend voor de studie van althans het oudste Middelnederlands, juist doordat ons daardoor een volledige inventarisatie van al het overgeleverde Middelnederlands tot 1301, zoveel mogelijk gedateerd en gelokaliseerd, onder handbereik kwam. Het in aanbouw zijnde *Corpus 14e-eeuws Nederlands* (Van Reenen, Hogenhout-Mulder, Dekker en Huber 1985), dat een representatieve keuze zal bevatten van gelokaliseerd materiaal uit de periode 1301-1400, zal de mogelijkheden verder uitbreiden, niet alleen omdat dit corpus (i.t.t. het *CG-I*) wel over teksten uit het noordoosten van ons taalgebied beschikt (het gebruik van de volkstaal in het schriftelijk verkeer had zich in de 14e eeuw verder uitgebreid), maar ook omdat dan de chronologische ontwikkelingen t.o.v. het 13e-eeuws bestudeerd kunnen worden.

Intussen is het *Corpus-Gysseling* al volop geëxploreerd. In taalgeografische woordstudies als in Pijnenburg 1980, 1982, 1987a, 1988, in Hogenhout en Pijnenburg 1987 (waarin ook van het *Corpus 14e-eeuws Nederlands* is gebruik gemaakt), en in Paardekooper 1991a, Paardekooper 1991b en Paardekooper 1991c. Verder in algemenere taalgeografische studies als Philippa 1987, Pijnenburg 1987b en Pijnenburg 1989a. Ook bij de lokalisering van teksten met onbekende herkomst heeft het *CG* al zijn nut bewezen. In Van Sterkenburg 1975 werden 14e- en 15e-eeuwse glossaria o.a. met behulp van dit corpus in de geografische ruimte geplaatst. Ook de taal van literaire teksten kon aan de hand van de dertiende-eeuwse gelokaliseerde gegevens een betrouwbaarder dialectische karakterisering krijgen. Behalve lokaliseringen van Gysseling zelf in bijv. de editie van *Moriaen* van 1970, maar vooral in van de in de tweede reeks van het *CG* uitgegeven literaire handschriften, doel ik op Van Sterkenburg 1982 en Berteloot 1983. In Van Loon 1986 vormen de taalfeiten uit het *CG-I* een element van het basismateriaal voor een historische fonologie van het Nederlands, soms via de

kaarten van Berteloot 1984b.

De eerste taalatlas op basis van het *CG-I* was van de hand van Amand Berteloot; zijn *Bijdrage tot een Klankatlas van het 13e-eeuwse Middelnederlands* (in het vervolg *Klankatlas* of *KA*) verscheen in 1984. Ondanks de bescheiden titel bevat deze atlas de 'dikste krenten uit de klankgeografische koek van het 13eeuwse Middelnederlands' (Goossens 1983, 561). Voor het vocalisme werd naar volledigheid gestreefd (p. 92); de atlas telt dan ook 127 klankkaarten op een totaal van 150 kaarten. Het consonantisme kreeg een beperktere behandeling met 14 kaarten. Verder bevat de atlas een onomasiologische kaart. Van den Berg 1986 baseerde mede op deze atlas zijn overzicht van dialectkenmerken t.b.v. lokalisering van Middelnederlandse handschriften, en ook werd van de *Klankatlas* gebruik gemaakt in Berteloot 1987, Duijvestijn 1989, Kuiper 1989 en Van den Berg en Berteloot (te versch.).

Tenslotte moet het project vermeld worden, dat historisch en organisatorisch het nauwst met de uitgave van het *Corpus-Gysseling* samenhangt: het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (*VMNW*). Dit project, dat startte in 1988, maakt gebruik van het rechtstreeks van het zetbestand afgeleide electronische bestand van het *CG*, dat op het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* is opgeslagen en inmiddels verrijkt is met verschillende soorten informatie (zie hoofdstuk 2). Dit woordenboek beschrijft de woordenschat van zowel de ambtelijke als de literaire en overige handschriften (uitgegeven in Gysseling 1980-1987) en neemt in zijn artikelen ook informatie op met betrekking tot de regionale spreiding van de woorden of bepaalde varianten daarvan.

4. *De verhouding van de AVT tot VMNW en Klankatlas*

Bij de totstandkoming van het 13e-eeuwse deel van de Taaldatabank op het *INL* (zie hiervoor verder hoofdstuk 2) werd een systematische beschrijving van de woordenschat van die periode gepland, die uiteindelijk vorm zou krijgen in het *VMNW*. Daarnaast achtte men een afzonderlijke behandeling van het taalgeografische aspect hiervan wenselijk (zie Portier en Pijnenburg 1982)[5]. Op deze manier kon een geografisch beeld van een representatieve selectie van de diverse taalverschijnselen, uitsluitend gebaseerd op teksten die op taalonafhankelijke gronden te lokaliseren waren, gerealiseerd worden. In het woordenboek zelf worden wel de frequenties van de woorden en doorgaans ook van hun spellingen vormvarianten gegeven, maar de opgaven in absolute aantallen maken inzicht in de verhoudingen tussen de varianten niet altijd mogelijk. Een ander punt is dat bij deze geografische informatie behalve de ambtelijke ook de literaire teksten zijn betrokken, die door Gysseling (mede) op grond van hun taalkenmerken aan een bepaalde regio of zelfs plaats zijn toegeschreven. Daardoor bevatten de regionale frequentie-opgaven gegevens van verschillende aard. Een voorbeeld: onder de varianten die van het label *Westvlaams* worden voorzien, zijn zowel de vindplaatsen in objectief gelokaliseerde oorkonden begrepen, als enkele op basis van

5 Aanvankelijk werd nog met de gedachte gespeeld de *VMNW*-artikelen zelf van kaarten te voorzien (Pijnenburg 1977).

taalkenmerken gelokaliseerde documenten, en bovendien de vermeldingen in het werk van Maerlant[6]. Deze opgaven zijn daarom minder geschikt om zelf weer als basis voor lokaliseringen te dienen, wat toch een van de toepassingen van dialectische informatie is. Tenslotte wordt in een alfabetisch woordenboek als het *VMNW* alleen via een opgave van synoniemen verwezen naar de inhoud van bepaalde woordvelden. De samenhang tussen betekenis en geografische spreiding kan daarmee niet uitgewerkt worden, wat via een visuele weergave van frequentieverhoudingen van verschillende benamingen voor een bepaald begrip (zoals in enkele *ATV*-kaarten) wel mogelijk is. Dit alles rechtvaardigt naast het *VMNW* met zijn beschrijving van de volledige 13e-eeuwse woordenschat het bestaan van een taalatlas van het 13e-eeuws, die een illustratie geeft van het geografische aspect van een klein, maar representatief deel van de woordenschat van deze taalfase.

Het verschijnen van de *Klankatlas* heeft de *AVT* niet overbodig gemaakt. Allereerst bleef de behoefte bestaan aan een atlas, die zich strikt beperkte tot documenten die uitsluitend op basis van taalonafhankelijke criteria waren gelokaliseerd. In de *Klankatlas* wordt het probleem van de circulariteit bij de lokalisering van teksten wel onderkend, maar er wordt niet de consequentie aan verbonden dan ook van twijfelachtige stukken af te zien; een punt waar ook enkele recensenten op gewezen hebben (voor Van Reenen 1986 is dit wel het belangrijkste punt van kritiek; zie ook Goossens 1983, 565 en Van Sterkenburg 1986, 231). Hoewel de opname van enkele tientallen van dergelijke documenten op het totaal van 1047 verwerkte stukken de *Klankatlas* uiteraard niet meteen ongeschikt maakt als lokaliseringsinstrument, of als basis voor taalkundige studie, is deze onzuiverheid een ongewenste zaak. De selectie van het materiaal voor de *AVT* wordt uitvoeriger behandeld in hoofdstuk 2.

Verder bestrijkt de *Klankatlas* weliswaar een groot deel van de Vroegmiddelnederlandse klankleer, maar er resteren toch vele klank- en spellingverschijnselen die om kartering vragen. Daaronder zijn te noemen het vocalisme van enkele eigennamen, de spelling en klank in de zwak-beklemtoonde syllaben (m.n. suffixen), en spellingontwikkelingen bij het consonantisme. Enkele ervan, zoals de spellingvariatie in het frequent voorkomende suffix -**ig**, kunnen ook waardevol zijn voor de lokalisering van kortere fragmenten. Dan is er nog de morfologische en lexicale variatie, die uiteraard in een klankatlas niet vertegenwoordigd zijn. De gemakkelijke opvraagbaarheid van het gecomputeriseerde bestand maakte het mogelijk, ook allerlei minder bekende verschijnselen uit het materiaal te lichten, die vervolgens al of niet beoordeeld konden worden op geschiktheid voor opname in de atlas. Dit is bij handmatige bewerking een uiterst tijdrovende zaak.

Een ander punt, dat net als de kwestie van de opname van op taalkundige gronden gelokaliseerd materiaal de methode betreft, is de opname en weergave van de gegevens (zie de hoofdstukken 3 en 4). In de *Klankatlas* zijn de kaarten het eindprodukt. Voor een aantal doeleinden is dat geen probleem: de globale verhoudingen tussen varianten bij de scribenten uit de verschillende schrijfcentra is eruit af te lezen, evenals ongeveer het aantal gegevens dat elk schrijfcentrum

6 Deze lokalisering kan verdedigd worden op niet-taalkundige gronden: de handschriften werden waarschijnlijk in Brugge of omgeving afgeschreven. Ze sluit verder aan bij het feit dat Gysseling, met name in *der Naturen Bloeme*, veel 'Westvlaamse insluipsels' aantreft, maar gaat voorbij aan de andere gewestelijke karakteristieken, zoals Zeeuwse en Hollandse, door de uitgever beschouwd als afkomstig uit Maerlants moedertaal (Gysseling 1980-1987, 2, XIV en 3, XII) (zie ook hoofdstuk 5).

biedt voor een bepaalde variabele. Maar de exacte cijfers, nodig als men bijv. vergelijkend kwantitatief onderzoek wil doen, ontbreken; daarvoor moet men teruggaan naar de indices van de boekuitgave of naar de teksten zelf, waarvan overigens een duidelijke en volledige opsomming wordt gegeven. De keuze voor een afzonderlijke presentatie van deze data maakt de keuze van een overzichtelijker, beter leesbaar kaarttype mogelijk omdat het verlies aan gedetailleerde informatie dan gecompenseerd is. Het kan dan nuttig zijn van het traditionele kaarttype, de puntsymboolkaart, af te wijken, en een indruk van de spreiding van bepaalde verschijnselen over de regio's via één oogopslag mogelijk te maken, door een karteermethode te gebruiken die door Dees voor zijn kaarten van het Oudfrans was beproefd (Dees 1980 en 1987)[7].

Tenslotte de commentaren bij de kaarten. De *Klankatlas* geeft bij een aantal vocalen bevredigende verklaringen, in de lijn van de structurele opvattingen die o.a. zijn neergelegd in Goossens 1974a en 1980. De beknoptheid van de toelichtingen maakt soms echter dat aan belangrijke details wordt voorbijgegaan. Door uitvoeriger toelichtingen, waarin vooral steeds een relatie wordt gelegd met de teksten waar de kaarten hun gegevens aan ontlenen, wordt getracht de taalgeografie van het Vroegmiddelnederlands verder bloot te leggen.

7 Zie voor een bespreking van deze atlassen, alsmede van die van het Middel-Zuidwestduits (Kleiber, Kunze und Löffler 1979) en van het Middelengels (McIntosh e.a. 1986) hoofdstuk 4.

2. Basismateriaal

1. *Inleiding*

De in de eerste reeks van het *Corpus-Gysseling* uitgegeven 13e-eeuwse ambtelijke teksten, en dan alleen het Nederlandstalige deel van de woordenschat[1], vormen in principe het materiaal voor de *AVT*. De niet-ambtelijke teksten zijn hiervan uitgesloten, niet wegens het genre, maar om de reden dat geen van de desbetreffende manuscripten op niet-linguïstische gronden gedateerd en gelokaliseerd kon worden[2]. Om een betrouwbare basis te krijgen voor een beeld van de toenmalige dialectische verscheidenheid is het ambtelijke materiaal op de punten *oorspronkelijkheid* en *plaatsgebondenheid* verder geselecteerd. Alleen documenten die wat dat betreft aan bepaalde eisen voldoen, zijn opgenomen in het primaire (of basis-)materiaal (§ 2). § 3 behandelt de reductie van onevenredig grote hoeveelheden gelijkvormig materiaal uit Brugge. Tenslotte zijn enkele niet in het *CG-I* gepubliceerde documenten bij het *AVT*-bestand gevoegd (§ 4).

Een andere kwestie bij de vaststelling van het basismateriaal betreft de behandeling van onomastisch materiaal; zie hiervoor § 5.

Tenslotte volgt in § 6 een beschrijving van het tekstenbestand, dat verrijkt werd met verschillende soorten informatie[3].

2. *Authenticiteit, datering, lokalisering*

2.1 *Authenticiteit*

Een tekst zoals die zich aan ons voordoet in een ambtelijk stuk dat origineel is naar de normen van de diplomatiek, is niet altijd origineel in die zin, dat hij in het desbetreffende document voor het eerst op schrift is gesteld. Niet alleen werd in de normale kanselarijpraktijk voor een oorkonde doorgaans een concept vervaardigd, maar ook kunnen oorkonden er door het gebruik van vaste formuleringen blijk van geven van een voorbeeld, hetzij een legger of een andere oorkonde,

1 Het *Corpus-Gysseling* bevat Latijn in een aantal mengteksten (bijv. doc. nrs. 47, 887) en in dorsale notities; ook wel in (delen van) diplomatische formules. Voorzover Latijnse woorden Germaanse ontleningen waren, of verlatijnste Nederlandse eigennamen, zijn zij als Nederlands beschouwd. De enkele Oudfranse fragmenten zijn op dezelfde manier behandeld.

2 Deze niet-ambtelijke teksten worden dan ook verder in principe buiten beschouwing gelaten. Een enkele maal wordt er uit geciteerd, ter illustratie bij onze kaarten en de bespreking daarvan.

3 Voor de verschillende corpora worden in het vervolg deze benamingen gebruikt: *Corpus-Gysseling-I* of *CG-I* (de ambtelijke reeks): Gysseling 1977a; *Corpus-Gysseling-II* of *CG-II* (de literaire reeks): Gysseling 1980-1987. Dit betreft de boekuitgaven.
Samen met enkele aanvullende bronnen (zowel niet-literaire als literaire; zie hiervoor § 4) en verminderd met het Oudnederlands uit het eerste deel van *CG-II* vormen deze teksten het 13e-eeuwse deel van het woordarchief van de Nederlandse taal op het *INL*. Dit geheel van dertiende-eeuws materiaal, verrijkt met taalkundige en andere informatie (zie § 6), noemen we het *13e-eeuwsetekstenbestand*. Voor de kaarten van de *AVT* wordt hiervan maar een deel gebruikt, geselecteerd volgens de onder de paragrafen 2, 3 en 4 besproken criteria. Dit vormt het *primaire* of *basismateriaal* of *-bestand*, ook wel *AVT-bestand* genoemd. De niet-geselecteerde ambtelijke teksten uit het *13e-eeuwse-tekstenbestand* duiden wij aan met *secundair materiaal*.

overgeschreven te zijn[4]. Een voorbeeld uit ons *13e-eeuwse-tekstenbestand* is de reeks Brugse oorkonden waarin schepenen en gemeente van Brugge een niet-belastbare erfelijke losrente verkopen aan steeds wisselende burgers. Deze 13 documenten, de nrs. 1817-1823 en 1852-1857, alle van dezelfde hand, laten een nagenoeg identieke tekst zien (uiteraard wisselen wel de namen), klaarblijkelijk van één ontwerp of van het eerste origineel afgeschreven. Toch zijn dergelijke zgn. originelen, de rechtsgeldige exemplaren met de vereiste echtheidskenmerken als ondertekening en bezegeling, als oorspronkelijk beschouwd en voor de *AVT* gebruikt[5]. Ten eerste bestaat altijd de mogelijkheid dat ze, al is het maar gedeeltelijk, niet afgeschreven zijn. Verder worden ze in de tekst zelf gedateerd en ook de plaats van ontstaan is meestal in het document zelf gegeven.

Dit in tegenstelling tot als zodanig vervaardigde afschriften. Daarvan weten we zeker dat ze minstens eenmaal overgeschreven zijn, waarbij kans is op verschrijvingen en insluipsels van taalvormen die van het origineel afwijken. Bovendien is bij kopieën de relatie tussen datering/plaatsaanduiding en tekst niet per se aanwezig. Afschriften zijn daarom niet als primaire documentatie beschouwd[6]. Zij kunnen voor een deel dienst doen als secundaire documentatie (zie 2.3.4), zeker als het gedateerde stukken van geïdentificeerde handen betreft; denk aan de afschriften in het Brugse cartularium van ca. 1293, en die in het Haagse van 1299[7].

Vidimus en in originele oorkonden ingevoegde gevidimeerde stukken krijgen dezelfde behandeling als afschriften.

Anders dan bij de hiervóór bedoelde later vervaardigde afschriften ligt het bij gelijktijdige kopieën. Ze hebben weliswaar de bekende bezwaren van het afgeschreven zijn met daarbij de kans op tekstbederf, maar ze zijn aan de andere kant vaak van dezelfde hand als het origineel waardoor ze dicht bij de oorspronkelijke tekst staan. Bovendien is er geen tijdsverschil, zodat het risico van de optekening van verouderde woorden of woordvormen tot een minimum beperkt wordt. Deze afschriften zijn dan ook in het *AVT*-bestand opgenomen, evenals, om dezelfde redenen, tweede en volgende originelen. Ontwerpen zijn in taalkundige

4 Bresslau 1912, 5; Santifaller 1967, 12 en 13, 25, 35. Over de overeenkomst tussen originelen en afschriften w.b. oorspronkelijkheid: Kruisheer in Roelandts en Kruisheer 1979, 36; speciaal m.betr.t. de losrentebrieven: Gysseling 1965, 86.

5 In het geval van de 13 losrente-oorkonden is d.m.v. de steekproefgewijze selectie uit de Brugse oorkonden (zie § 3) slechts één exemplaar in het *AVT*-bestand opgenomen. Ook andere reeksen vrijwel gelijkluidende Brugse oorkonden zijn op deze wijze in omvang beperkt. Dit is, w.b. dergelijke reeksen, echter geen principiële keuze geweest; van andere schrijfcentra zijn series sterk op elkaar lijkende documenten wel opgenomen.

6 Ook Dees en Berteloot nemen om deze reden geen afschriften op; zie Dees 1980, IX; Berteloot 1984b, 14. Verdere argumentatie bij Van Reenen 1986, 132.

7 Kruisheer wees hier met nadruk op met betrekking tot de kanselarij van de Hollandse graven op een bijeenkomst die op 6 juni 1987 op het INL te Leiden gehouden werd over het onderwerp *Selectie van documenten voor de Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*.

zin origineel en vormen primair materiaal[8]. Vertalingen zijn eveneens als oorspronkelijk beschouwd. Beïnvloeding van het origineel is soms aantoonbaar, zoals in de sterk tegen het Latijn aanleunende Gentse keurenvertalingen (doc. nrs. 4, 1788), maar dit betreft waarschijnlijk vooral stijl en zinsbouw, en niet klank of spelling.

Vanzelfsprekend zijn vervalsingen, doorgaans ook lang na de datum van het origineel vervaardigd, niet in aanmerking genomen. (In het *CG-I* is er een opgenomen uit het 4e kwart van de 14e eeuw, nl. doc. nr. 1505.)

De kwestie van de authenticiteit speelt ook binnen de documenten een rol. Waar woorden of woorddelen een gevolg zijn van reconstructie of emendatie door de uitgever zijn ze niet tot het primaire materiaal gerekend. Abbreviaturen zijn wel behandeld in de opgeloste vorm die de uitgever er in de publikatie aan heeft toegekend. Er wordt bij het onderzoek wel rekening gehouden met bijzondere verschijnselen die zich bij deze afkortingen kunnen voordoen.

2.2 *Datering*

Alleen vóór 1301 vervaardigde handschriften zijn in beginsel in het *CG* uitgegeven. De enkele stukken erin die na die tijd tot stand zijn gekomen (doc. nrs. 14, 1935)[9] vielen voor ons primaire bestand af. Daarentegen zijn tekstdelen die rond de eeuwwisseling gedateerd zijn, zoals doc. nr. 1933, wel gehonoreerd. De meeste dateringen blijken direct uit de tekst; is dat niet het geval, dan heb ik me op de oordelen van Gysseling verlaten. Hij dateert in die gevallen op grond van andere interne gegevens zoals optredende personen, of, bij ontbreken daarvan, op grond van externe, vnl. paleografische kenmerken (Gysseling 1964, 186). Hiervoor golden dezelfde normen als voor de lokalisering.

2.3 *Lokalisering*

Het uitgangspunt bij historisch dialectonderzoek is doorgaans, en in elk geval hier, dat de plaats van vervaardiging van een tekst het lokale dialect weerspiegelt. Zonder deze aanname, die abstraheert van de mogelijkheid dat een nietautochtone scribent een ander dialect, bijv. dat van zijn geboortestreek, schrijft, is dit onderzoek niet mogelijk.

Bij dit uitgangspunt gaat het er dus om de plaats van ontstaan van een schriftelijk document te bepalen. Dit is een cruciale kwestie, omdat deze plaatsbepaling de basis vormt van het beeld van de dialectische variatie in de geschreven taal. Waarschuwingen voor de bekende vicieuze cirkel zijn terecht gegeven in Berteloot 1984b, 39[10] en in Van Reenen 1986, 137. Anderzijds vormt

8 Deze parallelteksten worden niet altijd volledig door Gysseling afgedrukt; soms vermeldt hij de varianten in voetnoten. Deze behoren dan eveneens tot ons primaire materiaal.

9 Gysselings motivatie voor publikatie wordt bij de eerste tekst, een vertaling uit het eerste kwart van de 14e eeuw van een Latijnse tekst uit 1254, niet gegeven. In het tweede geval neemt hij de keur, eveneens uit het eerste kwart van de 14e eeuw op 'omdat ze anders onbekend blijft' (*CG-I*, 4, 2889).

10 In deze atlas wordt het hanteren van taalkundige criteria bij de lokalisering van teksten voor taalgeografisch onderzoek verworpen (p. 13). Toch wordt een aantal documenten, dat alleen op basis van de taalkenmerken gelokaliseerd is, opgenomen (p. 39). Voorbeelden zijn: doc. nr. 234, gelokaliseerd in Utrecht, mogelijk vervaardigd in Utrecht of de Hollandse grafelijke kanselarij; doc. nr. 840, gelokaliseerd in Krabbendijke (Gysseling voorzien deze lokalisering

de lokalisering het lastigste aspect van de selectie van stukken voor dialectonderzoek; het is immers gemakkelijker de echtheid of de tijd van ontstaan van een document te bepalen, dan de plaats van ontstaan, zelfs als we met ambtelijke bescheiden te doen hebben. De grootste moeilijkheid ligt in het feit, dat oorkonden (waarbij het lokaliseringsvraagstuk een grotere rol speelt dan bij andersoortige documenten zoals stadsrekeningen of stedelijke keuren) zowel door de uitvaardiger als door de geadresseerde (destinataris) geschreven kunnen zijn (Bresslau 1912, 5; Kruisheer 1979, 257 e.v.). In veel gevallen brengt de vergelijking van het handschrift volgens een door Sickel en Bresslau ontwikkelde methode uitsluitsel. Bij deze methode wordt een stuk toegeschreven aan die instelling, die bij een reeks door eenzelfde hand geschreven oorkonden betrokken is als belanghebbende partij, of het nu als oorkonder of als destinataris is[11]. Zo kan men aannemen dat oorkonden uitgaande respectievelijk van de schepenen van Gistel, Rozendaal en Eeklo (doc. nrs. 779, 1144 en 1150) die hetzelfde schrift vertonen en alle voor de abdij Sint-Andries bestemd zijn, geschreven zijn door een monnik van Sint-Andries, en ze dus te Brugge lokaliseren. Langs deze weg heeft Gysseling het merendeel van de documenten uit de eerste *CG*-reeks thuis kunnen brengen.

Toch hebben wij voor de *AVT* de lokaliseringen zoals die in het *CG-I* gegeven worden niet zonder meer overgenomen, en wel om de volgende redenen.

Ten eerste is Gysseling in 15% van de gevallen zelf onzeker. Hij laat de plaatsnaam dan door een vraagteken volgen (doc. nr. *55 Merkem?*) of hij laat de keus open (975 *Arkel of Schelluinen*).

In een eveneens niet te verwaarlozen aantal gevallen werd de oorkonde niet op externe gronden, maar op taalkenmerken gelokaliseerd. Een voorbeeld: doc. nrs. 660 en 661; twee oorkonden die zowel door de oorkonder (de heer van Renesse) als de destinataris (de graaf van Holland) opgesteld kunnen zijn, maar waarvan wegens oostelijke eigenaardigheden Utrecht als plaats van herkomst is vastgesteld. Hoe gerechtvaardigd een dergelijke lokalisering voor een tekstuitgave ook kan zijn, voor ons doel moeten we ervan afzien.

Dan zijn er enkele lokaliseringen die van enige inconsequentie blijk geven. Men vergelijke de lokalisering van doc. nr. 53 met die van nr. 781: het eerste document wordt op tekstinhoudelijke gronden aan *Brugge?* toegeschreven, met een aantekening over de westelijke inslag van het taalgebruik (vandaar het vraagteken). Doc. nr. 781 zou men te Brugge of Wingene kunnen lokaliseren; daar wordt echter wegens westelijke taalkenmerken *Westelijk West-Vlaanderen* als gebied van

van een vraagteken), mogelijk geschreven te Krabbendijke of in Ter Doest. In bepaalde gevallen geldt als argument voor opname van twijfelachtige stukken de 'geringe dichtheid van het materiaal' (p. 11); dit is principieel aanvechtbaar, juist voor slecht bezette gebieden, omdat daar nauwelijks correctie door wel betrouwbare gegevens geboden kan worden. Een andere inconsequentie ligt in de behandeling van onzekere lokaliseringen (zie ook verder in dit hoofdstuk). Als Gysseling de onzekerheid uitdrukt door een vraagteken, wordt dat genegeerd, en wordt de gesuggereerde lokaliseringsplaats voor zeker aangenomen. Als Gysseling een tweeledige mogelijkheid geeft, wordt zonder verdere motivering voor een van de twee, in de regel de eerste, gekozen (p. 17). Dit is bij een keuze tussen bijv. Arkel of Schelluinen, doc. 975, niet erg bezwaarlijk, bij die tussen Kleve en Holland (doc. nr. 1522) wel. Ook het hanteren van schriftverwantschap wordt verworpen als lokaliseringsbasis (p. 39-40), maar toch worden in de *Klankatlas* de doc. nrs. 268, 487 en 514, uitgaand van de Heer van Nevele, te Nevele gelokaliseerd, terwijl er bij alle drie Gentse belanghebbenden zijn.

11 Een korte beschrijving van deze methode in Kruisheer 1979, 259.

herkomst aangewezen. Ook is de conclusie uit de handschriftvergelijking niet altijd duidelijk. Een voorbeeld: in de doc. nrs. 1193, 1222 en 1268, drie oorkonden van dezelfde hand, zijn verschillende partijen in en rond het huidige Zeeuws-Vlaanderen betrokken. De belanghebbende partij is steeds de abdij Ter Duinen. Er is dus net zoveel reden aan te nemen dat de scribent een monnik uit dat klooster is, als iemand uit de uithof te Kloosterzande, zoals Gysseling stelt.

Een volgende reden om Gysseling niet zonder meer te volgen hangt samen met de mogelijkheid, samenhangende met de voor de *Atlas* gekozen karteermethode (zie hoofdstuk 3), een document niet (met twijfel) aan een bepaalde plaats, maar (met zekerheid) aan een regio toe te schrijven. Op deze manier konden vele van vraagtekens voorziene lokaliseringen worden opgelost. Een voorbeeld vormen de door Gysseling aan *Gent?* toegeschreven rijgeldoorkonden, doc. nrs. 355 t/m 361, die wij in Oost-Vlaanderen als regio plaatsten: er zijn bij deze oorkonden partijen uit verschillende plaatsen in de regio betrokken.

Ten vijfde hebben wij gebruik willen maken van de identificaties van handschrift en dictaat door Kruisheer t.a.v. de oorkonden uit de kanselarij van de graven van Holland[12]. Dit leverde verschillende aanvullingen op, met name van oorkonden door Gysseling in *Holland* gelokaliseerd. Voorbeelden zijn de doc. nrs. 183 en 651a.

Dit alles maakte het noodzakelijk om de lokaliseringen uit het *CG-I* opnieuw te bekijken en daarbij de criteria zo exact mogelijk te formuleren, ook met het oog op de controleerbaarheid. Natuurlijk blijft de lokaliseringspraktijk van Gysseling daarin een belangrijke rol spelen. Criteria en toepassing zijn verder geïnspireerd door het eerder genoemde artikel van Van Reenen en het werk van Carolus-Barré[13].

2.3.1 *Lokaliseringscriteria*

Vooraf moet ik opmerken dat één van de door Carolus-Barré gehanteerde criteria, nl. de vermelding van de plaats van vervaardiging in het document zelf, geen rol speelt bij onze werkwijze. Een dergelijke vermelding komt namelijk alleen voor in stukken die op inhoudelijke en paleografische gronden aan de kanselarij van de graven van Holland zijn toe te schrijven. Ze vermelden doorgaans andere plaatsen dan 's-Gravenhage (doc. nr. 1136 **toet alebrechtsberghe** (een van de grafelijke hoven, gelegen bij Haarlem); doc. nr. 1630 **ter campvere** (Veere)); kennelijk werd een dergelijke plaatsaanduiding vooral zinvol gevonden als de kanselarij op reis was.

In de diplomatiek is het dictaat een criterium dat naast het schrift een belangrijke rol speelt bij het bepalen van de herkomst van teksten (Bresslau 1912, 356 e.v.; Kruisheer 1971, 76-79). Dit zijn in principe tekstinterne criteria, die deel

12 De oorkonden werden daartoe vergeleken met de regesten en de daarop volgende aanduidingen van handen in deel 2 van Kruisheer 1971. In Roelandts en Kruisheer 1979, 39 e.v., maakt Kruisheer nog enkele aanvullende opmerkingen.

13 Carolus Barré 1964, hoofdstuk III, 'Le problème de la localisation des chartes', LXVIII e.v.; Van Reenen 1986. Het eerst vermelde werk inspireerde het tweede en was tevens leidraad bij de selectie van documenten voor Dees 1980 en 1987; zie de inleiding van eerstgenoemde uitgave, VII.

uitmaken van de taalkenmerken van een oorkonde[14]. Wij laten dit punt dan ook buiten beschouwing, behalve wanneer het oorkonden uit de Hollandse grafelijke kanselarij betreft, die op dit punt door Kruisheer onderzocht zijn (Kruisheer 1971). In dit geval gaan ze bijna steeds samen met handschriftidentificatie, of maken ze anderszins deel uit van niet-linguïstische lokaliseringscriteria.

Een ander criterium, t.w. dat van de waarde van regionale en supraregionale schrijfcentra, wordt onder 2.3.2 besproken.

Bij de wel gehanteerde criteria staat de volgende aanname voorop omtrent het verband tussen taalkenmerken van een ambtelijk stuk en de taal van een plaats of streek: het dialect van een ambtelijke tekst is dat van de plaats of streek waarin hij geschreven is.

Als criteria voor de vaststelling van de plaats waarin een document geschreven is, hebben wij de volgende voorwaarden gehanteerd.

1. Is de hand van een bepaald document geïdentificeerd als hand van andere documenten, dan is de plaats waar de hand het desbetreffende document geschreven heeft, dezelfde als de plaats waar hij de meeste van zijn documenten geschreven heeft.
    1.1. Als plaats waar deze het merendeel van zijn document geschreven heeft, geldt de plaats van vestiging van de instantie(s) waarvoor de scribent het merendeel van zijn documenten heeft vervaardigd.

2. Bij onbekende hand geldt het volgende als plaats van vervaardiging:
    2.1 als er slechts één instantie bij het document betrokken is, de plaats van vestiging daarvan;
    2.2 als er meerdere partijen bij betrokken zijn, de eventuele gemeenschappelijk plaats van vestiging daarvan; anders:
    2.3 de plaats van vestiging van de schrijvende instantie. Als schrijvende instantie is beschouwd:
        2.3.1 de enige partij die geacht kan worden een klerk in dienst gehad te hebben; of:
        2.3.2 de instantie die op grond van interne of externe gegevens, met uitsluiting van de dialectkenmerken van het document, het meest voor het schrijverschap in aanmerking komt.
        Deze gegevens betreffen o.a.: de bezegeling, de getuigen, de herkomst van het handschrift, het belang van de partijen bij de oorkonding.

Als volgens 2.1 t/m 2.3 niet met voldoende zekerheid een plaats van vervaardiging kon worden vastgesteld, dan gold als lokalisering zo mogelijk:

2.4 de gemeenschappelijke regio waarin de betrokken instanties gevestigd zijn.

Als er volgens 2.1 t/m 2.4 geen lokalisering plaats heeft kunnen vinden, dan resteert formeel als enige mogelijkheid:

2.5 uitsluiting, als niet lokaliseerbaar, van het document uit het basisbestand voor de *AVT*.

14 Gysseling noemt ze met betrekking tot de doc. nrs. 7 en 49, oorkonden uit Velzeke, maar niet als doorslaggevend lokaliseringscriterium. Zie ook Gysseling 1965, 85.

In enkele gevallen echter, waar maar weinig ontbrak om aan de geformuleerde criteria te voldoen, werd besloten tot

2.6 lokalisering volgens 2.1 t/m 2.3, maar met minder grote zekerheid.

2.3.2 *Probleemgevallen*

Het volgen van bovengenoemde criteria leidt niet altijd tot een probleemloze lokalisering. Hieronder volgt een beschrijving van enkele probleemgevallen en van de oplossing die daarbij gekozen is.

Ten eerste de kwestie van handschriftidentificatie (crit. 1). Soms is ook een opgemerkte verwantschap tussen handen voor Gysseling een reden om een document aan een bepaalde plaats toe te schrijven, zij het soms met twijfel, zoals doc. nr. 958 *Ter Doest?* Wij sluiten ons veiligheidshalve liever aan bij Kruisheer, die schriftverwantschap een te ongewisse basis vindt om te lokaliseren (Kruisheer in Roelandts en Kruisheer 1979, 37). 958 kan dan in de regio West-Vlaanderen ingedeeld worden.

Over de kwestie wie een eigen klerk in dienst gehad kan hebben (crit. 2.3.1), kan zelden uitsluitsel verschaft worden. Waarschijnlijk kan men geen enkele instelling daarvan uitsluiten[15] en moet men alleen privépersonen niet als potentiële scribenten zien. Zo kan doc. nr. 197, waar Arnout, heer van Breda een schenking oorkondt aan de dochter van de heer van Mechelen, een schenking die Jan I, hertog van Brabant, bekrachtigt en waarbij o.m. de schepenen van Antwerpen als getuigen optreden, door alle bij de oorkonding betrokken partijen geschreven zijn. De lokalisering *Antwerpen?* moet daarom vervallen; het document is niet-lokaliseerbaar.

Oorkonden van schepenen zijn door Gysseling steeds aan de stad of instelling waarbij zij in functie zijn, toegeschreven[16], behalve als het handschrift op een andere scribent wijst (crit. 2.3.1). Denk aan het eerder genoemde voorbeeld van de monnik van Sint-Andries, die voor diverse schepenbanken in de omgeving heeft gewerkt. Beter lijkt het ook hier het principe te laten gelden dat destinatarisopstelling ook mogelijk was, en op andere gronden te kiezen, indien mogelijk. Als schepenen van Aardenburg een transactie met een klooster of kerk te Brugge oorkonden, zoals in doc. nrs. 725, 1298 en 1413, kunnen de oorkonden zowel in Aardenburg als in Brugge geschreven zijn. Zijn er geen andere partijen dan de schepenen in het geding, dan mag men aannemen dat de stukken in de plaats van vestiging van de schepenen geschreven zijn, of tenminste in de zeer nabije omgeving[17].

Het wegen van de ‘andere gegevens’ die zouden moeten uitwijzen door wie een document geschreven is (crit. 2.3.2), is het meest speculatieve deel van de

15 Kruisheer op de *Selectiedag* (zie noot 14); Gysseling meent daarentegen, op grond van handschriftidentificaties die aan kunnen tonen of een oorkonde uitgaande van een adellijke heer al dan niet door klerken van overheidsinstellingen is geschreven, dat Hollandse landheren vaker een eigen klerk in dienst hadden dan die in Vlaanderen (Gysseling 1971, 31 en 33).

16 Ook Vangassen (1952) beschouwt het lokale karakter van schepenbrieven als vanzelfsprekend; ze vormen zelfs het hoofdbestanddeel van zijn corpus.

17 Deze ‘zeer nabije omgeving’ is door ons bij de lokalisering niet in aanmerking genomen. Wanneer een schepenbank als schrijvende partij is aangewezen, wordt in hun vestigingsplaats gelokaliseerd.

lokalisering en juist bij het toepassen van dit criterium kan men soms tot het onder 2.6 geformuleerde besluit komen een document op te nemen zonder dat formeel aan de voorwaarden voldaan is. Men zou bijv. kunnen kijken naar het belang van de partijen bij de oorkonding, met de gedachte, dat wie bij de geoorkonde transactie het meeste belang had, de oorkonde ook wel op schrift heeft laten stellen. Toch blijkt dat in de praktijk niet altijd het geval te zijn. In de Hollandse grafelijke kanselarij werden heel wat oorkonden geschreven, waarbij de andere partij meer belang had.

Nog een factor waar men, bij gebrek aan andere gegevens, waarde aan kan hechten, is de archiefgeschiedenis van een bepaald stuk. Gysseling houdt daar hier en daar rekening mee, gezien zijn opmerkingen bij bijv. doc. nr. 776. Voor ons is de bewaarplaats van een document nooit een doorslaggevend criterium geweest, omdat er niet noodzakelijk een verband hoeft te bestaan tussen de archivering en de plaats van vervaardiging van een document.

2.3.3 *Supraregionale schrijfcentra*

Bij de lokalisering gaat het om het vaststellen van de mogelijkheid dat er een relatie bestaat tussen de taal van de teksten en het lokale/regionale dialect. Van een bepaalde groep teksten, nl. die van de kanselarijen van hogere overheden, nemen we aan dat die relatie wel aanwezig is, maar minder sterk[18]. Zowel de samenstelling van de supraregionale kanselarijen als het internationale en interregionale karakter van het schriftelijk verkeer[19] maken het streven naar een bovengewestelijke taal waarschijnlijker, en daarmee de kans op dialectismen in het taalgebruik kleiner. Hierom wordt aan de documenten uit de kanselarijen van de graven van Holland en Vlaanderen en van de hertog van Brabant niet dezelfde status toegekend als aan de andere documenten. Dit betekent, dat hun gegevens niet samen met die uit de andere schrijfcentra gekarteerd zullen worden. Het materiaal uit de Zuidnederlandse kanselarijen is te gering in omvang om afzonderlijk te karteren; het zal wel onderzocht worden. Wegens de omvang en betrouwbaarheid van de documentatie uit de kanselarij van de Hollandse graven is een aparte plek op de kaart gereserveerd (in de kust van Holland, ter hoogte van Den Haag; zie ook 4.2). Hiermee wordt de relatie met Holland, die men wat het taalgebruik betreft, toch niet geheel uit kan sluiten, uitgedrukt, en tegelijk aan de aparte status recht gedaan. Een vergelijking met de lokale Hollandse kanselarijen is dan mogelijk.

Ook regionale overheden zoals baljuws, en misschien kloosters, zouden minder

18 Carolus Barré 1964, LXXIX; Van Reenen 1986, 138. Voor wat betreft het Middelnederlands doet Van den Berg en Vermeulen 1973 verslag van een onderzoekje op beperkte schaal van het verschil in aanwezigheid van regionalismen in de taal van verschillende kringen in Utrecht; de conclusie (p. 452) is dat stedelijke stukken inderdaad meer dialectverschijnselen vertonen dan stukken uit het bisschoppelijk archief.

19 Zie voor een schets van de kanselarij van de Hollandse graven Kruisheer 1971, 185 e.v.; speciaal voor de reizen van deze kanselarij: Van Herwaarden 1986.

plaatsgebonden kunnen zijn in hun taalgebruik[20], maar het verschil daarin met stedelijke overheden achten wij niet groot genoeg om deze documenten onbruikbaar te verklaren.

Bij de selectie van ons materiaal zijn wij beperkt door wat nu eenmaal voorhanden is. Ook al verdient onderzoek op basis van minder formele, en meer lokale, schrijftaal dan oorkonden en stukken van hoge overheden de voorkeur[21], als die niet is overgeleverd is discussie daarover zinloos.

2.3.4 *Secundair materiaal*

De ambtelijke documenten die volgens de beschreven criteria als primair onderzoeksmateriaal zijn afgewezen, vormen samen het secundaire bestand; dit bestaat uit 87 niet te lokaliseren en 3 14e-eeuwse documenten, en daarboven 65 afschriften, waaraan nog toe te voegen zijn enkele tientallen afschriften die samen met een origineel een documentnummer vormen. Dit houdt in dat er in principe in tweede instantie (na toetsing aan het primaire materiaal) gegevens aan ontleend kunnen worden omtrent de spreiding van taalverschijnselen. Systematische classificering van deze zeer ongelijksoortige en ongelijkwaardige bronnen, die nodig zou zijn voor dergelijk onderzoek, moet nog plaatsvinden, evenals de lokalisering met als ijkpunt de gegevens van de *AVT*. Ander onderzoek dat denkbaar is, is het analyseren van de kopieertechniek; er is immers een groot aantal documenten waarvan zowel origineel als afschrift bekend zijn, met name uit de Hollandse grafelijke kanselarij.

Het gebruik voor de *AVT* is, wat betreft het secundaire bestand als geheel, beperkt tot incidentele vergelijkingen met de primaire gegevens, steeds met inachtneming van de status van de stukken. Opmerkingen daaromtrent vindt men in het commentaar bij de kaarten. Verder zijn vier secundaire documenten wel aan een systematische analyse onderworpen; zie hiervoor hoofdstuk 5.

3. *Behandeling van de grote lokale bestanden*

Het aantal overgeleverde stukken kan per schrijfcentrum aanmerkelijk verschillen. Voor het onderzoek dat gebaseerd is op de afzonderlijke schrijfcentra (de 56 meetpunten, zie hoofdstuk 3) kan men frequentieverhoudingen uiteraard voor die plaatsen afzonderlijk berekenen; daarbij spelen verschillen in aantallen documenten geen rol van belang. Voor de kaarten is dat anders: ter bepaling van het frequentiepercentage per regio is steeds het totaal aantal documenten met een bepaalde woordvorm geteld. Documentrijke steden drukken dus sterker op de kaart dan documentarme. Het voorkomen van grotere naast kleinere schrijfcentra

20 Vangassen neemt in zijn oorkondenverzamelingen geen materiaal op van de hogere overheden (in het geval van Brabant de hertogelijke kanselarij) en van kloosters (Vangassen 1952, 15). Argumentatie hiervoor ontbreekt.

21 De *Historischer Südwestdeutscher Sprachatlas* (Kleiber, Kunze, Löffler 1979) maakt uitsluitend gebruik van zgn. *Urbare*, beschrijvingen van percelen ter gelegenheid van de eigendomsoverdracht ervan, waarvan de taal voor een deel een meer informeel en lokaal karakter heeft dan oorkondentaal (Kunze 1980, 6 e.v.). Zie ook hoofdstuk 4.

is vrij gelijkmatig over alle regio's gespreid. Een uitzondering vormt Brugge. De gegevens uit die plaats zouden de inbreng van de andere Westvlaamse steden vrijwel teniet doen. Om die reden, en terwille van de werkbaarheid, is het Brugse bestand verkleind.

De Brugse, d.w.z. door Gysseling als *Brugs* of *Brugs?* gelokaliseerde documenten maken nl. meer dan de helft uit van het totaal aantal teksten van het *CG-I*, t.w. 1041 van de 2030. Een klein deel (34 stuks) bestaat uit documenten van uiteenlopende aard, volgens de definitie van Bresslau 'Akten' (Bresslau 1912, 2-3). Voorbeelden zijn de doc. nrs. 239, een keur over vrouwenroof; 419, een vertoog van vreemde kooplieden; 1474 en 1475, stukken met betrekking tot de rechtszaak van een zekere Jan uten Sacke. Verder zijn er een negental keuren of andere teksten betreffende de lakenindustrie. Al deze documenten zijn, voorzover zij voldoen aan de verschillende criteria, in het basiscorpus voor de *AVT* opgenomen. De overige stukken zijn oorkonden waarvan inhoud (afgezien van de eigennamen) en formulering weinig variatie bieden. Uit deze 1007 oorkonden is een aselecte steekproef getrokken van 100 stuks. In totaal komt het aantal Brugse documenten nu in de richting van dat van andere grote schrijfcentra, zoals de kanselarij van de Hollandse graven, en de steden Gent en Mechelen.

Op de omvang van documenten zelf is geen correctie toegepast. Wel kunnen ze als meerdere documenten opgevat zijn, zoals bijv. de Brugse lakenkeuren in doc. nr. 566. Volgens onze norm geldt immers als document een bepaalde hoeveelheid tekst die door een bepaalde hand, op een bepaald tijdstip en op een bepaalde plaats is geschreven (zie hfdst. 3.3). Voor 566 betekent dat strikt genomen dat acht handen elk tussen één en vijf documenten hebben vervaardigd; in dit geval hebben we 'tijdstip' ruim opgevat, en de tekst over acht handen verdeeld. De hoeveelheid Brugse textieldocumenten wordt daarmee toch al behoorlijk groot, maar niet zo groot dat reductie noodzakelijk is.

Bij andere teksten hebben we handen die elk fragmenten van zeer geringe omvang hebben geschreven, samengenomen. Zo wordt het *Antwerps Obituarium* (zie § 4) als drie documenten beschouwd: twee van handen die elk fragmenten van enige omvang hebben geschreven, en een derde die de korte fragmenten, geschreven door enkele tientallen handen bevat.

Weer anders is de behandeling van het *Goederenregister van Oudenbiezen*, waarvan wij de uitgave van Buntinx en Gysseling gebruiken (zie § 4). Voor het *13e-eeuwse-tekstenbestand* zijn de delen geschreven na 1300 uitgesloten. De toch nog omvangrijke tekst die resteert, is voor ons basisbestand opgesplitst in meerdere documenten door het tekstmateriaal, dat per jaar door één bepaalde hand geschreven is, als één document op te vatten. Hierdoor zijn alle scribenten die vóór 1301 aan dit register gewerkt hebben vertegenwoordigd. Dit is van belang omdat zij blijkens hun namen uit verschillende delen van Limburg afkomstig zijn en hun taal mogelijk verschillende dialectische schakeringen vertoont[22]. De fragmenten uit dit goederenregister zullen weliswaar alle te Oudenbiezen worden gelokaliseerd, maar de representatie van de verschillende handen in ons bestand

22 Deze scribenten maken zichzelf en elkaar via hun toenaam bekend in de tekst; bijv.
Oudb 020810 Ich bruder Johan ben loet Scubs van Wesete ...
Oudb 020911 Bruder Iohan van Herle he es loet ... (loet = laat 'cijnsplichtige'). Zie ook Gysseling 1967.

verhindert dat een bepaald dialect er een te groot stempel op zou drukken, en maakt bovendien een secundair intern onderzoek mogelijk.

4. *Toegevoegde teksten*

Behalve de inhoud van het *CG-I* bevat het *13e-eeuwse-tekstenbestand* de volgende ambtelijke stukken.

Van het al genoemde oudste *Goederenregister van Oudenbiezen* is in het *Corpus-Gysseling-I* maar een fragment van enkele pagina's opgenomen, omdat een volledige uitgave volgens vrijwel dezelfde principes als het *CG* al voorhanden was[23]. Uiteraard is deze uitgave gebruikt in plaats van het gedeelte in het *CG*. Eveneens werd toegevoegd het zgn. *Antwerps Obituarium*, gedateerd ± 1240-1260, een handschrift dat na de totstandkoming van *CG-I* ontdekt werd en door Gysseling werd getranscribeerd[24]. Verder werden documenten toegevoegd, die nu onvindbaar zijn, maar waarvan eerdere uitgaven kwalitatief evenwaardig zijn aan de edities van Gysseling. Het betreft een document met betrekking tot het landrecht van Grimbergen uit 1275[25], een Antwerpse schepenoorkonde uit 1285[26] en een grafelijke oorkonde over het weegrecht in Brugge, uitgegeven in het *Corpus Wilhelm*[27].

Tenslotte zijn toegevoegd enkele documenten die door anderen ontdekt zijn en gepubliceerd in *Taal en Tongval*, namelijk een renterol uit 1264 uit de omgeving van Deinze[28], en acht oorkonden uit Brugge en Aardenburg[29]. Een

23 Buntinx en Gysseling 1965; een index bij de uitgave is De Tollenaere en Pijnenburg 1977. Op één punt wijkt de wijze van uitgeven van die in het *CG* af: namen zijn met hoofdletters gespeld, hoewel dat in het handschrift niet het geval is.

24 De dodenlijst is in typoscript aanwezig op het *INL* en zal t.z.t. uitgegeven worden in het geplande supplementdeel van de twee *CG*-reeksen. De aanvankelijk door M. Gysseling vastgestelde periode van vervaardiging, die ook in ons onderzoek is aangehouden, is inmiddels enigszins gewijzigd en nader bepaald op grond van tekstinterne gegevens. De datering, waarmee Gysseling zijn instemming heeft betuigd, luidt nu: (kort na) 1248-1271 (of kort daarna) (Karina van Dalen-Oskam, Interne nota *INL* dd. 4 okt. 1991).

25 Vermelding in *CG-I* onder nr. 178, uitgegeven in Meijers 1932, 219-235.

26 Vermelding in *CG-I* onder nr. 613, uitgegeven in Vangassen 1952, 30.

27 Vermelding in *CG-I* onder nr. 420, uitgegeven in Wilhelm 1929-1983, I, 475-476. Dit document is niet in ons primaire materiaal opgenomen (lokalisering Gent of Brugge).

28 Deze renterol is uitgegeven in Rombaut 1988. Door ons werd zij niet in Deinze, maar in Oost-Vlaanderen gelokaliseerd. Na voltooiing van het onderzoek voor de kaarten werd ons bericht dat de datering van deze renterol op een misvatting berust; het handschrift zou eerder veertiende-eeuws zijn (J. van Keymeulen, schriftelijke en mondelinge mededeling februari-mei 1991). De gegevens uit dit manuscript konden niet meer verwijderd worden uit het *AVT*-bestand.

29 Uitgegeven in Rombaut, Leroy en Declercq 1988. Van de 7 Brugse documenten is er maar een in het *AVT*-bestand opgenomen, overeenkomstig de werkwijze bij de verkleining van het Brugse bestand uit *CG-I*. Over de documenten 2 en 6 (volgens de nummering in de tekstuitgave) zij het volgende opgemerkt: de merkwaardige eind-z in een aantal woorden van deze documenten in de *TT*-uitgave berust op een mislezing. Het betreft een s die weliswaar qua vorm afwijkt van de gewone cursieve s, maar die zeker niet als z geïnterpreteerd moet worden (M. Leroy, brief van 3 juli 1989). Op grond van de mededeling van mevrouw Leroy en na collationering van de door haar beschikbaar gestelde fotokopieën van het handschrift hebben wij in de volgende woorden de finale z door s vervangen (de pagina- en regelnummers zijn die uit de *TT*-uitgave): document 2: 4,38 andriez; 5,6 elkez; 5,7 somerz; 5,11 mathijz; document 6: 9,24 arnoudz; 9,25 en 9,26 landz; 9,35 tsiaerz; 9,36 2x, 9,37 en 10,1 landz; 10,5 [land]z; 10,6 riquardz; 10,14 vincenciz.

oorkonde uit het Brugse Vrije uit 1265 (zie Geirnaert en Mooijaart, te versch.) kon niet meer verwerkt worden.

Wat niet-ambtelijk materiaal betreft, zijn in het *13e-eeuwse-tekstenbestand* behalve de literaire teksten, uitgegeven in het *Corpus-Gysseling-II*, nog het *Luiks Diatessaron*[30] en het *Glossarium Bernense*[31] opgenomen.

5. *Onomastisch materiaal*

Namen maken een betrekkelijk groot deel uit van het ambtelijke tekstenbestand met zijn rekeningen, ledenlijsten en goederenregisters. Niet al het naamkundig materiaal echter wordt in onze tellingen opgenomen. De achtergrond is de bijzondere status van dit materiaal binnen het taalkundig onderzoek[32]. Hoe waardevol ook wegens de vooral archaïsche elementen die namen kunnen bevatten[33], zij kunnen (juist daardoor) niet zonder meer als representatief voor de plaats en tijd van optekening worden beschouwd, en kunnen dus in het algemeen niet gebruikt worden als basismateriaal voor taalkaarten.

Sommige (delen van) namen zijn nog doorzichtig voor de taalgebruiker en staan dicht bij de soortnamen, waardoor ze als zodanig behandeld kunnen worden. Hieronder geven we een overzicht van in het *13e-eeuwse-tekstenbestand* aanwezige onomastische elementen[34], met vermelding van de behandeling in ons onderzoek.

Toponiemen. Hieronder vallen ten eerste *plaatsnamen*, t.w. *nederzettingsnamen* (dorpen, steden en gehuchten), en bepaalde cultuurnamen zoals namen van molens, bruggen, wegen en boerderijen. In ons materiaal zijn daar talrijke voorbeelden van aanwezig. De eventuele tweede elementen van de laatste typen, voorzover het soortaanduidingen zijn (bijv. **Einestraat, Willemshof**) worden als soortnamen beschouwd. Van de tweede groep, de *terreinnamen*, bestaande uit *veldnamen, bosnamen* en *waternamen*, geldt dit voor een subtype van de

30 Uitgave De Bruin 1970.

31 Dit is de enige lexicografische bron. Uitgave De Man en Van Sterkenburg 1977.

32 Zie voor een algemene beschouwing o.m. Leys 1965 en Molemans 1981; speciaal met betrekking tot de toepassing in historisch onderzoek Devos 1982. Verder Weijnen 1966 over toponiemen in de dialectologie. Over de plaats van het naamkundig materiaal in het *VMNW*, zie Schoonheim 1990. Aansluitend bij Devos 1982 gebruik ik de term *appellatief* niet in de betekenis van 'soortnaam', wegens de verwarring met het gebruik van deze term in de betekenis van 'bijnaam' een type eigennaam dus.

33 Vaak illustreren antroponiemen en toponiemen taalverschijnselen die in het overige materiaal verloren zijn gegaan; zie voor deze bijzondere rol van de onomastiek o.a. Roelandts 1950, 159, Weijnen 1966, 114 en Devos 1982. Voor de *Historischer Südwestdeutscher Sprachatlas* is nog weer een andere eigenschap van naamkundig materiaal in teksten reden om juist *Urbare*, waarin namen zeer frequent zijn, te kiezen als bron voor historisch dialectologisch onderzoek: '... bei Namen [ist] ein hoher Grad schriftlicher Spontaneität anzunehmen.' (Kunze 1980, 8).

34 We maken gebruik van de terminologie zoals voorgesteld in Roelandts en Schönfeld (1954), met w.b. de antroponymie verbeteringen en aanvullingen van Van Langendonck (1978, 82 e.v. en 117 e.v.).

veldnamen, namelijk de benamingen van percelen, een uiterst frequent voorkomend type in de talloze oorkonden die de verkoop van stukken land vastleggen. Van **hylsbelc** (wsch. **hil** 'heuvel'; **belk** 'weiland') (Brugge 1277) en **braemstick** (**stik** 'stuk') (Maldegem, 1294-1300) zal dus het tweede element bij de soortnamen gerekend worden. De delen van meer omschrijvende benamingen als **tgoudin werf** (Brugge 1287) en **bux kindre strijd meed** (waarin **buks** de gen. van een persoonsnaam en **meed = maad** 'hooiland'; Brugge 1287), worden eveneens als soortnaam beschouwd, met uitzondering van daarin opgenomen *plaatsnamen* of *voornamen*. Gevestigde namen van steden en dorpen worden uitgesloten.

Antroponiemen. Het propriale karakter van de *voornamen* vormt geen probleem. Deze worden niet in onze tellingen opgenomen. Anders is het met tweede namen van personen, in modern Nederlands *achternamen*, een term die ik bij gebrek aan een verzamelnaam voor dit type bij eerdergenoemde auteurs hanteer. Een overkoepelende term is op z'n plaats, omdat er nog geen duidelijk onderscheid te maken valt tussen al of niet erfelijke namen (en de term *familienaam* dus nog niet van toepassing is), want hoewel dubbelnamigheid in de 14e eeuw gangbaar was (zij het geen absolute regel) was er nog geen sprake van systematisch erfelijkheid van de achternamen (Gysseling 1966a, 17). In ons materiaal worden personen meestal, maar niet altijd, met voornaam en achternaam aangeduid, en, wanneer de achternaam gegeven is (de voornaam ontbreekt nooit), dan kan die erfelijk zijn of als incidenteel toegekende **toenaam** fungeren[35]. De *achternamen* kan men onderscheiden in ten eerste *afkomstnamen*. Er zijn twee subcategorieën; hiervan zijn de familiale namen van *voornamen* gevormd, zoals **bouden vermabensoene** 'zoon van vrouw mabe' (Maldegem 1294) en **wouter .f. lamsins** (Brugge 1292), en kunnen de geografische namen *toponiemen* bevatten: **bele van macheline** 'Mechelen' (Gent 1297) en **janne vander marwede** (Dordrecht 1285). Daarvoor geldt een met die categorieën overeenkomstige behandeling. Twee andere typen *achternamen* zijn namen die resp. een eigenschap of een activiteit aanduiden; daaronder vallen o.a. *beroepsnamen*, bijv. **willem die scoutete** 'schout' (Brugge 1293) en **janne den cocwachtere** 'koggewachter' (Dordrecht 1285), en aanduidingen van fysieke of andere persoonlijke eigenschappen, bijv. **jan die langhe** (Brugge 1292) en **woitine sonder sorghe** (Gent 1294). Deze twee typen *achternamen* worden geacht nog dicht bij de soortnamen te staan en worden daarom overeenkomstig behandeld.

Een enkele keer worden namen met opzet wel in ons onderzoek betrokken, en wel als afzonderlijke categorie, bijv. om een systematische vergelijking mogelijk te maken tussen soortnamen en eigennamen voor wat betreft het optreden van bepaalde ontwikkelingen (of spellingen). Zie bijv. de kaarten 17 en 18 van het vocalisme van BRUG.

35 Illustratief voor beide verschijnselen is doc. nr. 348, dat een lijstje Brugse poorters bevat. Enkele personen worden alleen met hun voornaam aangeduid. Verder vindt men onder de **lamminwerkers** ene **pieter bakre** en onder de **blanders** ene **symon tolnara**, wat wijst op de erfelijkheid van de oorspronkelijke toenaam. Bij de **barmakers** (wsch. 'barbier') worden dan weer drie poorters met de achternaam **barmakra** vermeld. Hier gaat het om een beroepsnaam, waarbij natuurlijk wel het beroep mèt de naam van vader op zoon overgegaan kan zijn.

6. *Beschrijving van de vorm van het 13e-eeuwse-tekstenbestand*

Het totaal aantal ambtelijke stukken in dit bestand bedraagt 2040, waarvan er voor de *AVT* 979 als primair materiaal zijn geselecteerd (zie bijlage 1 voor een opgave van opgenomen documenten).

De tekstuele inhoud van het *13e-eeuws tekstenbestand* werd opgegeven in de paragrafen 1 en 4. Het is op twee niveaus met niet-tekstuele informatie verrijkt.

Allereerst werden de woorden, de minimale eenheden in het bestand, voorzien van een morfologische code, bestaande uit drie cijfers, waarvan de eerste de morfologische categorie geldt, volgens de traditionele indeling in woordsoorten, de tweede naar getal of naar subcategorie differentiëert, en de derde de uitgang betreft. Tevens werden gestandaardiseerde referentiewoorden toegekend (in de praktijk *lemma's* genaamd) waarvan de spellingvorm die van het moderne Nederlands was. Zo konden de uiterst gevarieerde en soms onvoorspelbare spellingvarianten onder één noemer gebracht worden, en dus gemakkelijk herkend en opgevraagd, iets wat louter met behulp van de indices uit de boekuitgaven vaak problematisch is. Men zoekt bijv. het vrouwaanduidende suffix -**igghe**, modern Nederlands -**egge**, niet direct onder -**icke** zoals in **personicke** (Gent 1297), en zou daardoor niet alle woorden met dit suffix op het spoor komen. Door dit referentiewoord te laten volgen door rangnummers konden ook homofonen onderscheiden worden, waar immers de code niet distinctief was; bijv. **heer** 'landheer, meester' (lemma HEER-I) en **heer** 'leger' (lemma HEER-II). Ook eigennamen kregen een speciaal kenmerk. Bij deze bewerking werden tenslotte clitische verbindingen, maar ook toevallig aaneengeschreven clusters gesplitst (**tland** krijgt twee codes en twee lemma's) en losgeschreven samenstellingen en afleidingen tot één woord gemaakt (**ghe daen** werd **ghe** + **daen**), natuurlijk steeds met handhaving van de verschijningsvorm in de tekst. Dit betekende de voor deze gevallen noodzakelijke doorbreking van het door de computer gehanteerde criterium voor een woord, zijnde een letterreeks omgeven door spaties.

Op documentniveau werd informatie toegevoegd omtrent documentnummer, datering, lokalisering (tweeledig: die uit de *CG*-uitgave en die voor de *AVT*), status (origineel, vertaling etc.), en evt. schrijvershand. Pagina- en regelnummers werden eveneens aan elke woordvorm gekoppeld.

Deze organisatie maakte het mogelijk om met behulp van een zoekprogramma verschillende selecties uit het materiaal te maken, waarbij de gevraagde gegevens naar behoeven van de daaraan gekoppelde informatie kon worden voorzien[36].

36 Enkele technische gegevens:
De bestanden waarin het *Corpus-Gysseling* opgeslagen is hebben de volgende karakteristieken:
File Organization: sequential; *Record Format*: variable; *Record Attributes*: implied carriage-return; *Maximum Record Size*: 255. De bestanden bevatten tekst volgens de (DEC multinational) ASCII karakterset en zijn aangemaakt onder VAX/VMS.
Het *selectieprogramma Corpzoek.C* is geschreven in ANCSI C. Het programma bestaat uit ca. 2700 regels code. *Corpzoek* benadert het *Corpus*-bestand als een sequentieel bestand. Hier is voor gekozen omdat frequente wijzigingen in het bestand de opbouw van een database met bijbehorende indices niet rechtvaardigden. Tijdens het lezen van het bestand worden de relevante gegevens bewaard. Indien ook op het niveau van documenten criteria gesteld zijn, worden niet-relevante documenten overgeslagen. De tekst wordt verder opgesplitst in records die getoetst worden aan de gestelde vraag. Indien het record aan de vraag beantwoordt, wordt de gegeven uitvoer in een bestand weggeschreven.

3. Data

1. *Inleiding*

Het primaire bestand, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, was de basis van verdere selecties en tellingen. De data (de geselecteerde en bewerkte gegevens), en de representatie daarvan op dialectkaarten worden in ons onderzoek los van elkaar behandeld; beide worden in de *AVT* gepubliceerd (zie ook het volgende hoofdstuk).

Dit hoofdstuk geeft een beschrijving van de data die gebruikt worden bij de samenstelling van de kaarten en bij de analyses ten behoeve van de evaluatie van de dialectgrenzen (hoofdstuk 4.5) en het lokaliseringonderzoek (hoofdstuk 5.3.3 en 5.4.3). De twee categorieën die hierbij centraal staan zijn de taalkundige items die geselecteerd zijn (§ 2 en § 3) en de geografische eenheden die als kleinste dialectgebied fungeren (§ 4).

2. *De keuze van de taalkundige items*

Naar een volledig overzicht van de Vroegmiddelnederlandse klankleer werd niet gestreefd. Voldoende frequentie en relevante regionale variatie is de eerste norm waaraan taalkundige items moeten voldoen om voor karteringbehandeling in aanmerking te komen. Preciezer omschreven luidt die norm: een bezetting van minimaal vier regio's (evt. subregio's) op de kaart, met percentageverschillen boven de tien. Onder deze norm is de informatieve waarde van de kaart immers gering. Taalverschijnselen die een te gering aantal vindplaatsen leverden voor kartering worden in een aantal gevallen wel in de tekst besproken.

Volgens de door ons gekozen karteermethode (zie 4.3) worden frequentieverhoudingen tussen varianten gekarteerd, en wel zo dat per taalverschijnsel steeds het percentage van de ene variant wordt gegeven, en het complementaire percentage, dat betrekking heeft op een tweede variant, daarvan afgeleid kan worden. Deze dichotomische benadering werd ook bij de opbouw van ons databestand gehanteerd. De logica ervan is, dat het voorkomen van een bepaalde taalvorm alleen interessant is ten opzichte van het potentieel gebruik van die vorm, wat zich uit in het voorkomen van een of meer andere varianten van dezelfde taalvariabele. Een negatief voorbeeld: de wetenschap dat **pietmaand** in de 13e-eeuwse oorkondentaal uitsluitend in West-Vlaanderen voorkomt, en **spelmaand** in Oost-Vlaanderen, is maar van beperkte waarde, als men weet dat in de andere gewesten vermeldingen van de maand ‘september’ überhaupt ontbreken. Een positieve illustratie: pas naast **goensdag** in het ene gebied is de vorm **woensdag** in de andere regio's belangwekkend (zie kaart 119).

De dichotomische indeling houdt niet in dat een categorie altijd maar door één variant gevormd wordt. Ook meerdere varianten kunnen een categorie vormen, zodat in ons voorbeeld m. betr. t. de vocaal van **dunken** enerzijds weergegeven wordt het frequentiepercentage van de ontronde vormen met **i** òf **e**, en daarmee als complementair percentage dat van de frequentie van de niet-ontronde vormen

met **u**[1] (Kaart 19).

We zien ook in de zusteratlassen[2] *Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle* en de *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français* (Dees 1980 en Dees 1987; in het vervolg *AC* en *AL*) en in *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English* (McIntosh, Samuels, Benskin 1986, voortaan *LALME*) voorbeelden van zinvolle tegenstellingen, gevormd door klassen van vormvarianten. In de *AC* staan bijv. met betrekking tot het vocalisme van **leur** de spellingen **eu, ue** tegenover **o, ou** en **u** (kaart 87b); in de *LALME* bij de behandeling van de vocaal van **not** de **o** tegenover alle andere varianten bij elkaar (deel 1, kaart 54).

In een aantal gevallen is het wisselen van perspectief bij eenzelfde item interessant. Zo kan bij de klankvarianten **ie, ê** en **ei <** germ, **ai** elk van de varianten tegenover één, maar ook tegenover beide andere samen gesteld worden. In dit geval is de oppositie **ie:ê** interessant (Hollands/Brabantse tgov. Vlaamse vormen) (kaarten 47 en 48), evenals de oppositie **ê:ei** (westelijke tgov. oostelijke vormen) (kaarten 43 en 44).

Het vaststellen van de frequenties

De verhoudingen tussen twee varianten van een variabel taalkundig item worden vastgesteld op basis van de frequenties (aantallen bewijsplaatsen) van elk van die varianten in ons basismateriaal. Als bewijsplaats beschouwen we niet het absolute aantal voorkomens van een bepaald taalverschijnsel in een document, maar het al of niet voorkomen ervan in een document (frequentie 1 of 0). We tellen dus eenmaal **scepen** (met **<**sc**>**), ook als dit woord in deze vorm vaker in het desbetreffende document voorkomt. We volgen daarin de werkwijze van de *AC*, XII. Berteloot telt in zijn *Klankatlas* de vormen per hand, daartoe in staat gesteld door de tamelijk volledige en betrouwbare handschriftidentificatie van Gysseling (*KA*, p. 47). De rol van een scribent is bij hem daardoor te vergelijken met die van een informant bij modern dialectonderzoek: diens individuele taalgebruik is in principe een vaststaand gegeven. Blijkt een klerk wisselend te spellen, dan wordt elke variant eenmaal geteld, ongeacht hun onderlinge verhouding[3]. Er zijn wel argumenten voor deze werkwijze (inderdaad blijken enkele scribenten vrij consistent in hun spelling), maar naar onze mening dient de variatie per document in aanmerking genomen te worden omdat in de onderzochte periode, ondanks een begin van systematiek bij enkelen, de spelling bij de meesten niet volkomen systematisch was en soms zelfs per document kon variëren. Een onderzoekje naar de spelling van enkele individuele scribenten wees duidelijk op de deels systematische, deels onsystematische trekken bij de 13e-eeuwse klerken die

1 Voor de notatiewijze van de fonemen verwijzen wij naar hoofdstuk 6.2.3.
2 Een bespreking van de opzet van deze atlassen vindt men in hoofdstuk 4.2.
3 Goossens zet hierbij in zijn beoordelingsverslag dan ook een kritische kanttekening, zonder verigens alternatieven aan te geven (Goossens 1983, 261).

Nederlands schreven[4]. Bovendien dienen hapaxen niet even zwaar gewaardeerd te worden als de gewone schrijfwijze. Dat de verhouding daartussen, of m.a.w. het verschil tussen 'Normalschreibungen' en 'Sonderschreibungen' wel degelijk relevant is, illustreert Kunze aan de hand van materiaal voor de *Historischer Südwestdeutscher Sprachatlas* (Kunze 1980, 13). Ook uit ons materiaal blijkt, dat de verhouding tussen twee concurrerende varianten in een regio zich niet zelden weerspiegelt in het taalgebruik binnen een document.

Voor ons geldt dus het document, als bepaalde hoeveelheid tekst, vervaardigd op één tijdstip en plaats en door één hand, als analyse-eenheid. Omvangrijke documenten, waaraan meerdere scribenten over een langere periode hebben gewerkt, worden in ons onderzoek dan ook opgesplitst en als meerdere documenten beschouwd (zie hoofdstuk 2.3).

Komen er in één document meerdere varianten van een taalverschijnsel voor, dan worden zij als deel van één getuige geteld, in evenredigheid met hun aantal. Dus bij viermaal **schepen** tegenover eenmaal **scepen** (met spellingvariatie in de anlaut) in eenzelfde document, wordt de eerste variant voor 4/5, de tweede voor 1/5 meegerekend.

Volgens deze werkwijze worden de frequenties per dialecteenheid (zie volgende paragraaf) bepaald door het totaal aantal documenten dat vorm x, resp. vorm y heeft. Getallen met een restwaarde van meer dan 0,5 worden afgerond naar boven, is die kleiner, dan wordt afgerond naar beneden. Dit gebeurt per kleinste dialectgebied. Hierbij wordt evenwel de regel gehanteerd dat getallen kleiner dan 0,5 toch tot 1 worden afgerond, zodat elke variant, hoe weinig ook voorkomend, gehonoreerd wordt in de frequentieopgaven.

4. *De indeling in meetpunten en regio's*

Het totaal aantal door Gysseling genoemde lokaliseringen (nl. 149; zie *CG-I*, 1, XXI-XXVII) is voor de *AVT* gereduceerd, omdat er plaatsen bij waren waaruit slechts één of meer documenten waren overgeleverd, die uitsluitend op taalkundige gronden aan die plaats waren toegeschreven. Deze werden ofwel bij het secundaire materiaal ondergebracht, ofwel als representatief beschouwd voor een groter gebied dan een enkele plaats.

Van de resterende schrijfcentra werden bij elkaar liggende plaatsen, die elk maar één of enkele documenten bezaten, samengevoegd, tot er eenheden waren gevormd met minimaal drie (in twee gevallen twee) documenten, waaronder die stukken, die niet aan een van de plaatsen, maar wel aan het collectief ervan konden worden toegeschreven (zie het vorige hoofdstuk). Voorbeelden: onder het gebied *Zuid-Zeeland* vallen Biezelingen, Middelburg en Noorddijk; *Veurne e.o.* omvat Veurne, Beerst en Vladslo. Grotere schrijfcentra bleven afzonderlijk als eenheid fungeren. De supraregionale schrijfcentra vormden eveneens apart een dialecteenheid. Zo ontstond een reeks van 56 geografisch bepaalde eenheden: kleine gebieden of plaatsen waar voldoende documenten waren geproduceerd om

4 Het spelgedrag van zeven klerken is daarbij onderzocht. Het grootste deel van de woorden werd door hen steeds op dezelfde manier gespeld; in 18-32% van hun individuele woordenschat trad (spelling- en vorm-)variatie op (Mooijaart 1990b).

een beeld te geven van het lokale of beperkt-regionale schriftelijke taalgebruik.

De gegevens van deze 56 eenheden (*meetpunten*) vormden de basis van zowel onze kaarten, als voor het onderzoek naar onderlinge verwantschap (hoofdstuk 4.5) en lokalisering (hoofdstuk 5.4.3). Voor de kaarten werden ze tot grotere regio's samengevoegd. Documenten die alleen in deze grotere regio's onder te brengen waren, konden hierbij betrokken worden. Zie bijlage 1 voor een volledige opgave van deze 56 meetpunten met de daaronder ressorterende schrijfcentra en documentnummers.

5. *De weergave in tabellen*

De gegevens voor de onderzochte taalkenmerken m. betr. t. de 56 meetpunten zijn in tabelvorm in de *AVT* opgenomen, ook als ze niet gekarteerd zijn; zie bijlage 2. Hierin worden ook de frequenties voor de gekarteerde grotere gebieden gegeven, inclusief de documenten, die niet in één plaats, maar alleen in een grotere regio gelokaliseerd zijn. Deze tabellen zijn voor die gebruikers van belang, die willen weten op welke aantallen documenten de gekarteerde frequentiepercentages zijn gebaseerd, hoe de spreiding binnen een grotere regio is, en hoe de verhoudingen bij een bepaald taalverschijnsel zijn bij de kanselarijen van de graaf van Vlaanderen en de hertog van Brabant (die immers niet gekarteerd worden). Ook kunnen zij de data in deze vorm voor verder onderzoek gebruiken[5].

5 De gegevens zijn beschikbaar op schijf (MS-DOS).

4. Karteermethode en indeling van de grondkaart

1. *Inleiding*

In dit hoofdstuk komt de cartografische presentatie van onze data, zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 3, aan de orde. Ook worden enkele andere aspecten van het dialectonderzoek in het algemeen, vooral aan de hand van een bespreking van enkele recent verschenen (en in eerdere hoofdstukken al genoemde) historische taalatlassen, zowel van het Nederlands als van de ons omringende talen (§ 2) besproken. De karteerwijze die voor de *ATV* is gekozen, wordt gemotiveerd in § 3. Daarna behandelt § 4 de indeling van de grondkaarten van de *AVT*; vervolgens worden enkele punten daarvan geëvalueerd aan de hand van een statistische analyse van de gegevens voor de 56 meetpunten (§ 5).

2. *Historische taalatlassen van het Duits, Frans, Nederlands en Engels van de late Middeleeuwen*

In 1979 verscheen 'the first historical linguistic atlas' (Kunze 1980, 24): *Historischer Südwestdeutscher Sprachatlas* (*HSS*; Kleiber, Kunze, Löffler 1979). In 1980 kwam de *Atlas des formes et constructions des chartes françaises du 13e siècle* (*Atlas des chartes: AC*; Dees 1980) uit, met als vervolg in 1987 de *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français* (*Atlas littéraire: AL*; Dees 1987). Uit 1984 is Berteloots *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands* (*Klankatlas: KA*; Berteloot 1984b) en tenslotte verscheen in 1986 *A linguistic atlas of late mediaeval English* (*LALME*: McIntosh, Samuels, Benskin 1986)[1]. Deze atlassen hebben gemeen dat zij de regionale variatie van de landstaal in kaart brengen in de eerste periode dat deze op ruime schaal, voldoende voor relevant taalgeografisch onderzoek, werd toegepast in administratieve en juridische documenten[2]. Het gaat dus om de late Middeleeuwen, tot het moment dat het streven naar een eenheidstaal de dialectische kleur van de schrijftaal te sterk gaat onderdrukken (*LALME* I, 3).

Bij dit gemeenschappelijke doel valt het verschil in aanpak tussen de atlassen in het oog. Ook de wijze waarop men de gekozen methode verantwoordt loopt uiteen. Hieronder volgt een bespreking van de verschillende atlassen met betrekking tot al of niet expliciete methodische uitgangspunten, met name op het

1 De verkorte aanduidingen voor de atlassen zijn aan de werken zelf of aan de notatiewijze van de auteurs in andere publikaties ontleend, behalve wat betreft de *KA* of *Klankatlas* (Berteloot 1984b) en de letterafkortingen *AC* en *AL* (Dees 1980 en 1987).

2 Alleen de *Klankatlas* is beperkter van opzet. Net als de *AVT* is de onderzochte periode het Nederlands in de 13e eeuw, een keus die samenhangt met de beschikbaarheid van een goede tekstuitgave van de bronnen, t.w. *CG-I*.

punt van de gekozen karteermethode[3]. De selectie en organisatie van de gegevens die voor de kaarten werden gebruikt, komen daarbij, voorzover van belang, ook aan de orde.

De *HSS*, waarvan het geografisch object gevormd wordt door het Zuidwestduitse taalgebied, wordt door een uitvoerige inleiding voorafgegaan. Tijdens de lange voorbereidingstijd is ook elders over de uitgangspunten en problemen gerapporteerd (o.a. Kleiber 1965, Löffler 1972, Kunze 1975, Kunze 1980). De toelichting betreft vooral de keuze van het basismateriaal: geen oorkonden maar *Urbare*, gedefinieerd als 'Schriftdokumente grundherrschaftlicher Güteradministration, welche liegende Güter (und andere Einnahmequellen) samt Inhabern und den von diesen zu erbringenden Leistungen und Verpflichtungen aufzeichnen' (*HSS* 1, 9). *Urbare* worden geacht het plaatselijke taalgebruik dichter te benaderen dan oorkonden, omdat ze vaak ter plaatse opgesteld zijn, en de invloed van de taal van de betrokken cijnsplichtigen, die immers dan zelf mondeling de opgaven deden, groot is. De auteurs tonen dit aan door van eenzelfde taalverschijnsel twee kaarten te maken: een waarbij de *Urbare* (of delen ervan) gelokaliseerd zijn in het schrijfcentrum van de landeigenaar, en een waarbij ze gelokaliseerd zijn in de plaats waarop de opgaven betrekking hebben. In het tweede geval is het kaartbeeld duidelijk overzichtelijker en precieser, althans waar het klankverschijnselen betreft (*HSS* 1, 25 e.v.; 2, kaarten E13-E16). De *HSS* is uitsluitend op deze gelokaliseerde ambtelijke documenten gebaseerd. Eventuele toepassingen m. betr. t. lokalisering van literaire teksten kunnen op basis van deze atlas plaatsvinden.

In het hoofdstuk over de opbouw van de *HSS* volgt, als onderdeel van de aanwijzingen voor de gebruiker, een verantwoording van de cartografische weergave van de gegevens (*HSS* 1, 53-56). Voor hun kaarten kiezen de auteurs voor de 'germanistische' (= puntsymbool-) methode[4], omdat het enige alternatief dat overwogen wordt, de 'romanistische' methode (directe weergave van de taalvarianten in hun geschreven vorm), voornamelijk om praktische redenen onuitvoerbaar is. Aan het probleem van het enigszins verhullende karakter van puntsymboolkaarten zal door uitvoerige documentatie tegemoet gekomen worden. Er wordt per plaats (niet per bron) een puntsymbool gebruikt.

Omdat de opbouw van het gegevensbestand per verschijnsel verschilt (wat betreft frequentie en spreiding), wordt ook per verschijnsel uit een reeks van negen symbolensets gekozen, waarvan er een aantal frequentieverhoudingen weergeven. Een ervan levert 'feinstatistische' kaarten op door een zwartwitverdeling binnen de cirkelvormige symbolen, die evenredig is met de verhouding tussen twee varianten van een taalverschijnsel. Deze methode werd eerder gepraktiseerd in Ising (1968), eveneens voor historische taalkaarten. Daarnaast maakt de *HSS* gebruik van 'grobstatistische' en 'unstatistische' symbolen; en

3 Voor de kaarttypen en terminologie zie Weijnen 1966[2], 170; Goossens 1977[2], 74 e.v.; *HSS* 1, 53 e.v en Naumann 1982.

4 De term *puntsymboolkaart* is ontleend aan Naumann 1982, 668. Hij is preciezer dan de benamingen *symboolkaart, stempelkaart* of omschrijvingen als 'germanistische Methode' en wordt daarom in het vervolg door ons gehanteerd voor kaarten die de informatie per geografisch punt weergeven d.m.v. puntaanduidende symbolen. Naumanns 'Originalformkarte' voor kaarten waarin de taalkundige vormen volledig worden uitgeschreven, is moeilijker te vernederlandsen. Wij gebruiken daarom de omschrijving *kaarten met uitgeschreven vormen*, in plaats van o.m. 'romanistische Methode'.

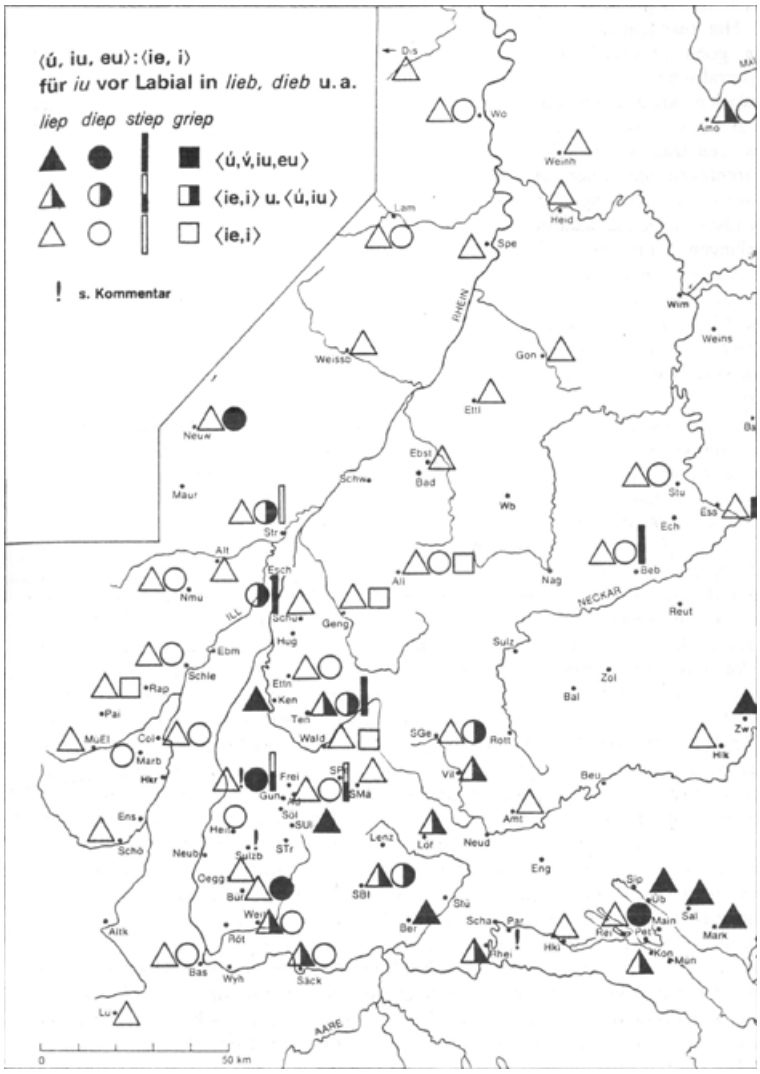

Fig. 1. Fragment, verkleind, van kaart 70 uit *HSS* (Kleiber, Kunze, Löffler 1979).

daarboven nog van combinaties van de drie typen.

Het resultaat is een reeks informatieve kaarten (zie fig. 1). Er is ten eerste een goed gespreid net van ‘Belegeorte’. Doordat de grondkaart met de topografische gegevens in een afwijkende kleur is gedrukt, en de statistische symbolen (als daar tenminste gebruik van is gemaakt) steeds even groot zijn, geeft de zwart-wit-verdeling op de kaart een goede indruk van de frequentieverhoudingen; een fraai voorbeeld is kaart 10 (secundaire umlaut). De combinatiekaarten daarentegen zijn visueel minder geslaagd. Zo is de statistische verzamelkaart van **<**ai**>-<**ei**>** (**<** wgm. **ai**), kaart 62, wel overzichtelijk, maar de daaraan ten grondslag liggende kaarten 59-61, die enkele woorden betreffen en ook andere spellingen weergeven, veel minder.

De *Klankatlas* sluit methodisch bij voorgenoemde Duitse werken aan. Het basismateriaal van deze atlas hebben we hiervoor, in hoofdstuk 2, aan de orde gesteld. In *KA* hoofdstuk 3, p. 45-47, geeft de auteur een verantwoording van achtereenvolgens de grondkaart en van de keuze van ‘de symbolen’, de presentatiewijze van de gegevens op de grondkaart dus. Met als uitgangpunt de noodzaak frequentieverhoudingen te visualiseren verkiest Berteloot kaarten van het type-Ising (zie boven) boven de alternatieven aangeduid als het type-Goossens en het type-Dees. De argumentatie luidt, dat de methode van Goossens (zie bijv. Goossens 1974b) voor een periode van een halve eeuw te gedifferentieerd is, en bij goed bezette gebieden technisch problematisch. Deze kaarten karteren de chronologische dimensie via tijdsassen die tweeledig zijn: elke helft symboliseert een variant. Hieraan kan toegevoegd worden het bezwaar van te grote complexiteit (Mooijaart 1990a, 49-50; Stroop (te versch.)). Op Dees' methode heeft Berteloot tegen dat het taalgebied vooraf in een aantal gebieden ingedeeld wordt, die steeds als eenheid behandeld blijven. Voor de rijkdom aan varianten die het Middelnederlands kent, zou deze methode ontoereikend zijn. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld, dat de differentiatie in de spreiding niet voldoende tot uitdrukking komt, want op de kaarten van de Franse atlas kan men wel degelijk grote aantallen varianten weergegeven zien, zij het dat er soms meerdere kaarten voor nodig zijn. Inderdaad blijft de differentiatie in spreiding, de situatie per plaats binnen de regio's dus, onzichtbaar op de kaarten van het type Dees, en als men met de opgave van de gegevens per plaats in een andere vorm geen genoegen kan nemen, blijft dit een nadeel dat puntsymboolkaarten niet kennen, ook al wordt daarin met andere middelen enigszins voorzien. Zo geïnterpreteerd is dit een terecht bezwaar, wat niet geldt voor de opmerking over de beperking van de verworpen kaarttypen tot dichotomieën. Veel kaarten uit de *Klankatlas* betreffen trouwens ook dichotomieën, waarvan dan de frequentieverhoudingen weergegeven worden. Komen er derde of vierde varianten aan bod, bijv. op de kaarten 6, 10, 34, 74 en 75 (zie fig. 2), dan moet de *Klankatlas*, ook hier in navolging van de *HSS*, uitwijken naar niet-statistische weergave van die varianten, wat de kaarten in een bepaald opzicht wel informatiever maakt, maar ze ook een inconsistent karakter verleent. Bovendien kunnen ook deze kaarten niet de volledige informatie bieden; de inleiding en toelichtingen bij de kaarten maken ook van deze atlas een wezenlijk onderdeel uit.

Een ander nadeel is, dat de *Klankatlas* twee soorten symbolen combineert en wel het type dat door zijn grootte het absolute aantal gegevens per schrijvershand (teruggebracht tot drie waarden) indiceert met het type dat door de zwart-wit-

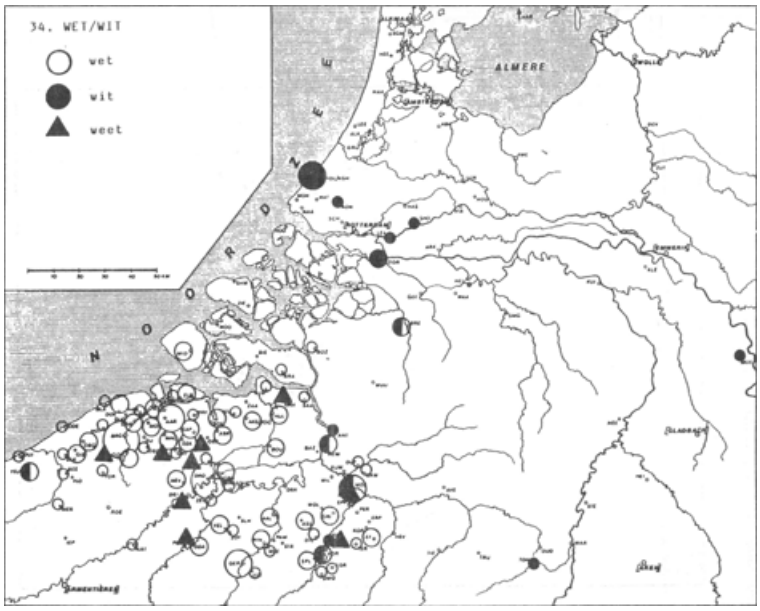

Fig. 2. Kaart 34, verkleind, uit de *KA* (Berteloot 1984b).

verdeling binnen het symbool de frequentieverhouding tussen twee varianten weergeeft. Voegt men daarbij het zeer ongelijkmatig verdeelde plaatsennet van het Vroegmiddelnederlands taalgebied en de wat al te nadrukkelijke aanwezigheid van geografische gegevens op de grondkaart (vooral rivieren)[5], dan wordt duidelijk dat de zwart-wit-verdeling op de kaart niet direct gerelateerd kan worden aan de frequentieverhouding tussen de gekarteerde varianten.

Fig. 3a. Kaart 276 uit Deel I van *LALME* (McIntosh e.a. 1986).

5 Kritiek hierop in Van Sterkenburg 1986.

De *LALME* (de atlas van het Middelengels) bestaat uit vier delen die samen het resultaat vormen van een grootschalige onderneming. Het is de enige van de hier genoemde atlassen die zowel ambtelijke als literaire teksten als bron voor dezelfde kaarten gebruikt. De methode die men daarbij hanteert komt hierop neer, dat eerst een basiskaart wordt samengesteld op grond van documenten die op niet-linguïstische gronden lokaliseerbaar zijn (‘anchor-texts’; de primaire documentatie dus). Van de overige, vooral literaire, teksten wordt op basis van die primaire documentatie de plaats van herkomst bepaald d.m.v. de zgn. ‘fit technique’ (*LALME* I, 9 e.v.). Richtsnoer hierbij zijn de *LP*'s (*Linguistic Profiles*) die van elk document zijn samengesteld; dit is een opgave van in het desbetreffende document aangetroffen varianten van een van tevoren vastgestelde lijst van 280 trefwoorden. Deze lijst kan (net als de itemlijsten voor de *AC* en *AL*) als tegenhanger van de moderne dialectenquête worden beschouwd.

Het overvloedige materiaal dat een periode van ongeveer een eeuw beslaat (± 1350 - ± 1450) leidt tot twee soorten kaarten, de *dot maps* en de *item maps*. (Zie fig. 3a en 3b).

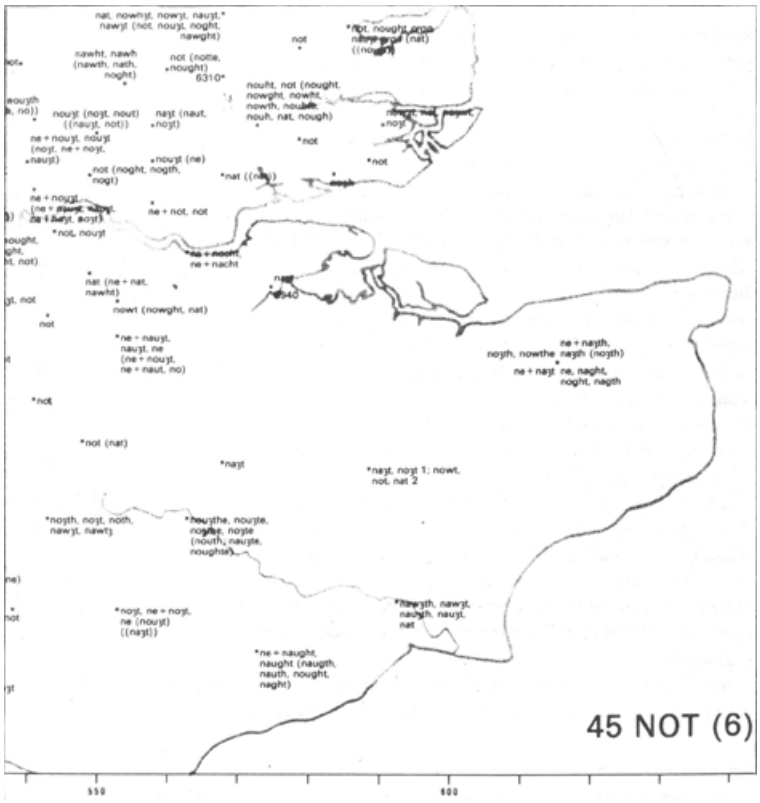

Fig. 3b. Kaart 45-6, fragment, uit Deel II van *LALME* (McIntosh e.a. 1986).

Het laatste type kaart is slechts voor 60 items vervaardigd; een beperking die geen principiële, maar een financiële achtergrond heeft (*LALME* I, 297). De itemkaarten zijn als kaarten met uitgeschreven vormen vervaardigd; ze geven alle varianten van een bepaald taalverschijnsel in hun spellingvorm weer. Voor deze overvloedige kaarten zijn per kaart 6 pagina's nodig: op elke pagina is dus maar een gedeelte van het taalgebied te zien. De dot-kaarten, die zoveel kleiner zijn dat er meerdere op een pagina passen, dienen als illustratie bij de item-kaarten, voorzover aanwezig, en anders ter vervanging daarvan. Zij geven de frequentieverhoudingen tussen een bepaalde variant en het geheel van alternerende varianten weer d.m.v. stippen van drie verschillende grootten. Zo wordt uitgedrukt of een bepaalde vorm (bijv. **not** 'niet' met vocaal **a**) in 1-33 %, 34-66% of 67-100% van alle vindplaatsen van dit woord voorkomt. Er wordt steeds één variant gekarteerd in zijn verhouding tot de opponerende variant of reeks varianten. Voor een woord zijn vaak meerdere kaarten nodig, afhankelijk van hoeveel vormvariatie er is, en hoeveel aspecten van een bepaald woord die betreft. Een voorbeeld: van **not** zijn er 14 kaarten (276-289); ze behandelen het vocalisme, de eindconsonant en de aan de persoonsvorm verbonden enclitische vorm; en dit in alfabetische volgorde van de spellingvarianten. Net als bij de *HSS* en in zekere mate de *Klankatlas* zijn alle gegevens uitvoerig gedocumenteerd. Wat op de kaarten eventueel niet te zien is, is elders in een van de vier delen wel te achterhalen.

Het oordeel over de kaarten van de *LALME* betreft drie punten. Allereerst is er het bezwaar, dat de waarde van puntsymboolkaarten, zoals die ook uit de *HSS* en de *Klankatlas* naar voren komt, sterk vermindert als de lokale gegevens (de aanwezigheid van een symbool op een bepaalde plaats) nauwelijks te relateren zijn aan extern-linguïstische geografische gegevens zoals steden, politieke grenzen of verkeerswegen. Dit is bij de *LALME* door het kleine formaat van de kaarten en door het ontbreken van elke aanduiding van deze geografische gegevens (behalve de kustlijn) het geval. Wel herkennen we grotere of kleinere 'vlekken' die het hele gebied of een deel ervan bedekken en die een indruk van frequentie en spreiding geven. Naast deze globale waarneming is verder gemakkelijk het algemene gegeven af te leiden, dat spreidingsgebieden een centrum (hoog percentage, grote dots), en een periferie hebben (naar buiten toe lager wordend percentage, dus kleinere dots) (*LALME* I, 298). Het is echter niet mogelijk verbanden te leggen tussen de spreiding van bepaalde varianten en bijv. de ligging van belangrijke stedelijke centra.

Een tweede nadeel is, dat de varianten onderling moeilijk vergelijkbaar zijn in hun spreiding. Men kan zien of een bepaalde woordvorm veel of weinig voorkomt, maar niet altijd in een relevante relatie tot andere varianten. De acht kaarten bijv. van het adverbiale suffix -**ly** (603-610) behandelen bijna elke spellingvorm afzonderlijk, terwijl een verdeling in dichotomieën bestaande uit klassen van varianten (bijv. vormen mèt tegenover vormen zonder -**k**) interessanter was geweest[6].

Een laatste punt van kritiek met betrekking tot de kaarten vloeit uit de onderzoeksopzet voort. Er worden twee typen lokaliseringscriteria gecombineerd:

6 De kaarten behandelen de volgende varianten: 1. -**le**, -**lee**; -**lech**(**e**), -**lek**(**e**); 3. -**ley**; 4. -**li**; 5. -**lie**, -**lye**; 6. -**ly**; 7. -**che**; 8. -**k**(**e**). -**c**(**e**).

die op niet-taalkundige grondslag (vooral ambtelijke stukken) en die op taalkundige criteria (vooral literaire teksten). Hoewel in het laatste geval van de naar men mag aannemen betrouwbare resultaten van het onderzoek naar de eerstgenoemde teksten is uitgegaan, is het jammer dat op de kaarten het onderscheid onzichtbaar is.

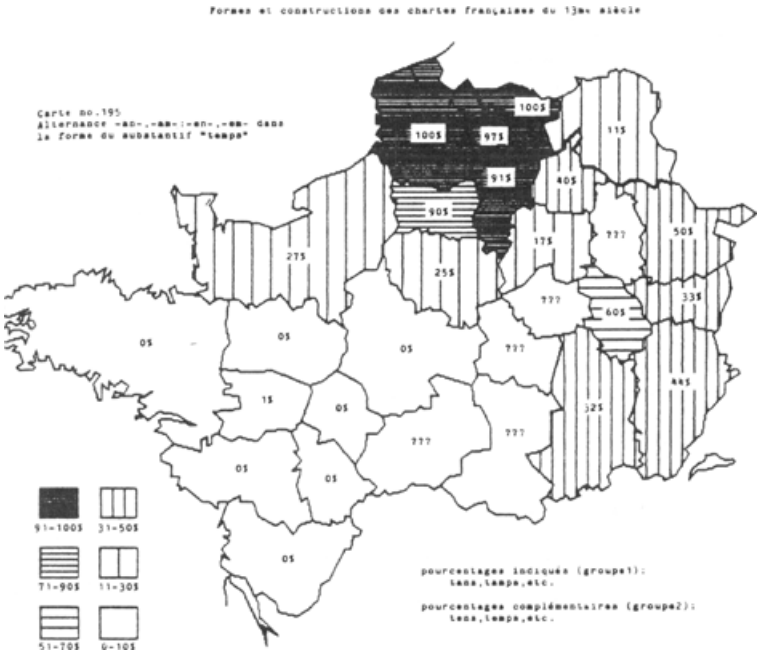

Fig. 4. Kaart 195 uit de *AL* (Dees 1980).

De *Atlas des chartes* (*AC*) en de *Atlas littéraire* (*AL*) vormen een samenhangend geheel: de *AC*, vervaardigd op grond van objectief lokaliseerbare documenten, is de basis geweest voor de lokalisering van de literaire teksten, waarvan de *AL* de regionale variatie weergeeft. In de korte inleiding bij de eerste atlas wordt vooral op de materiaalverzameling ingegaan (men heeft streng geselecteerd om een zo betrouwbaar mogelijk beeld te krijgen); aan de tweede is een uitvoeriger verantwoording toegevoegd die het hele project geldt.

De weinig conventionele karteermethode (zie fig. 4) wordt in de *AC* (XI) en de *AL* (XVI) uitsluitend verantwoord door te verwijzen naar de noodzaak, zowel de grote diversiteit in de spelling weer te geven, als een indruk te geven van de

frequentie in de verschillende regio's. Door de varianten steeds onder te brengen in twee klassen, konden de gegevens overzichtelijker in beeld gebracht worden. De varianten werden zodanig formeel gedefinieerd, dat ze voor de computer herkenbaar waren. De hele procedure kon daardoor automatisch verricht worden: verzamelen en tellen van de varianten, berekenen van de frequentieverhoudingen in percentages en het karteren daarvan.

Het nadeel van deze kaarten ten opzichte van de traditionele kaarten (hetzij die met uitgeschreven taalvormen, hetzij puntsymboolkaarten) is verlies van informatie met betrekking tot de plaatstelijke variatie, zoals ook de kritiek in de *Klankatlas* (p. 46) en in McIntosh (1981, 137) luidt. Immers, het taalgebied wordt vooraf ingedeeld in regio's, die verder als geheel behandeld worden. Bij genoemde atlassen valt de indeling samen met de huidige politieke indeling van Frankrijk (*AC*, VIII), een indelingscriterium overigens, waarvan in het voorwoord van de *AL* verder geen melding wordt gemaakt. Daar worden (op p. XV) de regio's beschreven als combinaties van enkele aan elkaar grenzende minimale dialectgebieden, die in het onderzoek (en ook in vervolgonderzoek) een fundamentele rol spelen. Bij de lokalisering van de literaire teksten t.b.v. de *AL* gaat men namelijk niet uit van de 28 gekarteerde regio's maar van 85, later 87, kleinere gebieden (meetpunten) (resp. Dees en De Vries 1974, 498; *AL*, XV).

Als reden om de toch wel degelijk onderzochte differentatie niet in kaart te brengen, of er in andere vorm over te rapporteren, wordt genoemd de wens om een te groot aantal punten op de kaart te vermijden (*AL*, XV). Mogelijk speelt ook de overweging een rol dat bij een dergelijke fijnmazige indeling al te veel regio's geen gegevens konden leveren en op de kaart leeg hadden moeten blijven.

De sterke vereenvoudiging van de feiten op de kaart is in bepaalde opzichten nadelig, maar heeft ook een belangrijk voordeel. Het levert een zeer overzichtelijk kaartbeeld op, dat onderlinge vergelijkingen goed mogelijk maakt. Enkele gebreken die de *AC*-kaarten kennen, zijn in de *AL* niet verbeterd. Hiervan is de gelijke grafische behandeling van gebieden zonder gegevens en gebieden met een frequentie van 0-10%, in beide gevallen een blank vlak, een fundamenteel mankement. Het ontbreken van enkele geografische oriëntatiepunten (bijv. de ligging van enkele belangrijke steden) vermindert de informatieve waarde enigszins. Het probleem van onnodig vlakke kaarten door steeds eenzelfde schaalverdeling te hanteren, had ook bij de gehanteerde automatische vervaardiging vermeden kunnen worden. Wanneer het bereik van de percentages binnen enkele tientallen ligt (zoals bijv. op kaart 269: percentages tussen 0 en 30), leidt dat nu tot kaarten met maar enkele waarden (of 0-10, of 11-30). Een dergelijke kaart zou illustratiever zijn door een andere schaalverdeling toe te passen. Inherent aan het project is de data-opslag waarvan de kaarten maar een weerslag vormen. Op basis hiervan wordt verder onderzoek verricht[7].

Concluderend kunnen we over de karteerwijze van de vier besproken historische taalatlassen het volgende zeggen. De auteurs stellen zich zonder uitzondering ten doel niet (of niet alleen) de taalvarianten als zodanig weer te geven, in de absolute aantallen die in de teksten voorkomen, maar (ook) de frequentieverhoudingen tussen de varianten. Dit vanuit de wetenschap dat de taal

7 Bijv. Huber en Van Reenen-Stein 1988.

van de behandelde periode ook binnen bepaalde kleinere gebieden sterk gevarieerd was (o.a. *AL*, X) en dat er geen instrument is om te bepalen welke van verschillende varianten als het meest kernmerkend voor een bepaald dialect wordt beschouwd. Van de vier karteermethoden zijn er twee duidelijk beter in de realisering van dat doel geslaagd dan hun zusteratlassen. De *HSS* maakt optimaal gebruik van de traditionele puntsymboolmethode, door deze zoveel mogelijk te differentiëren. De uitdrukking van de frequentieverhoudingen is doorgaans adequaat, tenminste wanneer niet teveel vormvarianten op één kaart worden ondergebracht, mede dank zij een goed bezet, evenwichtig plaatsennet. In de *Klankatlas* zijn de meeste kaarten informatief, maar leidt de combinatie van diverse variabelen op de kaarten, met juist een ongelijk gespreid net van schrijfcentra, soms tot een onoverzichtelijk kaartbeeld. De *LALME* past in de dotkaarten ook de puntsymboolmethode toe, maar deze geven weinig inzicht in de lokale spreiding van taalverschijnselen en evenmin in de frequentieverhouding tussen varianten. De karteermethode van de *Atlas des chartes* en de *Atlas littéraire* tenslotte is sterk vereenvoudigend, en sluit aan bij het kwantitatieve onderzoek dat dit atlassenproject beoogde. Zij levert tevens een overzichtelijk kaartbeeld op.

3. *De kaarten van de AVT*

Bij de bespreking van bovengenoemde atlassen kwamen de diverse aspecten aan de orde die bij de keuze voor onze karteermethode bepalend zijn geweest.

Ten eerste, scheiding van data en kaarten was al van meet af aan ons uitgangspunt. Dit is een eerder bepleite werkwijze, al door bijv. Hellinga aangeroerd[8] en door Van Hout 1979 en Naumann 1982 systematisch beschreven. Zie ook Mooijaart 1990a.

De vorm van de kaart is niet los te zien van de kwestie omtrent de opvatting van de rol van de kaart in het dialectologisch onderzoek. Als een kaart immers moet dienen om een min of meer interpreterend visueel beeld van de feiten te geven, dan betekent dit enerzijds meer vrijheid in de weergave van de data, en anderzijds meer aandacht voor de communicatieve waarde. Een goed leesbare, overzichtelijke kaart was dan ook het tweede streven. Wat in de thematische cartografie vanzelfsprekend is, is dat nog niet in de dialectologie. In Stroop (te versch.) wordt dan ook bepleit het vervaardigen van kaarten vakmatiger aan te pakken; *vak* heeft hier betrekking op de verworvenheden van de grafische theorie en praktijk[9]. Het gebruik van de computer en met name van door vaklieden vervaardigde grafische softwarepakketten, kan dat alleen maar bevorderen.

Verder moeten de kaarten recht doen aan het bijzondere karakter van historische gegevens in hun beperkingen op verschillende gebieden. In het vorige hoofdstuk werd besproken hoe onze data, mede met het oog op de kaarten, werden geclassificeerd als een reeks schrijfcentra met voor elk de frequen-

8 Hellinga maakt naar aanleiding van Kloekes **huis-muis**-kaarten enkele opmerkingen; hij onderscheidt daarbij de *kaart-als-protocol* (die duidelijk zijn voorkeur heeft) van de *kaart-als-illustratie*. De laatste keuze hoeft geen onoverkomelijk bezwaar op te leveren, aldus Hellinga, ‘mits het protocol (...) maar ergens toegankelijk wordt gesteld’ (Hellinga 1953, 130-133).

9 Stroop beveelt Bertin 1967 als handboek aan.

tieverhouding tussen steeds twee (klassen van) varianten van telkens een groot aantal taalverschijnselen. Op de kaart kan deze dichotomische structuur uitgedrukt worden door een frequentiepercentage van een klasse weer te geven, waaruit dat van de andere klasse (het complementaire percentage) afgeleid kan worden. Dit is op een vlakkenkaart beter te realiseren dan op een puntsymboolkaart zoals we hierboven hebben laten zien. Het weergeven van frequentieverhoudingen tussen varianten is voor historisch materiaal noodzakelijk, omdat gegevens over representativiteit van afzonderlijke verschijnselen ontbreken.

Ten laatste, diverse beperkingen van onze bronnen moeten door de karteermethode ondervangen worden, zoals het onzekere karakter van de plaatsgebondenheid van de documenten. Zelfs bij het uitgangspunt, dat een stuk, dat in een bepaalde plaats geschreven is, het dialect van die plaats vertegenwoordigt (zie hoofdstuk 2), blijven er een aantal documenten over waarvan we slechts een wijdere omgeving als plaats van herkomst kunnen vaststellen. Dit geldt bijvoorbeeld, als niet uit te maken is of een bepaalde oorkonde door de uitvaardiger dan wel de destinataris geschreven is. Om deze waardevolle regionale gegevens toch bij de kartering en het onderzoek te betrekken, is een indeling in grotere regio's noodzakelijk. Verder is er de kwestie van het onevenwichtig gespreide plaatsennet[10]. De vindplaatsen van documenten leveren voor de 13e eeuw een kaart op met concentraties van schrijfcentra in bepaalde gebieden afgewisseld met uitgestrekte lege ruimtes. Dit maakt het onmogelijk een karteermethode te gebruiken die kwantiteit en kwaliteit tegelijk in beeld brengt, door bijv. statistische symbolen. Een vlakkenkaart is dan een goed alternatief.

De kaarten in de *AVT* krijgen nu de volgende concrete uitvoering. De voorkeur wordt gegeven aan vlakkenkaarten, waarop de resultaten (niet ongewoon bij dialektometrisch onderzoek) volgens de choropletentechniek in kaart worden gebracht: op deze kaarten worden bepaalde waarden die voor de desbetreffende geografische gebieden gelden door grafische kenmerking van de vlakken op de kaart uitgedrukt (Schneider 1984, 329, Arnberger 1987^2, 58 e.v.; zie ook de kaarten van de *AC* en *AL*). Deze karteermethode wordt gecombineerd met de directe weergave van de oorspronkelijke waarden, uitgedrukt in getallen. Zie fig. 5.

Wat de grafische vormgeving betreft, is de geografische basiskaart (kaart I; zie hoofdstuk 6) slechts op de achtergrond aanwezig; zij moet het beeld van de taalgegevens niet storen maar wel voldoende oriëntatiepunten bieden om deze gegevens aan de geografische ruimte te kunnen relateren. Daarom is op de grondkaart (kaart IIa en b) volstaan met de weergave van de kustlijn, enkele belangrijke rivieren (in een lijnpatroon dat afwijkt van dat van de grenslijnen) en per regio een belangrijke plaats (voor Noord-Brabant twee). Bij de regio-indeling is, met name voor Zeeland, enige vereenvoudiging aangebracht. Het aanbrengen van alle grenslijnen van dit eilandenrijk zou storend zijn in het kaartbeeld. Als de regio-indeling is aangebracht, kunnen de grafische symbolen (in ruime zin) worden

10 Hier natuurlijk bedoeld ten opzichte van het potentieel aan schrijfcentra; niet de ongelijke spreiding van het stedennet op zichzelf waarvan natuurlijk in de Middeleeuwen ook sprake was. Dit aspect is in zoverre van belang, dat op een taalkaart duidelijk moet zijn, dat een eventueel gebrek aan gegevens louter veroorzaakt kan zijn door gebrek aan bewoning. De *LALME* verantwoordt dit aspect op de dot-kaarten door alle plaatsen waaruit überhaupt documenten afkomstig zijn, als grijze dots, achtergrond voor de zwarte dots voor de variabelen, voor te stellen.

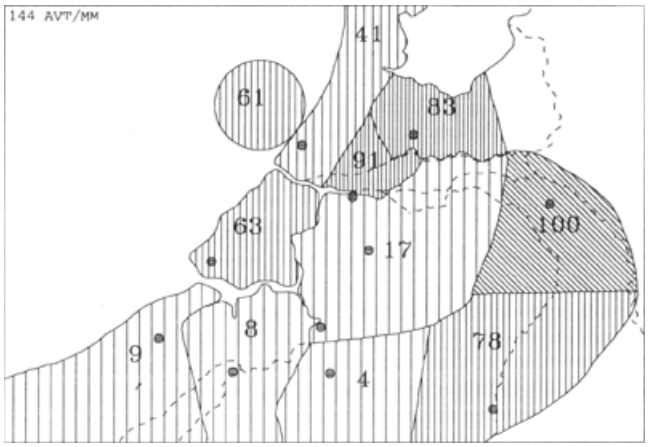

Fig. 5. Kaart 144 uit de *AVT*.

gekozen. De regel is dat bij een vlakvulling slechts 5 of hooguit 6 (grijs-)waarden, buiten zwart en wit, waarneembaar zijn (Bertin 1967, 73). In ons geval is wit gereserveerd als symbool voor het ontbreken van gegevens, en is voor de percentages 0 en 100 dezelfde grijswaarde, dus dezelfde arceringsdichtheid gekozen als voor resp. de laagste en hoogste percentageschaal, maar met afwijkende richting. Weliswaar is richting communicatief van laag gehalte, maar het aannemen van een 6e en 7e grijswaarde leek minder aantrekkelijk. In de standaardschaalverdeling gelden tussen 0 en 100 frequentiepercentages van 1-20, 21-40, 41-60, 61-80 en 81-99. Liggen de percentages binnen een kleiner bereik, dan is de schaal soms aangepast, om de verschillen te visualiseren, tenzij de desbetreffende kaart binnen een reeks te vergelijken kaarten paste; in dat geval werd steeds dezelfde schaal aangehouden.

Bij de weergave van de percentages zijn behalve de regio's waar gegevens ontbreken, ook die waar het percentage op een frequentie van slechts 1 berust, blanco gelaten. Percentages gebaseerd op frequenties van 2 zijn wel gegeven, maar het getal dat dit percentage aanduidt, wordt gevolgd door een vraagteken. Men kan zich de vraag stellen, hoe representatief een dergelijk percentage is. Statistisch is een aantal van bijv. 2 of 3 vindplaatsen in een regio te klein om conclusies uit te trekken. Algemeen wordt in statistisch onderzoek een minimum van 5 observaties aangehouden[11]. Om niet teveel toch waardevolle gegevens te hoeven negeren, is de grens bij 2 gelegd als norm voor kartering; het percentage op de kaart wordt dan gevolgd door een vraagteken. Als er bij zeer kleine aantallen onwaarschijnlijke resultaten naar voren komen, dan wordt daar in de toelichting bij de kaart melding van gemaakt. Bij elk percentage is het overigens zinvol dit

11 De algemeen aanvaarde vuistregel dat minimaal 5 observaties per cel (eenheid van onderzoek) nodig zijn voor betrouwbare resultaten, is o.a. vermeld in Butler 1985, 117.

te relateren aan de hoogte van de absolute frequentie.

Het verlies aan informatie met betrekking tot de lokale variatie is bij dit type kaarten onvermijdelijk. De data die daar opheldering over geven, zijn (in tabelvorm achterin het boek) echter beschikbaar, en relevante feiten op dit punt worden in de toelichting bij de kaarten vermeld.

De kaarten zijn met behulp van de computer vervaardigd[12]. Dit maakte de produktie van grote aantallen kaarten, zowel de hier gepubliceerde als de proefkaarten daarvoor, en de kaarten die uiteindelijk niet gebruikt zijn, in praktisch en economisch opzicht mogelijk.

Tenslotte: in één geval (kaart 146, OPPERVLAKTEMATEN) werden de varianten (verschillende stelsels van oppervlaktematen) op de grondkaart in uitgeschreven vorm weergegeven. Hier was naast de dichotomische kaarten een globaal overzicht wenselijk.

4. *De indeling van de grondkaart van de AVT*

4.1 *Inleiding*

Op de kaart van de *AVT* is het geografische grondgebied van de Nederlanden, voorzover herkomstgebied van Nederlandstalige documenten (voor de externe begrenzing, zie 4.2.1), in tien regio's opgedeeld. Deze indeling in geografische gebieden is georiënteerd op de traditionele dialectgroepen, waarvan de namen grotendeels op de historische politieke indeling berusten. Deze hoofdgroepen worden onderscheiden in o.a. Van Loey I en II en Goossens (in Willemyns 1979), met betrekking tot de Middelnederlandse periode[13]. Het toekennen van een nauwkeurig afgebakend territorium aan deze hoofddialecten heeft aan de ene kant het voordeel dat men, althans in het kader van ons onderzoek, exact vastgesteld ziet, wat onder bijv. (13e-eeuws) Westvlaams wordt verstaan: het schriftelijk taalgebruik uit de documenten in het volgens de kaart omgrensde gebied. Anderzijds kan aan het feit, dat dialecten geen abrupte overgangen kennen, maar gescheiden worden door overgangsgebieden[14], geen recht worden gedaan. Enkele problematische kwesties met betrekking tot de bepaling van de grenzen komen hieronder (4.2) aan de orde.

Geheel los van de 13e-eeuwse geografische werkelijkheid en van traditionele dialectindelingen staat de cirkelvormige figuur gesitueerd in de Hollandse kust. Dit element is op de kaart aangebracht om de gegevens van de Hollandse grafelijke kanselarij apart van de overige Hollandse schrijfcentra te kunnen karteren (zie

12 Er is gebruik gemaakt van het grafisch deel van het statistisch programmapakket SAS.

13 Hoofdgroepen die Van Loey in zijn *Middelnederlandse Spraakkunst* (Van Loey I en II) noemt zijn Vlaams en Hollands, met daaronder Kustmiddelnederlands; Brabants en Limburgs; verder in Van Loey I Gelders en Oostmiddelnederlands en in Van Loey II Noordoostelijk (Middelnederlands). Goossens (Willemyns 1979) sluit zich hierbij aan, maar voegt het Utrechts bij de groep Hollands-Utrechts. Gysseling (1978) onderscheidt Limburgs, Vlaams, Brabants en Hollands, en signaleert later aan het licht komende verschillen tussen Hollands en Utrechts. Ook voor het Vroegmiddelnederlands is een indeling als voor de *AVT* eerder beproefd: Portier en Pijnenburg 1982; Pijnenburg 1987a.

14 Zie o.m. Goossens 1977^2, 162 e.v., waar de problemen met vlakken- en isoglossenkaarten gesproken worden.

2.3.3 en 4.2.2).

4.2 *De grondkaart*

Wat de geografische situatie van de 13e eeuw betreft, is bij het vervaardigen van de grondkaart de kaart van Beekman in de *Geschiedkundige Atlas van Nederland* (Beekman 1932[2]) het uitgangspunt geweest. De plaatsen waaruit onze bronteksten afkomstig zijn, zijn erop aangegeven. Voor een opgave van deze plaatsen met vermelding van de alfa-numerieke code volgens het *Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen* (1962) en de daarbij behorende grondkaart (naar Kloeke's invulkaart bij de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*), zie bijlage 1. De enkele niet in dat register voorkomende plaatsen (bijv. de kloosters Alkemade en Koningsveld) zijn bij de tegenwoordige gemeente van vestiging ondergebracht (in dit geval resp. Roelofarendsveen en Delft). Van onze geografische basiskaart, die zowel met geografische gegevens als met schrijfcentra en dialectgrenzen bij de andere kaarten in hoofdstuk 6 is afgedrukt (kaart I), is voor het gebruik als dialectkaart een vereenvoudigde kaart afgeleid, gevormd door de omtrek van het door ons onderzochte taalgebied met daarbinnen de dialectgrenzen en enkele geografische aanduidingen (kaart IIa). Het uiterste westen van het taalgebied (Pasde-Calais) is om praktische redenen niet in de kaart opgenomen; de gegevens van Calais zijn bij de regio West-Vlaanderen en evt. de subregio West-Vlaanderenzuidwest gekarteerd. De documentrijke regio's West- en Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant zijn verder onderverdeeld (kaart IIb).

4.2.1 *Externe grenzen*

Deze omvatten minimaal de plaatsen waaruit onze ambtelijke documenten afkomstig zijn. Gysseling sluit bij zijn bepaling van het Middelnederlandse taalgebied t.b.v. het *Corpus-Gysseling* ten zuiden het noordwesten van het departement Pas-de-Calais in, evenals ten oosten het Nederrijnse gebied (Kleef-Gelre); de Oudfriese gewesten daarentegen sluit hij uit (Gysseling 1977, p XI). De meest noordelijke plaatsen zijn op onze kaart in Holland Egmond en in Friesland Harlingen; de meest oostelijke van noord naar zuid Deventer, Zutphen, Kleve, Mörs en Heinsberg, de meest zuidelijke van oost naar west: Maastricht, Tongeren, St. Truiden, Tienen, Dworp, Vianen, Kortrijk, Ieper, Calais. Bij het bepalen van de uiteindelijke grens is met het excentrisch gelegen Harlingen geen rekening gehouden, aangezien de ene oorkonde die Gysseling er situeert niet op extern-linguïstische gronden gelokaliseerd kon worden. Ook de noordoostelijk gelegen steden Deventer en Zutphen leveren niet genoeg lokaliseerbaar materiaal op (nl. slechts één document) om een afzonderlijke regio te kunnen representeren[15]. Aansluiting bij Midden-Nederland ligt niet voor de hand (zie verder de bespreking van de afzonderlijke regio's onder 4.2.2.). Als grens in het noordoosten is daarom de oostgrens van het Sticht Utrecht beschouwd, lopend tot aan de Rijn.

De grens verder zuidwaarts voert naar het Nederrijns taalgebied, een

15 De oorkonde uit Harlingen, doc. nr. 1625a, kan ook door de Hollandse grafelijke kanselarij geschreven zijn. Die uit Deventer, doc. nr. 1899, is wel lokaliseerbaar. De twee door Gysseling in Zutphen geplaatste, doc. nrs. 1849 en 1850, zijn volgens de gegeven selectiecriteria bij de Hollandse grafelijke kanselarij ondergebracht.

overgangsgebied tussen Duits en Nederlands, dat voor de Vroegmiddelnederlandse periode wegens het doorgaans ontbreken van de tweede klankverschuiving in de bronnen, als Nederlands wordt beschouwd. Het omvat in elk geval de zuidelijke delen van Gelre, verder Kleve, Mörs, en Krefeld. Het is duidelijk dat zeker hier een precieze begrenzing onmogelijk is, aangezien de sociale en politieke omstandigheden niet op een bepaalde taaleenheid wijzen en door ingrijpende wijzigingen in de loop der geschiedenis de huidige taaltoestand ook weinig steun kan bieden[16]. Het Nederrijns wordt op onze kaart omvat door een lijn oostelijk om het graafschap Kleve heen, de Rijn zuidwaarts volgend, tenslotte ten noorden van Dusseldorp overgaand in de oostgrens van Limburg. Die gaat vervolgens in zuidwestelijke richting en sluit ten zuiden van Maastricht bij de Germaans-Romaanse taalgrens aan. De oostgrens van Limburg wordt bepaald door de Benrather-lijn[17].

Voor de overige externe grenzen zijn er weinig problemen: in het noordwesten en westen zijn er de natuurlijke grenzen, in het zuiden kan men de taalgrens volgen zoals bijv. aangeduid in Gysseling 1978, 21.

4.2.2 *Interne grenzen*

Zoals in § 4.1 uiteengezet, kent onze kaart een indeling in geografische gebieden die gericht is op de traditionele indeling in dialectgroepen. Hieronder volgt een bespreking van een aantal factoren die op de getrokken grenzen betrekking hebben. Een zekere willekeur bij de bepaling van de grenzen was niet te vermijden.

1. *Kanselarij van de graven van Holland*. De plaats van het vlak op de kaart geeft al aan, dat de relatie met de regio Holland anders wordt gezien dan die van de overige Hollandse schrijfcentra. De gegevens uit de kanselarij van de Hollandse graven worden weliswaar niet als regionaal Hollands beschouwd, maar de relatie met de streek wordt toch op de kaart uitgedrukt door de nabije ligging; tenslotte was de instelling in Den Haag gevestigd en is, gelet op de communicatiemiddelen van die tijd, contact met de omgeving niet uit te sluiten. Zie hierover ook 2.3.3.

2. *West-Holland*. Het bestaan van Kustmiddelnederlandse (of Ingweoonse) verschijnselen rechtvaardigt de afsplitsing van een kustgebied; de grens is een lijn die begint bij Rotterdam en noordwaarts loopt tot aan de westgrens van Utrecht. In het zuiden van deze regio rekent men de eilanden Voorne en Putten tot Zeeland (zie aldaar).

3. *Oost-Holland*. Deze regio wordt in het zuiden begrensd door Maas en Merwede (zie Noord-Brabant), maar met inbegrip van Dordrecht. Het gebied tussen Lek en Maas wordt in het oosten begrensd door een zuidwest-noordoostlijn ten oosten van Arkel, gedeeltelijk parallel met de Diefdijk (cf. Blok 1975, 21). Deze regio bevat voornamelijk materiaal uit de destijds belangrijke handelsstad

16 Over het Nederrijns, zie Holmberg 1925; over de Nederrijnse oorkondentaal in de Middeleeuwen in het bijzonder Tervooren 1985 en De Smet 1985.

17 Benrather- en Ürdinger-lijn zijn voor het Nederlandse taalgebied besproken in Schrijnen 1902. De loop van deze isoglossen voor het Duitse taalgebied vindt men in Müller 1928, omslagkaart.

Dordrecht.

4. *Utrecht*. Utrecht neemt een positie in tussen Oost en West. De grenzen zijn die van het Sticht Utrecht, in het zuiden gevormd door Rijn en Lek. De (weinige) gegevens van Deventer worden hier niet aan toegevoegd in tegenstelling tot wat voorgesteld wordt in Van Reenen 1986: het dialect in deze stad zal zeker een meer uitgesproken oostelijk karakter gehad hebben (Van Loey I, 97; Van Loey II, 127).

5. *Zeeland*. Door de geïsoleerde ligging van deze eilandengroep en de positie tussen Vlaanderen en Holland ligt aanname van een afzonderlijk Zeeuws gebied voor de hand. Voorne en Putten, destijds eilanden van geringe omvang en met weinig bewoners, kunnen tot het Zeeuws dialectgebied gerekend worden: de geografie en de vestiging van de burggraaf van Zeeland op Voorne vormen daar argumenten voor (De Vin 1979, 194-195). Het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen hoort historisch tot Vlaanderen.

6. *Noord-Brabant*. Voor het Brabants nemen we een gebied aan dat overeenkomt met het grondgebied van het hertogdom Brabant. De grootte en het voorkomen van typisch Zuid- en Noordbrabantse eigenaardigheden (zie o.a. Van Loey II, 127-128) brengen ons tot een splitsing van dit gebied in tweeën. De grens is getrokken ten zuiden van Antwerpen en het daar dichtbij gelegen Hemiksem. De noordgrens van Brabant is problematisch omdat het rivierengebied vanouds niet tot het hertogdom behoorde. Het noordwesten was lange tijd onontgonnen gebied, waardoor de grens Holland-Brabant niet vast stond. De twee in het noordwesten gelegen steden die documenten (elk slechts één) leveren zijn Geertruidenberg en Heusden. De eerste stad ligt in een streek die in de 13e eeuw politiek Hollands was (zie bijv. *AGN* 1982, 2, 291). Heusden was een onafhankelijke heerlijkheid ressorterende onder Kleve, maar ook hier doet zich in de 13e eeuw Hollandse politieke invloed gelden (Avonds en Brokken 1975). Voor het taalgebruik is echter een gerichtheid van deze steden naar Brabant het meest aannemelijk: het vormde daar geografisch een geheel mee. De grens is daarom bij de Maas en Merwede gelegd. Voor het noordoosten, waar Brabant tegenwoordig aan Gelderland grenst, wordt de Rijn als grens aangenomen. Het gebied tussen de grote rivieren oostelijk van Gorinchem is moeilijk in te delen. Hollandse invloed houdt ter hoogte van de Diefdijk op (Blok 1975, 15 e.v.) en er is voor Utrechtse kenmerken ten zuiden van de Rijn ook weinig aanwijzing. Wat wèl de aard van het dialect was is, gezien ook de wisselende politieke verhoudingen daar, moeilijk vast te stellen. Hoewel in de 13e eeuw het meeste land eigendom was van de hertogen van Gelre is er vanouds waarschijnlijk een grote invloed vanuit Brabant geweest. Blok (1975, 17 e.v.) maakt melding van Brabantse kenmerken in de toponiemen die zich in elk geval voordoen in het zuidelijk deel van dit gebied en ook Van den Berg (1966, 28) veronderstelt Brabantse invloed in noordelijke richting. Er is dus enige reden het oostelijke rivierengebied bij Brabant in te delen.

7. *Nederrijn*. De grens in het noorden en oosten van het Nederrijns gebied werd behandeld bij de externe grenzen. De westgrens is een lijn ten westen van de Maas, waardoor ook Kuik wordt omvat. Kuik was een zelfstandige heerlijkheid, die zowel in contact stond met het Brabantse achterland als met het Maas-Rijngebied (Beekman 1932^2, 73 e.v.). De indeling bij dit laatste is tamelijk willekeurig. De zuidgrens (tevens de noordgrens van het Limburgse dialectgebied) loopt ter

hoogte van Krefeld en komt ongeveer overeen met de Ürdinger-lijn.

8. *West-Vlaanderen*[18]. Vlaanderen, inclusief het Nederlandstalig gebied in Pasde-Calais, is wegens evident verschil tussen westelijke (o.m. Kustmiddelnederlandse) en oostelijke kenmerken, verdeeld in een oostelijk en westelijk deel, door de opzichzelf vrij willekeurig gekozen lijn overeenkomend met de huidige bestuurlijke grens. Zie voor de Vlaamse dialectgrenzen ook Taeldeman 1987, waar de samenhang tussen dialectgrenzen en extern-linguïstische grenzen voor dit gebied wordt aangetoond.

9. *Oost-Vlaanderen*. De oostgrens is die tussen het 13e-eeuwse Vlaanderen en Brabant. Aalst en omgeving zijn daarbij een probleemgeval. Waarschijnlijk vooral ten gevolge van sociaal-economische contacten met zowel Vlaamse als Brabantse steden heeft het dialect ook Brabantse trekken (Van Cleemput 1942, dl. III par. 103; Colinet 1896, 3; Taeldeman 1978, 32 e.v.). Omdat er geen doorslaggevende argumenten zijn om Aalst of bij Vlaanderen of bij Brabant in te delen, en het goed mogelijk is door vorming van een subregio (zie onder 4.2.3) meer gegevens te krijgen over de aard van het dialect, wordt het conform de politieke grens bij Vlaanderen ingedeeld.

10. *Zuid-Brabant*. De grens met Limburg is de oude grens tussen het hertogdom en het graafschap Loon (prinsbisdom Luik). Deze regio behelst daarom ook de Getestreek, die dialectisch een positie tussen Brabant en Limburg inneemt (o.a. Moors 1952, 27). Er zou voor een splitsing in Oost- en West-Brabant evenveel reden zijn als voor het onderscheid noord-zuid, maar er ontbreekt voldoende documentatie in het Oostbrabantse gebied.

11. *Limburg*. Globaal is dit het gebied van het bisdom Luik en het graafschap Loon, inclusief gebieden die tot Gelre en Limburg hoorden. Dit gebied is weinig uniform in taalkundig opzicht, maar omdat er weinig ambtelijke teksten uit overgeleverd zijn, is een zinvolle opsplitsing niet mogelijk (Gysseling 1967, 295).

4.2.3 *Indeling in subregio's*

Voor de drie regio's die rijk aan documentatie zijn (West- en Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant) kan van bepaalde verschijnselen die voldoende vindplaatsen opleveren, de regionale variatie preciezer gekarteerd worden door een onderverdeling aan te brengen (in hoofdstuk 6 de *b*-kaarten). O.m. de kaart van Middelvlaamse dialecten van Jacobs (Jacobs 1911, naast 340) heeft als richtlijn gediend. De onderverdeling is als volgt:

8. *West-Vlaanderen*: 81. *West-Vlaanderen-noord*, 82. *West-Vlaanderen-zuidwest*, 83. *West-Vlaanderen-zuidoost*. Het noordelijk gebied is afgezonderd wegens eventuele bijzondere kenmerken, die het dan gemeen zou hebben met het noordelijk deel van Oost-Vlaanderen (dat ook een subregio vormt). Daarbij is tevens het grote schrijfcentrum Brugge met omliggende plaatsen afgezonderd van de rest van West-Vlaanderen. De westelijke strook is afgescheiden om mogelijke typische kustverschijnselen te kunnen waarnemen. De noord-zuidgrens ligt niet ver onder Brugge; hier was bepalend dat er in de zuidelijke subregio's voldoende documentatie moest overblijven.

9. *Oost-Vlaanderen*: 91. *Oost-Vlaanderen-noord*, 92. *Oost-Vlaanderen-zuidwest*,

18 Net als *West-Holland* e.d. verwijst deze benaming niet naar een bestuurlijke eenheid, maar naar het op de kaart van onze atlas afgebakende gebied.

93. *Oost-Vlaanderen-zuidoost*. Voor het noorden, het gebied van de Vier Ambachten met o.a. Assenede, Boechoute en Hulst; zie ook boven. Voor het zuidoostelijk gebied kan men afwijkingen van het overige Vlaams verwachten: zoals eerder gezegd vertonen Aalst en omstreken Brabantse karakteristieken, nu, maar ook in de oorkondentaal van de 13e en 14e eeuw (zie de literatuur vermeld bij de bespreking van regio 9). Er is een lijn van het zuidwesten naar het noordoosten getrokken, die ten zuidoosten de Denderstreek afgrenst met als grote plaatsen Dendermonde, Aalst, Geraardsbergen, Ninove en ten noordwesten het gebied van Leie en Schelde met o.a. Eeklo, Gent, Oudenaarde, Velzeke.

10. *Zuid-Brabant*: 101. *Zuid-Brabant-noordwest*, 102. *Zuid-Brabant-zuidwest*, 103. *Zuid-Brabant-oost*. Zuid-Brabant is eveneens in drie stukken verdeeld: een oostelijk deel dat afgescheiden is wegens mogelijke Limburgse kenmerken; en in het westen een noordelijk en een zuidelijk deel, rondom resp. het grote schrijfcentrum Mechelen en het bestuurlijk centrum Brussel.

5. *De indeling van de grondkaart in het licht van de analyse van 160 onderzochte taalkundige items*

Deze paragraaf loopt vooruit op de resultaten van (vervolg-)onderzoek dat verricht is op basis van de voor de kaarten gebruikte gegevens. In dat opzicht is hij van een andere orde dan de vorige paragraaf, die de vooraf aangebrachte indeling van de kaarten in afzonderlijke gebieden bespreekt. Wegens het directe verband tussen het bedoelde vervolgonderzoek en de indeling van de kaart, worden de resultaten toch op deze plaats behandeld.

De in § 4 besproken indeling van de kaart had als uitgangspunt de traditionele indeling in hoofdgroepen van dialecten. Per taalitem geven de kaarten (in hoofdstuk 6) met hun indeling in 11 regio's zeer verschillende spreidingspatronen te zien, waaruit een precies beeld van de onderlinge verhouding tussen de plaatsen binnen de regio's, of van dialectgrenzen door de regio's heen niet onmiddellijk af te leiden is.

De gegevens nu die wij t.b.v. deze kaarten verzameld hebben voor de steden en kleinere gebieden afzonderlijk (de 56 meetpunten), zijn ook voor die meetpunten afzonderlijk geanalyseerd. D.w.z. dat op basis van een groot deel van de onderzochte items, behorend tot de verschillende taalkundige categorieën, berekend is in hoeverre deze 56 meetpunten overeenstemming vertonen in hun taalgebruik. Daardoor kunnen we iets meer zeggen over de taalkundige verwantschap tussen de verschillende plaatsen en kleine dialectgebieden, zowel die binnen een regio, als in verschillende regio's gelegen.

Deze verwantschap in taal is uitgedrukt door de afstanden tussen de 56 meetpunten in een tweedimensionale ruimte. Men kan dit weergegeven vinden op de figuren 6a en 6b, waar op men bijv. kan zien dat het taalgebruik van de Hollandse grafelijke kanselarij sterk lijkt op dat van Koningsveld (korte afstand) en evenzo dat Maldegem en Aardenburg hierin veel overeenkomst hebben, terwijl daartegenover de relatief grote afstand tussen de schrijfcentra Brugge en Hulst, of tussen Maastricht en Oudenbiezen wijzen op minder grote overeenkomst in taal. De figuren 6a en 6b zijn overigens inhoudelijk identiek, maar verschillen hierin dat op figuur 6a alle plaatsnamen aangegeven zijn, terwijl op figuur 6b en-

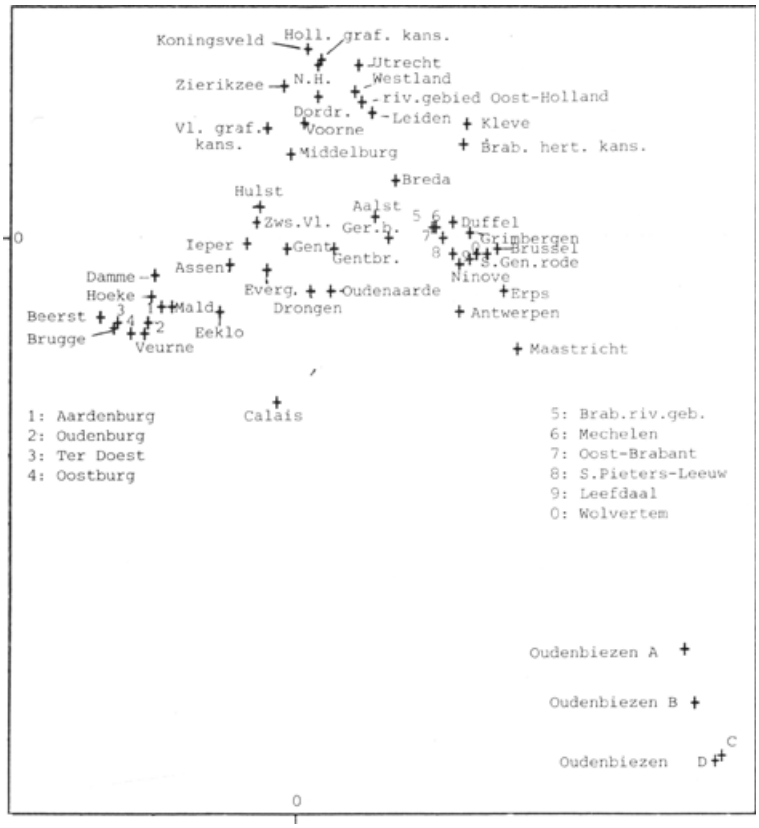

Fig. 6a. Taalkundige afstand tussen 56 13-eeuwse schrijfcentra.

kele interpreterende lijnen zijn getrokken.

Met behulp van deze figuren die een beeld geven van de taalgeografische verhoudingen dat rechtsteeks uit de 13e-eeuwse gegevens is afgeleid wordt ook een vergelijking met de in § 4 aangenomen dialectgrenzen mogelijk, steeds natuurlijk met de beperking van het materiaal dat ons ter beschikking stond.

Over de techniek en resultaten van deze (met behulp van de computer uitgevoerde) analyse wordt elders uitvoeriger gerapporteerd (Mooijaart en Van der Heijden, te versch.). Hier worden slechts enkele punten genoemd, vooral die, die de problemen m.betr.t. de grenzen op onze grondkaart raken.

Bij de calculaties is gebruik gemaakt van de methode van *correspondentieanalyse (CA)*. Er werd gewerkt met de data in de vorm waarin wij ze (o.a. voor onze dichotomische kaarten) verzameld hadden. Verder werd een groot aantal

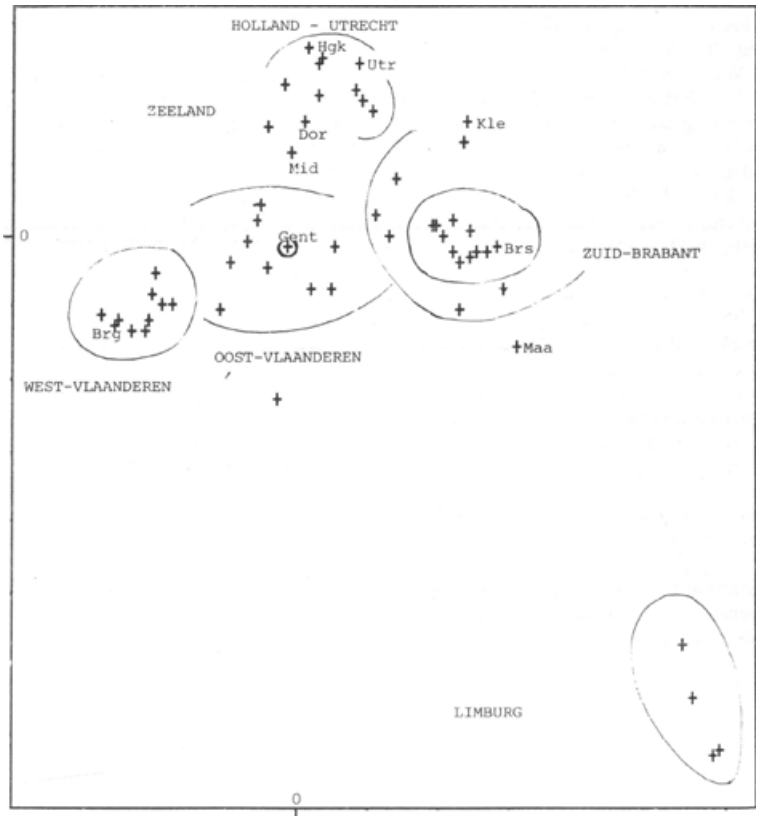

Fig. 6b. Mogelijke indeling 13e-eeuwse schrijfcentra in dialectgebieden.

gegevens verwerkt (per meetpunt 160 taalverschijnselen met elk 2 varianten), zodat het totaalbeeld van de onderlinge relaties tussen de 56 meetpunten op veel en veelsoortige taalkundige kenmerken berust, en daardoor een redelijk betrouwbaar beeld van de diatopische spreiding van het 13e-eeuwse geschreven Nederlands geeft.

De meest saillante punten uit het resulterende figuur 6, die zoals gezegd de mate van gelijkenis aangeeft tussen de 56 schrijfcentra wat hun geschreven taal betreft, volgen hier.

Allereerst blijkt uit de resultaten een indeling in drie extreme groepen, t.w. West-Vlaanderen, Holland-Utrecht en Zuid-Brabant met in de marge Limburg. De Oostvlaamse plaatsen bevinden zich in het centrum, wat betekent dat de plaatsen in dit gebied zich in hun taalgebruik van die in alle drie de bovengenoemde

gebieden in dezelfde mate onderscheiden c.q. daarmee overeenstemming vertonen, zij het dat de afstand naar het Hollands-Utrechtse gebied groter is dan die naar West-Vlaanderen en Brabant, wat wijst op een noord-zuid-tegenstelling.

Wat betreft de grensproblemen zoals besproken onder § 4, laat figuur 6 zien dat het Limburgse Oudenbiezen taalkenmerken bevat die het enigszins buiten het samenhangend geheel van de overige meetpunten plaatst. Het taalgebruik in de Dendersteden Aalst en Geraardsbergen bevindt zich tussen dat van Oostvlaamse steden als Gent, en de Zuidbrabantse plaatsen, terwijl Ninove nauwelijks verschilt van die Zuidbrabantse meetpunten. Het Noordbrabantse rivierengebied (Geertruidenberg, Heusden, Waalwijk) sluit aan bij het Zuidbrabantse cluster. Ook tussen West- en Oost-Vlaanderen is een overgangszone, waarin het in Oost-Vlaanderen liggende Maldegem de meeste gelijkenis vertoont met de Westvlaamse meetpunten; Eeklo en Assenede zijn weer verder richting Oost-Vlaanderen te vinden.

Tenslotte de supraregionale schrijfcentra. Alleen de Hollandse grafelijke kanselarij blijkt in haar schrijftaal nauwelijks te verschillen van de scriptoria in de omliggende gebieden. Die van de hertog van Brabant en van de graaf van Vlaanderen liggen op enige afstand van hun vestigingplaatsen (resp. Brussel en Gent) en andere plaatsen in die regio's.

We kunnen concluderend vaststellen dat het dialectbeeld uit figuur 6, dat onmiddelijk afgeleid is uit het 13e-eeuwse ambtelijke materiaal, in grote trekken overeenkomt met het beeld dat de traditionele indeling voor de middeleeuwen kent. Tegelijkertijd zijn er een aantal interessante afwijkingen, zoals het verschil tussen Maastricht en Oudenbiezen, de ligging van bijv. Ieper en Calais, Breda en Antwerpen, en de al genoemde aansluiting van Maldegem bij de Westvlaamse schrijfcentra. Voor verdere preciseringen en aanvullingen die figuur 6 levert ten opzichte van de bekende feiten, moeten we weer naar het eerder genoemde artikel verwijzen.

5. Lokalisering van ambtelijke en literaire teksten

1. *Inleiding*

Een van de toepassingsmogelijkheden van de *AVT* is de lokalisering van teksten waarvan de herkomst onbekend is. In de praktijk zijn het soms ambtelijke stukken (zoals een deel van de documenten in *CG-I*) maar vaker literaire handschriften, waarvan de plaats van ontstaan niet op andere dan taalkundige gronden vastgesteld kan worden. Oorkondentaal is al langer met dit doel bestudeerd, ook in het Nederlands taalgebied (zie ook hoofdstuk 1). De meest bruikbare instrumenten bij het vaststellen van het taalgeografisch karakter van teksten zijn sinds lange tijd de *Middelnederlandse Spraakkunst* van Van Loey (Van Loey I en II), en sinds 1984 de *Klankatlas* van Berteloot. Laatstgenoemde atlas kon door zijn grotere exactheid, naast de wel eens wat globale aanduidingen van Van Loey[1], een duidelijke bijdrage leveren aan de resultaten van lokaliseringen. Zie bijv. Van den Berg 1986, Kuiper 1989 en Van den Berg en Berteloot (te versch.)[2].

De aanvullingen die de *AVT* hierop kan geven bestaan onder meer uit de uitbreiding van het aantal taalkundige verschijnselen dat bij de lokalisering betrokken kan worden (zie hoofdstuk 1). Hoe meer dat er immers zijn, hoe betrouwbaarder het resultaat. Dit geldt temeer voor onderzoek dat nu eenmaal met grote tekorten moet werken doordat te lokaliseren teksten soms slechts in fragmenten zijn overgeleverd, en taalkundige aanwijzingen daarin die naar een bepaalde streek zouden kunnen wijzen slechts summier zijn.

Vermeerdering van de lokaliseringsmogelijkheden biedt ook de vorm van het databestand, dat uitgebreider en beter hanteerbaar kan zijn dan uitsluitend de gegevens die van kaarten afleesbaar zijn (zie hoofdstuk 3 en 4), en daardoor o.a. voor kwantitatieve behandeling geschikt is. Onder meer in de atlassen van Dees (*AC* en *AL*) is gebleken dat dergelijk onderzoek zeer vruchtbaar kan zijn.

In dit hoofdstuk wordt de bruikbaarheid van onze gegevens bij het lokaliseren van teksten van onbekende herkomst gedemonstreerd, zowel op de traditionele wijze, als met behulp van statistische methoden. Het streven bij dit laatste is niet om de mogelijkheden daarvan uitputtend te bespreken, maar om een illustratie te geven van een van de mogelijke toepassingen in deze richting. De gebruikte statistische methode wordt hier niet uitvoerig besproken; daarvoor verwijzen wij naar een publikatie elders[3]. De lokaliseringen hebben niet de pretentie ‘het laatste

1 Deze aanduidingen zijn vooral globaal in die zin, dat de mate waarin een taalverschijnsel karakteristiek is voor een bepaalde streek zelden aangegeven wordt. Zo wordt woch (=weg) Vlaams genoemd (Van Loey II, 124) wat correct is; het is er echter ook al uitzonderlijk. Dit feit is hierom relevant, dat bij lokalisering van een tekst afwezigheid van deze vorm niet tegen Vlaamse herkomst hoeft te pleiten.

2 In de behoefte aan grote aantallen strikt eenduidige taalkundige criteria voor het vaststellen van het dialect van handschriften (die nog steeds bestaat blijkens Biemans 1991, 87 e.v.), zal niet door de historische dialectologie alleen voorzien kunnen worden; aan een volledi ger en betrouwbaarder beeld van de ontwikkeling van de geschreven taal en de regionale aspecten daarvan zullen juist de handschriftkunde zelf en de historische letterkunde bij moeten dragen.

3 Mooijaart en Van der Heijden (te versch.). Zie ook hoofdstuk 4.5.

woord' te geven; ze beperken zich met nadruk tot een toetsing van de teksten aan de *AVT*-gegevens, en kunnen dus hooguit een element vormen van een definitieve plaatsbepaling van de onderzochte teksten.

Het object wordt ten eerste gevormd door een viertal documenten uit het *CG-I*, dat niet op extern-taalkundige gronden gelokaliseerd kon worden, nl. doc. nr. 12, de keur die de Hollandse graaf in 1254 aan Middelburg verleende, doc. nr. 1183 (uit 1292), waarin Zeeuwse edellieden de graaf van Vlaanderen bijstand beloven en tenslotte de doc. nrs. 1790 en 1790a, twee oorkonden uit 1299 van dezelfde hand, die betrekking hebben op een borgstelling tegenover de graaf van Holland. Laatstgenoemde twee documenten worden in ons onderzoek als één tekst behandeld. Al deze documenten zijn door Gysseling vooral op grond van taalkenmerken aan Zeeland toegeschreven. Op grond van de inhoud zijn in alle drie de gevallen zowel Zeeland als een andere regio als plaats van herkomst mogelijk.

Ten tweede zijn onderzocht de 13e-eeuwse handschriften van Maerlants *Der Naturen Bloeme* (in het vervolg ook: *NB*) en *Rijmbijbel* (*RB*). Hoewel ons veel bekend is over deze auteur, hoort een nader onderzoek naar zijn taalgebruik nog steeds tot de desiderata van de Middelneerlandistiek. Anderzijds, juist hetgeen al bekend is over Maerlant en zijn werk maakt deze handschriften een geschikt object om onze onderzoeksmethode op toe te passen. Dat het hier 13e-eeuwse manuscripten betreft, maakt een vergelijking met ons gelijktijdige ambtelijke materiaal extra aantrekkelijk: veranderingen die zowel dialect als kanselarijgewoonten bij het voortschrijden van de tijd hebben ondergaan, kunnen geen grote rol spelen. De keuze van genoemde manuscripten werd vergemakkelijkt door de praktische omstandigheid dat deze ook in het *Corpus-Gysseling* uitgegeven teksten[4] opgenomen zijn in het *13e-eeuwse tekstenbestand* en dus dezelfde structuur hebben als de bronnen voor de *AVT*, waardoor ze op vergelijkbare wijze te onderzoeken zijn. Bovendien zijn het omvangrijke teksten, waarvan er één nog de bijdrage van meerdere kopiisten bevat.

In dit hoofdstuk worden eerst de specifieke problemen genoemd die zich voordoen bij het lokaliseren van teksten, met het accent op berijmde teksten (§ 2). In § 3 worden de Maerlant-handschriften onder de loep genomen en in § 4 de ambtelijke stukken.

2. *De problematiek van de lokalisering van teksten*

2.1 *Lokaliseren; verschil in tekstsoorten*

Wanneer taalkundige kenmerken bepalend zijn bij het lokaliseren van teksten, gaat het erom de overeenkomst tussen de taalkenmerken van de te lokaliseren tekst en de taal van een bepaalde streek vast te stellen. Wat dat laatste betreft, maken wij gebruik van de *AVT* als beschrijving van 11 'regionale dialecten', die weer verder verdeeld zijn in 56 13e-eeuwse 'lokale dialecten' (t.w. die van de 56 meetpunten, zie hoofdstuk 3).

Uiteraard hoeft er bij de lokalisering van oorkonden niet getwijfeld te worden

4 Gysseling 1980-1987; de genoemde werken vormen resp. deel 2 (1981) en deel 3-4 (1983).

aan de vergelijkbaarheid met het dialectische taalbeeld, dat immers op dezelfde tekstsoort is gebaseerd. Problemen zijn er vooral bij niet-ambtelijke, m.n. literaire teksten, ten eerste m. betr. t. de vergelijkbaarheid van verschillende tekstsoorten ten tweede m. betr. t. de aard van de literaire teksten als mengteksten. Dit geldt ook voor lexicografische teksten of artesteksten, met elk hun specifieke problemen zoals de invloed van de brontaal en de aard van de woordenschat. We zullen ons echter concentreren op literaire teksten omdat zij nu eenmaal het vaakst het object van lokaliseringsactiviteiten vormen.

Het is duidelijk dat het geen principe maar een praktische omstandigheid is die ons dwingt de herkomst van *literaire* teksten vast te stellen aan de hand van taalkenmerken van *ambtelijke* stukken. Goossens 1982, 243, wijst er terecht op dat representativiteit van de taalkenmerken waaraan men zijn lokalisering ophangt, voor ofwel een bepaald dialect, ofwel de schrijftaal van een bepaalde streek, ofwel de regionale variant binnen de tekstsoort die men lokaliseren wil, niet van te voren is te waarborgen.

Toch lijken de elementen die de (gedeeltelijke) discrepantie tussen de verschillende tekstsoorten vormen en die de onderlinge vergelijking zouden bemoeilijken geen doorslaggevende hindernis te zijn voor een vergelijking die tot lokalisering moet leiden.

Oorkondentaal is bijv. minder archaïsch dan men wel aanneemt[5]. Wat voor de moderne ambtelijke taal geldt is immers niet zonder meer van toepassing op de 13e-eeuwse situatie. Juist in deze periode moet de vorm voor allerlei specifiek diplomatische begrippen nog gevonden worden. Er is een geweldige hoeveelheid varianten voor de verschillende vaste diplomatische elementen, zoals, ter illustratie, voor de frase voor de notificatio ‘ik/wij maak/maken bekend...’, bijv. **wij** (**be**)**kennen, wij doen te verstaan/weten, wij maken kond, allen zullen weten** (zie kaart 151), en voor de formule waarmee de bezegeling wordt beargumenteerd (corroboratio). Zelfs wanneer men zich richt naar het Latijn of het Oudfrans en zich daardoor in z'n woordkeuze vastlegt, is er nog volop spellingvariatie aanwezig: in het Vlaams, waar **doen te weten/verstaan** (naar het Frans **faire à savoir**) de geijkte formule is, treedt er altijd nog variatie op in de spelling van **doen** (**doen:don**) of de flexie van **verstaan** en **weten**. De chronologische veranderingen die optreden in het werk van individuele scribenten (Mooijaart 1990b), wijzen op een grote flexibiliteit. Voor het Oudfrans wordt m. betr. t. bepaalde vernieuwingen in Van Reenen 1985, 451, aangetoond, dat deze zich het eerst in de charters manifesteren. Zie verder voor het Oudfrans Dees in *AL*, XIII-XIV. Evenzeer als in ambtelijke taal kan men bovendien archaïsmen verwachten in literair taalgebruik, dat immers een lange (mondelinge) traditie kent, waardoor het ook buiten rijmpositie verouderde woorden kan bevatten (De Vooys 1970, 30).

Voorts kan sprake zijn van verschil in stijl in samenhang met het sociale niveau. Literaire teksten worden geacht tot de sociale bovenlaag (of *Hochschicht*) te behoren, ambtelijke teksten verschillen in dit opzicht per document: oorkonden zijn van een hoger sociaal niveau dan bijv. rekeningen en renterollen. Binnen oorkonden is de taal van de vaste formules weer anders dan die van de variabele

5 Het archaïsche karakter van oorkondentaal wordt vaker impliciet aangenomen dan uitgesproken of aangetoond. Zo verklaart Moors, 1952, 370, het lang handhaven van de spelling van het enkele teken voor lange vocalen uit het conservatisme van de oorkondentaal.

gedeelten. De taallaag is mede bepalend voor de mate waarin het taalgebruik dialectisch is: hoe lager het sociale niveau, hoe sterker lokaal gekleurd het taalgebruik in het algemeen is. Er is bij dialectonderzoek als zodanig dus een voorkeur voor de lagere sociale niveaus. Voor het 13-eeuwse Nederlands heeft de *Klankatlas* (p. 15, 99) geen resultaten kunnen boeken in een poging het verschil in sociale laag systematisch te onderzoeken, vooral wegens gebrek aan voldoende materiaal in de verschillende lagen. Ook ons noopt de beperkte hoeveelheid bronnen tot verwerking van alle categorieën ambtelijke teksten, waardoor de afstand tot letterkundige teksten wat het sociale niveau betreft waarschijnlijk kleiner is, dan wanneer we uitsluitend van beperkt lokale documenten gebruik zouden hebben gemaakt.

Behalve bovengenoemd verschil tussen de sociale diversiteit binnen de ambtelijke bronnen en de verheven stijl van de literaire zijn er ook, conform de aard van beide tekstsoorten, grote verschillen in zinsbouw en woordkeus. Het is daarom noodzakelijk een groot aantal in beide stijlsoorten voorkomende verschijnselen te onderzoeken, zoals affixen, voorzetsels, pronomina, etc.

Overigens kan de kloof tussen beide tekstsoorten niet onoverbrugbaar zijn, aangenomen dat schrijvers van bepaalde literaire teksten identiek kunnen zijn geweest met die van ambtelijke. Gysseling suggereert bijv. dat de dichter van de Alexiuslegende dezelfde zou kunnen zijn als de scribent van een Kuikse oorkonde (Gysseling 1980-1987, 1, 526); Te Winkel 1922, 190, beweert met betrekking tot Maerlant en Van Assenede: ‘schepenklerken dragen bij tot bloei van literatuur.’ Zeker de vele oorkonden die in kloosters geschreven zijn kunnen van de hand zijn van scribenten die ook literaire teksten geschreven of afgeschreven hebben. Gysseling stelt bijv. handverwantschap vast tussen het *Detmoldse handschrift* van *Der Naturen Bloeme* en hand *B* van de *Rijmbijbel* met die van Brugse oorkonden (zie § 3.1).

Er is al met al voldoende grond voor vergelijking tussen ambtelijke en literaire teksten binnen een beperkte periode. Een empirisch feit is in elk geval dat er in beide tekstsoorten orthografische en lexicale variatie optreedt die als regionale taalvariatie is te interpreteren.

2.2 *Berijmde literaire teksten als mengteksten*

Van literaire teksten is zelden de autograaf overgeleverd; ze zijn doorgaans één of meer keren gekopieerd. Aangezien kopiisten in wisselende mate hun eigen dialectvormen in de tekst aanbrengen, kan dat leiden tot het verschijnen van kenmerken uit verschillende dialecten in eenzelfde manuscript. Dit zijn bekende feiten; er wordt rekening mee gehouden bij het vaststellen van de herkomst van literaire werken of afschriften ervan (Van den Berg 1986)[6].

Een tweede met de kopieerpraktijk samenhangende factor die alleen voor berijmde teksten geldt, is de speciale aard van de rijmwoorden[7]. De rijmproblema-

6 Een systematische behandeling van mengtaalverschijnselen vindt men o.a. in de *LALME* en in Benskin en Laing 1981.

7 Met *rijmwoorden* worden, ook in het vervolg, bedoeld die woorden waarvan het voor het dialect karakteristieke element het rijm bepaalt (doorgaans dus de vocaal met volgende consonant in geaccentueerde syllabe); rijmwoorden in deze beperkte zin zijn bijv. **comen** en **commen** en **op** en **up**, maar geen oorden in rijmpositie waarvan het variabele element de beginconsonant is (als in **cam** en **quam**) of het eerste deel van een samenstelling of afleiding dat niet het accent draagt (**i**lopen en **gelopen**). Deze laatste categorie woorden kan immers eenvoudig en zonder het rijm te beïnvloeden aan een ander dialect aangepast worden, en heeft daarom dezelfde status als woorden binnen de versregel.

tiek heeft bij veel pogingen om de herkomst van een tekst te achterhalen een rol gespeeld; een meer expliciete verantwoording geven Van den Berg 1986 en Berteloot 1987; zie ook Van den Berg en Berteloot (te versch.). Het volgende gaat ten dele terug op deze werken (voor zover gepubliceerd), en bevat daarnaast aanvullingen en kritische opmerkingen, vooral ingegeven door rijmwoordverschijnselen in de onderzochte Maerlant-handschriften.

Rijmwoorden kunnen doorgaans niet door de kopiist worden veranderd. Een uitzondering vormen de gevallen waarin beide leden van een rijmpaar eenzelfde klankverandering kunnen hebben ondergaan; bijv. **hogen:mogen** uit het origineel kan **heugen:meugen** in het afschrift worden. Als zich gedeeltelijke aanpassingen voordoen, is in sommige gevallen wel het oorspronkelijke rijmpaar te construeren: het rijm **gene** (aanw. vnw.) :**zone** in *RB* hand B zal oorspronkelijk **gone:zone** hebben geluid[8]. Wegens hun betrekkelijke onveranderbaarheid kunnen rijmwoorden worden beschouwd als afkomstig van de auteur. Dit geeft echter nog geen eenduidige informatie over het dialect en dus de herkomst of verblijfplaats van deze auteur. De aańname dat de auteur zijn eigen dialect schrijft, is immers juist met betrekking tot rijmwoorden aanvechtbaar: hij selecteert rijmwoorden soms speciaal terwille van het rijm, en voor dat doel put hij, behalve (bij voorkeur, naar men mag aannemen) uit zijn eigen dialect, uit het arsenaal van archaïsche woorden en woorden uit vreemde talen en dialecten. Maerlant doet hieromtrent zelfs een openlijke 'bekentenis'[9]. Een aardig voorbeeld levert zijn gebruik van **af**, de geronde variant **of** en het verouderende **ave**, als bijwoord en als eerste lid van scheidbaar samengestelde werkwoorden, in *RB*. Al naar gelang er een rijmwoord bij **graf** en **gaf, belof** en **hof** dan wel **grave** en **gave** nodig is, wordt een van de drie varianten van **af** gekozen. Bovengenoemd voorbeeld laat wat betreft **af** en **of** geen relevant verschil zien. **ave** is duidelijk in de minderheid, geheel in overeenstemming met het uitzonderlijke karakter van deze vorm ook in de ambtelijke

8 De kopiist *B* van *RB* past in het middelste deel van zijn tekst het rijm op deze manier aan. Ervoor en erna laat hij het paar **zone:gone** staan. Er zijn in de andere door ons onderzochte taalverschijnselen geen vergelijkbare tijdelijke veranderingen gevonden, waardoor een verklaring uit het gebruik van verschillende leggers althans op basis van onze gegevens weinig grond heeft.

9 In de proloog van *Sinte Franciscus leven:*

[125]Ende om datic Vlaminc bem,
Met goeder herte biddic hem
Die dit Dietsche sullen lesen,
Dat si mijns ghenadich wesen,
Ende lesen sire in somich woort
[130]Dat in haer land es ongehoort;
Men moet om de rime souken
Misselike tonghe in bouken,
Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaemsch, Zeeus,
Walsch, Latijn, Griex ende Hebreeus.
(ed. Maximilianus 1954, 125-134).

(De door Maximilianus aangebrachte interpunctie heb ik enigszins gewijzigd, omdat ik de bijzin in regel 129 als een bijwoordelijke bepaling van voorwaarde opvat die op de onmiddellijk voorafgaande regels betrekking heeft).

teksten. Gemeten naar de geografische spreiding van deze varianten van af in het 13e-eeuws, maakt Maerlant gebruik van Kustmiddelnederlandse, algemene en Brabantse vormen (vgl. de kaarten 1 en 140).

Zekerheid omtrent de motivatie voor de keuze van een niet-dialecteigen rijmwoord zou men kunnen ontlenen aan het uitsluitend in rijm voorkomen van een bepaald woord[10]. De gedachte is dan: de auteur gebruikt woord x niet, behalve in geval van *rijmnood*; x behoort dus niet tot zijn idiolect. Afgezien van wijzigingen door kopiisten kunnen er ook andere redenen zijn dat woorden niet binnen de versregels voorkomen, bijv. omdat ze er toevallig niet nodig waren, of omdat de zinsbouw of versbouw het gebruik van bepaalde woordsoorten of woorden met een bepaalde accentstructuur op bepaalde posities verlangt. Dit kan geïllustreerd worden aan het feit dat het bijw./bnw. **bezonder** in de Maerlanthandschriften uitsluitend in rijm voorkomt; het voorz. **zonder** daarentegen alleen binnen de regel. De distributie van deze woorden (die overigens voor het dialect niet erg informatief zijn) is dus syntactisch/stilistisch bepaald.

Wanneer in een tekst een bepaalde dialectvorm frequent in het rijm voorkomt, hoeft dat dus niet automatisch rechtstreeks te wijzen op een sterk dialectisch gekleurde taal van de auteur. We noemden al **gone** (= **gene**), verder is ook **pit** (= **put**) bij Maerlant een geliefd rijmwoord. Beide zijn uitgesproken kusttaalverschijnselen, vooral in West-Vlaanderen frequent (kaart 27 en tabel 19a). Hun frequentie wordt zeker mede bepaald door de gebruiksgeschiktheid van hun rijmpartners (o.m. resp. **zone**, en **dit**). We kunnen dus hooguit afleiden dat Maerlant beide vormen acceptabel vond. Van Reenen 1985, 462-464, constateert iets dergelijks bij de afwisseling van -**ent** en -**ant** in het Oudfranse *Macé*: dat deze vermenging wel voorkomt in het rime riche bij woorden op -**vent** en -**tent**, maar niet bij woorden op -**ment**, heeft als oorzaak dat er een overvloed aan geschikte rijmwoorden op -**ment** waren. Dat er tussen de drie genoemde morfemen een verschil in klankwaarde van de vocaal heeft bestaan, hoeft men niet aan te nemen.

Hoe geschiktheid ook een rol kan spelen bij het voorkomen van bepaalde lexicale varianten als rijmwoord wordt duidelijk in het volgende voorbeeld. In de oorkonden treden in de zuidelijke regio's **lettere**(**n**) en ook **charter** frequent op naast **brief** in de betekenis van ‘schriftelijk vastgelegde (soms speciaal: rechtsgeldige) mededeling of uitspraak’ (kaarten 144 en 145). In de rijmen van Maerlant kan men echter voornamelijk **brief** verwachten: het rijmt op **dief, hief** en vooral op **lief** (ook in geflecteerde vorm). Nog afgezien van mogelijke betekenisverschillen, men kan uit de frequentie van **brief** in rijmwoorden geen onmiddellijk verband afleiden met het patroon van regionale variatie dat het ambtelijke materiaal met betrekking tot deze woorden te zien geeft. Illustratief is ook het voorkomen van **paard** tegenover **ors**, twee in de *Ferguut* afwisselende benamingen voor (ongeveer) hetzelfde begrip (kaart 154) (Kuiper 1989, 258-259)[11]. We zien op het overzichtje bij Kuiper, dat **paard** (in diverse spellingvormen) zeer vaak in het rijm voorkomt, nl. in 18 van de 29 vindplaatsen, d.i. 62%, terwijl **ors** met 77

10 Zoals bijv. Paardekooper 1991a, 2-3, suggereert.

11 Kuiper onderzoekt het gebruik van deze heteroniemen hier met een andere doel, n.l. om de vocabulaire van de twee Ferguut-auteurs te vergelijken. Overigens hoeven deze woorden niet overal volledig inwisselbaar te zijn; zie de toelichting bij kaart 154.

vindplaatsen geen enkele maal in rijmpositie staat. **paard** is dan ook een willig rijmwoord bij bijv. **vaart** en **waart; ors** leent zich wegens gebrek aan partners veel minder voor gebruik in het rijm.

Het voorbeeld van **ors** illustreert, dat een auteur niet alleen soms woorden uit andere dialecten en talen gebruikt terwille van het rijm, maar misschien om diezelfde reden woorden uit zijn eigen dialect mijdt. Zegt nu het frequent voorkomen van **paard** in de rijmen van *Ferguut* dat dàt uit het archetype afkomstig is, en dat **ors**, dat afwisselend met **paard** binnen de versregel voorkomt, op een ingreep van een of meer latere afschrijvers moet berusten? Deze conclusie lijkt mij niet zonder meer gerechtvaardigd. Duidelijk is in elk geval, dat, ook bij een vergelijking van alle rijmwoorden van een tekst, lang niet altijd eenvoudigweg 'op getalmatige gronden bepaald kan worden welke de normale en welke de gelegenheidsvorm is', zoals beweerd wordt in Kuiper 1989, 27.

Er zijn dus voldoende redenen om in het rijm voorkomende taalverschijnselen als informatiebron over het dialect van auteur of kopiist(en) anders te beschouwen dan de tekst binnen de versregel. Tegelijkertijd is voldoende aangetoond dat het gebruik ervan aan zo'n complex van factoren gebonden is, en zoveel verschillende soorten informatie geeft, dat rijmwoorden niet als één groep behandeld kunnen worden. Een mechanische aanpak lijkt ongeschikt; elk geval moet apart bekeken worden.

Hoewel het praktisch gezien mogelijk zou zijn alle rijmwoorden bij het kwantitatieve deel van het onderzoek uit te sluiten, of afzonderlijk te behandelen, is daar toch van afgezien. De tekst wordt daarin als geheel behandeld, en deze analyse heeft dus in de eerste plaats betrekking op de taal van de manuscripten. De uitkomst van het traditionele onderzoek brengt mogelijk het mengtaalkarakter aan het licht, met op dat punt de verschillen tussen de diverse manuscripten resp. handen van het werk van dezelfde auteur.

3. *De lokalisering van de dertiende-eeuwse Maerlant-handschriften*

3.1 *Auteur en handschriften: extern-linguïstische achtergronden*

Een belangrijk topic binnen het huidige Maerlant-onderzoek is de kwestie van Maerlants herkomst. Aangezien zowel geboorteplaats als latere verblijfplaats invloed kunnen hebben gehad op de regionale kleur van zijn taal, noemen we hieronder de belangrijkste feiten die hieromtrent bekend zijn. Ze zijn vooral ontleend aan de inleidingen in de uitgaven van Gysseling van *NB* en *RB* en aan Van Oostrom (te versch.)[12].

Maerlant noemt zich *Jacob (de coster) van Merlant* (*Merlijn, NB).* In de *Spieghel Historiael* zegt hij van de *Historie van Troyen* dat hij het te *Merlant* schreef. Dit is naar alle waarschijnlijkheid *Maarland* op Oost-Voorne. Hij zou daar in contact met Aelbrecht van Voorne hebben gestaan, voor wie hij de *Merlijn* schreef. Een andere aanwijzing van zijn aanwezigheid in deze streken zou de

12 Aan de al jaren lopende discussie omtrent de herkomst van Maerlant gaan we hier voorbij. We verwijzen daarvoor naar Van Oostrom (te versch.) en de opmerkingen van Gysseling over de interpretatie van het toponiem **Maerlant/matlant** (Gysseling 1980-1987 dl, 2 p. x, en *CG-I* doc. nr. 22, p. 77-78).

mededeling in *NB* kunnen zijn dat op Westvoorne geen rat kan leven, met de expliciete toevoeging dat deze mededeling komt van ‘diet euet bescreuen’ (*NB* 010241 e.v.).

Gegevens die wellicht in Vlaamse richting wijzen zijn de (onzekere) vermelding van **bruxambocht**, al in *Alexanders geesten*. Dat hij zich in Damme (**op den dam**) had gevestigd, kan blijken uit de *Tweede Martijn. NB* geeft voorbeelden van door de auteur *Vlaams* genoemde woorden (zie ook hieronder), terwijl hij zich situeert door o.a. de formulering **hier in Vlanderlant** (*NB* 010106). In de proloog van dit werk geeft de auteur met zoveel woorden aan, dat hij wil dat men zijn bewerking ‘jn **ulaems** der naturen bloeme’ zal noemen (*NB* 001604). Ook in *Sinte Franciscus leven* noemt hij zichzelf *Vlaming*.

Deze feiten, met ondersteuning van taalkundige kenmerken, brengen Gysseling tot de conclusie dat Maerlant op (West-)Voorne is geboren en getogen, en later naar Vlaanderen, inz. Damme is verhuisd. Zijn taalgebruik blijft voornamelijk Zuidhollands-Zeeuws (zie verder). Van Oostrom stelt dat Maerlant waarschijnlijk in Vlaanderen geboren is, een tiental jaren op Voorne heeft doorgebracht, waarna hij naar zijn geboortestreek terugkeerde, met behoud overigens van contacten elders in het Nederlands taalgebied.

Behalve deze biografische gegevens is het van belang wat Maerlants houding was t.o.v. de regionale schakeringen van zijn moedertaal. Er zijn enkele citaten van de auteur, die duidelijk maken dat hij zich in elk geval bewust was van het bestaan ervan. Ten eerste zijn dat de hiervóór (§ 2, noot 75) al genoemde regels uit *Sinte Franciscus leven*, een van zijn latere werken, waarin hij er om te beginnen begrip voor vraagt dat hij als Vlaming woorden gebruikt die in het land van de lezer mogelijk ‘ongehoort’ zijn. Vervolgens geeft hij verstechnische motieven[13] om uit verschillende talen en dialecten te ontlenen en noemt ‘Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaemsch, Zeeus’ als benamingen voor zijn moedertaal en varianten ervan. Uit het citaat valt af te leiden, dat hij deze talen en dialecten uit ‘boeken’ kende, maar we zullen de uitspraak ruim uit moeten leggen: vanuit de praktijk zal Maerlant toch met op z'n minst met het Frans en Latijn, en wat de dialecten betreft met Zeeuws en Vlaams bekend zijn geweest. Het Hollands en Utrechts ontbreken in de rij, wat een argument zou kunnen zijn is voor de ruimere betekenis van **duuts**, die deze dialecten insluit[14].

13 Of met **rime** nu alleen het rijmwoord of het vers in het algemeen (waaronder toch ook het rijm) wordt bedoeld, is voor de het vaststellen van Maerlants opvattingen inzake het gebruik van vreemde woorden niet relevant. Maximilianus besluit tot de tweede mogelijkheid, maar geeft toe dat vreemde woorden juist in het rijm voorkomen (*Sinte Franciscus leven*, ed. Maximilianus, 537-538).

14 Over de interpretatie van **duuts** en **diets** is discussie mogelijk; zie vooral Breuer 1973. Hoewel deze concludeert dat van betekenisverschil tussen deze varianten in de Middelnederlands nog geen sprake is, sluiten wij niet uit dat Maerlant welbewust onderscheid maakt tussen de begripsinhoud van deze twee van oorsprong alleen fonologisch verschillende woorden (zie ook het commentaar bij kaart 35), aangenomen dat de vormen in de handschriften, die niet in rijmpositie staan, ook van de auteur afkomstig zijn. In de onderzochte handschriften van de *RB*, en in die van de tweede helft van *NB*, na p. 138, wordt **diets** alleen gebruikt als benaming voor de volkstaal en **duuts** als adjectief in de verbinding **duutse land** (d.i. **allemagne**) (*NB* 038636-38). In het eerste deel van *NB* is het soms mogelijk om **duuts** als klankvariant van **diets** op te vatten, maar enkele citaten geven ook aanleiding tot een interpretatie als ‘duits’: Eleuas es die olifant / jn dutsch est elpen[dier] ghenant (*NB* 006403-04). **duuts** in het *Franciscus*-citaat is volgens Weevers, geciteerd naar Maximilianus' editie van *Sinte Franciscus leven*, 524, op te vatten als wat later Opper- en Nederduits wordt genoemd, met inbegrip van het Hollands; **diets** is de volkstaal van Vlaanderen en Brabant. Maar een beperktere interpretatie van **duuts** als taal van het **duutse land** (een ouder stadium van het huidige Duits) is ook mogelijk, aangezien het adjectief met deze klankvorm in Maerlants *NB* en *RB* steeds betrekking heeft op het territorium ten oosten van de Nederlandse gewesten. Overigens moet benadrukt worden dat wat nu beschouwd wordt als een verzameling

In *Der Naturen Bloeme* geeft Maerlant bovendien vertalingen van namen van dieren en andere natuurfenomenen, soms vergezeld van expliciete verwijzingen naar het bestaan van regionaal verschillende woorden voor eenzelfde begrip, met gebruikmaking van de termen **vlaams, diets, duuts**, en **onsen tale**. Er zijn enkele drieledige aanduidingen, waarbij **diets** staat tegenover **onsen tale**: Aper domesticus in Latijn / es in dietsch .i. tam Euerswijn / en beer heet in onse tale (*NB* 003942-004002), of **duuts** tgov. **vlaams**: .j. egel etet in dutsche tale / **jn** vlaenderen .i. herts wetic wale. (*NB* 007338-007404). Blijkens deze en andere citaten identificeert hij zich met zowel met het **diets** (waar **onse tale** tgov. Latijn staat), als met het **vlaams** (waar **onse tale** tgov. het Diets staat; zie ook **onse vlaemsch**, *NB* 011402).

Ook indirect kunnen we aan Maerlants werk informatie ontlenen over de dialectkleur van zijn taalgebruik. Helaas zijn er maar twee werken van deze produktieve auteur[15], die al zijn werk in de 13e eeuw schreef, in handschriften overgeleverd die naar de opvattingen van Gysseling ook in die eeuw te dateren zijn. De informatie over deze werken en de onderzochte manuscripten die hieronder volgt, is voornamelijk aan de inleidingen bij de *CG*-uitgaven ontleend (resp. Gysseling 1980-1987, deel 2, X-XVI (*NB*) en deel 3, IX-XVII (*RB*)).

Het eerste werk met 13e-eeuwse overlevering is *Der Naturen Bloeme*, een natuurwetenschappelijk geschrift, bewerkt naar het Latijnse *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré. Het werd in 1271-1272 vervaardigd en is opgedragen aan Nicolaas van Cats, een invloedrijk Zeeuws edelman[16]. Twee handschriften van dit werk zijn 13e-eeuws: het te Detmold bewaarde manuscript (*D*), dat het volledige werk bevat, en enkele te München bewaarde fragmenten (*M*); deze handschriften worden in het vervolg ook aangeduid als *NB-D* resp. *NB-M. D* behoort tot de eerste van de twee handschriftenfamilies en is, gezien de regionale verplichte feestdagen genoemd in de begeleidende kalender en paastafel, in Brugge vervaardigd (waarschijnlijker dan in Sint-Omaars; zie Gysseling 1980-1987, 2, XI-XII). Het wordt door Gysseling op grond van het aanvangsjaar van de paastafel in 1287 gedateerd. De plaats die Hogenhout-Mulder (1988, 215) *D* toekent in haar stamboom van *NB*-handschriften geeft aan dat dit manuscript niet onmiddellijk van het archetype is afgeschreven, maar dat er een tussenliggende versie is geweest. Er is in deze reconstructie maar één handschrift, het Londense, dat dichter bij het origineel staat[17]. *M* is blijkens het schrift in het 4e kwart van de 13e eeuw geschreven. Voor de lokalisering van dit manuscript geeft Gysseling geen externe aanwijzingen.

Nederlandse en Duitse dialecten, in het dertiende-eeuwse taalbewustzijn nog een continuüm vormde van Continentaal-Westgermaans; zie behalve Breuer 1973 ook De Smet 1973 en De Grauwe (te versch.).

15 Zie het staatje in Van Oostrom 1984, 330.

16 De datering baseert Gysseling op de aanspreektitel van Nicolaas van Cats als **edel ionghelinc** (*NB* 019209); in 1272 werd hij tot ridder geslagen.

17 Het onderzoek van Hogenhout-Mulder heeft zich beperkt tot enkele tekstgedeelten. Daarom moest *M* buiten beschouwing blijven.

In 1271[18] werd de *Rijmbijbel* voltooid. Het werk valt uiteen in twee delen, waarvan het eerste via verschillende bronnen op de bijbel teruggaat en het tweede via een Latijnse vertaling op de Joodse Oorlog door Flavius Josephus (Gysseling 1980-1987, 3, IX). Het enige 13e-eeuwse handschrift dat van dit werk bewaard is, bevindt zich in Brussel. Waarschijnlijk is ook dit niet rechtstreeks naar het origineel gekopieerd, maar naar een ander afschrift. Twee kopiisten zijn te onderscheiden, van wie de eerste (*A*) maar een klein gedeelte, de eerste 1291 versregels, schreef. Hand *B* voltooide het bijna 35.000 regels tellende handschrift. De door deze twee kopiisten vervaardige delen worden in het vervolg aangeduid als *RB-A* resp. *RB-B*.

Externe aanwijzingen voor de lokalisering van dit handschrift zijn ook hier aanwezig en wel in de verwantschap van het schrift met dat van enkele Brugse oorkonden uit 1284 en 1286, wat Gysseling doet besluiten tot Brugge, 1285 als plaats van vervaardiging van het manuscript. Verwantschap, zij het minder nauw, met andere handen uit deze tijd en streek, waaronder die van het Detmoldse handschrift van *NB*, vormen daarvan een bevestiging.

3.2 *De taal van Maerlant; eerdere karakteriseringen*

Bij eerdere karakteriseringen van Maerlants taalgebruik zijn taal van auteur en afschriften niet altijd strikt gescheiden. In de *Bouwstoffen* van het *MNW* wordt bij de beschrijvingen van de handschriften van *NB* en *RB*, die wat dialectaanduiding betreft zelf al summier zijn, maar een enkele keer de (veronderstelde) taal van het origineel betrokken. Van de overige besprekingen[19] noemen we hier Maximilianus en Gysseling. De eerste behandelt in een artikel in *LB* de taal van het handschrift van *Sinte Franciscus leven*; hij weerlegt de karakterisering door De Vreese in de *Bouwstoffen* (*MNW* X, 304) als 'West-Middelnederlandsch, sterk Oostvlaamsch gekleurd'. Voornamelijk aan de hand van Van Loey komt hij tot de conclusie dat de taal van het handschrift algemeen Vlaams is, met een Westvlaamse achtergrond. Het is niet duidelijk waar de auteur met dat laatste precies op doelt: de aanwezigheid van enkele typisch Westvlaamse trekken (een minderheid naast de algemeen-Vlaamse kenmerken), of meer specifiek, de taal van de auteur die in het handschrift doorklinkt (Maximilianus 1962, 117-119). Maximilianus gaat er blijkens zijn inleiding op *Sinte Franciscus leven* (348-349) immers van uit, dat Maerlant als Westvlaming zelf Vlaams en Westvlaams schreef,

18 Zie Maerlants datering in *RB* 082623-25. Als men van kerststijl of paasstijl uitgaat, is het niet zeker of het jaartal als 1271 of 1272 geïnterpreteerd moet worden. Berteloot 1991 maakt aannemelijk dat Maerlant de zgn. *boodschapstijl* gebruikt; hierbij is het begin van het jaar gesteld op 25 maart, de dag van de verkondiging aan Maria. Het jaar van voltooiing kan dan op 1271 gesteld worden.

19 Enkele voorbeelden: Van Elslander 1948 (*Fragmenten van Istory van Troyen*, 182), spreekt van een Westvlaams origineel en een Hollands afschrift; Franck (*Alexanders Geesten*, LXXXXVIII) gaat uit van het Westvlaamse dialect van Maerlant, terwijl hij in het rijm woorden gebruikt die hij van elders kent. Verdenius (1917) geeft op p. 82-90 van de uitgave van *Heimelijkheid der Heimelijkheden* een vrij uitvoerige bespreking van de taalkenmerken, met als conclusie: het handschrift staat dicht bij taal van Maerlant, die in hoofdzaak Westvlaams is. Te Winkel 1892[2] spreekt over 'zijne uit verschillende tongvallen gemengde taal' (n.a.v. het citaat uit de *Franciscus*-proloog); hij wijst verder op termen **Diets** t.o. **Vlaams** op sommige plaatsen in *NB*. Tenslotte Serrure 1861, geciteerd naar Van Oostrom 1991, 7, die het heeft over Maerlants 'westvlaemsche, ja zelfs brugsche tongval'.

maar streefde naar een algemene taal, waarin overigens de afschrijver van het *Franciscus*-handschrift met hem overeenstemde.

Gysseling, in de inleidingen bij *NB* en *RB* (Gysseling 1980-1987 dl. 2 resp. 3), is in afwijking van de communis opinio de mening toegedaan dat Maerlant Hollands-Zeeuws schreef. Hij gaat er in zijn beschouwing over de taalkenmerken van de handschriften (waarbij hij geen systematisch onderscheid maakt tussen vormen in en buiten het rijm) verder steeds van uit dat ze te Brugge zijn afgeschreven; alles wat typisch Vlaams is, komt in principe voor rekening van de kopiist, waardoor de opvatting dat Maerlant in het dialect van Voorne schreef gehandhaafd kan blijven. Het incidentele gebruik van Vlaamse (rijm-)woorden door Maerlant zelf wordt aannemelijk gemaakt door het feit dat Maerlant zich later in Damme vestigde. Gysseling illustreert dit met name aan het gebruik van verschillende regionale termen voor Maerlants moedertaal, nl. **dudes** (in Gysselings opvatting een noordelijke, zuiver fonologische variant voor **diets**), de zuidelijke vorm **dietsch** en het meer bepaalde **vlaemsch** (Gysseling 1980-1987, 2, X). Afgezien van het feit, dat deze variatie met hetzelfde recht verklaard kan worden als men aanneemt dat Maerlant Vlaming van geboorte is en tijdelijk in noordelijker streken heeft vertoefd, mogen we hier een bewust gebruik van twee verschillende benamingen (zie noot 14) niet uitsluiten. Bovendien, in theorie kunnen de vormen alle op de activiteit van de kopiist berusten: ze staan in de versregel.

Dit geldt evenzeer voor de spellingvorm van de voornaamwoorden **wi** en **hi**, die Gysseling aanvoert als aanwijzing voor het Hollands-Zeeuwse karakter van Maerlants dialect. Deze varianten met enkele **i** komen alle binnen de versregel voor, en opponeren met de als **hie** en **wie** geschreven varianten die ook in het rijm te vinden zijn, en die rijmpartners met diftongische vocaal zoals **drie** en **nie** hebben. Bovendien hoeft spelling met enkele **i** Westvlaamse afkomst niet uit te sluiten: in de ambtelijke teksten wordt in West- en Oost-Vlaanderen voor 28% resp. 29% **wi** en **hi** geschreven (kaarten/tabellen 123a-125). Bij de verdere argumentatie betrekt Gysseling het verschil in de afschriften van *NB*. Zo blijken *D* en *M*, volgens een beperkte vergelijking door Gysseling, bij diverse spellingen te verschillen in hun behandeling van de oorspronkelijke tekst, waarbij *M* dichter bij het origineel lijkt te staan (Gysseling 1980-1987, 2, XIV-XV). Samengevat luidt het oordeel van Gysseling aan de hand van de handschriften van *NB* en *RB* dat Maerlant ‘een schrijfdialect bleef hanteren dat in de Zeeuwse of Zuidhollandse eilanden thuishoort’, maar, ‘Wel kan hij, waar zijn eigen dialect hem een keuzemogelijkheid bood, voor de Vlaamse vorm geopteerd hebben’. Rijmnood noopt verder tot het gebruik van vormen uit nog andere dialecten (Gysseling 1980-1987, 3, XII).

De vraagstelling in ons onderzoek luidt nu: met welk van de 13e-eeuwse regio's/schrijfcentra stemt de taal van de Maerlant-handschriften het meest overeen? De taalkenmerken worden in de vergelijking (3.3) steeds onderscheiden in 1. algemene kenmerken van de woorden binnen de versregel en de vertaalbare rijmwoorden; deze kunnen van auteur en afschrijver zijn, en 2. de onveranderbare rijmwoorden die van de auteur zijn; in de statistische analyse wordt dit onderscheid niet gemaakt.

3.3 *Vergelijking met taalkenmerken uit de AVT; traditionele methode*

Alle in de kaarten en tabellen van de *AVT* vastgelegde taalverschijnselen zijn nagegaan in de Maerlant-handschriften. De rijmwoorden zijn steeds apart bekeken. Zonder nadere mededeling hebben de kenmerken op alle posities in de versregel betrekking en zijn er geen opvallende verschillen tussen de vier handen. Hieronder volgt een overzicht, dat van genoemde items de meest illustratieve noemt, ingedeeld in de regio (of in het uit meerdere regio's bestaand taalgebied) waar zij uitsluitend, veel of juist helemaal niet voorkomen volgens de kaarten van de *AVT*. Kaart- of tabelnrs. vergezellen genoemde items.

3.3.1. *Overzicht van regionale taalkenmerken in de Maerlant-handschriften*

Taalkenmerken wijzend naar Holland (Hollandse grafelijke kanselarij, West-Holland, Oost-Holland):

Tabel 6a. De ww.-vorm **is** (zelden aangetroffen buiten Holland, Utrecht en Limburg): naast het algemene **es** komt het voor in *NB-D* (vooral in rijm), in *NB-M* en in *RB-B* alleen in rijm.

Kaarten 35-37, tabel 37a. **û** in woorden met wgm. **iu**: eenmaal komt **luden** (: **lieden**, honderden vindplaatsen) in *RB-A* voor als rijmwoord op **crude**; hierbij moet aangetekend worden dat **lieden** vaak, maar niet altijd, deel uitmaakt van paren als **lieden:bedieden**, veranderbare paren dus. **duuts** voor de eigen taal vinden we alleen in het eerste deel van *NB-D*, in de overige gevallen heeft **duuts** betrekking op 'het Duitse land' (zie hiervoor ook onder §§ 3.1 en 3.2). **nuw** (dat Holland, maar ook Oost-Vlaanderen en Brabant kennen naast het gewonere **nieuw**, en dat in Limburg de enige vorm is) komt eveneens als minderheidsvorm voor, vooral in rijm maar ook elders. Alleen *NB-M* heeft dit woord niet.

Kaart 50. Het suffix -**heid** in ongeflecteerde vormen heeft in enkele gevallen de vorm -**heed** (buiten rijm) bij *RB-B*. Dit komt (ook sporadisch) alleen in Holland, Utrecht en Zuid-Brabant voor.

Kaart 123. Ook **oorkonde** 'getuigenis' bij *RB-B* is vooral Hollands; in de zuidelijke regio's overweegt **oorkondschap**.

Kaart 137. *RB-B* heeft enkele voltooide deelwoorden uit de reeks **blijven, brengen**, etc. met prefix; een verschijnsel dat alleen in Hollandse oorkonden voorkomt.

Kaart 149. *RB-B* heeft naast **poorter** 1 x **burger**, dat in Holland en 1 x in Zuid-Brabant voorkomt.

Exclusief tot deze regio behorende kenmerken zoals de vormen **mit** (: **met**) (tabel 7d) en **zel**(**len**) (: **zal, zullen**) (tabel 3a-3d), behouden **ft** in **after** (: **achter**) (tabel 68a), **kocht** (tabel 69b) en **nicht** (tabel 69c); ontbrekende assimilatie in **helft** (Zuidelijk vooral **helt**) (kaart 71), en het woord **pinksteren** (: **sinksen**) (kaart 155) zijn in de manuscripten niet aanwezig. Ook niet-exclusieve overwegend Hollandse kenmerken zoals de (spelling-)vorm **broder** (: **broeder**) (kaart 39) treffen we zelden aan.

Taalkenmerken wijzend naar de kustregio's:

warf (: **werf**) (tabel Of): hiervan hebben de handschriften 100% de kustvariant. Kaart 2. De handen hebben **bet**, maar *RB-B* ook eenmaal **bat** in rijmpositie. **begaren** maar ook **begeren** (tabel 26a) komen bij alle handen buiten, maar

vooral in het rijm voor.

Kaart 77. Spelling **<**cgh**>** voor de geminaat in **liggen** etc. wordt alleen bij *RB-B* aangetroffen (4%).

Kaart 82. **ju** (pers. vnw. 2e pers. meerv. objectsvorm) komt alleen bij de omvangrijke handen voor, het ontbreekt in de kleine. De percentages verschillen aanmerkelijk: 60% in *NB-D* en 1% in *RB-B*.

Kaart 83. De vorm **jof** (nev. voegw.) met **j**-anlaut heeft een frequentie van 73% in het noordwesten van West-Vlaanderen. Bij de Maerlant-handen zijn de percentages: *NB-D*: 22%, *NB-M* 55%, *RB-A* 17% en *RB-B* 1%.

Kaart 106. s-meervoud in **man** komt alleen in West- en Oost-Vlaanderen en Dordrecht voor (percentages resp. 3, 9, 17). In *NB-D* vinden we 1 x **mans** (3%) (in **scipmans**), in *NB-M* 1 x (33%), en in *RB-B* 5 x (21%), waarvan ook 1 x **scipmans**, 1 x rijmend op **iehans**, de gebruikelijk genitiefvorm van de persoonsnaam **Jehan < Johannes**. In **ridders**, kaart 104, bij *NB-D* en *RB-B*, overheerst de meervoudsvorm met -**s**, maar -**en** komt ook voor, alle buiten het rijm.

Kaarten 132-133: **gewezen** is in de Maerlant-teksten veel gewoner dan in de ambtelijke stukken, zowel binnen als buiten het rijm.

Taalkenmerken wijzend naar Utrecht, Nederrijn:

De oostelijke kenmerken uit deze regio's (bijv. **u**-spellingen voor wgm. **o** (**kund**)) ontbreken vrijwel geheel. *RB-B* heeft 1 x **um** (: **om**) (tabel 14c) (buiten rijm), maar deze vorm is ook in Zuid-Brabant te vinden.

Taalkenmerken wijzend naar Zeeland:

Er zijn hier in de ambtelijke teksten geen kenmerken die niet ook in West-Vlaanderen voorkomen.

Kaart 21. Hollands-Zeeuws-Westvlaams **zwilk** komt 1x bij *NB-M* voor, voor het overige het algemene **zulk**.

Taalkenmerken wijzend naar West-Vlaanderen:

Van uitsluitend of vooral hier voorkomende kenmerken zijn er talrijke te vinden, ook in rijmpositie, zoals:

Kaart 1. **of** (: **af**, bijw.).

brocht en **docht** (tabel 1b en 1c), zijn regel; daarnaast zijn er enkele gevallen met **a**, bij *NB-D* alleen in het rijm (: **macht**), bij *RB-B* in het rijm (:**kracht**), maar ook eenmaal in de versregel. Ook **ambacht** (tabel 1a) komt in beide varianten voor (*NB-D* en *RB-B*). Daarbij wijzen de rijmwoorden op oorspronkelijk **o**: **ambocht** rijmt op **gekocht, ambacht** op **gedacht**. Bij beide handen komt **ambacht** ook in de versregel voor.

darde (tabel 3f) is gewoon in West-Vlaanderen, maar *NB-D* en *RB-B* hebben resp. 75% en 99% **derde**; het eerste handschrift heeft **darde** 1x in rijm (:**varde**, dit is een vertaalbaar, dus geen bewijskrachtig rijm), maar ook binnen de versregel.

arf (tabel 3g) komt bij *NB-D, RB-A* en *-B* voor, bij de laatste met het lage frequentiepercentage van 27; in 3 van de 4 gevallen in **arfnamen** ‘erfgenamen’.

Kaart 5. **sint**, frequentie 75% in West-Vlaanderen: dit percentage heeft ook *NB-D*; *RB-B* heeft slechts 2% (alleen in rijmpositie).

Kaart 12. -**lang** (voor -**ling**) in (**z**)**onderling** is exlusief Westvlaams; in

algemeenling komt het ook in Zeeland voor. We vinden deze variant in beide handschriften van *NB*, in en buiten rijm (in *D* ook eenmaal in een ander woord). *RB* heeft -**ling** (in de versregel), maar in een ander woord komt eenmaal -**lang** voor (*RB-B*, buiten rijm).

rudder (tabel 10c) met **ü** is exclusief Westvlaams (frequentie 97%), heeft 88% in *NB-D*, terwijl *RB-B* omgekeerd 97% **ridder** heeft (nergens in het rijm).

Kaart 27. **gone** (met een frequentie in West-Vlaanderen van 75%, bij de Hollandse grafelijke kanselarij 9% en in Oost-Vlaanderen 8%) komt in en buiten rijmpositie voor; **gene** in *NB* alleen binnen de versregel, maar in *RB-B* in het middendeel van de tekst ook als rijmwoord, echter vrijwel alleen op **zone**. In de versregel staat bij *RB-B* alleen **gene**. *RB-A* heeft 3 x **gone** in het rijm.

Kaarten/tabellen 29-30. Algemeen is **zoon**, alleen *RB-B* heeft 2x **zeun**[20] (in de versregel), een vorm die in de ambtelijke teksten alleen maar in Brugge en Damme voorkomt. Ook **deur** komt bij alle handen voor, bij *NB-D* en *RB-B* vooral in het rijm, bij de andere handen in de versregel; bij *NB-M* is **deur** de enige vorm (in de versregel). Het rijm **dore:aventure** in *NB-D* wijst op oorspronkelijk **deure**.

Kaarten/tabellen 43-48. **ê <** wgm. **ai** vóór umlautsfactor is gewoon in **klein** en **heilig**, bij alle handen, in rijm en binnen de versregel. De 4-6% **ei** in **klein** bij *NB-D* en *RB-A* betreft voor eenderde rijmwoorden. In **eigen** is echter de **ei** overheersend; in *RB-B* vindt men **egen**- vooral in de afleiding **eigendom**.

Kaart 67. **entie < ende die** is een marginaal, bijna uitsluitend Westvlaams verschijnsel (met daar een frequentie van 15%). Het komt in *NB* 4 x zoveel voor als in *RB* (de grootte van de teksten is verdisconteerd).

Kaart 72. **i**- **< ge**- in deelwoorden is in West-Vlaanderen een marginaal verschijnsel (frequentie 14%). Het komt alleen bij *NB-D* voor (10%).

Kaart 85. **kam** (pret. van **komen**) is vooral Westvlaams (frequentie 55%). Deze vorm overweegt bij de kleine handen, maar is marginaal bij de grote (7 en 8%). Bij *RB-B* is er een overgang **kam > kwam**: na regel 94,28 komt **kam** niet meer voor.

Kaart 125, tabel 123a. **wij** met **ie**-spelling is typisch voor Brugge en omgeving (75%). Bij alle handen komt deze spellingvorm voor, maar in slechts geringe mate (1-5%), ook in **hij** (afgezien van **hie** 'mannetjesdier', dat frequent is in *NB*). Bij *NB-D* komt **hie** (pers. vnw.) alleen in rijm voor, in *RB-B* **wie** en **hie** in en buiten rijm, als rijmpartner van andere pronomina zoals **mie**, maar ook van **drie, bie** (subst.) en **nie** 'nooit'; bij *NB-D* rijmen **wie** en **hie** alleen op de laatste categorie. Daarnaast rijmen in alle teksten **wi** en **hi** op o.a. **bi** (voorz.), **vri** en op eigennamen als **endj** (= **Indië**), **vitri, leui, synai**, en op andere pronomina op - **i**.

Kaart 130. **das**, exclusief Westvlaams maar daar niet algemeen, vinden we alleen niet bij *NB-M*, wel bij de andere handen waar het voor bijna 100% rijmwoord is.

Kaart 150. **midwinter** (:**kerst**-) is Westvlaams, en komt bij *NB-D* en *RB-B* voor (binnen de versregel).

Kaart 157. **dis** (:**tafel**) is behalve Oostvlaams vooral Westvlaams; het komt bij

20 De spelling van de vocaal is steeds <ue>.

NB-D en *RB-B* uitsluitend in rijm nog voor, elk 1 x; **tafel** is er gewoner, zowel in als buiten rijmpositie.

Van diverse in de Westvlaamse schrijftaal marginaal aanwezige verschijnselen is de frequentie verschillend, **ol** (tabel Og) ontbreekt geheel (het is wel aanwezig in het kalendarium van *D*); **das, entie** en (**z**)**onderlang** daarentegen zijn wel aan te treffen, de eerste vorm vooral in het rijm (zie hierboven).

Taalkenmerken wijzend naar Oost-Vlaanderen:

Kaart 4. **wog** (:**weg**) komt in *NB-D* en bij *RB-A* in samengestelde werkwoorden (buiten het rijm) voor.

Gerekte **ē** in **weet** (= **wet**) (die geheel ontbreekt in West-Vlaanderen) vindt men in *RB-A* (80%) en -*B* (0,5%) (tabel 7j).

NB-D heeft Oostvlaams **kurt** (tabel 14f) voor 83%, *RB-B* 17%, beide niet in rijmpositie.

Kaart 54. De ontkleuring van de vocaal in het suffix -**ig** heeft bij alle handen, behalve *NB-M*, hoge, met Oost-Vlaanderen en Brabant overeenstemmende frequenties.

Kaart 118. Zuidoostvlaams en Brabants is **disendag** (de vorm zonder nasaal), *RB-B*. Bij deze hand hebben ook andere weekdagnamen de algemene zuidelijk vorm: **zondag, woensdag, vrijendag**.

Kaart 141. **ofte** (met behouden -**ft**- en -**te**) is vooral Oostvlaams. *NB-D* heeft deze vorm met een frequentiepercentage van 56%, de andere handen 17-22% (daar overweegt **of**; **ochte** ontbreekt geheel).

Kaart 152. **meers** (: **maad**, kuststrook, en **beemd**, Brabant-Limburg) komt 2 x in *NB-D* voor, waarvan 1 x in rijmpositie.

Kaart 154. **paard** (:**ors**) heeft een frequentie van 83% in West-Vlaanderen. Alleen *RB-B* heeft ook **ors**. Er is bij deze hand een omslag **paard > ors** rond p. 400 (ed. Gysseling; d.i. ongeveer halverwege de tekst), zonder dat de betekenis dat bepaalt. Beide woorden komen in en buiten het rijm voor.

Taalkenmerken wijzend naar West- en Oostvlaanderen:

zal en **zullen** (tabel 3a-3d): deze algemeen zuidelijke vormen vinden we voor 100% bij alle handen.

Kaart 7. -**nes**, 100% Vlaams, is de gewone vorm bij de twee grote handen, in en buiten rijm. De elders voorkomende variant met **i** komt 1 x in *NB-D* voor (binnen de versregel).

bringen en **dinken** (= **denken**) (tabel 4a en 4b), 100% in Vlaanderen, zijn de gewone vormen bij allevier de handen, zowel in als buiten rijm.

Kaart 13. **up** (:**op**) heeft een frequentie van 100% in Vlaanderen en ook bij 3 handen (alleen *NB-D* heeft 1 x **op**), maar het woord staat nergens in rijmpositie.

Kaarten 13-14, tabel 12a-14a. Andere woorden met palatale vocaal uit **o** zijn algemeen in de in de handschriften, maar *NB-D* heeft 1 x **vol** en *RB* heeft **borg** (Oostvlaams en Brabants), *RB-B* naast **burg** (binnen de versregel).

Kaarten/tabellen 17-19a en b. **brig** en andere woorden met ontronde **ü** zijn algemeen bij de vier handen, in *NB-D* en *RB-B* ook als rijmwoord (bijv. **pit:dit**).

Kaart 42, tabel 41a. **ou**-spelling in **genoeg** en **behoef** (Vlaams, maar ook Brabants) vinden we alleen bij *NB-D*.

Kaarten 56-59. Behoud van **î** in -**ijn** en -**kijn** zien we bij alle handen. De rijmwoorden zijn o.a. **konijn, zijn** (ww.), **fine**.

Kaart 71. **helt** is de gewone vorm, in *RB-B* ook in het rijm.

Kaart 75. Vlaams en Zeeuws **penege** wordt bij *RB-B* aangetroffen, binnen de versregel.

alf (met **h**-procope) (tabel 78a) heeft een frequentie van 100% bij *NB-D*, die ook een hoog percentage **h**-prothese in **uit** (tabel 78b) heeft. Bij de andere handen komt het verschijnsel in geringe mate voor.

Kaart 93. Spellingen van **î** als **<ie>** in **wijf** zijn al niet frequent of typisch Westvlaams in de ambtelijke bronnen, maar komen in de Maerlant-handschriften in het geheel niet voor.

De spelling van **groot** (gesloten syllabe) (tabel 94a) als **<oo>** vinden we alleen in Gent en Brugge; *NB-D* en -*M* hebben deze spelling met een frequentie van 83% en 95%; bij *RB* ontbreekt ze.

Kaart 112. Van de feminiserende suffixen is -**egge** exclusief Vlaams. Woorden met dit achtervoegsel komen 3 x bij *RB-B* voor (buiten rijm).

Kaart 122. **geboornis** (:**geboorte**) is West- en Noordoostvlaams. *RB-B* heeft 80% **geboornis** (buiten rijm) en 20% **geboorte** (1x in rijmpositie).

Kaart 128. **zoe** (pers. vnw. 3e pers. enkv. vrl.) is de gewone vorm bij allevier de handen. Bij *RB-B* komt het eenmaal in rijm voor (:**toe**).

Kaart 131. **bem** (:**ben**) is bij alle handen (behalve bij *NB-M* waar de 1e pers. enkv. van **zijn** niet voorkomt) de gewone vorm, zowel binnen als buiten rijm.

Kaart 132. Het exclusief-Vlaamse **gezijn** komt bij *NB-D* voor en bij de twee *RB*-handen (buiten rijm).

Kaart 135. **stoed**, vooral Vlaams, is bij *NB-D* en *RB-A* alleen in rijm, en bij *RB-B* vooral in rijm te vinden.

Kaart 139. **duizentig** (behalve in Vlaanderen ook in Zuid-Brabant) vinden we in *RB-A* en -*B* (binnen de versregel).

Kaarten 144-145. **letter** en **brief**, beide met t.o.v. de ambtelijke teksten ook de ruimere betekenis ‘schriftelijke overlevering’ wisselen in *NB* en *RB* af, waarbij de eerste meer **brief** en de tweede meer **letter** heeft. **brief** komt vooral in het rijm voor en **letter** uitsluitend binnen de versregel. *RB-B* heeft ook 1 x het zuidelijke **charter** (binnen de versregel).

Kaart 160. *NB-D* en *RB-B* hebben Vlaams (en Limburgs) **voogd**, niet Hollands en Brabants **momboor**.

Taalkenmerken wijzend naar Noord- en Zuid-Brabant:

-**achtig** (tabel 0a): in *RB-B* komt ook enkele keren -**echtig** voor, buiten het rijm.

kennen (tabel 4c). Varianten met **i** komen bij alle handen voor, bij de grote vooral in het rijm (: **binnen, wint**), naast vormen met **e** in beide posities, **i**-vormen ontbreken in Holland en West-Vlaanderen.

wale (tabel 7g), frequentie 23% in Brabant komt bij de twee grote handen voor (11 en 10%), bij allebei voor 97% in het rijm.

geet en **steet** (bij **gaan** en **staan**) (tabellen 25a en b) staan de enkele keren dat het voorkomt zowel in *NB* als *RB* in rijmpositie. Alleen *NB-M* heeft uitsluitend **gaat**.

Kaarten 32 en 33. **kommen**, Oostvlaams en Brabants, vinden we naast

algemener **komen** in de versregel bij *RB-A* en *B*.

Kaart 34. Brabants-Limburgs **ward** komt 1x bij *NB-D* voor (niet in rijm).

Kaart 38, tabellen 37a-e. Umlaut van **oe** vinden we bij geen van de handen.

Kaart 44. Drie handen hebben **ei** in **heide**, steeds in het rijm (:o.a. **seide, arbeide**); alleen bij *NB-M* komt dit woord niet voor. De klankwettige vorm met **ei** vindt met ook in de andere gewesten (behalve West-Vlaanderen).

Kaarten 60 en 61. -**like** is de gewone vorm in geflecteerde woorden op -**lijk**; de percentages stemmen met de kustregio's overeen. Gevallen met -**leke** (met frequentie rond 50% in Brabant en Limburg) zijn in *NB-D* en *RB-B* vooral in het rijm te vinden.

Kaart 62. **ə**-syncope in **heeft** komt het meest in Brabant en Limburg voor. Alleen *RB* heeft hiervan een frequentie van 55% resp. 37%, tgov. *NB* resp. slechts 2 en 6%. Het komt niet in rijmpositie voor, daar staat **hevet**, waar het dikwijls rijmt op **levet** en dus weinig bewijskracht heeft.

Kaart 70. **ochte**, exclusief voor Denderstreek, Brabant en Limburg, ontbreekt geheel.

Kaart 89. Het Brabants/Limburgse, maar ook Oostvlaamse verschijnsel van de verzachting van het proclitisch onz. lidw. tot **d** (**dland**) vinden we bij *NB-D* in 5%, alleen vóór vocalen, maar bij *RB* ook vóór **b, l, w**: bij *A* 64%, bij *B* 2%.

Kaarten 97-98. De Brabantse, ook Oostvlaamse spelling van ofra. **c** als <ts> e.d.i.p.v. <c>, met frequenties van 57 en 40%, ontbreekt in **cijns** (*RB*; *NB* heeft dit woord niet).

Kaart 99. Spelling met **g** (:**gh**) (ook voorkomend in Holland en Limburg maar nog nauwelijks in West-Vlaanderen, treffen we wel voor 7% bij *RB-B* aan.

Kaart 126. **heme**, Oostvlaams en vooral Brabants, komt behalve bij *NB-M* naast het algemene **hem** bij de andere 3 handen elk 1 x binnen de versregel voor.

Kaart 136. De Brabantse vorm **woude**, die ook in Holland voorkomt, vinden we bij alle handen behalve *RB-A*, steeds in rijm, op één vindplaats bij *RB-B* na.

Kaart 140. **ave** (ook voor 39% in Oost-Vlaanderen) is een minderheidsvorm in de Maerlant-handschriften (2-4%), het komt voor een deel in het rijm voor (*NB-D* 33%; *NB-B* 82%).

Kaart 147. **bunder** (een oppervlaktemaat) is in Brabant en Limburg maar ook in Oost-Vlaanderen bekend. Het komt voor in beide handschriften van *NB* (buiten het rijm).

Taalkenmerken wijzend naar Limburg:

Limburgismen als **ö** voor **â**, pronomina met -**r** en vormen met de tweede klankverschuiving ontbreken vrijwel geheel. Enkele andere Limburgse kenmerken zijn:

geit (bij **gaan**) (tabel 25c) (1 x bij *RB-B*, rijmend op **leit** (bij **leggen**)) en
kande (pret. van **kunnen**), zowel bij *NB-D* als *RB-B*, uitsluitend in het rijm.

3.3.2 *Conclusie*

Uit dit overzicht van dialectkenmerken in de Maerlant-handschriften blijkt dat de rijmwoorden regionaal een grote spreiding hebben. Exclusieve of karakteristieke verschijnselen uit West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, en Brabant komen vaak in het rijm voor, Hollandse, Limburgse en oostelijke verschijnselen alleen bij uitzondering. Aangezien Zeeland in onze ambtelijke bronnen geen exclusieve

kenmerken vertoont, kunnen wij ze in de rijmen van Maerlant niet aanwijzen. Dat Maerlant uiterst marginale vormen niet schuwt, blijkt o.m. uit het gebruik van **him** (: **hem**) dat in de ambtelijke bronnen niet voorkomt, maar dat wel een klankwettige kleuring van **e** voor -**m** kan representeren. Uit het gebruik van deze vorm in de *Rijmbijbel* als rijmwoord op vooral Bijbelse namen, terwijl op -**em** eindigende namen aan **hem** gepaard worden, blijkt waar Maerlants prioriteit ligt met betrekking tot de woordvormen: een naam als **efraim** wordt niet aangepast, als er maar een klankvariant, hoe zeldzaam ook, bij past[21].

Van de zuidelijke rijmwoorden lijken Vlaamse de overhand te hebben. Hier stuiten wij op het probleem van de rijmgeschiktheid. **gone** is nu eenmaal een passend rijmwoord, vooral bij frequent voorkomende **zone**, en bovendien zoals gezegd in **die gone** gemakkelijk toepasbaar als herhalend element in stoplapfunctie. Hetzelfde geldt voor het Westvlaamse **das** en het Brabantse **wale**. Een getalsmatige vergelijking van de rijmen waarvan het resultaat dus met reserve bekeken moet worden wijst West-Vlaanderen aan als regio met de grootste inbreng. Hiermee is de dialectkleur van de taal van de auteur enigszins aangegeven.

Als de aard van de tekst buiten de rijmwoorden (zie verder), zeker bij een afschrift dat in tijd dicht bij het origineel staat, geacht mag worden toch ook minstens ten dele afhankelijk van de auteur te zijn, zeker waar het morfologische en lexicale items betreft, zou de eindconclusie kunnen luiden dat Maerlant een Vlaams, vooral Westvlaams Middelnederlands heeft geschreven, met in het rijm gebruikmaking van woorden en woordvormen uit andere dialecten, vooral uit het Brabants.

Bij het uitgangspunt dat Maerlant zijn taalgebruik niet varieerde per werk, en in aanmerking genomen dat *NB* en *RB* binnen eenzelfde periode zijn geschreven, kan het verschil tussen de vier handschriften toegeschreven worden aan de afschrijver(s).

Allereerst valt op dat, hoewel toch *RB-B* waarschijnlijk ook in Brugge is afgeschreven, Westvlaamse eigenaardigheden in veel sterkere mate in de *NB*-handschriften te vinden zijn dan in *RB*. Opvallende voorbeelden zijn de vormen **jof** en **ju**, en **entie < ende die**, de vorm **rudder** (: **ridder**), de spelling **<**oo**>** in **groot**, en, alleen in *NB-D*, **i**- voor **ge**- in deelwoorden. Andere beperkt regionale kenmerken in *NB* zijn **meins** (: **mens**) (alleen incidenteel aangetroffen in Brugge en Gent), en de spelling **heiten**, waarschijnlijk als de Westvlaamse spellingvariant voor **ē** op te vatten (al is Limburgs **ei <** wgm. **ai** niet bij voorbaat uit te sluiten).

Daartegenover staat dat *NB-D* ook enkele niet-Vlaamse varianten van bepaalde lexemen heeft als enige hand: **i** in **mis**- en -**nis, wilk**. Ook bij hem rijmt **ambacht** op **gewracht** (waarbij in beide woorden **a** uit **o** omgezet zou kunnen zijn).

Een eenduidig verschil in dialectkleur is er niet tussen *NB-D* en *NB-M. M* lijkt op sommige punten minder Westvlaams (een lager percentage **entie** en **h**- procope en -prothese), maar toont op andere punten weer meer kenmerken uit die regio, zoals het behoud van de vocaal in het suffix -**ig** (een kustverschijnsel tgov. zuidelijk-centraal -**eg**).

Het handschrift van de *RB* (-*A* en -*B*) wijkt af en toe duidelijk van het

21 Zie voor Maerlants behandeling van eigennamen in het rijm Van Dalen-Oskam (te versch.).

Westvlaams in de rijmen af: we noemden al de wijziging **gone:zone > gene:zone**, waar de kopiist later toch weer op terugkomt. Ook komt bij hem het rijm **af:belof** voor (**< of:belof**). Het onzuivere rijm **gers:des** (aangenomen dat de **r** in **gers** de werkelijke klankvorm weergeeft en niet verstomd was; vgl. Van Loey II, 92) is mogelijk een aanpassing van **gras:das**. Rijmen als **ambacht:gedacht** kunnen heel goed uit varianten met **o** overgezet zijn (deze voorbeelden alle van hand *B*). Deze hand volgt ook de algemene vorm van **gift** met **ft** waar hij rijmparen die waarschijnlijk **gichte:dichte** luidden omzet in **gifte:dichte**. *RB-B* had er daartegenover kennelijk geen behoefte aan de vrouwelijke persoonsnamen op -**egge** om te zetten in varianten op -**erse**. Ook Vlaamse dialectismen als **zeun** (: **zoon**) tolereert hij. Tenslotte vinden we ook enkele Hollandse kenmerken bij deze scribent, die daarmee het meest algemeen in zijn taalgebruik is.

Een eigenaardigheid die bij *NB* ontbreekt zijn enkele gevallen van vooral Oostvlaamse rekking in **wet**, vooral bij *RB-A*. Ze zijn niet door rijmdwang ingegeven; maar worden integendeel ook toegepast als rijmpartner van woorden met korte vocaal (**besmet, gheset**). Hiertegenover staat weer **wet:gheseet**. Bij *RB-A* komen ook **weel** (= **wel**), **duus** (= **dus**) en andere gerekte vormen voor.

Er zijn geen andere evidente verschillen tussen *A* en *B*, waarbij men in aanmerking moet nemen dat de eerste hand een veel kleiner fragment voor zijn rekening heeft genomen. Bij *RB-B* is, behalve de genoemde wijzigingen in het rijm, het verloop in de tekst met betrekking tot bepaalde schrijfwijzen opvallend. We noemden al de wijziging van **gone** in **gene** met evenwel herstel terwille van een zuiver rijm, en verder zijn er de overgang van **kam** naar **kwam**, na p. 94. Ook wijzigt het handschrift de vorm van het suffix -**ig** in -**eg** (er is geen duidelijke breuklijn) en is er rond p. 400 een overgang van **paard** naar **ors** zonder motivatie met betrekking tot de betekenis. Deze hand heeft kennelijk afstand willen nemen van taalvormen die te sterk aan West-Vlaanderen waren gebonden. Voor een hypothese omtrent het gebruik van verschillende leggers door deze kopiist geven deze gevallen op zichzelf onvoldoende aanwijzingen.

Verder blijkt in het algemeen, dat enkele woorden die om het rijm gekozen lijken te zijn (**ave, wale, woude**) toch ook in de tekst voorkomen, zij het in veel geringere mate dan in het rijm. Daarbij is het mogelijk dat deze vormen van Maerlant zelf afkomstig zijn, en niet allemaal door de kopiisten zijn weggewerkt, maar ook dat de kopiisten ze al of niet onder invloed van het rijm hebben ingevoerd.

3.4 *Vergelijking met taalkenmerken uit de AVT; statistische analyse*

Bij de toepassing van *correspondentie-analyse* om de mate van overeenkomst tussen de taal van de Maerlant-handschriften en die van de 56 meetpunten met betrekking tot 160 taalkundige items te meten[22], is geen onderscheid gemaakt naar de positie van de woorden in de versregel. De uitkomst karakteriseert dus de taal van de handschrift als zodanig, met inbegip van de oorspronkelijke onvertaalbare rijmwoorden, en doet geen recht aan de verschillende lagen.

Een voordeel in vergelijking met de traditionele lokalisering zoals hierboven toegepast, is, dat er vele items tegelijkertijd meegewogen werden in een

22 Hierbij worden de interne percentages van de literaire teksten (de frequentiegetallen per hand) vergeleken met de interne percentages van de meetpunten. Zie hoofdstuk 3.

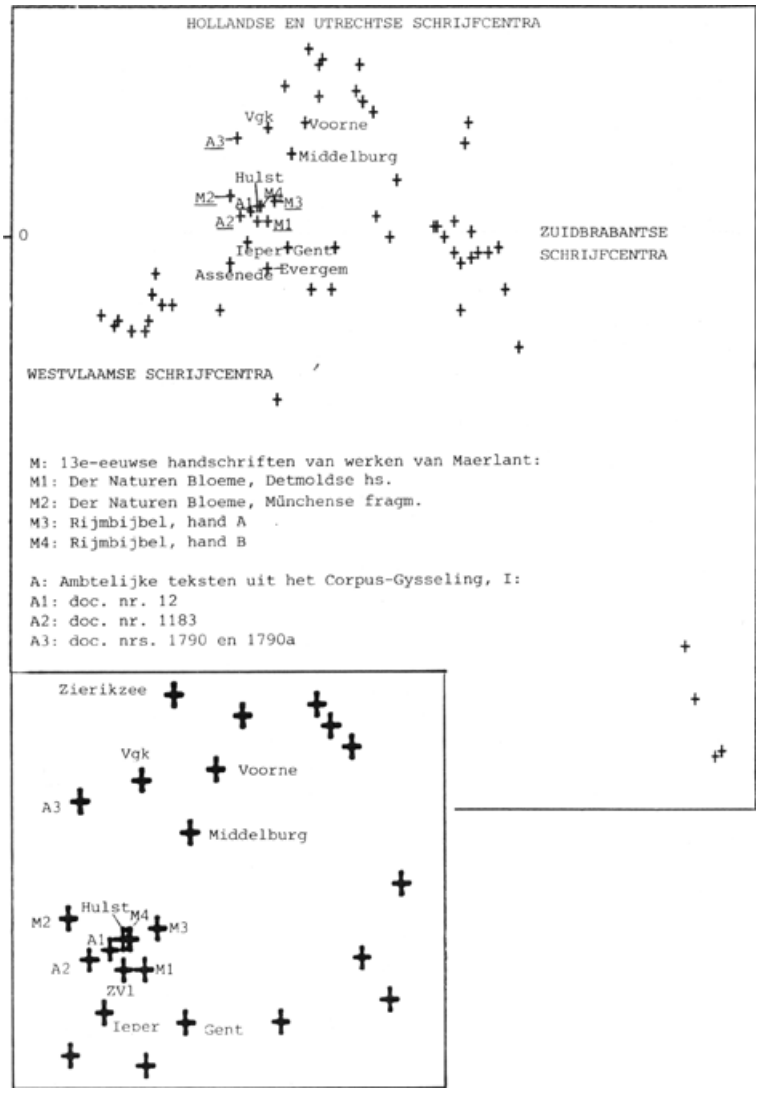

Fig. 7

Positie van te lokaliseren teksten t.o.v. 13e-eeuwse schrijfcentra.

(Linksonder uitsnede van het centrale gedeelte.)

eindoordeel, waarbij de mate van exclusiviteit in aanmerking genomen werd en er correcties werden toegepast in verband met de frequentie van bepaalde verschijnselen.

Door deze methode was het mogelijk om gebruik te maken van 56 meetpunten als referentiepunten, in plaats van de 11 regio's zoals in de vorige paragrafen. In dat opzicht kon de uitslag preciezer zijn.

Het resultaat van de analyse is een figuur (figuur 7), waarop een tweedimensionale voorstelling van de verwantschap tussen de 56 meetpunten (dezelfde grafiek die in hoofdstuk 4, figuur 6 werd besproken), met de te lokaliseren teksten daarin ingepast. De Maerlant-handschriften blijken gesitueerd linksboven het centrale cluster dat uit de Oostvlaamse plaatsen bestaat, nabij de meetpunten Zeeuws-Vlaanderen en Hulst, op ongeveer even grote afstand van West-Vlaanderen als Holland-Utrecht. Deze positie betekent, dat de taalkenmerken in de onderzochte manuscripten zowel kunnen overeenstemmen met die van de dichtbijgelegen plaatsen (zoals Hulst, Gent, Zeeuws-Vlaanderen), alswel een even grote (of kleine) overeenkomst als deze plaatsen kunnen hebben met andere op de figuur weergegeven meetpunten. De manuscripten/handen verschillen dus, net als Hulst etc., alle vier in dezelfde mate van het Westvlaamse en het Hollands/- Utrechtse blok; de afstand tot het Brabantse cluster is iets groter, en ze hebben nauwelijks verwantschap met het Limburgse cluster.

Het mag merkwaardig lijken dat de Maerlant-handschriften niet dichter bij het Westvlaams uitkomen. Blijkbaar wegen de typisch Westvlaamse kenmerken niet zwaar genoeg bij de aanwezigheid van de taalkenmerken die een algemeen of algemeen-Vlaams karakter hebben, en ook de Brabantse eigenaardigheden en de enkele uit andere regio's leggen gewicht in de schaal. De frequentie van de vele algemeen-Vlaamse vormen (**up, gone, zoe**) hebben zeker hun stempel op het resultaat gedrukt.

Het verschil tussen de vier handen is gering: alleen *NB-M* ligt wat verder van het centrum dan de andere drie. Het minder Vlaamse karakter van *RB* dat in § 3.3.2 bleek, is in het totaal niet gehonoreerd.

3.5 *Eindconclusie lokalisering Maerlant-handschriften*

Een combinatie van de twee onderzoeken leert dat Maerlant een algemeen-Vlaamse taal schrijft (die in de richting ligt van de taal die in de Zeeuwse en Zeeuws-Vlaamse schrijfcentra werd geschreven), en voor het rijm uitwijkt naar andere dialecten en naar meer marginale Westvlaamse vormen. De afschriften verschillen niet wezenlijk in dialectkleur. Deze conclusie komt wat de auteur betreft globaal overeen met die van Maximilianus ten aanzien van de taal van het handschrift van *Sinte Franciscus leven*. Een nadere bepaling t.o.v. het Zeeuws (dat volgens Maerlant zelf als afzonderlijk dialect wel degelijk bestond; zie § 3.1) is wegens het ontbreken van voldoende gegevens uit die regio niet mogelijk.

Het is mogelijk dat Maerlant, die bekend was met de verschillende schakeringen van onze taal, bewust beperkt regionale kenmerken wilde mijden, niet uit een behoefte aan een nationale (eenheids-)taal, maar om de praktische reden van betere verstaanbaarheid. De rijmwoorden tonen dat niet aan: zij bevatten bij uitstek voor bepaalde gewesten karakteristieke, soms zelfs exclusief daar voorkomende kenmerken. Niet uit te sluiten is echter dat het meer algemene karakter dat *RB-B* vertoont, en dat tegenover de sterker dialectische kleur van de

NB-afschriften staat, uit de autografen stamt. Van twee in een vrij kort tijdsbestek voltooide werken echter, zou men dit verschil in benadering moeilijk kunnen verklaren. Beide werken waren immers voor hooggeplaatste lieden bestemd, en geschreven met wetenschappelijke pretenties (*NB*) resp. vanuit een godsdienstig en kerkelijk belang (*RB*).

Als we nogmaals het fragment uit Maerlants proloog van *Sinte Franciscus* (zie noot 75) bezien, lijkt het erop dat we elk detail letterlijk kunnen nemen, ook voor zijn hier besproken eerdere werk: Maerlant schrijft in zijn moedertaal, met de meest algemene term **Diets** genoemd (127), maar wegens zijn afkomst zullen er ook **Vlaamse** kenmerken zijn (125); en (bovendien), terwille van het rijm (131), moet/mag hij putten uit het **Duuts** (mog. Hollands, en andere (in moderne termen) Opper- en Nederduitse dialecten) en **Diets** (het zuidwestelijke en zuidelijk-centrale Middelnederlands, d.i. Vlaams en Brabants) en de met name genoemde dialecten (van het **Diets**): **Brabants, Vlaams** en **Zeeuws** (133). De aan boeken ontleende woorden (132) zullen vooral uit de in 134 genoemde vreemde talen komen, maar het is zeker niet uitgesloten dat de auteur ook bepaalde Brabantse of Limburgse rijmwoorden heeft ontleend aan hem bekende literaire teksten.

4. *De lokalisering van de ambtelijke documenten*

Op dezelfde manier als hierboven getracht is de dialectkleur van enkele literaire handschriften nader te bepalen aan de hand van de in de *AVT* geregistreerde regionale taalkenmerken, wordt nu de taal van enkele ambtelijke teksten onderzocht. De paragraafindeling is parallel aan die van het onderzoek van de Maerlant-handschriften.

4.1 *Extern-linguïstische achtergronden*

Het oudste van de te lokaliseren ambtelijke stukken is doc. nr. 12 (verder ook aangeduid als *AT-1 (= Ambtelijke tekst nr. 1)*, de stadskeur die roomskoning en graaf van Holland en Zeeland Willem (II) in 1254[23] verleende. In Kruisheer 1984 wordt de ontstaansgeschiedenis van deze keur geschetst (samengevat op p. 286). De auteur beschouwt een Latijnstalig stadsrecht van Middelburg van 1216-1217 als het oudste opgetekende stadsrecht, waar het hier behandelde Middelnederlandse stadsrecht, en andere 13e-eeuwse Zeeuwse stadsrechten (waarvan Nederlandse vertalingen van later tijd dateren), zijn afgeleid. De Latijnse tekst van de oudste keur is blijkens onjuistheden en inconsequenties in de terminologie en formuleringen weer gebaseerd op een Nederlands ontwerp, dat dus van uiterlijk 1217 is[24]. De tekst van het document uit 1254 zal dus zeker oudere elementen bevatten, aangezien formuleringen doorgaans aan voorgaande keuren ontleend werden in de Zeeuwse stadsrechtoorkonden (p. 287). Wegens de objectieve stijl waarmee de

23 Deze datering is expliciet gegeven in de tekst.

24 Kruisheer merkt hierbij op dat er dus al eerder dan in Gent, waar de statuten van de Lazerij in 1236 in het Nederlands werden vertaald, sprake was van een Middelnederlandse niet-literaire tekst van enige omvang (Kruisheer 1984, 285).

graaf wordt aangeduid, en het feit, dat de bepalingen vaak beginnen met een concrete gebeurtenis (p. 289-290) acht Kruisheer het aannemelijk dat de keur op schrift gesteld is door een Middelburgse klerk, en niet door personeel van de graaf. Ook het gebruik van de paasstijl en van de kerkelijke kalender wijst in Middelburgse richting en niet in die van de Hollandse grafelijke kanselarij. De begin- en eindformules die van de keur een oorkonde moesten maken, zijn waarschijnlijk aan een Latijnse koningsoorkonde van Willem II ontleend (p. 297-298). Dit document is niet in ons primaire materiaal opgenomen wegens de betrokkenheid van zowel de Hollandse graaf als de stad Middelburg, die beide de vervaardiger kunnen zijn. Gysseling lokaliseert te *Middelburg* op grond van de taalkenmerken[25].

Doc. nr. 1183 uit 1292 (*AT-2*) is een oorkonde waarin Wolfart van Borssele en andere Zeeuwse edellieden de Vlaamse graaf trouw beloven in het conflict tussen Holland en Zeeland inzake Zeeland-bewester-Schelde. Ze zou formeel ook door laatstgenoemde partij vervaardigd kunnen zijn. Dat de hand verwant is met die van doc. nr. 1219 geeft geen uitsluitsel: in genoemde oorkonde bevestigt Wolfart van Borssele de ontvangst van een geldbedrag van de ontvanger van de graaf van Vlaanderen. Dezelfde partijen zijn dus betrokken. Gysseling lokaliseert te *Zeeland*.

De laatste tekst (*AT-3*) wordt gevormd door twee oorkonden van dezelfde hand, doc. nrs. 1790 en 1790a. Inhoudelijk komen zij overeen omdat zij een borgstelling tegenover graaf Jan I van Holland en graaf Jan van Henegouwen oorkonden. De uitvaardigers zijn verschillende Vlaamse(?), Zeeuwse en Brabantse edellieden; de personen voor wie zij borg staan, zijn in de eerste oorkonde Jan van Borssele en Pieter Florenszoon van Borssele en in de tweede Gielis uten Poele en zijn zoon Henrik. Er is op niet-taalkundige gronden geen vervaardiger aan te wijzen. Gysseling lokaliseert de eerste te *Zeeland?*, de tweede te *Zeeland*; het is daarbij onduidelijk in hoeverre de taalkenmerken die volgens Gysseling in beide stukken niet homogeen zijn daarbij een rol hebben gespeeld. De uitspraak ‘Naast overwegend Zeeuwse kenmerken is er ook een Westvlaamse (blijkbaar Brugse) inslag’, (*CG-I*, 2658-59) wordt niet gespecificeerd.

4.2 *Vergelijking met taalkenmerken uit de AVT*; *traditionele methode*

De taalkenmerken uit deze teksten worden op dezelfde manier als in 3.2.1 geordend naar de regio's waar ze speciaal thuishoren. Net als bij de documenten van de *AVT* telt steeds één getuige per document. Vormen die een algemene spreiding hebben worden niet vermeld.

4.2.1 *Overzicht van regionale taalkenmerken in de ambtelijke documenten*

Taalkenmerken wijzend naar Holland (Hollandse grafelijke kanselarij, West-Holland, Oost-Holland):

AT-3 heeft de naam **willem** met **ā** (tabel 7h).

Kaart 43. *AT-3* heeft **eigen**.

25 In Willemyns 1979 wordt deze tekst bij *Holland- Utrecht* ingedeeld en de taal ‘vrij kleurloos’ genoemd (p. 61-62; 108-110); zie ook Obreen van Van Loey 1934, 355-356, met een dergelijke karakterisering.

Kaart 80-81. De verbinding van **jegen** met **te** zien we in *AT-3*.
Kaart 103. *AT-1* schrijft **<**sv**>** in **zweren**
Kaart 123. **oorkonde** (:**oorkondschap**) vinden we bij *AT-3*, alsook **maken kond en kenlijk** (i.p.v. **doen te weten**) (kaart 150); dit is een vooral in Dordrecht voorkomende formulering.
Kaart 142. **te midden zomer** (Hollands, Brabants) heeft *AT-3*

Taalkenmerken wijzend naar de kustregio's:
Kaart 1. *AT-1* heeft **of**, terwijl *AT-3* **af** heeft.
Kaart 2. *AT-2* heeft **bet**.
Bij *AT-1* treffen we aan **darde** (tabel 3e) en **karsdage** (de laatste variant komt alleen in Brugge voor).
Kaart 53. De naamsvorm **clais** vinden we bij *AT-3*.
Kaart 60-61. De oorspronkelijke vocaal van -**like** is bewaard bij *AT-2*.

Taalkenmerken wijzend naar Westvlaanderen:
AT-3 heeft **brocht** (tabel 1b).
Kaart 3. Bij *AT-1* en *-2* vinden we -**schep**.
AT-3 heeft **bringen** (tabel 4a).
Kaart 5. *AT-1* heeft **sint**, *AT-2* het algemenere **sent** en *AT-3* beide varianten.
Bij *AT-2* zien we **rudders**, bij *-3* **ridders** (tabel 10c).
Kaart 12. Het suffix -**ling** in (**z**)**onderling** vinden we bij *AT-1* als -**lang**.
Kaart 13. **up** is bij alledrie de teksten de gewone vorm. *AT-2* heeft ook **vul** (tabel 14a).
Kaart 19. Ontronding in **dunken** is te zien bij *AT-1* en *-2*.
Kaart 21. **zwilk** wordt bij *AT-2* aangetroffen; *AT-1* heeft het algemene **zulk**.
mogen met **<**oe**>** (tabel 29a), bij *AT-1*, wordt alleen in Brugge aangetroffen.
Kaart 37. *AT-1* heeft naast **lieden** ook **leden**.
Kaart 43, tabel 44a. *AT-1* heeft **egen, helig**; *AT-2* daarnaast ook varianten met **ei**.
Kaart 51. De naamsvorm **bouden** is te vinden bij *AT-2*.
Kaart 59. *AT-1* heeft bewaarde **î** in het suffix van **eigen**, terwijl *AT-3* -**en** heeft.
Kaart 62. Bij *AT-1* zien we zowel **heeft** als **hevet**.
Kaart 71. **helt** (: **helft**) vinden we bij *AT-1*.
Kaart 75. *AT-1* heeft ook **penninge** i.p.v. Zeeuws en Vlaams **penege**.
Kaart 83-84. Zowel **of** als **jof** vinden we bij *AT-2* (de andere documenten hebben **of**).
Kaart 85. *AT-1* heeft **kam**, *AT-3* **kwam**
Kaart 101. De spelling van **zegel** is bij alle drie de teksten met een **<**z**>**.
Kaart 125. Alleen bij *AT-3* vinden we **wij** met **<**ie**>**, naast **wi**.
Kaart 130. **das** is alleen bij *AT-1* aan te treffen.

Taalkenmerken wijzend naar Oost-Vlaanderen:
Specifieke kenmerken uit deze streek ontbreken.

Taalkenmerken wijzend naar West- en Oost-Vlaanderen:
Kaart 8. **abdes** met **e** komt voor in *AT-1*

AT-1 heeft de ontronde vorm **stik** (tabel 19b).
Kaart 36. *AT-1* en *3* hebben het algemeen zuidelijke **lieden**.
Kaart 55. Bij *AT-3* treffen we -**tig**, bij *AT-2* -**tig** en -**teg** aan.
vichte (:**vijfte**) (algemeen zuidelijk) (tabel 70a) is te vinden bij *AT-2*.
Kaart 138. Alleen *AT-3* kent uitsluitend **zegelen**; de andere twee documenten hebben daarnaast de variant **bezegelen**.
Kaart 139. **duizentig** vinden we bij *AT-1*.
Kaart 144. *AT-2* en *-3* hebben het (algemeen zuidelijke) **letter** terwijl *AT-1* **brief** heeft.

Taalkenmerken wijzend naar Brabant en Limburg:
Kenmerken uit deze regio's ontbreken.

4.2.2. *Conclusie*

Uit dit overzicht blijkt dat *AT-1* vele Westvlaamse en algemeen-Vlaamse karakteristieken heeft, evenals *AT-2*. Aan de andere kant ontbreken bijv. **i- < ge-** en **gone** (:**gene**). *AT-3* kenmerkt zich eveneens door Westvlaamse, maar ook door Hollandse eigenaardigheden.

4.3 *Vergelijking met taalkenmerken uit de AVT; statistische analyse*

De situering van genoemde documenten (zie weer figuur 7) is dicht bij Zuid-Zeeland, Zeeuws-Vlaanderen en Hulst; *AT-3* is iets verder naar boven, richting Holland geplaatst.

4.4 *Eindconclusie lokalisering ambtelijke stukken*

Voor de eerste twee documenten betekent de combinatie van de twee onderzoeken dat zuiver vanuit de taalkundige kenmerken Gysselings lokalisering (*Middelburg* en *Zeeland*) bevestigd wordt. In het tweede geval is een precisering tot Zuid-Zeeland mogelijk. Wat de documenten 1790 en 1790a (*AT-3*) betreft: inderdaad is de taal niet homogeen. Dat de taal toch noordelijker gekleurd is dan die van de andere stukken, zou toch betrokkenheid of invloed van de Haagse grafelijke kanselarij kunnen verraden. Weer wegens gebrek aan exclusief-Zeeuwse kenmerken in ons materiaal, wordt de lokalisering uitsluitend bepaald door het aandeel dat Westvlaamse en meer noordelijke kustkenmerken in de teksten hebben. In het bijzonder van *AT-3* is de lokalisering het resultaat van het gemiddelde gewicht van woorden van uiteenlopende herkomst, met een beperking tot de kustgebieden.

5. *Evaluatie lokalisering*

Een systematische vergelijking van de teksten met de gegevens uit de ambtelijke stukken voor de 252 door ons onderzochte items levert nuttige informatie op. Aangezien de traditionele wijze van lokalisering altijd een subjectief karakter houdt, omdat het moeilijk is een optelsom te maken van een zo groot aantal soms tegenstrijdige indicaties die onderling weer verschillend van waarde zijn, gaf de puur rekenkundige calculatie van de verwantschap tussen de teksten en de 56 meetpunten een goede aanvulling. Omgekeerd leverde wat de literaire teksten betreft, juist de beoordeling van de afzonderlijke kenmerken in de teksten, vooral in samenhang met hun positie in de versregel, gegevens op over het taalgebruik van auteurs en kopiisten.

Aangetekend moet worden, dat de goede resultaten bij de literaire handschriften deels te danken zijn aan het feit dat we over omvangrijke teksten beschikten, en dat ze niet lang na vervaardiging van het origineel, en bovendien in dezelfde periode als waarin de ambtelijke stukken tot stand kwamen, afgeschreven zijn.

Beide methoden zijn uiteraard voor verbetering vatbaar. Daarvoor is in de eerste plaats een verdere vergroting van het aantal taalkenmerken met een dialectische plaatsbepaling nodig, waarbij ook met de ontwikkeling van de schrijftaal in de eerste periode van de 14e eeuw rekening gehouden moet worden. Door uitbreiding van het tijdvak en lokalisering aan de hand van de *AVT*-kaarten van stukken met tot nu toe onbekende herkomst, kunnen zwak of niet bezette gebieden op de kaart verder ingekleurd worden, zoals Zeeland, Noord-Brabant, Oost-Brabant en Limburg en het hele noordoosten van ons taalgebied.

Wat verder kwantitatief onderzoek betreft, een systematisch onderzoek naar de rijmwoorden, waarbij deze eerst zorgvuldig geselecteerd en gereconstrueerd moeten worden, is een eerste wens.

Ondanks de beperkingen levert lokaliseringsonderzoek met behulp van de *AVT* zoals hierboven verricht, bruikbare resultaten op, zowel voor de ambtelijke teksten (op deze wijze kunnen nu ook stukken uit het secundaire bestand thuisgebracht worden), als voor de Maerlant-handschriften; wat de laatste betreft uiteraard als element van een algemener onderzoek naar de taal van deze auteur.

6. Kaarten met toelichting

1. *Inleiding*

Dit hoofdstuk bevat (in § 4) de kaarten en commentaren daarbij. De keuze van de onderzochte items werd verantwoord in hoofdstuk 3.2. In de volgende paragraaf (§ 2) worden de rubricering, de indeling van de informatie die de kaarten begeleidt, en de notatiewijze besproken.

Van een deel van de geselecteerde items wordt geen kaart gepubliceerd, om de omvang van de *AVT* te beperken. Ze worden wel in de overzichten en commentaren genoemd en in tabelvorm opgenomen. Het betreft voor het merendeel klankverschijnselen, die in Berteloots *Klankatlas* zijn opgenomen. Een opgave van de kaarten en tabellen vindt men na de inhoudsopgave. Aan de kaarten gaan, in § 3, de grondkaarten vooraf.

2. *Rangschikking en bespreking van de kaarten*

2.1 *Rubricering van de items en toelichting bij elk van de rubrieken*

We hebben de indeling in de gebruikelijk grammaticale categorieën gevolgd. Omdat een strikte scheiding niet altijd mogelijk was, en er soms ook welbewust van deze indeling is afgeweken, volgt hieronder een toelichting bij elk ervan. In principe zijn taalverschijnselen altijd bij afzonderlijke woorden (lexemen) onderzocht, en daarom per trefwoord gerubriceerd.

1. *Klankverschijnselen en spelling*. Als klankverschijnsel wordt beschouwd elk spellingverschil dat mogelijk gerelateerd kan worden aan een klankverschil. Gevallen waarbij de laatste mogelijkheid uitgesloten is (bijv. **<su>**:**<sw>** in anlaut vóór vocalen, in woorden waar **<u>** of **<w>** niet zelf als vocaal geïnterpreteerd kunnen worden), worden in een aparte rubriek ondergebracht. In een aantal gevallen valt te twisten over het al of niet zuiver grafische karakter van een bepaalde schrijfwijze: het zou bijvoorbeeld mogelijk zijn dat de opkomst van de **z** een indicatie is voor het stemhebbend worden van s. In twijfelgevallen over het karakter van de spellingvariatie is de keuze bij de bespreking van de kaart verantwoord. Tenzij anders vermeld, beschouwen we spellingverschil als foneemverschil.

Voor de vocalen gaan we uit van het referentiesysteem van de fonemen geldend voor het westelijk Middelnederlands, zoals voorgesteld in Goossens 1980, 170. Dit (hypothetische) systeem geldt voor een groot deel van ons materiaal, en sluit bovendien goed aan bij het Nieuwnederlands, wat het opzoeken door de gebruiker vergemakkelijkt. Voor de notatie zie men onder § 2.3. Wat de consonanten betreft verwijzen we naar het overzicht in Goossens 1974, 73.

De gekarteerde verschijnselen zijn onderverdeeld in de rubrieken 1. vocalisme, met achtereenvolgens korte vocalen, lange vocalen, diftongen en sjwa; 2. consonantisme en 3. spelling. Als uitgangspunt bij de indeling geldt de gangbare (hypothetische) dertiende-eeuwse (klank)vorm: dit is niet noodzakelijk de frequentste, maar wel de algemeen bekende vorm, vaak zoals die met het Nieuwnederlands overeenkomt. We behandelelen de vocaal van **broeder** dus onder

de **oe**, die van **op** onder de **o**. Etymologische verwantschap **i** soms ook bepalend: zo zijn de ontrondingen in **brug, dunken, put** en **stuk** alle bij de **ü** (door palatalisatie uit wgm. **u**) besproken, ook al is bijv. **stik** de gewone vorm in onze teksten. In een enkel geval is verder gegaan bij het samenvoegen van onderzochte woorden: die met mnl. **ê** en **ei** < wgm. **ai** zijn alle bij **ei** ondergebracht, dit om onderlinge verbanden tussen de ontwikkelingen in eenzelfde bespreking aan te kunnen geven.

Binnen de rubrieken is de alfabetische volgorde van de trefwoorden gehanteerd; als trefwoord is uit de twee of meer woorden/woordvormen die bij een bepaald verschijnsel zijn behandeld weer de meest gangbare Middelnederlandse woordvorm gekozen, met een naar modern Nederlands genormaliseerde spelling. Deze vorm is het meest neutraal t.o.v. de Middelnederlandse varianten. Hebben meerdere kaarten eenzelfde trefwoord (bijv. door behandeling bij zowel de fonologische als de lexicale verschijnselen), dan worden zij d.m.v. een rangnummer onderscheiden.

2. *Morfologische verschijnselen*. De variatie in deze rubriek is divers en bevat o.m. afwisseling in het optreden van affixen (**eigen:eigendom**), en variatie in op verschillende stammen berustende werkwoordsvormen (**gewezen:gezijn**). Echter, voorzover de variatie in affixen alleen klankverschijnselen betreft, zoals de verschillende vocalen in het suffix **-lijk**, zijn deze in de eerste rubriek ondergebracht. Er is geordend naar woordsoort.

3. *Lexicon*. Door het inhoudelijk specifieke karakter van de ambtelijke teksten, waardoor wij bijv. kunnen beschikken over beschrijvingen van landbezit of dateringsfrasen uit alle gewesten, treedt er ook lexicale variatie aan het licht, waardoor het mogelijk werd enkele onomasiologische kaarten op te nemen. Bij bepaalde items was de afbakening van het begrip problematisch, omdat de context niet altijd voldoende informatie verschafte. Het criterium voor opname was niet volledige, maar voldoende overeenkomst in de woordbetekenis.

2.2 *Inhoud van het commentaar bij de kaarten*

De klankkaarten worden per foneem, de overige per categorie voorafgegaan door een overzichtje, waarin de behandelde soorten variatie worden samengevat. Items waarvan geen afzonderlijke kaart verschijnt maar die wel onderzocht zijn, worden daar summier besproken. Dit overzicht is zeker geen inventarisatie van alle mogelijke variatie met betrekking tot het behandelde onderwerp; ons eigen materiaal was steeds het uitgangspunt. Detailopmerkingen en verwijzingen naar de *Klankatlas* staan bij de *Aantekeningen* vermeld.

In principe worden samenhangende kaarten in één toelichting besproken. Soms wordt in een toelichting een kaart betrokken die strikt genomen een ander verschijnsel in beeld brengt, maar die een woord betreft dat in die toelichting behandeld wordt en ook goed in samenhang daarmee bekeken kan worden (zoals **cijns** met het noordelijke heteroniem **tijns**, dat besproken wordt bij de spelling van **c** in **cijns**, kaarten 97-98). Een enkele keer berust de collectieve behandeling op semantische overeenkomst, zoals bij de verschillende soorten variatie bij namen voor de weekdagen (kaarten 114-120).

Het commentaar bevat de volgende elementen:

Onder de kaart wordt aangegeven (bij *Oppositie*) op welke variant de weergegeven percentages betrekking hebben, en op welke de complementaire. Bij

de klankverschijnselen wordt die opgegeven in fonemen (bijv., bij BRUG etc. 1. **i, e** en 2. **ü**) of spellingen (bijv. bij LIGGEN 1. **<**cgh**>** en 2. **<**ggh**>**). Dan volgt een volledige opgave van de spellingen, woordvormen of woorden die bij een van de twee klassen ingedeeld zijn. Deze opgave betreft uitsluitend het verschijnsel dat aan de orde is; bij variatie in de stamvocaal bijvoorbeeld worden verschillen in de uitgang niet vermeld. Spellingverschillen met betrekking tot wisselend gebruik van **i** en **j** of **u, v, w** worden niet genoemd als dat geen relevantie heeft. Zonder expliciete vermelding zijn samenstellingen en afleidingen altijd mee onderzocht.

Het daarna volgende commentaar heeft een aantal vaste onderdelen. Centraal is de bespreking van de regionale spreiding in het 13e-eeuwse materiaal zoals die blijkt uit het kaartbeeld. Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet, staat de beschrijving centraal. Verklarende, zowel intern- als extern-linguïstische, factoren zullen bij de bespreking echter steeds aan de orde komen. Ook wordt naar verbanden en overeenkomsten met de andere kaarten van de *AVT* verwezen. De toestand in de huidige dialecten wordt genoemd, als de secundaire bronnen daarvoor gemakkelijk toegankelijk waren.

Tenslotte worden soms gegevens uit het secundaire materiaal (ongelokaliseerde bronnen en afschriften) genoemd, en wordt verwezen naar ontwikkelingen in volgende taalfasen.

2.3 *Wijze van noteren*

Voor de vocalen gaan we, zoals gezegd, uit van Goossens (westelijk-) Middelnederlandse foneemsysteem met bijbehorende notatie:

korte vocalen: **a, e, i, o, ü**; *lange vocalen*: **â, ê, ē, î, ô, ō, õ, [ũ]**; *diftongen*: **ie, oe, ei, ou, öü, [üe]; ə**. De tussen vierkante haken geplaatste segmenten zijn combinatorische varianten.

Consonanten worden onderscheiden door toevoeging van de aanduiding van hun klankwaarde, indien er van relevant foneemverschil sprake is dat niet uit het gebruikelijke spellingsteken blijkt. Dit is m.n. het geval bij **g**: [γ] of [g]. Een geïsoleerde, vetgedrukte letter(combinatie) in de tekst verwijst zonder nadere aanduiding naar een foneem. Grafemen staan tussen vishaken, maar wanneer de context verwarring met fonemen uitsluit, worden ze terwille van een rustiger tekstbeeld in vet, zonder haken, gegeven. Voor tekens die een klankwaarde aanduiden worden altijd vierkante haken gebruikt.

Voor de aanduiding van een woord (type) en van contrasterende verschijningsvormen daarvan hanteren we de moderne spellingvorm, en we spreken dus over **brug** tegenover **brig** en **breg**. Bewijsplaatsen uit ons materiaal (tokens) worden natuurlijk letterlijk geciteerd, doorgaans met vermelding van de plaats van herkomst en een jaartal (**bricghe**, Damme 1288), en, bij langere fragmenten, van het regelnummer. Zowel de gestandaardiseerde woordvormen als de geciteerde spellingen zijn vetgedrukt. Trefwoorden van kaarten staan in kapitaal. De vette typografie binnen Vroegmiddelnederlandse citaten is altijd van mij.

3. *Grondkaarten*: p. 78 en 79.

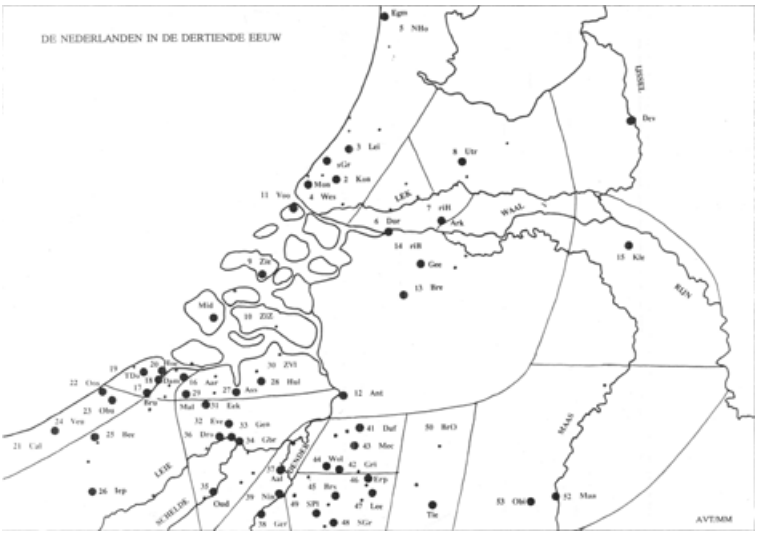

GEOGRAFISCHE BASISKAART. Kaart I.

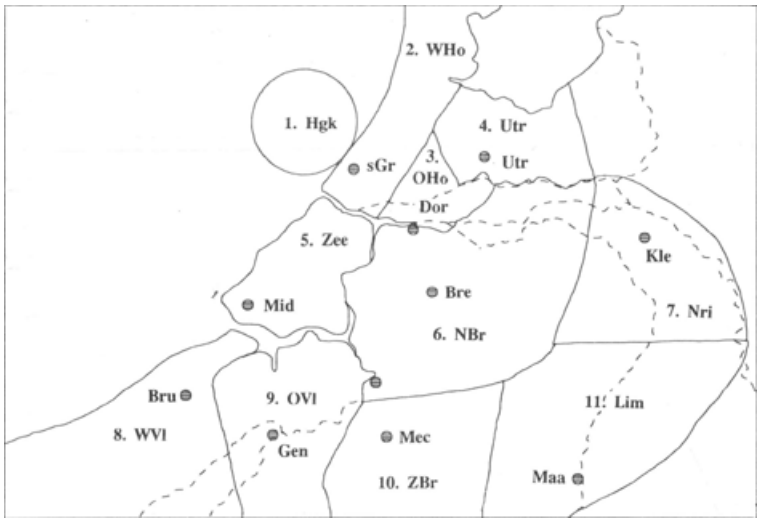

GRONDKAARTEN. Kaarten IIa en IIb.

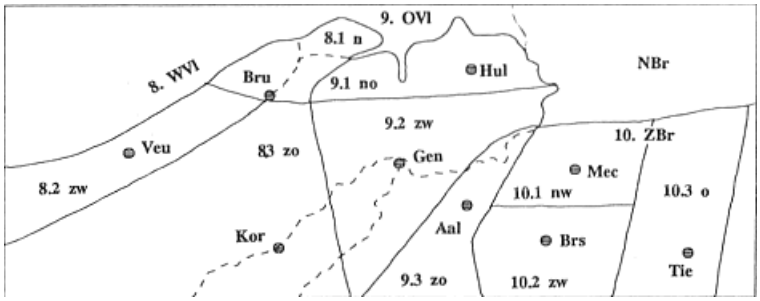

4. *Kaarten en commentaren*

1. Korte vocalen: a

De mnl. korte **a** kent als voornaamste varianten:

a. door secundaire umlaut ontstane **e** (**machtig:mechtig**). Zie: -**achtig** (suffix) tabel 0a, **machtig** tabel 0b. Deze secundaire umlaut die niet de restricties van de Oudwestgermaanse umlaut kende en waarbij de umlautsfactor ook in het suffix kon staan, vond in het Oudnederlands in een deel van het Nederlands taalgebied plaats. Deze vindt men ook in bijv. **halling** 'halve penning' (**hellinghe** Maastricht 1294); kennelijk is het suffix hierin lang doorzichtig geweest voor de taalgebruiker: algemeen is immers **halling**. Verder in **tegenwoordig**, voor zover in het Middelnederlands met het element **ward** (**eghenwerdeghe**, Brussel e.o. 1296), en in **pegter** (alle handen van Oudenbiezen, vanaf 1280). Het gezamenlijke spreidingsgebied is Brabant en Limburǵ.

b. onder invloed van volgende **r** + consonant ontstane **e**; in dezelfde positie ook door rekking **ē** en **ā**, evt. **ǣ**(**arm:erm:aarm:aerm:eerm**). Zie: **arm:erm** tabel 0c, rekking op tabel 0d, **paard** tabel 0e (zie echter *Aant.* b), **werf** 'maal' tabel 0f. **e**-spellingen zijn bij het ene woord veel frequenter dan bij het andere. In **arm, paard** en **werf** is a gewoon, **e** is beperkt tot enkele gevallen in Oost-Vlaanderen en Brabant. **gers** daarentegen komt ook in een stuk van de Hollandse grafelijke kanselarij en in Calais voor, terwijl Brabant omgekeerd **gras** heeft. Zie verder voor **erg** bijv. Gent **argheren** ± 1240-1260, maar ook **hergherden** 1296; **argheren** Utrecht 1300, **ergern** Limburg 1300.

c. in de kusttaal: **o** (**af:of**). Zie: AF-I, kaart/tabel 1.

al en **als** tabel 0g; de **o**-spellingen in **al** komen al weinig voor, maar blijken in **als** tot Brugge beperkt te zijn. Van de ruim 100 Brugse klerken schrijven er 12 de geronde vocaal. Het is duidelijk een beperkt, zeer regionaal verschijnsel, i.t.t. bijv. **of** en **ambocht. ol** bij de Hollandse grafelijke kanselarij hoeft niet noodzakelijk Vlaamse import te zijn (*KA* p. 51): ronding vóór **l** is er niet ongewoon; vgl. ook **oltare**, Wateringen 1282, en de opmerking in Weijnen 1991, 7, over het huidige Zuidhollands.

ambacht tabel 1a, **bracht** tabel 1b, **dacht** tabel 1c. De zeer summiere gegevens van het laatstgenoemde woord sluiten aan bij die van de eerste: we vinden **docht** (verl. tijd en volt. deelw. van **denken**, niet van **dunken**) in West-Vlaanderen (**bedocht** Ter Doest 1284) en **bedacht** in Gent 1291; ook **wrocht** (i.p.v. **wracht**, verl. tijd van **werken**) zien we in Brugge (oudste vindplaats 1278). Bij deze woorden is, net als bij **af, o** langs de hele kust de gebruikelijke vocaal. Van Loon (1986, 43-44) ziet de **o** in deze woorden niet als ontstaan uit **a**, maar rechtstreeks uit **ā**; juist in het kustgebied ontbrak een lange **ā** waarbij deze vorm kon aansluiten, zoals in Brabant gebeurde. De enkele **u**-spelling in **ambacht** in Holland en Zeeland is misschien te zien als een weergave van een gepalataliseerde **o**, zoals ook in bijv. **op** en **vol**.

d. in de kusttaal (mogelijk als geval van Ingweoonse palatalisatie): **e** (**bat:bet**); zo ook in het suffix -**schap**: Zie: BAT kaart/tabel 2; -SCHAP kaart/tabel 3. Bij deze woorden kunnen ook andere factoren voor de klankvariatie bepalend zijn; de kaarten worden dan ook afzonderlijk becommentarieerd.

Ook wordt wel als Ingweoons beschouwd de **e** in **zel**; zie voor **zal** tabel 3a. In tegenstelling tot de palatalisatie bij **bat** en -**schap** beperkt die in **zal** en **zullen** zich tot Holland. Op de gegevens van **zal** volgen die van de klankvarianten bij de infinitief en 1e-3e pers. meerv. pres. ind. van **zullen**; in de tabellen 3b-3d resp. de tegenstellingen geronde:ongeronde vocaal, lange:korte vocaal (**zullen:zulen**), en **zelen:zellen**.

e. door rekking onder invloed van geflecteerde vormen of vóór bepaalde consonantverbindingen ontstane **ā** (**pad:paad**). Rekking van **a** vóór -**st, -cht** heeft niet een bepaald spreidingsgebied. Rekking in later gesloten syllabe die waarschijnlijk onder invloed van andere leden van het paradigma is ontstaan vinden we vooral in Oudenbiezen: **paet** 1280-1290; **dael** 1292.

Aantekeningen

a. -**achtig, krachtig** en **machtig** en **bakker**, samen op *KA* 4, **Marten** *KA* 5, **Margriet** *KA* 7. **krachtig** heeft maar 1 vindplaats. Bij tabel 0a, -**achtig**, vallen de Limburgse **a**-gevallen op: ze komen voor in **wennagtes**, gen. van **winachtig**, Oudenbiezen 1280-1290. Het is mogelijk dat de assimilatie van het suffix -**ig** in deze verbuiging vóór de secundaire umlaut heeft plaatsgevonden. Dit wordt gesuggereerd door twee naast elkaar voorkomende spellingen in een ongelokaliseerd document uit 1292-1293 dat mogelijk van de Brabantse hertogelijke kanselarij is: **Erfagtes: erfegtegh**. Grimbergen 1275 evenwel heeft **erfechtes** (maar ook **erfechtechs**).

b. **arm** *KA* 6; **werf** *KA* 16. In **arem** is de **a/ā** door ons niet als rekkingsprodukt opgevat. Regelmatig wisselen spelvormen als **arem** en **arme** (binnen eenzelfde gebied of document) af, wat wijst op het optreden van epenthetische sjwa (de zgn. svarabhaktivocaal), uitsluitend in tautologische syllabe, dat niet noodzakelijk rekking tot gevolg hoeft te hebben, getuige de geflecteerde vorm. Zie ook **erf** etc. (2a). **werf** ‘maal, keer’ heeft doorgaans de oorspronkelijke **a; werf** ‘terrein’ (van andere herkomst) heeft steeds **c**, behalve in documenten uit Maldegem en Oost-Vlaanderen (Op *KA* 16 hebben de vindplaatsen in Aardenburg en Koningsveld op dit tweede **werf** betrekking, wat de kaart enigszins vertekent). **werf** ‘terrein’ hoort dus wat klankverhoudingen betreft bij de reeks **erf, kerst** (zie onder 2a) thuis. Het is niet uitgesloten dat **paard** (< mlat. **paraverēdus**) in het Oudnederlands een klankwettige **e** had (vgl. ohd. **parafrid, pferfrit**); in dat geval zou het onder 2a thuishoren. De spreiding (**a** in alle gewesten, eenmaal **e** in Brussel) wijst op vmnl. **a**.

c. **af** *KA* 10; **al** *KA* 9; **ambacht** *KA* 11, **bracht** *KA* 12. *KA* karteert in deze rubriek ook **anderhalf** (*KA* 13). De van de reeks **af, ambacht** afwijkende verdeling van **o**-spellingen is waarschijnlijk te verklaren uit een etymologisch verschil: **ander** ‘tweede’ tgov. **onder** ‘tussen’, die beide in verbinding met **half** de betekenis ‘anderhalf’ opleveren; zie *MNW* V, 354.

d. **zal** *KA* 8. De in de *KA* in Kleve gevonden vorm **sel** komt uit een document dat (ook door Gysseling) niet gelokaliseerd kon worden omdat het zowel in de Hollandse grafelijke kanselarij als in Kleve geschreven kon zijn. **sel** hierin is duidelijk een uit het Hollands afkomstig element.

Voor de varianten van **zullen** zie ook *KA* 58 en 59. Ter aanvulling op de *KA* zij vermeld dat **zelen** niet alleen Brabants is, maar ook in de drie Hollandse regio's voorkomt; naast het algemene **zullen** staan daar eerst **zelen** en later **zellen**. Ook hier wordt een Brabantse vorm ingeruild voor een Hollandse/Vlaamse (zie bij **af**). **zelen** gaat in het zuiden verder westwaarts dan de Dender. De vormen **zollen** in Dordrecht en Brugge hoeven niet noodzakelijk het gevolg te zijn van een schrijffout,

maar kunnen ook een variant van **zullen** zijn. De grote variatie bij de vocaal van dit werkwoord in Utrecht schrijven Van den Berg en Vermeulen 1973 toe aan invloed van de destinatarissen.

e. **acht** *KA* 14, **vast** *KA* 15.

f. Voor opmerkingen m.betr.t. de varianten van de uit **al+d/t, ol+d/t** ontstane diftong (**ald:oud**): zie § 14 (**ou**).

Literatuur

Van den Berg en Vermeulen 1973; Van Bree 1977, 122-127; Goossens 1980, 186-187, 195-210; 208-211; Gysseling 1972; Van Loey II, 3, 8-13, 14-17; Van Loon, 34-37, 38-39, 43-44; Stroop 1988, 254-262; Weijnen 1991, 3-8, 39, 51, 71-75; Willemyns 1971a, 254-262.

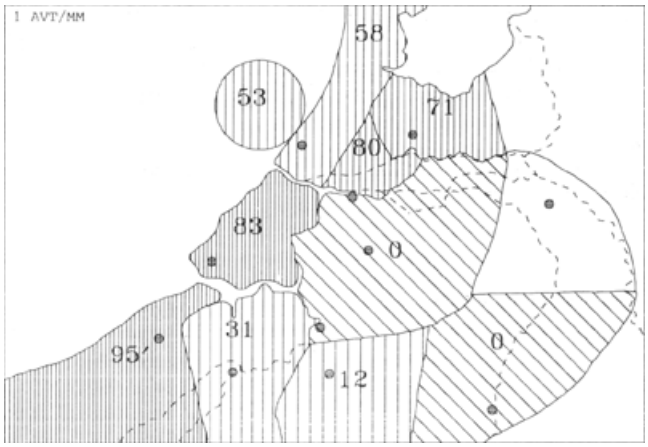

1. AF-I (bijw.); ronding vocaal.
Oppositie: 1. **o** (weergegeven percentages) 2. **a** (complementaire percentages), met de varianten 1. **of** 2. **af, ave**.

Commentaar

In **af:of** vermoedt men eenzelfde verhouding als in **ambacht:ambocht** met overeenkomstige geografische distributie. Waarschijnlijk speelt zwakke accentuering een rol bij deze klankwijziging (zoals ook in **ambacht** het geval kan zijn geweest (*KA* p. 51)), wat blijkt uit het feit dat bij afwisselend gebruik van **af** en **of** in zelfde documenten, **af** vooral als zelfstandig bijwoord of verbaal prefix optreedt, en **of** als tweede lid van een voornaamwoordelijk bijwoord (doc. nrs. 566, Brugge; 1040, Oudenaarde). Er moet, gezien **brocht** en **docht**, aan de kust een algemene neiging zijn geweest de **a** meer gesloten/gerond te realiseren. **of** is in West-Vlaanderen gewoon, maar Calais heeft **af**, wat aansluit bij de huidige situatie: volgens Ryckeboer (1977, 62 en kaart 64) zegt het grootste deel van Frans-Vlaanderen **af**.

In de Hollandse gewesten wisselt het gebruik. In Dordrecht is geen duidelijke chronologische ontwikkeling, bij de Hollandse grafelijke kanselarij is wel sprake van een toename van **of**. Afgezet tegen de gegevens voor de 14e eeuw en de moderne tijd (De Haar 1989b, kaarten 4 en 5 en Weijnen 1991 kaart 4), waaruit blijkt dat **of** steeds de kustvorm is gebleven, zou dit geïnterpreteerd kunnen worden als het afstand nemen van een Brabantse vorm ten gunste van een Vlaams/Hollandse.

Het voorzetsel **of** - de kaart betreft alleen het bijwoord - komt alleen voor in West-Vlaanderen, en eenmaal bij de Hollandse grafelijke kanselarij, in de verbinding **of een/ander side**, en in de soms zelf tot voorzetsel geworden constructies voor windrichtingaanduidingen: **ofnoordhalf** e.d., Hgk **westhalf of**. Dit **of** is niet meegeteld, aangezien hier mogelijk sprake is van een andere etymologie met de vocaal **o**; zie *MNW* V, 28. De spellingverhouding **a:o** is bij dit voorzetsel

overigens niet veel anders dan bij het bijwoord: naast algemeen **of** vindt men ook incidenteel **af**, bijv. **af sujtalf**, Brugge 1279, wat wijst op vermenging met het naast het bijwoord **af** bestaande voorzetsel **af**. Evenals in het Oudengels, waar het voorzetsel **of** als toonloze variant ontstond bij **aef** (Onions 1966, 624), kan men voor dit **af** in het Vlaams ook **of** verwachten, zodat de **o**-spelling in verbindingen als **of een side** op zichzelf niet op een afwijkende etymologie hoeft te wijzen.

Literatuur

Gysseling 1972; De Haar 1989b; *KA* p. 51, kaart 10; Ryckeboer 1977, 62 en kaart 64; Weijnen 1991, 7, kaart 4.

2. BAT; palatalisering vocaal.
Oppositie: 1. **e** (weergegeven percentages) 2. **a** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** en 2. **a**.

Commentaar

Volgens van Loey I, 32 is **bat** de regelmatige vorm voor het bijwoord, en is **bet** gevormd naar analogie van het adjectief **beter**, waarin de **e** door umlaut is ontstaan (**<** oerg. ***batizan**-). Van Loey II, 14, poneert omgekeerd **bet** zelf als umlautsvorm (cf. Van Haeringen, zie verder). Andere auteurs, maar ook Van Loey in II, 15 *Aant.*, zijn niet zeker over de verhouding **bet.bat**. Van Haeringen (Franck-VW-VH, Suppl. 17-18) verklaart **bat** naast **bet < *batiz, *bati**, uit het regionaal wegvallen van de umlautsfacor, onder invloed van hetzelfde verschijnsel bij langstammige adverbiale comparatieven. Wanneer **bat** klankwettig is, zou men **bet** als een Ingweoons verschijnsel kunnen beschouwen.

De kaart, die overigens op weinig vindplaatsen berust, laat inderdaad zien dat **bet** Vlaams is. Het komt in deze regio vooral voor in beschrijvende comparatie-

ven, m.n. bij windrichtingen: **betoost** e.d., ‘verder oostwaarts’. Het is evenwel niet duidelijk tot hoever oostwaarts deze vorm voorkwam. De Vlaamse grafelijke kanselarij heeft **bet**. Binnen Oost-Vlaanderen sluit Oudenaarde met **bat** bij Brabant aan. In ons materiaal ontbreken aanwijzingen dat **bet** ook noordelijk langs de kust verspreid was en daardoor aan zou sluiten bij Ingweonismen als **zel** (bij **zullen**) en **bled** (= **blad**), enkele van de woorden uit de kusttaal met **e** i.p.v. **a** (vgl. Van Loey II, 15 en Weijnen 1991, 3-4). Westhollandse vindplaatsen van dit bijwoord ontbreken, Oost-Holland heeft (2x) **bat**. Tenslotte is er een ongelokaliseerde oorkonde die in Zeeland of op de Vlaamse grafelijke kanselarij vervaardigd is en die **bet** heeft. Kiliaan (in *Kiliaans Etymologicum*) geeft bij **bet** de labels *holl. fland.*, en verwijst naar **bat**.

beter, met klankwettige **e** o.i.v. van de oorspronkelijke **i** van het suffix, is uiteraard niet bij de kartering betrokken. Dit woord functioneert in het 13e-eeuws nog alleen als bijvoeglijk naamwoord (vaak in de betekenis ‘meer waard’), op een mogelijke uitzondering na: in een Westhollandse oorkonde (Monster of Rijnsburg 1299) zou **beter** misschien als bijwoord opgevat kunnen worden.

Literatuur

Van Loey II, 14-15; Weijnen 1991, 3-8.

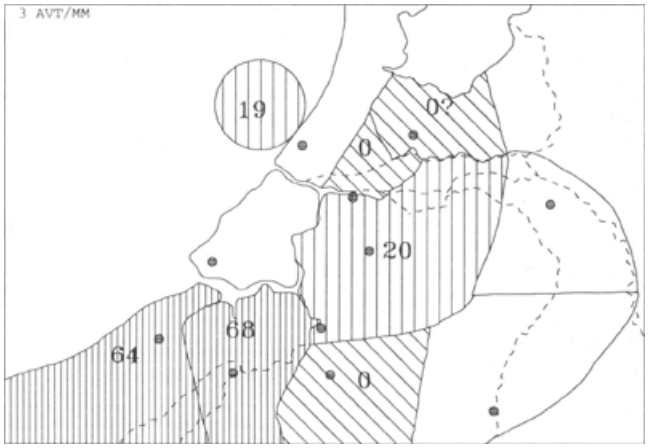

3. -SCHAP (suffix); palatalisering vocaal.
Oppositie: 1. **e, i** (weergegeven percentages) 2. **a** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, i, ee, ei** 2. **a**.
Afleidingen en samenstellingen met woorden op -**schap** zijn niet meegerekend. Alleen onverbogen vormen in het enkelvoud zijn onderzocht.

Commentaar

De situatie met betrekking tot de diverse varianten bij dit suffix, dat waarschijnlijk bijtonig was (Van Loey II, 82), is tamelijk gecompliceerd, doordat vormen van verschillende herkomst zich zijn gaan vermengen, en er meerdere dialectische verschillen zijn ontstaan. Er zijn zowel onzijdige als vrouwelijke substantieven op -**schap**. Van Loey (I, resp. 10-11 en 18-19) onderscheidt ze wat betreft de nom.-acc.-vorm, bij de neutra -**schep**, Brabants -**schap**, bij de feminina -**schepe**, Brabants -**schap**. Hieraan zij toegevoegd dat ons materiaal ook onverbogen datiefvormen kent. Van Helten constateert voor beide geslachten een vermenging van -**schap** en -**schepe**, door het wegvallen van de **i** in de uitgang: onder invloed van het verlies van de **i** bij lange wortelsyllaben, verloren ook de (vrouwelijke en onzijdige) korte wortelsyllaben deze uitgang. Daardoor ontstonden naast meersyllabige vormen met umlaut (-**schepe**) ook eensyllabige vormen zonder umlaut (-**schap**). Chronologisch verschillend hiervan (?) was verlies van **i** ná de umlaut bij het neutrum, wat in de kuststreken de vormen -**schep** en -**schip** opleverde.

Aldus zijn de volgende vormen in het enkelvoud (nom., dat. en acc.) mogelijk:

onz. alg.	onz. kust	onz. Brab.	vrl. alg.	vrl. kust	vrl. Brab.
-**schepe**	-**schep**	-**schap**	-**schepe**		-**schap**
-**schap**	-**schip**		-**schap**		

Voor een onderzoek naar de chronologie van de ontwikkeling van dit suffix, zowel bij onzijdige als vrouwelijke afleidingen, zouden alle vormen onderzocht moeten worden met inachtneming van geslacht en syntactische functie resp. naamvalsvorm. Dit was voor de kaart niet alleen onmogelijk om praktische redenen (ons materiaal heeft geen codering voor syntactische functies), maar ook omdat er per categorie te weinig vormen beschikbaar zouden zijn voor kartering.

Voor de kaart hebben we daarom uitsluitend die vormen in aanmerking genomen waarvan het verschil in vocaal niet aan andere factoren dan regionale toe te schrijven is. De geflecteerde vorm -**schepe** valt daarom af: deze kan zowel een datief van het westelijke -**schep** als een nom.-acc. van het meer algemene - **schepe** zijn. We behandelen daarom alleen ongeflecteerde vormen: -**schap** tegenover -**schep, -schip**.

-**schep-, -schip**-vormen blijken een Vlaams verschijnsel te zijn, dat in het zuiden tot aan Geraardsbergen voorkomt. In Brabant ontbreekt het geheel, op een Bredase vindplaats na. Van de **e-, i**- en aanverwante spellingen komt -**schip** (met een verder vernauwde **i** uit **e**) maar een enkele keer voor, en wel bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in Brugge.

Enkele afleidingen zijn niet meegeteld, zoals **heerschepie** (Hgk 1295), omdat accentverlies daarbij een rol kan spelen. Het Zeeuwse Noorddijk heeft **gheboetscept**, 1282; overigens de enige getuigenis uit deze regio van het behandelde suffix.

Secundaire varianten zonder flexie in ons materiaal zijn -**scheep** en -**scheip** (**e**-apocope, **<** -**schepe**), alle in Vlaanderen; -**sciip**, met rekking van de vocaal naast -**schip** in hetzelfde schrijfcentrum, t.w. Hulst, en in het secundaire materiaal, mogelijk uit Arkel of Utrecht, -**schaep**. Waarschijnlijk uit de ongeflecteerde varianten met korte vocaal zijn weer afgeleid -**schappe** en -**scheppe**, en met rekking -**schape**. De spreiding daarvan in ons materiaal sluit aan bij die van de ongeflecteerde vormen.

Literatuur

Van Helten 1887, 338, 342-344, 352-355; Van Loey I, 11-12, 18-19; Van Loon 1986, 34-35; Schönfeld, 201.

2. Korte vocalen: e

Varianten van **e** in ons materiaal zijn:

a. vóór **r** + consonant ontstane **a**; in dezelfde positie ook door rekking **ā, ē**; evt. **ǣ** (**erf: arf:aarf:aerf:eerf**). Zie: **derde** tabel 3e; **erf** tabel 3g en 3h (rekking); **meers** tabel 3j. Woorden met oorspronkelijk **e** of **i**, voorafgegaan door **r** en gevolgd door consonant (van de voorafgaande woorden is dit **derde**, maar ook **kerst** is er een van), kunnen na de **r**-metathese **a, e** of **o** (zie onder b.) hebben: deze vocalen hebben zich waarschijnlijk ontwikkeld uit de vocalische **r** die als tussenfase bij de verplaatsing van **r** ontstaan was: **krist > *kr□st > karst, kerst, korst** (Schönfeld 70-71). Bij de andere vindt men alleen **e** (produkt van medialisering van owgm. **i** vóór **r** + cons.) en **a** als varianten. Opening en rekking hebben een ruime lexicale verspreiding blijkens ook verschillende (deels niet gekarteerde) woorden: **warke** Brugge 1291, **weerke** Brugge 1277, **daerdalf** Brugge 1273, **keerke** Brugge 1291-1300. **kerst** heeft alleen vormen met **a** in Brugge. Het totaalbeeld voor alle woorden laat een relatief hoge frequentie van **a** in West-Vlaanderen zien, afnemend naar het noorden en het oosten. Men zou voor wat betreft vocalen in woorden met metathese verband kunnen zien met de **a** die voor sjwa voorkomt. De gerekte vormen zijn vooral in het zuiden te vinden; in Vlaanderen vooral als **ae**, in Brabant als **ee** gespeld.

b. vóór **r** + consonant ontstane **o** (**derde:dorde**). Zie: **derde** tabel 3f. De **o** in deze woorden met **r**-metathese komt vooral in Holland voor (in **kerst** bijv. in Dordrecht en bij de Hollandse grafelijke kanselarij), maar ook Hulst heeft **dorde**. In de huidige dialecten is de **o** Hollands en Zeeuws.

c. o.i.v. **w** ontstane **o** (**weg:wog**). Zie: WEG kaart/tabel 4.

d. vóór bepaalde consonantverbindingen: **i** (**kennen:kinnen**). Vooral vóór nasaal of nasaal + consonant vernauwde **e** zich tot **i**; dit geldt zowel voor de **e** die door umlaut uit **a** ontstaan was, als voor **e** van andere herkomst. Zie **brengen** tabel 4a en **denken** tabel 4b, waar de **i** vooral Vlaams is. Het kaartbeeld van SINT-I kaart 5a en b en tabel 5 sluit daar voor een deel bij aan. **kennen** tabel 4c en **rente** hebben (op veel mindere schaal) **i** in Brabant (**rente** alleen in Mechelen); ook de spelling **pinninc** is Brabants: Kortenberg 1266-1267, Leefdaal 1299. Vóór **s** is **e** algemeen, met de hoogste frequentie in West-Vlaanderen: **is** tabel 6a; -NIS kaart/tabel 7. In **gelden** (meerv.) is de **i** Brabants. Verder blijkt bij dat werkwoord dat alleen in Mechelen (in enkele documenten) en Oudenbiezen de **i** tot de 3e pers. enkv. beperkt is; daarmee sluiten deze schrijfcentra aan bij het Duits dat de afwisseling **e:i <** ogm. **e** in het paradigma van het presens bewaard heeft (**geldt** enkv. tabel 7a).

e. o.i.v. **n** kan ronding plaatsvinden: **ü** (**sent:sunt**). Zie SINT-II kaart/tabel 6.

f. vóór **n** + dentale consonant: **ei** (**mens:meins**). Zie: **eind** tabel 7b; **mens** tabel 7c. Dit verschijnsel is moeilijk meetbaar omdat de bezetting voor genoemde woorden gering en ongelijk gespreid is. Het verschijnsel komt in alle regio's

sporadisch voor. De variant **floreins** bij **Florens** komt van de Brabantse hertogelijke kanselarij; **meins** vinden we alleen in Brugge en Gent, vgl. ook **uinse** (= **veinze**) Gent, 1237; (**te**) **reintenne** Kleve 1300. De eerste vindplaatsen van gevocaliseerde **n** in **Florens** zijn: **floreis**, Naaldwijk 1299; **floris**, Vorst 1299-1300. Bij deze persoonsnaam kan klankverlies door verplaatsing van het accent naar de eerste syllabe een rol spelen.

g. enkele bijzondere gevallen, mogelijk samenhangend met etymologische verschillen of verschil in wijze van ontlening: **met:mit**.

1. varianten met **i: met** tabel 7d, **welk** tabel 7e, **wet** tabel 7f. Sommige woorden hebben soms nog de oorspronkelijke wgm. **i**, zoals **kerk** in Kleve en Oudenbiezen, tabel 3i, en **rechter** in Oost-Brabant en Oudenbiezen, maar de nauwe vocaal is soms misschien ook aan de fonetische omgeving toe te schrijven, zoals bij **welk**, waar **i** alle kustregio's bestrijkt. In het eerste geval zijn de **i**-spellingen vooral in de oostelijke regio's te verwachten. Het blijkt dat Holland en Utrecht zich daarbij aansluiten; het duidelijkst is dat bij **met** en **wet**.

2. varianten met **ä: wel** tabel 7g. De vorm **wale**, berustend op een andere ablautsvocaal, is een Brabantse vorm, maar heeft ook een vindplaats in Utrecht. De marginale positie blijkt ook hieruit dat **wale** niet in samenstellingen als **weldaad, welna** voorkomt.

3. varianten met **ä: Willem** tabel 7h. Spellingen met **a** (**willaem** Hgk 1282; **willame** Hgk 1293) vinden we in Holland. Het is mogelijk dat de **ā** (blijkens de schrijfwijze gaat het om een lange vocaal) aan invloed van de Franse variant van deze Germaanse naam te danken is (Van Loey II, 9); het accent lag in deze taal op de tweede syllabe en de vocaal opponeert met de toonloze vocaal in de ongeaccentueerde syllabe van de Nederlandse vorm. Het ontbreken van de Franse vorm in Vlaanderen is dan alleen te verklaren, als men aanneemt dat daar de twee vormen naast elkaar bestonden, en men consequent in Nederlandstalige stukken de inheemse vorm gebruikte. Volgens Mantou (1968, 418-419) werden voornamen bij de vertaling van stukken mee omgezet: **Willem** werd **Willaume, Willame**, etc., soms **Guillaume**. In de Vlaamstalige documenten is echter geen spoor van deze **au-ā**-varianten te vinden, behalve in één geval in Oudenaarde. Ook met de opvatting van de de **ä** als (gerekte) open sjwa (impliciet bij Van Loey II, 10), is het kaartbeeld in strijd: deze is immers vooral in Vlaanderen te verwachten (zie § 15). Er is enige overeenkomst met **heer** (zie kaart 28), met eenzelfde spreiding van **a, ä:e, ë**, maar het gaat om etymologisch verschillende vocalen.

h. door rekking (onder verschillende condities): **ē** (**helft:heelft**).

helft tabel 7i, **wet** tabel 7j. Tegenwoordig komen de oorspronkelijk korte klinkers vooral gerekt voor in Oost-Vlaanderen; zie ook kaart 92 in Weijnen 1991. In **helft** en **wet** vindt men dat beeld voor de 13e eeuw terug. Rekking van de secundaire **i < e** vindt men bijv. in **kijnnisse**, Meldert-Tienen 1290.

Aantekeningen

a. Zie ook **berg** *KA* 17; **derde** *KA* 21; **erf** *KA* 19 en 20; **kerk** *KA* 23; **kerst** *KA* 22; **sterven** *KA* 18. **kerst** is vooral frequent in Brabant, waar op kerstavond veel transacties plaatsvonden; overigens is in Vlaanderen **midwinter**(-**dag**) in gebruik, zie kaart 150. Net als bij **arm** en cf. *KA* bij **werf** en **sterf** is de vocaal in **eref** als kort opgevat; deze vorm bevat een svarabhaktivocaal. Ook hier wisselen vormen als **ereflec/erue** (Lubbeek/Heverlee 1291) elkaar af. **steereft** Gent 1297 wijst natuurlijk

wel op rekking. Dat de epenthetische sjwa in deze woorden als te dialectisch werd opgevat, zou kunnen blijken uit het feit dat de kopiist van de Hollandse grafelijke kanselarij van 1299 systematisch **arefnamen** uit de originele documenten verving door **erfnamen**.

b. **derde** *KA* 21; **kerst** *KA* 22.
d. **brengen** *KA* 27; **denken** *KA* 26; **sint** *KA* 46; **kennen** *KA* 28; **rente** *KA* 29; **gelden** *KA* 25.
e. **sint** *KA* 46.
f. In **peinghen** (= **penningen**), Brugge 1291, is een interpretatie van **i** als verlengingsteken waarschijnlijker, gegeven de in die regio gebruikelijke lange vocaal (**penege** en **peenge**). De naam **Florens** is vanzelfsprekend vooral Hollands; hij ontbreekt in Vlaanderen. Het woord **mens** is frequent in Vlaamse documenten, in de verbinding **elk mens. rente** ontbreekt weer vrijwel in Brabant, men gebruikt daar **cijns**. Zie verder **eind** *KA* 115; **Hendrik** *KA* 148; **mens** *KA* 36; **rente** *KA* 29.
g.1. **kerk** *KA* 23; **letter** *KA* 30; **met** *KA* 31; **rechter** *KA* 32; **welk** *KA* 33; **wet** *KA* 34. g.2. **wel** *KA* 149; ter aanvulling hierop: Antwerpen heeft **wale** en **wel**; Utrecht heeft **wael**. g.3. **Willem** *KA* 24; hier is de vocaal van de tweede syllabe als kort opgevat, zoals ook bij Van Loey II, 9-10.
h. **helft** *KA* 35; **wet** *KA* 34.

Literatuur

Van den Berg 1938, 72-108, 2 kaarten van **or**-vormen (omslag); Van Bree 1977, 124-125; Goossens 1980, 208-212; Van Loey II, 2, 9-10, 13-23; Van Loon 1986, 25-26, 91-93; Mantou 1968, 418-419; Weijnen 1991, 3, 7-8, 14-15, 71-75.

4. WEG; ronding stamklinker.
Oppositie: 1. **o, ō** (weergegeven percentages) 2. **e, ē** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **o, oe, ou, ue** 2. **e, ee** (verbogen en onverbogen vormen).

Commentaar

In **weg** (subst. en bijw.) is de vocaal soms gerond tot **o**, naar men aanneemt onder invloed van de **w** (Van Loey II, 20). Bij rekking in verbogen vormen is het resultaat **o**, eventueel gepalataliseerd tot **ö** (spelling **ue**). Ronding van **e** na **w** is een bekend verschijnsel: **wors** (= **wers**) 'slechter' (Van Loey II, 20), **Antworpen** (Hoebeke 1968, 200), **worden** (bij dit laatste woord kan ook analogiewerking een rol gespeeld hebben). Een volgende ontwikkeling is wegval van de **w** vóór geronde vocaal; hiervan zijn de vindplaatsen schaarser.

Onderzocht is **weg** als substantief, bijwoord en als bijwoordelijk partikel in

samenstellingen, waaronder werkwoorden. **weg** maakt dikwijls deel uit van een benaming van een weg. Wij hebben deze namen als soortnaam beschouwd wegens het gebruik van lidwoorden en het dikwijls niet aaneenschrijven. Alleen Lissewege (een plaats dichtbij de Westvlaamse kust) is als eigennaam opgevat wegens het gebruik zonder lidwoord en de afgeleide naam **Lisseweger Ee**.

De kaart laat zien dat spelling met **o** sporadisch voorkomt, en wel slechts éénmaal in West-Vlaanderen (in een document uit 1297 dat mogelijk uit Oudenburg komt), en verder in Oost-Vlaanderen: Eeklo, Gent, Oudenaarde. Het lijkt dus geen specifiek Zuidvlaams verschijnsel, zoals Gysseling (Gysseling 1980-1987, 1, 399) opmerkt, althans niet in het 13e-eeuws. Misschien is het spreidingsgebied nog groter geweest: Van Loey II, 21, heeft nog enkele plaatsen uit het Brabantse Anderlecht uit 1300. In elk geval is het ook in Oost-Vlaanderen in de 13e eeuw al een marginale vorm, die, althans in de schrijftaal, in het simplex al zo goed als verdwenen is, maar zich in samenstellingen, waarin de betekenisrelatie met het oorspronkelijk woord misschien niet altijd meer gevoeld werd, langer handhaafde.

Bij de Gentse vindplaatsen speelt overigens de ouderdom van de documenten een rol: van de drie documenten met **wog** uit deze stad zijn er twee uit 1236 resp. 1237 of iets later; het zijn daarin ook de enige spellingen met **o. wog** is verder te vinden in Oudenaardse bronnen van 1285 (een legger van landerijen) en 1291 (renteboek van het hospitaal). Uit Oudenaarde stamt ook de enige gepalataliseerde vorm (**wueghe**) en de spelling met **ou**. Bij de bronnen uit deze plaats kan de tekstsoort bevorderend hebben gewerkt bij het laten doordringen van dit dialectisme. Bij de Westvlaamse vindplaats sluit mogelijk de (buiten de telling gehouden) **o**-spelling in Calais 1289 aan (**liswouke, liswoughe**). Elders (Brugge, Damme, Ter Doest) schrijft men **lisseweghe**.

Behalve de geografische spreiding is de spreiding over de woordsoorten interessant. Een enkele maal heeft **weg** als simplex of in namen van wegen (**neuel woch**, in de 14e-eeuwse Oostvlaamse renterol) de geronde vocaal, maar zij treedt, zoals Van Loey al suggereert, vooral op in samenstellingen, namelijk in scheidbaar samengestelde werkwoorden of afleidingen daarvan, zoals in **woch** (...) **gaen** (Gent 1236) en **wochwesinge** (Gent 1237 of iets later). Illustratief is de oorkonde uit Eeklo uit 1295 met **og draghens** (= **wegdragends**) ‘contant te betalen’, naast **weghe** in hetzelfde document. Deze plaats is in ons bestand ook de enige met **w**-procope. Een andere eigenaardigheid in de distributie is de vrij regelmatige afwisseling van **woch** en **weghe** in de Oudenaardse documenten.

Voor Oudenaarde vermeldt Hoebeke (1968, 219) dat **wog** kort na 1400 geheel verdwijnt. In het eind-14e-eeuwse afschrift van de Oostvlaamse renterol is de ronde vocaal nog gewoon. Een aanwijzing voor langere handhaving in het gesproken Vlaamse dialect (van heel West-Vlaanderen?) vindt men bij De Bo (1892, 1381), die bij WEG vermeldt: wvl. ook **weeg** en **weug**; de laatste zou de gepalataliseerde geronde vorm zijn. Deze variant is geciteerd in **op weug zijn, te weuge zijn**, in vaste verbindingen dus, net als samenstellingen bewaarplaatsen van archaïsmen.

Een tweede (gelijkmatig over het taalgebied verspreide) klankvariant bij **weg** is de gerekte vocaal: **weeg**. De spelling **ee** is zeldzaam en vertoont geen regionale voorkeur (zoals bijv. **weet** (= **wet**) en **heelft** (= **helft**)). Invloed van de verbogen vormen is misschien de oorzaak van de rekking.

Literatuur

Hoebeke 1968, 200, 219, 273; Jacobs 1911, 71-73; Van Loey II, 20, 21, 28; Willemyns 1971a, 278-286, kaartje p. 283.

5a en b. SINT-I; **e-i**-wisseling stamvocaal.

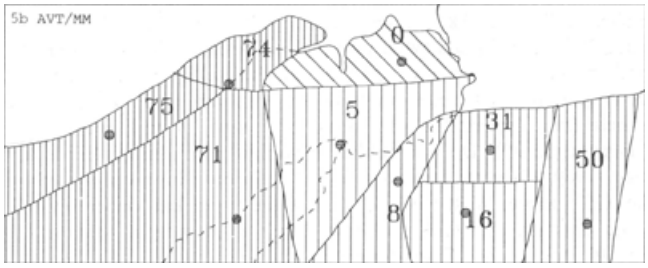

Oppositie: 1. **i** (weergegeven percentages) 2. **e** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i** 2. **e**.

6. SINT-II; ronding stamvocaal.
Oppositie: 1. **o, ü** (weergegeven percentages) 2. **e, i** (complementaire percentages) met de spellingvarianten voor de vocaal: 1. **e, i** 2. **o, u, ů, ù**.

Commentaar (5 en 6)

Kaart 5: **sint**, in de Vroegmiddelnederlandse vorm **sinte** of **sente**, is aan het Latijn, **sanctus**, ontleend, mogelijk rechtstreeks, en wel (althans volgens Jansen-Sieben 1968, 110) in de vocatiefvorm lat. **sancte**, voorkomend in de litanie van Alle Heiligen. De ontwikkeling **an** > **en** (>**in**) vóór dentaal is niet ongewoon (Gysseling 1969, 13). In contexten met veel Latijn komt dit oorspronkelijke **sanct**- nog wel in onze bronnen voor; in de Nederlandstalige Gentse statuten van het Sint-Jacobsgilde is **sancte**, met -**anct**- als abbreviatuur, regel. Verder heeft Brussel 1296 **sencte** (met gepalataliseerde vocaal o.i.v. **sent**, of mnl. **sente** met o.i.v. het Latijn ingevoegde **k**?). De **a** is zelden in vormen met geassimileerde **k** bewaard. Gysseling (1969, 13) geeft een plaats uit 1211; in onze bronnen zijn er twee: **sant**, Velzeke 1257; **zante**, West-Holland 1293. Deze vorm kan onder invloed van het Latijn zijn ontstaan (Salverda de Grave 1906), maar volgens Mantou (1972, 111-112) kan hij ook op het Frans teruggaan.

Ontlening van **sent** via het Franse **saint** wordt dus door dit **sant**(**e**) niet uitgesloten. De normale representant van fra. **ai** vóór nasaal in het Nederlands is **ei** (vgl. **kastelein**), maar ook **a, e, ē** zijn mogelijk (Salverda de Grave 1906, 190). In het Oudfrans komt daarnaast ook **i** voor (Salverda de Grave 1906, 183; Mantou 1972, 21), maar zo uitzonderlijk, dat het niet waarschijnlijk is dat deze vorm in **sint** door het Middelnederlands is ontleend. Spellingen met de Franse **ai** of **ei** zijn wel in ons materiaal aanwezig in de zuidelijke regio's: **sainte**, Oost-Vlaanderen 1260 en 1294, **sainte** Brussel 1276 en 1277 (deze hand schrijft ook **sente**), **saint**, Oost-Vlaanderen (Denderstreek) 1294. **seinte** wordt aangetroffen in Oost-Vlaanderen 1277 en Limburg 1277; maar ook in het niet onderzochte deel van het Brugse materiaal: 1268, 1285 (hier kan ook sprake zijn van een wijziging van **e**

vóór **n** + **consonant**; vgl. Brugs **meins** (= **mens**)). Vanuit het Frans gezien is mnl. **sente** toch de meest waarschijnlijke vorm. Ook bij rechtstreekse ontlening uit het Oudpicardisch kan men **e** verwachten (Gossen 1970, 47). De 13e-eeuwse Oudpicardische documenten die Gossen publiceert, hebben echter alle de (conservatieve) spelling **saint**, evenals de in Vlaanderen geschreven Franstalige oorkonden (Mantou 1972).

De kaart (waarop Limburg blanko blijft omdat daar alleen **u**-varianten voorkomen) laat zien dat **sente** inderdaad de gewone Vroegmiddelnederlandse vorm is; deze **e** kan men tegenover **i** als de normale klank beschouwen, eerder dan haar als een ontwikkeling uit **i** op te vatten (zoals de *KA* impliciet doet door naar de desbetreffende paragraaf in Van Loey II te verwijzen). Er is vanuit het kaartbeeld niet, zoals bij **mis** en **abdis**, met **e**-vormen vanuit het zuidwesten, een uitgesproken aanwijzing voor een tegenstelling tussen ontlening via het Frans, tegenover Latijnse vormen elders. Het lijkt er eerder op dat men overal de **e**-vorm heeft gekend, die dan regionaal tot **i** evolueerde. Deze overgang van **e > i** vóór nasaal is een algemeen verschijnsel (Van Loey II, 21). De regionale spreiding van de **i** in **sint** is als volgt: in Holland en Brabant komt hij in een minderheid van de gevallen voor (20-36%) (vgl. ook tabel 4c, **kennen**) en in West-Vlaanderen in veel sterkere mate: 75% (vgl. de tabellen 4a en 4b, **brengen** en **denken**). In Oost-Vlaanderen, dat tussen deze gebieden is gelegen, vindt men zeer weinig **sint**-vormen; in Limburg geen enkele. In de huidige dialecten vindt men eveneens in West-Vlaanderen en Brabant **i** vóór nasaal + consonant.

In hoeverre bij de Westvlaamse vorm toch ook een Franse spelling een rol kan hebben gespeeld valt moeilijk uit te maken. Misschien mede door de dominantie in Vlaanderen werd **sint**, in tegenstelling tot andere woorden met vergelijkbare **i**, al snel tot de overheersende vorm: in Holland was **sent** aan het eind van de 14e eeuw al grotendeels door **sint** verdrongen (Hogenhout-Mulder 1987, 403-404). Misschien is hiermee te vergelijken **twintig**, met etymologische **e < ai**, maar in het Vroegmiddelnederlands algemeen met **i** geschreven (zie § 3, **i**).

Tenslotte is er het eenmaal geattesteerde **sijnte**, Mechelen 1293, een geval van rekking die niet ongewoon is voor **n** + consonant.

Kaart 6: met **sent** als uitgangspunt is ook de ronding die zich in een klein percentage van de vindplaatsen voordeed niet verwonderlijk; vgl. **ummer** en **gulden** (Van Loey II, 22-23). Vormen met **u**-spelling komen in ons materiaal uit de Zuidoostelijke gewesten: Utrecht, Nederrijn (Kleve, met superscripte **o** of **stip**); Zuid-Brabant (o.a. Kortenberg) en Limburg (Maastricht); met **o** is er maar één vindplaats: Breda. In het niet-lokaliseerbare materiaal zijn nog twee **u**-spellingen te vinden, in documenten die Gysseling resp. aan Arkel of Utrecht, en aan de Brabantse hertogelijke kanselarij toeschrijft.

Literatuur

Van Loey II, 21-23; *KA* p. 61, kaart 46; Mantou 1972, 111-112; Pijnenburg 1989b; Pope 1934, 178.

7. -NIS (**suffix**); vernauwing vocaal.
Oppositie: 1. **i** (weergegeven percentages) 2. **e** (complementaire percentages). De spellingen zijn 1. **i** 2. **e**.

Commentaar

Net als bij is (tabel 6a) is hier sprake van wisseling van **e** en **i** vóór **s** (Van Loey II, 17-18). Het destijds zeer produktieve suffix -**nis** waarmee zowel onzijdige als vrouwelijke substantieven werden gevormd, is in combinatie met oorspronkelijke -**n**-stammen door metanalyse en verzwakking van de vocaal ontstaan uit -**assu**-; vgl. got. **gudjin-assus** naast **wani-nassus**; het Gotisch kende ook -**nissu** en -**nussu**. Het Vroegmiddelnederlands heeft als meest algemene vorm -**nes** (vgl. ags. -**nes**) en daarnaast -**nis** (vgl. ohd. en os. -**nissa** en -**nissi**) (Franck-VW-VH, 460-461; Schönfeld, 211; Van Helten 1887, 332-333). Wegens de spelling -**nesse** met dubbel consonantteken, en de parallellie met andere woorden op -**is**, wordt de vocaal in dit bijtonige suffix als [ɛ] en niet als [ə] geïnterpreteerd.

De kaart laat zien dat Vlaanderen in de 13e eeuw uitsluitend -**nes** heeft. In een oorkonde uit 1297, waarvan Gysseling op grond van taalkenmerken aanneemt dat die eerder in Ter Doest dan in Overdrecht (verdronken in het Hollands Diep, ten noorden van Klundert) geschreven zal zijn, komt **kennissen** voor, wat tegen Gysselings lokalisering pleit. De oudste vindplaats van -**nis** die zeker Vlaams is, is die in een dorsale notitie, Brugge ca. 1400. In de andere regio's komt naast -**nes** ook -**nis** voor, met toenemende frequentie in oostelijke richting, zo bijvoorbeeld ook in de oorkonden uit Deventer en (mogelijk) Harlingen, eveneens uit het secundaire bestand. Opvallend is het hoge percentage in Noord-Brabant, berustend op gegevens in 7 documenten. Het geringe percentage -**nis** in Limburg wordt bepaald door de Maastrichtse oorkonden die alleen -**nes** hebben; in het *Goederenregister van Oudenbiezen* komt het suffix maar eenmaal voor, als -**nis**. Het *Glossarium Bernense* heeft uitsluitend -**nis** in een lange reeks afleidingen.

Het Vlaamse karakter van **e < i** vóór s, althans in deze woorden, blijkt ook

uit de gegevens voor **is** en **mis**; in **twist** en **wissel**, niet getabelleerd, komen **e**-vormen uit resp. een secundair document dat mogelijk van de Brabantse hertogelijke kanselarij is, uit Aalst, dorsale notitie 1e helft 14e eeuw, en bij hand A van Oudenbiezen, 1280-1290.

Literatuur

Van Helten 1887, 325, 332-333; Van Loey II, 17-18, 82; Schönfeld, 211.

3. Korte vocalen: i

De korte **i** kent onder meer de volgende varianten:

a. in verschillende omgevingen vindt opening tot **e** plaats:

1 vóór **n** (**binnen:bennen**). Zie: **binnen** tabel 7k, **min** tabel 7l. In deze woorden, alsook in **winter**, komen sporadisch **e**-spellingen voor; het zwaartepunt ligt in Zuid-Brabant en Limburg. Een vmnl. **i** nemen wij ook aan voor **twintig** (met etymologische **e < ai**), tabel 7m. Eén hand van de Hollandse grafelijke kanselarij (1280 en later) schrijft als enige in die regio **stippekender** (= **stiefkinderen**) en **tventich. zin** wordt altijd met **i** geschreven. Vgl. verder **wennende** (= **winnend**), Asse 1299; id. **wennents** Geraardsbergen 1297.

2 vóór **s** (**mis:mes**). Behalve de fonetische omgeving speelde invloed van het Latijn mogelijk een rol bij het suffix van ABDIS kaart/tabel 8, en bij MIS (substantief) kaart/tabel 9; ter vergelijking MIS- (prefix) kaart/tabel 10.

3. andere omgevingen (**timmer:temmer**). Zie: (**n**)**immer** tabel 10a, **timmer** tabel 10b. In de laatste twee woorden (in (**n**)**immer** meer dan in **timmer**), is de **e** algemeen in Vlaanderen, Brabant en Limburg. Naast **lecht** (= **licht**) staat **plecht** (= **plicht**); alle drie de vindplaatsen (in Vlaanderen en Limburg) hebben **e**. De vocaal in woorden met **e < i** vóór **r** (**kerk**) zijn als vmnl. **e** opgevat; de klankvariatie daarbij vindt men in de vorige paragraaf.

b. door ronding in de omgeving van labialen en **l, m, n** en **r: ü. ridder** tabel 10c. In **april** vindt men ronding in Oudenaarde en Wolvertem, in **bisschop** is er maar één vindplaats van de geronde vorm: Oudenbiezen, 1290-1302. De geronde vormen in (**n**)**immer** en **timmer** komen gespreid voor; voor **timmer** is er maar één attestatie: **tummermans** Brugge 1297. Verder: **gilde** heeft **i** in Brugge en **ü** in Gent en Mechelen.

c. Een bijzonder geval is **liggen:leggen**. Zie: LIGGEN-I kaart/tabel 11.

d. Het suffix -**ling** heeft een klankvariant -**lang**. Dit is onderzocht in: (Z)ONDERLING (suffix), kaart/tabel 12.

e. wijzigingen in de suffixen -**ig** en -**tig** worden in § 15 (ə) behandeld (kaarten 54 en 55); voor ontwikkelingen betreffende het suffix van **penning** zie kaart 75.

Aantekeningen

a.1. **binnen, kind**, en **twintig** en **winter** *KA* 44; **min** *KA* 43. a.2. **is** *KA* 42; **mis** (substantief) *KA* 41. a.3. **licht** *KA* 40; (**n**)**immer** *KA* 47. Dordrecht kent in **timmer** spellingen met het grafeem **y**; dit is een relatief veel gebruikt letterteken in Dordrecht.

Op grond van het gebruik o.m. voor **î** (**tydeleke**, 1283), hebben wij deze **y** geïnterpreteerd als **i**, en niet als **ū** (rondingsprodukt).

b. Voor de **y** in **byschope**, Dordrecht 1284-1285, geldt het onder a.3. genoemde. Zie ook april *KA* 38; **bisschop** *KA* 39; **ridder** *KA* 48, en

c. **liggen** *KA* 45.

Literatuur

Van Bree 1977, 128-133; Goossens, 1980, 208-210; Van Loey II, 17-18 en 23-25; Van Loon 1986, 83-84; Weijnen 1991, 13-14.

8. ABDIS (suffix -**is**); vocaal.
Oppositie: 1. **i** (weergegeven percentages) 2. **e** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i** en 2. **e**.

9. MIS (znw.); vocaal.
Oppositie: 1. **i** (weergegeven percentages) 2. **e** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i** en 2. **e**.

10. MIS- (prefix); vocaal.
Oppositie: 1. **i** (weergegeven percentages) 2. **e** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i** en 2. **e**.

Commentaar (8-10)

abdis bevat het suffix voor vrouwelijke persoonsnamen mnl. -**esse**, dat via ofr. -**esse** uit lat. -**issa** afkomstig is. Behoud van **i** wijst op rechtstreekse ontlening van het woord als afleiding aan het Latijn; het suffix heeft in andere vrouwelijke persoonsnamen immers overal de Franse vorm (Schönfeld, 220). Ondanks de produktiviteit van de categorie op -**es**, met name bij benamingen voor hooggeplaatste vrouwen, zoals bijv. religieuzen, heeft het noordelijke **abdis** ook in latere taalfasen de oorspronkelijke vocaal behouden.

Voor **mis** (subst.), fra. **messe**, lat. **missa**, zijn ook twee ontleningswegen mogelijk. Aangezien in het prefix **mis**- (voorzover we over gegevens beschikken) de spreiding van **e** algemener is, en meer overeenkomst vertoont met die bij is en -**nis**, kan men aannemen, dat bij de gevallen van **mis** (subst.) inderdaad Latijnse ontlening of invloed van het Latijn aan de orde is. Limburg heeft tegengestelde vormen: **abdis** naast **mes**, conform het Duits. Paul 1969[20], 46, suggereert dat **e** in mhd. **messe** een gevolg is van **a**-umlaut in het oorspronkelijke (lat.) **missa**.

Het werkwoord **missen** ‘ontberen, niet raken’ is waarschijnlijk niet rechtstreeks afgeleid van het element **mis** als prefix (Franck-VW-VH, 28-29). Het komt eenmaal in Brugge voor en wordt met **i** geschreven.

Literatuur

Mooijaart 1991; Schönfeld, 220; Weijnen 1975, 205.

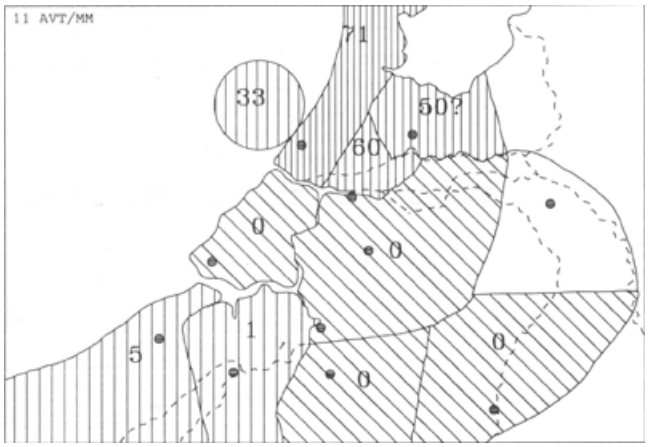

11. LIGGEN-I (1e-3e pers. meerv. pres. ind., inf., teg. deelw.); stamvocaal.
Oppositie: 1. **e** (weergegeven percentages) 2. **i** (complementaire percentages) met de spellingvarianten **e** en **i**.

Commentaar

Het sterke werkwoord **liggen** dankt zijn binnen de 5e klasse afwijkende vocaal aan de **j** (ide. **i**) die aan de presensuitgang voorafging; deze **j** veroorzaakte ook de geminatie van de **g**. In de 2e en 3e pers. sg. vond samenval met de vormen van **leggen** (germ. ***lagjan**) plaats (Schönfeld, 12, 59, 163 e.v.); dit zou vooral in het Hollands het geval zijn (Van Loey II, 18). Inderdaad is **leggen** 'liggen' in ons materiaal voornamelijk Hollands, maar het komt ook in beperkte mate in Vlaanderen voor. Het verschijnsel heeft zich tot in onze tijd gehandhaafd (zie Weijnen 1966[2], uitklapkaart, en Paardekooper 1989).

Opmerkenswaard zijn de spellingen **lighen, ligen**, incidenteel in West-Vlaanderen, frequent in Oudenbiezen. De vocaal in de Vlaamse vorm kan als **i** [I] geïnterpreteerd worden, aangezien rekking van **i** in open syllabe immers tot **ē** geleid zou hebben. Voor het Limburgs is **ī** [i] het klankwettige rekkingsprodukt van **i**. Zie verder de toelichting bij de kaarten 76-78 van de **g**-geminaat.

Er blijkt ook een dialectisch distributieverschil te zijn tussen de verschillende vormen van de 3e pers. enkv. ind. (**leget:leit**); zie hiervoor kaart 74.

Literatuur

Van Bree 1977, 332; *KA* p. 61, kaart 45; Paardekooper 1989; Weijnen 1966[2], uitklapkaart.

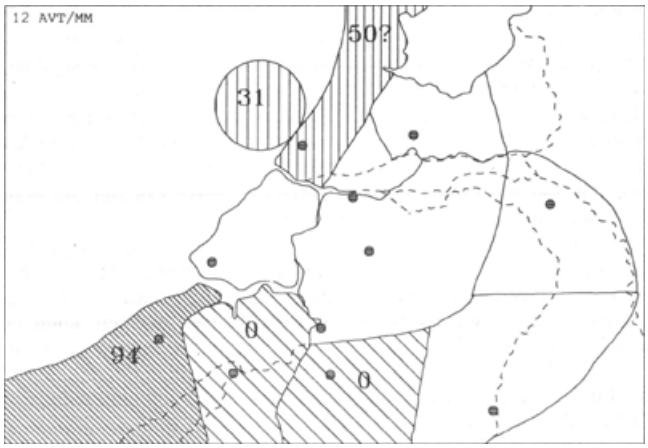

12. (Z)ONDERLING (suffix -**ling**); vocaal.
Oppositie: 1. **a** (weergegeven percentages) 2. **i** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **a** 2. **i**.

Commentaar

Op twee Zierikzeese attestaties van **alghemeenlanghe** (1297) na, komt in ons ambtelijk materiaal alleen **in onderling** en **zonderling** de **a**-spelling in het suffix voor. Het zal zeker ruimere lexicale verspreiding hebben gekend, getuige ook nog **endenlanghe** 'loodrecht, (met het hoofd) recht naar beneden', **riglanghe** 'ruggelings, achterwaarts' bij Maerlant (resp. *NB* 042732 en de *RB* 070716, beide niet in rijmpositie). Misschien was deze variant op -**lang** een kusttaalverschijnsel: ook West-Holland en de Hollandse grafelijke kanselarij kenden het, maar in Oost-Vlaanderen ontbreekt het geheel. Het komt eveneens in een niet-gelokaliseerde keur (Hgk of Middelburg 1254) voor.

De aard van deze klankvariatie is niet geheel duidelijk. Van Loey II, 10, plaatst het verschijnsel op één lijn met de spelling **a** voor de vocaal in onbeklemtoonde positie (hij doelt op de **ə**) in bijv. **riddare** en **veertach**. Hiertegen pleit het feit dat de voor **ə** gewone spelling met **e** in dit suffix niet voorkomt, zoals wel in de hiervoorgenoemde woorden. De andere mogelijkheid die Van Loey oppert wordt ook in Franck-VW-VH (Suppl. 101) genoemd: -**lang** zou een uit -**long** ontstane ablautsvariant zijn.

Waarom vooral in **onderling** en **zonderling** de variant met -**lang** voorkwam, is evenmin verklaarbaar; waarschijnlijk werd het suffix niet meer als zodanig herkend, en werden de woorden niet meer als afleidingen op -**ling** beschouwd, of misschien speelde bij deze woorden de articulatieplaats van de eerste syllabe een rol.

Literatuur

Schönfeld, 209.

4. Korte vocalen: o

De mnl. korte **o** wisselt vooral met **ü**. De spelling **<**u**>** die wij voor dit foneem aannemen, moet soms echter anders geïnterpreteerd worden. De volgende gevallen zijn te onderscheiden, zowel wat de interpretatie van de spelling, als wat de geografische distributie betreft.

a. **ü** is ontstaan door (zgn. spontane) palatalisatie van (wgm.) **o** (**vol:vul**). Zie: **donder** tabel 12a, OP kaart 13a en b en tabel 13, -TOCHT (suffix) kaart/tabel 14, **vol** tabel 14a. Ook in **rogge** vinden we **ü**: **rugghe** Brugge 1300 (waarbij overigens ook van een variant met umlautsfactor sprake kan zijn; zie Franck-VW-VH, 556); voor **wol** zie het commentaar bij **op**.

b. Het grafeem **u** komt voor, met onzekere klankwaarde, in posities waarin wgm. **u** [u] pas later met mnl. **o** samenviel, nl. vooral vóór gedekte nasaal (**ons:uns**). De situatie dat doorgaans de spelling **o** is, maar in het noorden en oosten soms **u**, komt in de volgende woorden globaal overeen: **kond** tabel 14b, **om** tabel 14c, **ons** tabel 14d, **oorkonde** tabel 14e. In **zonder** vinden we **u** behalve in het Westland, Utrecht en Oudenbiezen, ook in Gent. Duidelijk is verder, dat **kond** veel minder **u**-spellingen heeft dan **oorkonde** (dat een umlautsfactor had; vgl. ohd. **urkundî**); dit geldt voor vrijwel alle regio's. Een afwijkende regionale spreiding heeft **kort**: alleen in Gent komt **ü** voor, tabel 14f.

c. Moeilijk in te delen is **burg** (:**borg**).

BURG-I (soortnaam) kaart/tabel 15, BURG-II (eigennaam) kaart/tabel 16. Misschien is hier sprake van **ü** ten gevolge van **i**-umlaut in de casus obliqui (Van Loey II, 30). Bij dergelijke umlautsvormen konden gewestelijk **o**-varianten ontstaan (vgl. **bunder** en **munt**, § 5, **ü**). Er kan echter ook sprake zijn van een spontaan gepalataliseerde **u**.

d. Net als de andere korte vocalen vertoont **o** rekking vóór bepaalde consonantverbindingen, ook in de kustvariant: **broichte**, Dordrecht 1291.

e. Vóór -**cht** komt ook **a** voor. Een voorbeeld is **borechtachte**, Vgk of Hgk, 1299 (zie het commentaar bij -**tocht**). Hollandse **a** voor **o** in andere posities: **nach** (= **noch**), **marghen** (= **morgen**), Koningsveld 1299.

Aantekeningen

a. **bos** *KA* 62; **donderdag** *KA* 143; op *KA* 64; **vol** *KA* 63.
b. **honderd** KA 68; **jong** *KA* 70; **kond** *KA* 66, **om** *KA* 72, **onder** *KA* 65, **ons** *KA* 69, **oorkonde** *KA* 61, **vonnis** *KA* 71; **zonder** *KA* 67. **oorkonde** heeft een variant met de spelling **e**. Behalve als sjwa, resultaat van zwakke accentuering (*KA* p. 66), zou men deze **e** kunnen interpreteren als door ontronding ontstane **e** (zoals in ofri. **orkenda**). De opgegeven plaatsen in Zuid-Brabant liggen immers in een oud ontrondingsgebied. Vgl. ook Brabants **zelk** (= **zulk**). In het toponiem **Kortrijke** kwam spelling met **u** aanmerkelijk vaker voor dan in de soortnaam **kort**; waarschijnlijk is de Latijnse spelling met oorspronkelijke **u** daarbij van invloed; vergelijk de kaarten 15-16 (BURG). Misschien ook heeft de vocaal van het tweede element van de plaatsnaam als umlautsfactor gewerkt.
c. **burg** *KA* 55.
d. **dochter** *KA* 73; **kocht** *KA* 74; **kost** *KA* 75.
e. **mocht** *KA* 60.

Literatuur

Van Bree 1977, 134-139; Van Loey II, 26-31; Goossens 1980, 192-194, 209; Van Loon 1986, 24-25, 37-38, 66-70; Taeldeman 1971; Weijnen 1991, 8-13, 51-52.

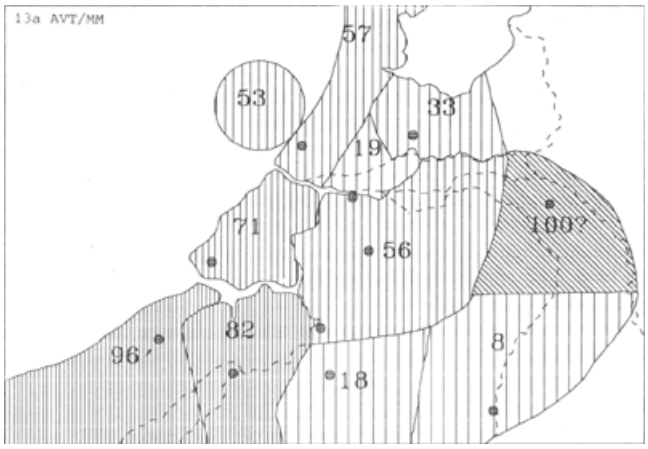

13a en b. OP; vocaal.

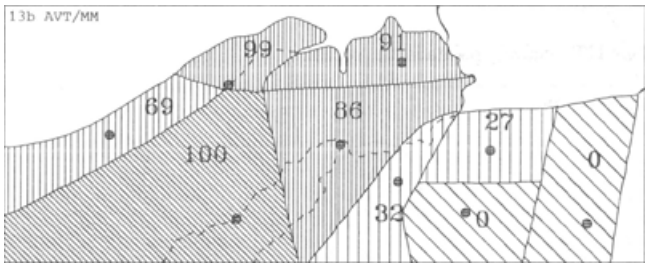

Oppositie: 1. **ü** (weergegeven percentages) 2. **o** (complementaire percentages) met de spellingen 2. **u** en 1. **o**.

Commentaar

Het kaartbeeld van dit frequente woord (**op** treedt op als voorzetsel, bijwoord, en partikel in werkwoorden, zelfstandige naamwoorden, voornaamwoordelijke bijwoorden en voegwoorden) toont goed het westelijke karakter van de **u**-spelling. Uit de kaart van de zuidwestelijke subregio's kan men de aansluiting van het gebied rond Aalst bij Brabant zien. De Ingweoonse ‘spontane’ palatalisatie in **vol** (tabel 14a; *KA* 63) en -**tocht** (kaart 14) laat ongeveer hetzelfde beeld zien. Het woord **wol** komt bijna alleen in West-Vlaanderen voor, waardoor kartering niet zinvol is. Het vocalisme sluit aan bij de voorgaande woorden: **ü** in Brugge (zeer frequent), Damme 1299, Gent 1236, **o** in Brabantse steden (Mechelen heeft in 1270 nog **wullen**, in 1295 **wolslaghere**), **o** ook in Calais 1293. Van de tegenwoordig nog voorkomende ontronde vormen en relictvormen met **oe** (die een aanwijzing zijn voor het feit dat het voorzetsel **op** niet in alle opzichten representatief is voor

de hier besproken klankontwikkeling) zijn in ons materiaal geen voorbeelden aan te treffen.

Er is bij **op** sprake van een chronologische afwisseling van de twee varianten. Bij de kanselarij van de Hollandse graven is **op** na 1295 vrijwel geheel vervangen door **up**. Ook in Dordrecht is er een geleidelijke overgang **op**-**up**. Voor het 14e-eeuwse Hollands meldt Hogenhout-Mulder (1987, 404-405) echter weer een toename van **op** tot 70% aan het eind van de eeuw. Mogelijk is er sprake geweest van een tijdelijke Vlaamse expansie, die later teniet is gedaan door Brabantse invloed.
West-Vlaanderen heeft na 1280 geen **op** meer, behalve in het uiterste zuidwesten (Calais en Veurne); tegenwoordig ligt de grens ten noordoosten van de rijksgrens (Ryckeboer 1977, kaart p. 63). De Mechelse documenten hebben aanvankelijk **up**, maar vervangen dit in de loop van de 13e eeuw door **op**.

De twee Nederrijnse vindplaatsen hebben **u**-spelling; hier is interpretatie als [u] waarschijnlijk.

Lange vormen (**oppe, uppe**) komen in alle regio's voor, maar vooral in Westen Oost-Holland.

Literatuur

Heeroma 1935, 28; *KA* p. 67, kaarten 64 en 63; Ryckeboer 1977, 63.

14. -TOCHT (suffix); palatalisatie vocaal.
Oppositie: 1. **ü** (weergegeven percentages) 2. **o** (complementaire percentages) de spellingvarianten zijn 1. **u, ů**, 2. **o**.

Commentaar

Het suffix -**tocht** heeft zich ontwikkeld uit het substantief **tocht** met de betekenis ‘tocht, het trekken’ (bij het ww. **tien**), fungerend als tweede lid in samenstellin-

gen als **ademtocht** en **lijftocht**. In ons materiaal is -**tocht** in verschillende woorden aan te treffen, waarbij de oorspronkelijke betekenis in verschillende mate valt te herkennen: **lijftocht** '(lett.) het trekken, voortzetten van het leven; levensonderhoud; lijfrente' tgov. **meentocht** 'gemeente, gemeenschap' (zie ook *MNW* VIII, 379-382). Zowel de mogelijkheid van een door umlaut ontstane **ü** als van een regionaal 'spontaan' gepalataliseerde klank moet opengehouden worden. De spreiding wijst op het laatste: -**tocht** vertoont net als **op, vol** etc. in West-Vlaanderen, maar een enkele keer ook in de Hollandse regio's, **u**-spellingen.

Enkele documenten die door scribenten van ofwel de Vlaamse ofwel de Hollandse grafelijke kanselarij geschreven zijn (doc. nrs. 1735 en 1736), kennen de schrijfwijze **borechtachte** (deze is buiten de telling gehouden); hier valt te denken aan de vooral in Holland voorkomende ontwikkeling **o > a** vóór -**cht**, als in bijv. **dachter** (= **dochter**) (zie § 4, overzicht **o**).

Literatuur

Franck-VW-VH, 699; De Vries 1971, 737.

15. BURG-I (soortnaam); palatalisatie vocaal.
Oppositie: 1. **ü** (weergegeven percentages) 2. **o** (complementaire percentages). De spellingvarianten zijn 1. **u, ue** 2. **o, oe**.

16. BURG-II ((deel van) eigennaam); palatalisatie vocaal.
Oppositie: 1. **ü** (weergegeven percentages) 2. **o** (complementaire percentages). De spellingvarianten zijn 1. **u, ue** 2. **o, oe**.

Commentaar (15 en 16)

Bij **burg** kunnen verschillende factoren de spellingvariatie hebben bepaald. De klankwettig te verwachten **o** uit **u** [u] kan door umlaut in de verbogen vormen gepalataliseerd zijn of, en de kaart wijst daar op, er kan sprake zijn van spontane palatalisatie; in beide gevallen staat **u** voor [oe] (zie ook de kaarten van **op** en -**tocht**). Ook kan vooral bij plaatsnamen invloed van de schrijfwijze van de lat. vorm **burgus** (Germaanse ontlening) in het spel geweest en kan dus **u** ook een versteende spelling voor [u] zijn. Het verschil tussen de kaarten van soort- en plaatsnamen (waarin -**burg** het tweede element vormt: **Middelburg**) wijst erop dat dit laatste mede het geval is geweest: in de plaatsnamen blijkt spelling met **u** frequenter voor te komen dan in de soortnamen. Bovendien blijkt bij de toponiemen, dat bij wisselende spellingen in eenzelfde document, **u** dikwijls door abbreviaturen is weergegeven, terwijl **o** voluit geschreven wordt. Deze samenhang is echter zeker geen verklaring voor de **o**-**u**-distributie in het algemeen.

De spelling van de lange vocaal (rekking vóór **r** + consonant) komt sporadisch voor.

In het huidige Nederlands is als soortnaam de vorm **burcht**, met palatale vocaal en paragogische -**t**, algemeen. De enige vorm met deze **t** in ons bestand komt voor in het *Antwerps Obituarium*, ca. 1240-1260. Bij de toponiemen ontbreekt dit verschijnsel.

Literatuur

Franck-VW-VH, 100; *KA* p. 64, kaart 55.

5. Korte vocalen: ü

De **ü** kent onder meer de volgende varianten:

a. **i** en **e** als produkten van ontronding (**brug:brig,breg**). Zie: BRUG-I (soortnaam) kaart/tabel 17, BRUG-II (eigennaam) kaart/tabel 18, DUNKEN kaart/tabel 19, **put** tabel 19a; **stuk** tabel 19b.
b. **o**, regionale variant van de umlauts-**ü** (**munt:mont**). Zie: **bunder** tabel 19c, MUNT kaart/tabel 20. Dit zijn beide Latijnse leenwoorden met klankwettige palatale vocaal.
c. **wi** als vertegenwoordiger van een oudere fase (**zulk:zwilk**). ZULK-I kaart/tabel 21; hierbij ook ZULK-II (:**zelk**) kaart/tabel 22. In **tussen** komt deze oudere vorm voor bij de Hollandse grafelijke kanselarij, in het Westland en Utrecht.
d. Onzeker is de aard van de variatie in **luttel** (**luttel:lettel:littel**).

In **luttel** tabel 22a zou westelijke **i** op **î** kunnen teruggaan, en dan dus geen geval van Ingweoonse ontronding zijn. Behalve met betrekking tot het kaartbeeld (de ontronding zou hier reiken tot en met Zuid-Brabant) wijkt het beeld ook wat betreft het aard van de niet-geronde vocaal af van de kaarten van **brug** etc.: die is steeds **e**, op een enkel geval in Zeeland en West-Vlaanderen na, terwijl **brug** etc. in Vlaanderen juist **i** hebben.

Aantekeningen

a. **brug** (soortnaam en eigennaam) *KA* 49; **put** *KA* 50; **stuk** *KA* 51.
b. **bunder** *KA* 56.
c. **tussen** *KA* 52; **zulk** (:**zelk**) *KA* 53.
d. **luttel** *KA* 54.

Literatuur

Van Bree 134-139; Goossens 1980, 192-199; Van Loey II, 29-31; Van Loon 1986, 83-86; Weijnen 1975, 184; Weijnen 1991, 8-13, 59-61.

17. BRUG-I (soortnaam); ontronding stamvocaal.
Oppositie: 1. **i, e** (weergegeven percentages) 2. **ü** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i, e** 2. **u**.

18. BRUG-II ((deel van) eigennaam); ontronding stamvocaal.
Oppositie: 1. **i, e** (weergegeven percentages) 2. **ü** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i, e** 2. **u**.

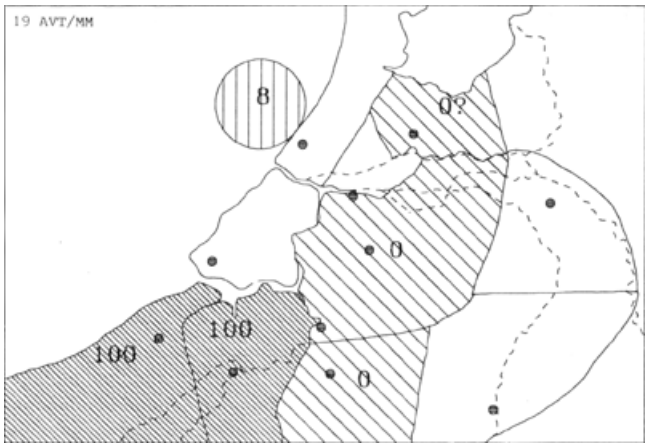

19. DUNKEN; ontronding stamvocaal.
Oppositie: 1. **i, e** (weergegeven percentages) 2. **ü** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **i, e** 2. **u**.
De ontronding is ook onderzocht in **put, rug** en **stuk** (geen kaarten).

Commentaar (17-19)

De behandelde woorden hebben als stamvocaal **ü** [oe], door umlaut uit wgm. **u** [u] ontstaan. Ontronde vormen treden in de westelijke regio's op; zij worden doorgaans als Ingweoons beschreven (Van Loon 1986, 66). Daarbij is **i** in het 13e-eeuws het algemeen voorkomende produkt, **e** komt minder voor (bij **put, rug** en **stuk** zelfs helemaal niet) en dan alleen in het Hollands.

Wat betreft het onderscheid soortnaam-eigennaam dat bij dit item een rol speelt, het volgende: Bij **brug** zijn twee afzonderlijke tellingen verricht die tot twee verschillende kaarten leiden. Het adjectief **Brugs** is niet meegeteld, om de verhouding plaatsnaam-soortnaam niet scheef te trekken. Ook bij **put** zijn toponiem en soortnaam gescheiden. Tweede elementen van perceelsnamen (bijv. **cromstic**) zijn bij alle woorden wel als soortnaam opgevat.

Het meest opvallende bij de vergelijking van de verschillende kaarten is het afwijkende gedrag van **brug**; niet alleen bij de toponiemen (in de meeste gevallen de naam van het Westvlaamse **Brugge**), maar ook bij de soortnamen, misschien onder invloed van de eerste. Dat ontronding kennelijk minder optreedt bij de naam van de stad (wat ook bevestigd wordt door het feit dat het adjectief **Brugs** geen enkele maal ontronding vertoont) dan bij de soortnaam zou op een andere herkomst van het toponiem kunnen wijzen (Gysseling 1971, 2 veronderstelt dat het oorspronkelijk Oudnoors is, maar zie voor evt. Engelse herkomst Weijnen 1975, 182). Voor onze ambtelijke bronnen kunnen we ook denken aan een conservatieve spelling van eigennamen in het algemeen, en van invloed van de spelling van de Latijnse en Oudfranse vorm van dit toponiem (resp. ***brug**(**i**)**ae** en **bruges**). Die zou dan vooral in Brugge en omgeving gelden: Oost-Vlaanderen heeft in dit woord een veel hoger ontrondingspercentage, waarvan men zich moeilijk voor kan

stellen dat het de oorspronkelijke verhouding tussen West- en Oost-Vlaanderen weergeeft. Het schrift zou dan de gesproken taal weer beïnvloed kunnen hebben, ook voor wat betreft de soortnaam. De ontrondingskaart van het twintigste-eeuwse Nederlands (naar Van Loon 1986, 67) laat zien dat de ontronde vormen van **brug** nog slechts in Frans-Vlaanderen worden aangetroffen, terwijl ze in andere woorden (**put, rug, dun, stuk**) een strook langs de kust van wisselende breedte beslaan.

Een van de twee spellingen van **Brugge** met **i** in West-Vlaanderen komt uit Ieper, de andere waarschijnlijk uit het westelijk deel van deze regio.

dunken (een enkele maal ook **donken**: bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in Utrecht) wordt geheel afwijkend van **brug** in het zuidwesten voor 100% ontrond en wel tot **dinken**. De samenval met **dinken = denken**, met vernauwing van **i** vóór **n**, heeft de ontronding niet belemmerd. Mogelijk heeft de bij dit onpersoonlijke werkwoord frequent voorkomende vorm van de 3e pers. enkv. pres. ind., met **i** in de uitgang (wgm. ***þunkiþ**) de doorgaande ontwikkeling **u** [u] **> ü > i** bevorderd. In Holland echter blijkt nauwelijks ontronding; in de Hollandse kanselarijstukken komt maar eenmaal **denken** als variant van **dunken** voor; verder ook eenmaal in de afschriften van deze kanselarij (secundair materiaal). Het onpersoonlijke werkwoord **dunken** is door deze wijziging in Vlaanderen samengevallen met **denken**, dat er doorgaans met **i** voorkomt.

stuk: heeft alleen **i** als ontrondingsprodukt. De ontronding is volledig in West-Vlaanderen en ook algemeen in Holland en de Hollandse grafelijke kanselarij. De ontronde vormen uit Zeeland komen uit Zierikzee (in het secundaire, vermoedelijk Zeeuwse materiaal zijn deze in de meerderheid); die uit Noord-Brabant uit Antwerpen en die uit Zuid-Brabant uit Duffel/Willebroek en Mechelen. De niet-ontronde vormen uit Oost-Vlaanderen zijn uit Aalst en Geraardsbergen.

De overige woorden, die onvoldoende vindplaatsen hebben voor een kaart:

put: ook hier alleen ontronding tot **i**. Het beeld stemt voor het zuiden overeen met dat van **stuk**. Alleen de soortnamen zijn geteld. De naam van het eiland Putten (meestal in de toenaam van de edelman Nicolaas van Putten) blijkt soms ontrond te worden tot **i**.

rug: dit komt maar viermaal in de primaire teksten voor, en wel in de Brugse lakenkeuren, 1284-1286, in de bijwoordelijke uitdrukking **ouer ric** ‘aan de achterkant’. Verder treffen we eenmaal, in het 14e-eeuws, **rugghe** aan, Oudenaarde 1317.

In de hedendaagse dialecten is ontronding tot **e** algemeen in Holland; **i** is in Vlaanderen en Zeeland bewaard (*ANKO*, 40). Alleen **brig** is ingekrompen tot een relictgebied in Frans-Vlaanderen (Ryckeboer 1977, 66). Het *WVD* vermeldt uitsluitend voor **brug** en in een beperkt gebied een lange vocaal (**briech**; *WVD* Inl., 50) t.w. in Aalst en plaatsen aan de benedenloop van de Dender; de andere daarvoor in aanmerking komende woorden (**put, knuppel, kruk, rug** en **dun**) hebben **i** (*WVD* Inl., 58).

Bijzondere spellingen: Dordtse spellingen met **y** (in **put**) zijn als [I] opgevat; dit is voor scribenten uit die stad geen ongebruikelijke spelling voor deze vocaal. Van **stuk** en **put** zijn uit het zuidoosten spellingen met **o**-superscript overgeleverd: **stůck** Nederrijn 1298; **půt** Oudenbiezen 1293-1305. De waarde hiervan is onzeker, evenals die van de vocaal in **stijch** (Gent 1288-1301).

Zie voor de spelling van de **g**-geminaat in **brug**: kaart 76.

Literatuur

ANKO 1, 39-64; kaart 4 (**rug**); *KA* p. 62-63, kaarten 49-51 (**brug, put, stuk**); Van Loey II, 23-24, 27; Van Loon 1986, 66-70, kaart 13; Pijnenburg 1989b; Ryckeboer 1977; Weijnen 1991, 12, 59-61; *WVD*, Inl., 58.

20. MUNT; palatalisatie stamvocaal.
Oppositie: 1. **ü, û** (weergegeven percentages) 2. **o, ō** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **u, ue** 2. **o, oe**.
Ook onderzocht is **bunder** (geen kaart).

Commentaar

De vocaal in de hier behandelde leenwoorden is het gevolg van **i**-umlaut van **u** [u], en deze woorden wijken dan ook in het afwisselingspatroon van **ü** en **o** af van woorden met **o** voor gedekte nasaal (**onder** etc, zie § 4), waar wgm. **u** [u] pas in het Middelnederlands met **o** samenviel.

munt is ontleend aan het Latijn, **<** **monêta**. Het is op een enkele uitzondering na alleen in de zuidelijke gewesten in gebruik en ook daar niet frequent. Lat. **o** werd germ. **u** [u], en onderging later **i**-umlaut: **monêta > munita > münte**. Bijna overal vinden we dan ook de klankwettige vorm **munt**, maar daarnaast hebben alle zuidelijke gewesten spellingen met **o** en **oe**; ook de ene vindplaats in Dordrecht heeft **o**.

bunder, **<** lat. **bonnarium**, heeft opmerkelijk vaak (in ongeveer de helft van de gevallen en zowel bij **o** als **u**) een spelling die op een lange vocaal wijst, en die, blijkens het *WBD*, nu nog in Brabant voorkomt. Verder komt vocalisering van de **n** voor: bijv. **bure**, Gent ±1210. De uiteindelijke herkomst van **bunder** is niet helemaal zeker; hoewel algemeen aangenomen wordt dat het (evt. via het Frans) aan het Latijn is ontleend, meent Weijnen (1975, 225) dat de beperkte spreiding

ook op Vóórlatijnse of Vóórgermaanse afkomst kan wijzen. Helaas komt dit woord weinig in de westelijke regio's voor (zie kaart 146, OPPERVLAKTEMATEN). Voor zover het wel aangetroffen wordt, blijken de varianten met **u** overal de gewone te zijn, terwijl Zuid-Brabant en Limburg (maar ook de twee attestaties bij de Hollandse grafelijke kanselarij) **o** hebben. Dit bevestigt dat in **bunder** (als in **brug** etc.) sprake is van een klankwettige umlauts-**ü** (**bonnarium** > ***bunnari**; met umlaut **bunre**).

Literatuur

Franck-VW-VH 100, 447; *KA* p. 64-65, kaart 56 (**bunder**); Van Loon 1986, 38; *WBD* I, 2, 198 e.v.; Weijnen 1975, 225.

21. ZULK-I; stamvocaal.
Oppositie: 1. **wi** (weergegeven percentages) 2. **ü** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **wi, ui, vi** 2. **u, uu, ue**.

22. ZULK-II; stamvocaal.
Oppositie: 1. **e** (weergegeven percentages) 2. **ü** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee, ei** 2. **u, uu, ue**. Spellingen met **o** zijn niet meegeteld. Ook onderzocht zijn: **tussen** en **zuster** (geen kaarten).

Commentaar (21 en 22)

Kaart 21: in de woorden **tussen, zulk** en **zuster** heeft zich uit oorspronkelijk **w** + **i** of **e** een **ü** ontwikkeld; hierbij is onduidelijk hoe de **w** verdween. De oude toestand manifesteert zich soms nog in spellingen als **ui** of **wi**. **<ui>** kan hier bezwaarlijk als **ũ** gelezen worden: ten eerste is **i** nog niet vaak lengteteken in het 13e-eeuws, en de wel gebruikelijke grafie voor de lange vocaal, **<uu>**, ontbreekt in het **zwilk**-gebied. Bovendien is **<u>** het gewone grafeem voor **w** na consonanten.

De woorden verschillen aanmerkelijk in hun spreiding. Omdat de oude situatie in **zulk** beter is bewaard dan in **tussen**, wordt zij voor **zulk** in kaart gebracht. Het blijkt dat in de kustgebieden nog **zwilk** voorkomt, naast het gewonere **zulk**; in Brugge 1296 eenmaal **zwulc** (niet geteld); deze laatste spelling vertegenwoordigt de geronde vorm van **zwilk**. Het Limburgse -**suelgh**, 1277, is als rekkingsprodukt opgevat; het komt in één oorkonde voor naast **alsulken**. In **tussen** is de oude toestand maar sporadisch bewaard: de enkele gevallen van **ui**-spelling (Hgk, Westland, Utrecht) gaan op één geval na samen met de spelling van wgm. **sk** als **sk. zuster**, dat in redelijke frequentie, gespreid over alle regio's, voorkomt, is geen enkele maal met **ui** of **wi** geschreven.

Kaart 22: in **zulk** treedt vanuit de **ü**-vorm ontronding tot **e** op, zowel in Oost-Vlaanderen en Brabant als in Holland en Utrecht. Aan de andere kant zijn er spellingen met **o** (buiten de telling gehouden): t.w. **solech**, Lubbeek-Heverlee 1291, en **solc**, Hgk 1280-1287. Deze sluiten aan bij de **o**-vormen die in deze regio's ook bij andere woorden voor **ü** voorkomen (bijv. **bonder**, zie tabel 19c). **soilken**, Breda 1269, is waarschijnlijk te interpreteren als verlengde **o**, maar het kan ook een

schrijfwijze voor **swilken** zijn. De Hollandse grafelijke kanselarij schrijft deze **o** naast **zulk, zwilk** en **zelk** en vertegenwoordigt daarmee vier ontwikkelingsstadia. Daarbij valt op dat het vooral Brabantse **zelk** op deze kanselarij na 1288, op één uitzondering na, niet meer voorkomt.

Literatuur

Franck-VW-VH, 830; *KA* p. 63-64, kaarten 52 en 53 (**tussen** en **zulk:zelk**); Schönfeld, 61.

6. Lange vocalen: â

In het Vroegmiddelnederlands waren de door rekking in open syllabe ontstane **ä** en de vanouds lange **â** in het centrale deel van het taalgebied samengevallen. Enig verschil blijkt nog uit de spelling in open syllabe: bij de **â** komt iets vaker de spelling **ae** voor (*KA* p. 71, kaarten 77-78). Deze kaarten tonen echter niet de verwachte concentratie van deze afwijkende spellingen in het westen. Het is onzeker wat de waarde is van dit onderscheid in schrijfwijze.

De hier behandelde geografische varianten van **â** en **ä** zijn:

a. door (secundaire) umlaut van lange vocalen: **ê** (**graaf:greef**). Zie: GRAAF kaart/tabel 23, NAAST-I kaart/tabel 24.
b. in **twaalf** (met **ā** uit oorspronkelijk korte a) vindt men in alle gewesten umlautsvormen, met daarnaast in het westen vormen zonder umlaut. Zie: **twaalf** tabel 24a; zie ook kaart 64.
c. Ingweoonse palatalisatie of behoud van de oude **ê** (**maad:meed**). Zie: MAAD kaart/tabel 25.
d. in enkele werkwoorden door verschillende ontwikkelingen binnen het paradigma: **ê, ei** (**gaat:geet,geit**). In de werkwoorden **gaan** en **staan** vinden we naast **â** ook **ê** en **ei** in de 2e en 3e pers. enkv.; zie: **gaat** tabel 25a, **staat** tabel 25b, **gaat/staat** (**ê:ei**) tabel 25c. Hierin staan volgens Gysseling (1977b, 159-160) germ. **ai > ei, ê**, gewestelijk **ie**, tegenover germ. **ē > â**. De **ê** vinden we in Oost-Vlaanderen en Brabant, **ei** in Oost-Brabant (eenmaal: **gheit**, Leefdaal 1298) en Limburg. De Denderstreek bevindt zich weer in een overgangspositie met **gaat**, maar naast **staat** ook **steet. ie <** wgm. **ai** is volgens verwachting in Brabant te vinden (**ghiet**, Asse 1299); zie ook de kaarten 47 en 48.
e. ronding tot **ö** (**straat:stroot**); combinatiekaart STRAAT e.a. kaart/tabel 26.

Aantekeningen

a. **gestade** *KA* 82; **graaf** *KA* 83; **maart** *KA* 84.
b. **twaalf** *KA* 81. Zie voor het vocalisme van **twaalf** ook kaart 64, waar de alternantie **twaalf:twalef** behandeld wordt.
d. **gaat** en **staat** *KA* 79.

Literatuur

Van Bree 1977, 155-160; Goossens 1982, 226; Gysseling 1977b, 159-160; Van Loey II, 32-37, 42-43; Van Loon 1986, 41-44; Weijnen 1991 16-17, 22-24, 53-54.

23. GRAAF; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ê** (weergegeven percentages) 2. **â** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee** 2. **a, ae**.

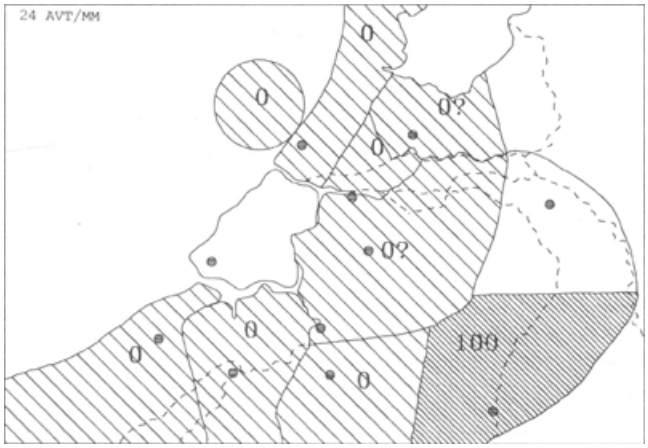

24. NAAST-I; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ê** (weergegeven percentages) 2. **â** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee** 2. **a, ae**.

Commentaar (23 en 24)

In genoemde woorden kan de **â** door secundaire umlaut gewijzigd worden in **ê**. In **graaf** (vgl. ohd. **grâvio**) is dat het geval in Limburg (hoewel in Maastricht ook de niet-umgelautete vorm te zien is), in Brabant (afwisselend met **â**) en in Kleve; verder zijn er incidentele **e**-spellingen in Utrecht. Ook bij de Hollandse grafelijke kanselarij komt de palatale vocaal voor, namelijk in de oorkonden die Gysseling wegens hun taalkenmerken, waaronder zeker **greue**, aan *Zutphen?* toeschrijft. Hier is waarschijnlijk van umlaut sprake terwijl **e**-spellingen in deze kanselarij in enkele 15e-eeuwse dorsale notities en 1 x in **grefscep** in een afschrift van 1299 mogelijk als gevallen van Ingweoonse palatalisatie opgevat moeten worden; zie ook de opmerking van *KA* omtrent de (niet door ons gelokaliseerde) Middelburgse oorkonde. Enkele verschillen met de *KA* zijn de daar ontbrekende spellingen in Maastricht en Oudenbiezen, die goed in het kaartbeeld passen.

In **naast** (bij **na**, bijw.) is de umlautsfactor aanwezig in de superlatiefuitgang. Hier beperken de umlautgevallen zich tot Limburg.

Dat deze umlaut tot aan de Dendervallei voorkwam, blijkt o.a. uit **vlemscher** (gen. plur.), Geraardsbergen 1283.

Literatuur

Franck-VW-VH, 210; *KA* p. 73, kaart 83 (**graaf**); Van Loey II, 42; Van Loon, 38-40.

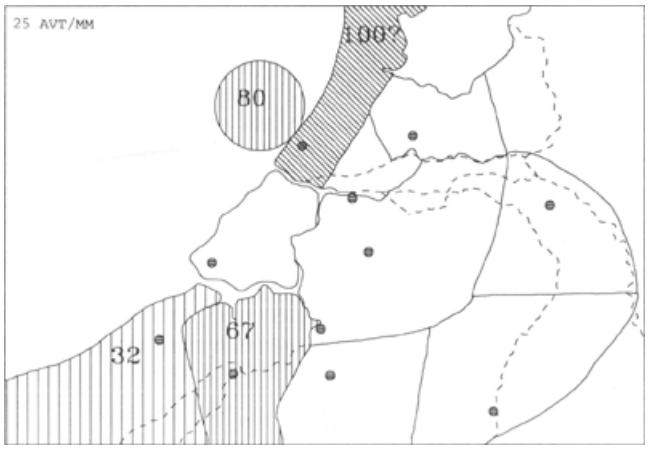

25. MAAD; stamvocaal.
Oppositie: 1. **â, a** (weergegeven percentages) 2. **ê, e** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **a, ae** 2. **e, ee**.

Commentaar

Het woord **maad** ‘weide, moeras’, komt in ons materiaal alleen in Holland, Zeeland en Vlaanderen voor, vooral in perceelsnamen. De varianten onderscheiden zich wat de stamvocaal betreft etymologisch in twee groepen: één met vanouds lange **â**, één met gerekte **ā** (Franck-VW-VH bij het lemma **maaien**; De Vries 1971 onder **made**-2). Voor de eerste kan men als spelling **aa, ae** en **ee** verwachten, maar ook **a** en **e**, zowel in gesloten syllabe (archaïsche spelling van enkel teken voor lange vocaal, vgl. **jar**) als in open syllabe (naar analogie van de spelling van gerekte vocalen in open syllabe, vgl. **jare**). Deze spellingen weerspiegelen de ontwikkeling van ogm. **ae**, die in de kustgebieden niet, zoals elders, tot **â** gedepalataliseerd was, maar zich had gehandhaafd of ontwikkeld tot **ê**. Van Loey II, 33 en 43, interpreteert de grafie **ae** in woorden met ogm. **â** als [ae], maar voor zekere conclusies moet men spelling in open en gesloten syllabe afzonderlijk beoordelen, aangezien **e** ook lengteteken kan zijn. In de *KA* wordt geconstateerd dat bij woorden met oude **â** (**gaan, genade** en **jaar**) meer **ae**-spellingen in open syllabe voorkomen dan in woorden met gerekte **ā** (*KA*, p. 71); de kaart erbij, nr. 78, wijst echter niet naar de kust als [ae]-gebied; een conclusie op basis van deze spellingvariatie is dus onzeker.

Voor de tweede groep, die met **ā**, verwachten we spelling van de enkele **a** in open syllabe (**made**), maar bij apocope van de eind-**e** is ook **maet**, waarbij **e** verlengingsteken is, mogelijk. Op onze kaart zijn beide varianten niet onderscheiden; verder is de **ae**-spelling ingedeeld bij **â**, omdat in gesloten syllabe **e** toch het meest waarschijnlijk lengteteken is.

Behalve in Holland, waar de spelling **made** domineert, lopen vormen met en zonder **e**-apocope, met en zonder spelling van auslautverscherping door elkaar. Afwijkend daarvan is de vorm -**mate**; de **t** daarin zou secundair zijn (naar de **t** die in het enkelvoud bij **e**-apocope is ontstaan door auslautverscherping; Schönfeld 1947, 283). In ons materiaal vinden we deze variant slechts in Oost-Vlaanderen, mogelijk Gent, in de perceelsnaam **langhemate** (1285, maar ook in latere dorsale notities). Daarnaast komt in Gent voor als oppervlaktemaat: **manmate** (meerv.), 1260; vgl. **mans+mat** (enkv.), Gent, ± 1240. De relatie daarvan met de eerdergenoemde **made-mede-meet**-groep is niet duidelijk, maar men neemt aan dat beide verwant zijn met **maaien** (Schönfeld 1947). Deze auteur spreekt over een Frankische laag (**mate**) over de Ingweoonse **meet**. Bij **mate** zou ook een relatie met **meten** te overwegen zijn: het ook in het Vroegmiddelnederlands bekende **maat** (o.m. ‘afmeting’) zou dan de betekenis van een specifieke maat (hier: oppervlaktemaat) hebben gekregen (Verhoeff 1983, 113). Vgl. bijv. ook **met** en **gemet** bij **meten**. Duidelijk als landmaat fungerende vindplaatsen zijn in onze telling niet meegenomen.

Uit de kaart blijkt, dat de **e**- en **ee**-spellingen gebonden zijn aan Vlaanderen en Zeeland. Dit bevestigt de hypothese van Van Loon, dat de gerekte **ä** in **bracht** zich in deze regio's tot **o** hebben ontwikkeld, omdat de **ä** er niet meer in het foneemsysteem voorkwam. In moderne dialecten omvat het **ê**-gebied ook de Hollandse kust (Schönfeld, 95). Als dat in het Middelnederlands eveneens het geval was, is het waarschijnlijk dat de in Holland overheersende vorm **made** de gerekte **ä** bevatte. Overigens geven de *ANKO*-kaarten weer een heel ander beeld: de palatale vocaal is daar vooral oostelijk en zuidelijk.

Zie tenslotte voor de lexicale variatie bij het begrip ‘gras-, hooiland’ (**beemd**,

meers, maad) de kaarten 152 en 153.

Literatuur

ANKO 1, 47-51, kaarten 5 en 6 (**schaap, laten**); *KA* p. 71, kaart 78; Lindemans 1945, 257 e.v.; Van Loey II, 33, 42; Van Loon 1986, 41; Schönfeld, 95; Schönfeld 1947; Schönfeld 1980[2], 85, 104; Verhoeff 1983, 113.

26. Combinatiekaart STRAAT e.a. (**jaar** en **straat**); stamvocaal.
Oppositie: 1. **ō** (weergegeven percentages) 2. **â** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **o, oe** 2. **a, ae**.
In de kaart zijn opgenomen vormen met open en gesloten syllabe.

Commentaar

De overgang van **â** tot **ō** of tot een wat geslotener, enigszins geronde **â** blijkt uit de spelling met **o** in open en gesloten, **oe** in gesloten syllaben, en uit het gebruik van een superscripte **o** (**å**) dat Moors signaleert. Het is een van de meest typische kenmerken van het Limburgs, met name in de taal van het *Goederenregister van Oudenbiezen*. Dit register stond naar z'n aard waarschijnlijk dichter bij het lokale dialect dan de Maastrichtse oorkonden, waar we dit verschijnsel maar eenmaal aantreffen: **worheit** (= **waarheid**), 1294, bij een klerk die verder **war**(**heit**) schrijft. In een Limburgse oorkonde uit 1277 die mogelijk uit Tongeren komt, ontsnapt ook eenmaal **woreit** aan de pen van de scribent, naast normale spellingen met **a**. In Heinsberg komt het in het geheel niet voor. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de toch ook regionale umlaut van **â** of **ô** die steeds geschreven wordt (**stede** = **stade, druegh** = **droeg**) werd de **o**-klank kennelijk als te weinig algemeen gezien. Dit klopt met Moors bevindingen met betrekking tot de Limburgse oorkondentaal, waarin **o**-spellingen een minderheid bleven vormen naast de **a**-spelling. Het is

natuurlijk ook mogelijk dat de klankwaarde van **â** niet overal genoeg aansloot bij die van de **ō** om met dit foneem samen te vallen.

jaar en **straat** verschijnen in genoemd goederenregister bijna steeds als **jor, joer**, resp. (-)**strote**. Blijkens de kaarten van deze woorden in de *HSS*, nrs. 38-41, vormt Limburg het westelijk deel van een groter gebied waar deze 'Verdumpfung' van **â** gewoon was.

Zowel de **â** in erfwoorden als in leenwoorden ondergaan deze wijziging: ze is algemeen in o.m. **braak, gaan, genade, haar** (bez. vnw.), **jaar, staan, waren** (pret. van **zijn**); maar ook in de leenwoorden als **pasen** en **straat** en in eigennamen, bijv. **Jacob** en **Klaas**; in de laatste heeft vanuit de oorspronkelijke vocaal **au** kennelijk eerst monoftongering tot **â** plaatsgevonden. Ook vreemde affixen tonen **o**-spellingen: **korduaan, kerstiaan** (gespeld **Cordeuon, Kerstioen**, Oudenbiezen 1293-1305, resp. 1280-1290). Hiertegenover staan de gevallen die de blijkbaar eerder te dateren umlaut hebben ondergaan en dus **ē** hebben, zoals **graaf, maart**, het suffix -**aar** in bijv. **molenaar**. Het woord **zwager** heeft zowel de variant met **ō** als met umlaut. Ook **â** behouden hebben o.m. **gaard, haag, paap**.

De zwak bezette plaats van de **â** in dit gebied is kennelijk voor een deel opgevuld door uit **a** gerekte **ā** in bijv. **vat, dal, gat**, gespeld **vaet, dael, gaet**.

Literatuur

HSS, tekstdeel 131-138, kaarten 38-41; *KA* p. 71, kaart 78 (**jaar**); Moors 1952, 379-380, kaart 4 tgov. 372.

7. Lange vocalen: ē, ê

Vaker dan bij **ā** en **â** wordt in de spelling het verschil tussen **ē** en **ê** weergegeven.

a. Schrijfwijzen van **ê** uit wgm. **ai** worden behandeld bij de diftong **ei** (m.u.v. **heer**, zie onder).

b. De verschillende rekkingsprodukten kennen hun eigen spellingvarianten (met onduidelijke klankwaarde). Zie ook *Aantekeningen* b. Voor de uit korte **e** gerekte **ē** worden de spellingen **<e>**, **<ee>** en **<ei>** gebezigd (**weven:weiven**). De spelling **ei** voor **ē** komt zowel in open als gesloten syllabe voor in West-Vlaanderen, met name in Brugge, in oorkonden maar vooral in de lakenkeuren (Brugge, vanaf 1277): **deise** (aanw. vnw.), **deiken, heift**, -**leic** (suffix -**lijk** met **ē**), **weift, weivel**. Het is in ons materiaal een zeer marginaal verschijnsel. Het frequente (**ge**)**geven** bijvoorbeeld heeft alleen in Veurne, waar wel meer conservatieve vormen zijn bewaard, **iegheiuen** (1299). Het voorkomen juist in de lakenkeuren zou erop kunnen wijzen dat het om een beperkt lokaal verschijnsel gaat. In volgende eeuwen neemt deze spelwijze echter niet af, blijkens de gegevens in Willemyns 1971a; in weerwil van zijn stelling dat Laatmiddelbrugs **ei** van geheel andere aard is, lijken de latere gegevens een oudere toestand voort te zetten. De grafie **ei** voor **ē** zou men behalve als een lengte-aanduidende spelling (Taeldeman 1972, 13) kunnen uitleggen als een poging om de klanken van **ê** en **ē** in de spelling te differentiëren, maar ze zouden ook los daarvan een neiging tot diftongering kunnen weerspiegelen (Van Haverbeke 1955, 90).

Sporadisch vindt men ook **ei**-spelling in Utrecht: **gheleighen**, 1298. In deze regio is de **i** zeker als lengteteken op te vatten.

Overige varianten:

c. vóór **r** onstane **ā** (**begeren:begaren**). Zie: **begeren** tabel 26a, **wereld** tabel 26b. **a**-spellingen blijken in het hele kustgebied voor te komen. Er is een duidelijk overeenkomst met de opening van de korte **e** vóór **r** + consonant (zie tabel 3g, **erf**).

d. door ronding en palatalisatie ontstane **ō** en □ (**week:wook**). Zie: **week** tabel 26c. Hetzelfde verschijnsel vindt men in **jegen, negen, veel**, maar (in het 13e-eeuws) niet in **zeven**. Zoals *KA* (p. 75, kaart 88) al opmerkt, is de distributie per woord zeer uiteenlopend. Blijkens kaarten in Weijnen 1991 (nrs. 26-28) komen de later weer gepalataliseerde ronde vocalen in enkele van deze woorden (**veul, zeuven**) nu in heel het noordwesten van ons taalgebied voor; voor **veul** sluit dat aan bij onze gegevens, **jogen** vinden we behalve in Amersfoort ook in Brugge; in West-Vlaanderen vinden we palatalisatie in **jueghen**, Oudenburg 1276. In **week** heeft ons materiaal uitsluitend de spelling **oe**, waarschijnlijk als representant voor de palatale vocaal; terwijl toch de spelling **wouke** (1 x, Brugge 1291-1300), eerder op **ō** dan op □ wijst. Misschien moet de ronding in **woeke** (die alleen in Brugge en Damme voorkomt) mede toegeschreven worden aan invloed van de labiaal **w**; vgl. Oostvlaams **wog** = **weg** (kaart 4).

e. **ō** als ablautsvariant (**gene:gone**). Zie: GENE kaart 27a en b, tabel 27.

f. **ê** < wgm. **ai** is regel in het Nederlands vóór **h, r, w** en in auslaut, bijv. in **heer** en **zee** (in andere omgevingen kunnen **ê** en **ei** in ons taalgebied variëren). In **heer** als (aanspreek)titel, gevolgd door eigennaam, is er een regionale variant met **ā** (**heen:haar**). Zie: HEER kaart 28a en b en tabel 28.

g. Als bij alle lange vocalen kan spelling met een enkel teken in gesloten syllabe in sommige gevallen op verkorting wijzen; bijv. bij werkwoorden in de 3e pers. enkv.. De varianten **heeft:heft** die dit verschijnsel betreffen worden bij de wisseling **heeft:hevet** (kaart 62) behandeld.

Aantekeningen

b. lezen etc. *KA* 86. Op deze kaart ontbreekt Brugge als vindplaats van **ei**-spellingen, doordat de *KA* een ander Brugs corpus heeft geselecteerd dan wij; o.a. ontbreken de lakenkeuren. Spellingen van door umlaut uit **a** ontstane en in open syllabe gerekte **ē**: <e> en <ee> (**beter:beeter**); zie *KA* 85. Uit korte **i** gerekte **ē** en (zuidoostelijk) **i** worden gespeld als <e>, <ee>, resp. <i> en <ie> (**zegel:zigel**); zie *KA* 87.

c. **begeren** *KA* 90.

d. **negen, week, veel** en **tegen** op *KA* 88. De verdachte omgeving die *KA* I, 75 signaleert bij de spelling **jueghen**, is het gevolg van een drukfout in *CG-I*. De juiste lezing op regelnr. 033137/38 van doc. nr. 187 (niet 184) luidt: Dat jhan sampennois cochte jueghen reiuarde reiuarts kint van heienwereue voeghede...

e. **gene** *KA* 89.

g. **heeft** *KA* 91.

Literatuur

Van Bree 1977, 131-133; Goossens 1980, 226; Jacobs 1911, 67-77, 96-97; *KA* p. 73-77, kaarten 85-91; Van Loey II, 36, 37-49; Van Loon 1986, 87; Pijnenburg 1989b;

Taeldeman 1972, 9-13; Weijnen 1991, 17-19, 57-58, 79; Willemyns 1971a, 52-91; Willemyns 1975, 335-345.

27a en b. GENE; vocaal stamsyllabe.

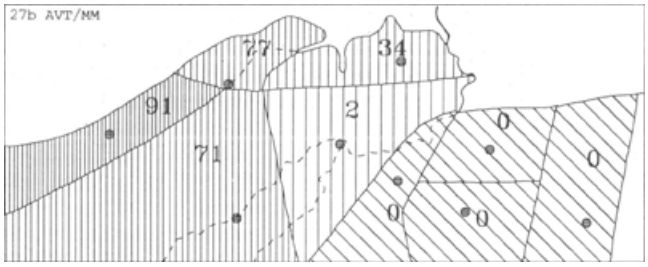

Oppositie: 1. **ō,** □ (weergegeven percentages) 2. **ē** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **o, oe, ue, eu** 2. **e, ee** (in gesloten syllabe), **ie, ye, ei**.

Commentaar

Op grond van frequentie en spreiding wordt aangenomen dat in **gene**/**gone** eerder van een ablautsverhouding sprake is dan van ronding van **ē**, zoals bijv. in **week** (Willemyns 1971a, 278-286; Willemyns 1975). **ō** is in bepaalde gebieden door spontane palatalisering tot □ (gespeld **eu, ue**) geworden. Het is overigens mogelijk dat ook de spelling **oe** staat voor deze gepalataliseerde vocaal; zie het commentaar bij kaart 30, ZOON.

gone is blijkens de kaart uitgesproken Westvlaams. Echter ook het noorden van Oostvlaanderen komt deze vorm in relevante frequentie voor, in Maldegem zelfs voor 100% (zie de kaart van de zuidwestelijke subregio's). **gone** wordt in de kanselarij van de Hollandse graven vooral door één bepaalde scribent geschreven, na 1293.

Een gesloten variant van **ē**, gespeld **ie, ye**, treft men in het zuidoosten aan

(Tongeren en Kleve); de spelling **ei**, die in dit woord zeer zeldzaam is, zal in West-Vlaanderen een variant zijn van **ē**; in Leefdaal en Heinsberg kan men denken aan een diftong.

Literatuur

KA p. 75, kaart 89; Willemyns 1971a, 278-286; Willemyns 1975, 335-346.

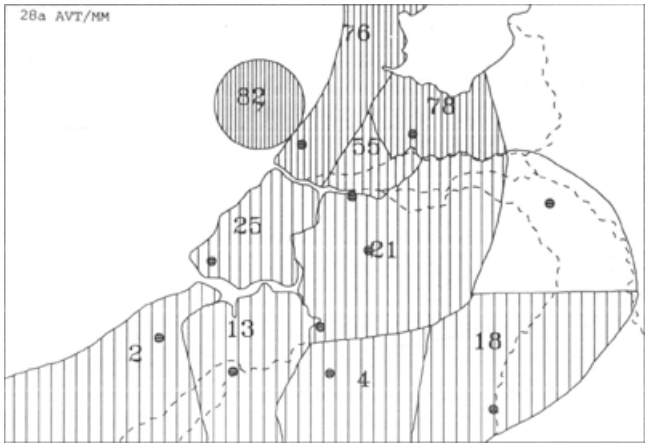

28a en b. HEER (aanspreek-)titel; stamvocaal.

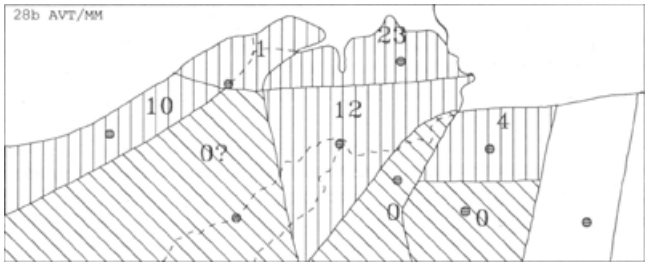

Oppositie: 1. **ä, a** (weergegeven percentages) 2. **ê, e** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **a, ae** 2. **e, ee**.

Commentaar

In ons materiaal komen veelvuldig constructies als de volgende voor: ... minen lieven **here haren** florens Grave van hollant ... (Hgk 1292, 176026-27). Hieruit blijkt dat **heer** in de functie van titel, waarmee een bepaald persoon aangeduid

of aangesproken wordt, naar de vorm kan worden onderscheiden van (etymologisch) hetzelfde woord in vrije context (waaronder ook de aanduiding van het opperwezen). De vocaalwisseling betreft vooral die tussen **ê** (evt. **ie**) en **ā**, maar mogelijk ook **a**, getuige de spellingen met enkele **a** in gesloten syllabe. Soms treedt, samen met reductie van de flexie-uitgangen, ook afwisseling tussen **ê** en **e**/**ə** (?) op, bijvoorbeeld: Obitus mijns **heren tser** gielijs van winengeem (Antwerpen ca. 1240-1260, *Obit* 001326-27). Deze laatstgenoemde varianten, die ook enigermate regionaal bepaald zijn, worden hier verder niet afzonderlijk behandeld.

Voor de kaart zijn alleen de gevallen met de opeenvolging **heer** + eigennaam, onderzocht, aangezien alleen daar deze **ê**-**ā**-variatie optreedt. In vrije context is de spelling van de vocaal steeds **e, ee, ie**. De positie van de eigennaam is als criterium gehanteerd, hoewel er grensgevallen zijn als het eerstgenoemde **heer** in: ... minen lieuen **heren**, janne.. Graue van hollant van zelant, ende here van vrieslant, Ende **haren** janne van auennis... Hgk 1299, 267521. Onze keuze wordt anderzijds bevestigd door het volgende citaat: ...Enen eerzamighen **hieren** ende enen machtighen **haren** Florenze den grave van hollant, ... Hgk 1294, 213029-30.

De kaart laat zien dat de **a**-spelling uitgesproken Hollands en Utrechts is, dan naar het zuiden afneemt en in de zuidelijke regio's nauwelijks meer voorkomt; wel in geringe mate in Oost-Vlaanderen (m.n. in het noorden en Gent; zie de kaart van de zuidwestelijke regio's), en dan vooral in de oudste documenten. De gevallen in Brabant en Limburg zijn beperkt tot Mechelen, Lubbeek/Heverlee en Maastricht en een Limburgse oorkonde die Gysseling in Neer lokaliseert. Wat kan dit beeld ophelderen over de aard van deze variant?

Over de herkomst van de **â** in **heer** geeft de literatuur geen uitsluitsel. **heer** is van oorsprong een comparatief van het adjectief **heer** (nog in **heerlijk**), germ. ***haira**. Vóór **r** werd **ai** in het Nederlands tot **ê**, maar wgm. **ai** kan in de kustdialecten ook als **â** verschijnen; zoals bijv. in **Haamstede** (**<haim**-). Het vooral Hollandse karakter van **haar** zou erop kunnen wijzen, dat een dergelijke lokale variant in de specifieke context (en syntactische functie) als aanspreektitel een rol is blijven spelen, naast het algemene **heer**. Het nagenoeg ontbreken van **â**-vormen in West-Vlaanderen blijft dan merkwaardig. Het is verder aannemelijk dat hier, net als in **scoutate < scouthete** (met **ê <** wgm. **ai**) zwakke betoning een rol speelt; het accent zal immers gedragen zijn door de onmiddellijk volgende persoonsnaam. Ook bij **vrouw** in dezelfde positie komen veel gereduceerde vormen voor. Vgl. verder de varianten -**tach** en -**lake** bij de suffixen -**tig** en -**lijk**. Een oorkonde uit Heusden (België) uit 1278, die betrekking heeft op land in Vier-Ambachten, heeft naast elkaar **dar** en **dennare** (= **de heer**, resp. nom. en acc. enkv.) en o.m. **graua, abbadessa**, met **a < ə**. Het verschijnsel van **a** of **ā** uit verschillende vocalen in onbeklemtoonde syllaben komt vooral in het zuidwesten voor, maar ook in Brabant. Ook dit stemt niet met het kaartbeeld van **haar** overeen.

Een suggestie van Duijvestijn, dat volgende **r** de ontwikkeling tot **ā** beïnvloed zou hebben (zoals in **begaren < begeren**) verantwoordt niet het verschil tussen de twee gebruikswijzen van **heer** en gaat voorbij aan het feit dat het om historisch verschillende vocalen gaat. Ook het ontbreken van **haar** in West-Vlaanderen, waar **begaren** en **wareld** gewoon zijn, strookt niet met die voorstelling.

De conclusie zou kunnen zijn dat een algemene Ingweoonse tendens en zwakke accentuering in de westelijke regio's tot de **haar**-variant hebben geleid, die

alleen in de 13e-eeuws Hollandse schrijftaal nog algemeen gebruikt werd, en elders weer was of werd verdrongen. Een aanwijzing hiervoor zou kunnen zijn dat in de oudere Oostvlaamse oorkonden waar **a**-spellingen voorkomen, deze vaak afgewisseld worden door **ê** of **e**/**ə**, met een zekere systematiek binnen het paradigma: **der**henric (nom.): **den hare** henricke (dat.); Velzeke 1249.

Tenslotte, er werd al gewezen op de parallellie met **vrouw**: dit woord kent eveneens gereduceerde vormen in genoemde functie, zoals **vore, vor, ver**. Voorbeelden: ... ver katerina de **vrowe** van cranendonc ..., Limburg 1290-91, 155331-32; ... ende tuschen **vern** lisen lant de **hern** kerstoffers wief was...., Utrecht 1299, 258846-268901. Wederzijdse invloed is niet uit te sluiten, maar voor het **ā**-vocalisme van **heer** kan dit geen rol hebben gespeeld.

Literatuur

Van Bree 1977, 143; Duijvestijn 1989, 51; Kluge 1967, 305; Van Loey II, 48; Schönfeld, 149; Weijnen 1991, 41.

8. Lange vocalen: î

Van de **î** zijn geen belangrijke varianten in ons materiaal zichtbaar. Tekenen van diftongering (spellingen met **ei**) hebben we niet aangetroffen.

a. Behalve spellingvariatie in gesloten syllabe (zie de kaarten 92 en 93), is er (op lengteverschil teruggaand?) verschil in schrijfwijze bij enkele pronomina. De spelling van **hij** en **wij** wordt behandeld bij de morfologische verschijnselen (kaarten 124 en 125).

b. Een andere categorie varianten vinden we in de zwak of niet-beklemtoonde lettergrepen. De suffixen -**ijn** en -**kijn** hebben spellingen die op de sjwa wijzen en worden wegens overeenkomsten in de spreiding met andere tot sjwa gereduceerde vocalen onder die rubriek (kaarten 56-59) behandeld. Hoewel het suffix -**lijk** een veel gecompliceerder beeld vertoont, wordt het eveneens daar ingedeeld (kaarten 60 en 61).

Aantekeningen

a. Voor de overeenkomst die soms waar te nemen is tussen de spelling van **ie** en van **î**, zie het overzicht van **ie** en het commentaar bij de kaarten 35 en 36, DIETS en LIEDEN.

Literatuur

Goossens 1980, 221-223; Van Loey II, 56-59; Weijnen 1991, 24-30.

9. Lange vocalen: ô en ō.

De belangrijkste geografische varianten van de als afzonderlijke fonemen te beschouwen **ô** en **ō** zijn:

a. de **ō** die ontstaan is uit wgm. **o** of **u** door rekking in open syllabe kan als palatale vocaal gerealiseerd zijn in bepaalde gebieden. Spellingen met **u** (meestal **ue**) wijzen daar eenduidig op, spellingen met **oe** waarschijnlijk ook (**mogen: meugen**). Zie: DOOR <o>:<ue> kaart/tabel 29; **mogen** (<o>:<oe>) tabel

29a (**mogen** met <ue> komt alleen in Brugge voor); ZOON (<o>:<oe>) kaart /tabel 30, **zoon** (<o>:<ue>) tabel 30a; ter vergelijking hierbij GROOT kaart/tabel 31.

b. **o** door verkorting vóór bepaalde consonantverbindingen (**komen:kommen**). Vóór **m**: zie KOMEN-I (enkv.) kaart/tabel 32, KOMEN-II (meerv.) kaart/tabel 33.

c. **ā** (voor **ō** uit wgm. **u**), zonder bepaalde condities (**open:apen**). Ons materiaal uit de streken waar men deze variant kan verwachten is zeer beperkt. Er zijn alleen enkele Kleefse attestaties, o.m. **lauelicker** (= **lovelijk**, gen. enkv.), en **gaetshus** (= **goodshuus**, < **godeshuus**), 1300.

d. **ou** voor **ô** (**ook:ouk**). wgm. **au** wordt in het Limburgs (als in het Duits) **ou** vóór gutturalen en labialen, maar voor dentalen en aan het woordeinde **ô**. Het *Goederenregister van Oudenbiezen* heeft dan ook **bougart**, het simplex echter is **boem**; hand A, 1280-1290.

e. Een bijzonder geval vormt **woord** met ablautvariatie (**woord:waard**). Zie: WOORD kaart/tabel 34.

Aantekeningen

a. **mogen** e.a. *KA* 107.
b. **komen** *KA* 108.
c. **open** *KA* 106. Er zijn meerdere voorbeelden in het *Nederrijns Moraalboek* (Gysseling 1980-1987, 6): **hauegslike** (= **hoveslijk**), **gescaten** (= **geschoten**).
d. **ook** *KA* 109.

Literatuur

Van Bree 1977, 134-139, Goossens 1980, 214-219, 228-231; Van Loey II, 63-70; Van Loon 1986, 46-49, 66-70; Weijnen 1991, 19-22, 35-39, 43-46, 52, 63-66, 93.

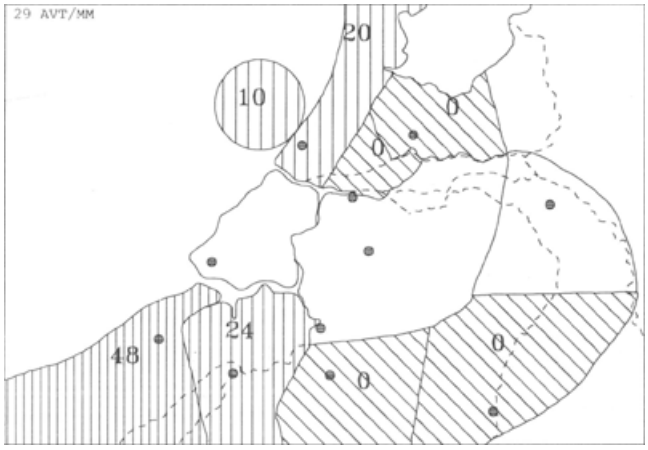

29. DOOR; stamvocaal.
Oppositie: 1. □ (weergegeven percentages) 2. **ō** (complementaire percentages) met als spellingen 1. **u, ue, eu** 2. **o, oe** (open en gesloten syllabe).

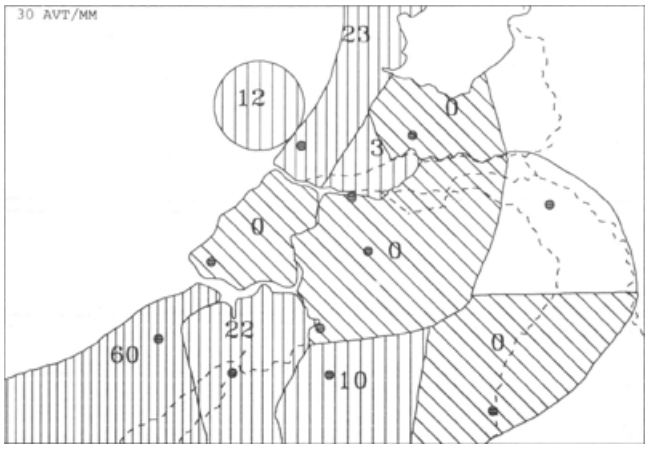

30. ZOON; stamvocaal.
Oppositie: 1. □ (evt. **ō**) (weergegeven percentages) 2. **ō** (complementaire percentages) met als spellingen 1. **oe** 2. **o** (open syllabe).

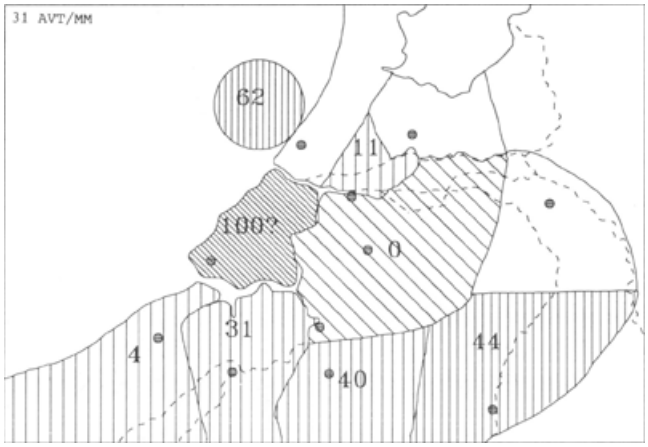

31. GROOT; stamvocaal.
Oppositie: 1. <oe> (weergegeven percentages) 2. <o> (complementaire percentages), onderzocht in open syllabe. Ook onderzocht is **mogen** (geen kaart).

Commentaar (29-31)

door, mogen en **zoon** bevatten een uit wgm. **u** gerekte **ō**. Door umlaut of zoals bij deze woorden, spontane palatalisatie werd **ō** in sommige gebieden tot □ (Van Loey II, 50), wat echter in ons materiaal niet altijd direct door een spelling met **u** tot uitdrukking komt; men vindt doorgaans spellingen met **o** of **oe**. Algemeen aanvaard is dat bij deze vocaal de grafie **oe** voor [ø] kan staan. Het is interessant om na te gaan of de spelling in **mogen** en **zoon**, voorzover zich bedienend van de letter **o**, zich anders gedraagt dan die in woorden met een **o** van andere herkomst, die zeker geen umlaut hebben gekend, zoals **groot**.

In **door** (onderzocht in open en gesloten syllabe) komen relatief veel meer **u**-spellingen voor dan in de andere woorden; deze worden (in open en gesloten syllabe) in kaart gebracht. Het **deur**-gebied omvat tegenwoordig ook Brabant; **zeun** komt er niet meer voor. Zowel **mogen** als **zoon** (van beide alleen de woordvormen waarbij de stamvocaal in open syllabe staat) hebben maar enkele grafieën met **ue**, uitsluitend in Brugge en Damme, in totaal slechts in 5 documenten. Het is hier een minderheidsspelling naast **oe**, een schrijfwijze die in de westelijke regio's, maar vooral in Vlaanderen relatief frequent is. Dat de vocaal hier gepalataliseerd is, kunnen we dus veilig aannemen. Het kaartbeeld zou dan globaal overeenstemmen met dat van de huidige dialecten: ook nu hoort West-Vlaanderen tot het gebied waar de palatale vocaal algemeen is; zie bijv. het overzichtskaartje in de *ANKO* 1, tekstdeel, 35 en Van Loon 1986, kaart 14.

Ter vergelijking is een kaart van **groot** gemaakt, waarop te zien valt dat spelling van de **ô** in open syllabe met de grafie **<oe>** zeker in Vlaanderen veel minder gebruikelijk is. De gegevens van **komen** stemmen hiermee overeen. Het is dus waarschijnlijk dat juist de dubbelspelling **oe** (naast **ue**) een andere kwaliteit moest weergeven. De spellingen **soeens** (gen. enkv. van **zoon**) in verschillende documenten uit Ter Doest zouden daar ook op kunnen wijzen; dat lijkt aannemelijker dan dat deze herhaalde schrijfwijze op een vergissing berust zoals Gysseling blijkens zijn voetnoot veronderstelt.

De *ANKO* (1, 38) concludeert m.betr.t. de **ō**-□-variatie, dat het foneem □ mogelijk een groot bereik had, en dat daaraan onder meer de variatie in de spelling (ook in de Middelnederlandse teksten) toe te schrijven is.

Literatuur

ANKO 1, 33 e.v.; kaart 3 (**vogel**); *KA* p. 83, kaart 107; Van Loey II, 50-52; Van Loon 1986, 66-70, kaart 14; Weijnen 1991, 19-22.

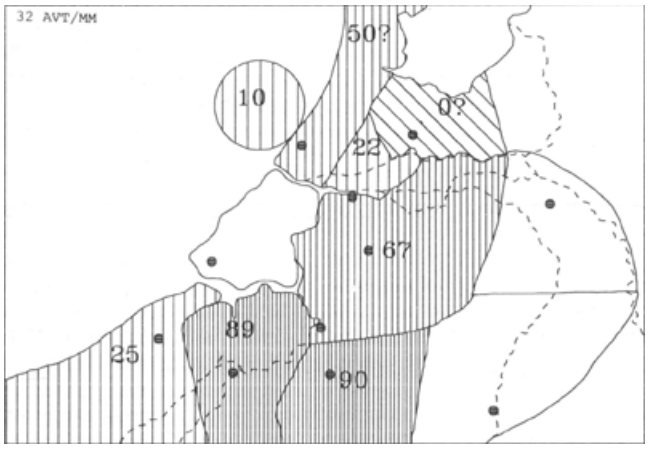

32. KOMEN-I (3e pers. enkv. pres. ind.); verkorting stamvocaal.
Oppositie: 1. **o** (weergegeven percentages) 2. **ō** (complementaire percentages) in 1. **komt** 2. **koomt, komet**; met voor 1. de spelling **o** en voor 2. de spellingen **oe** in gesloten, **o** en **oe** in open syllabe.

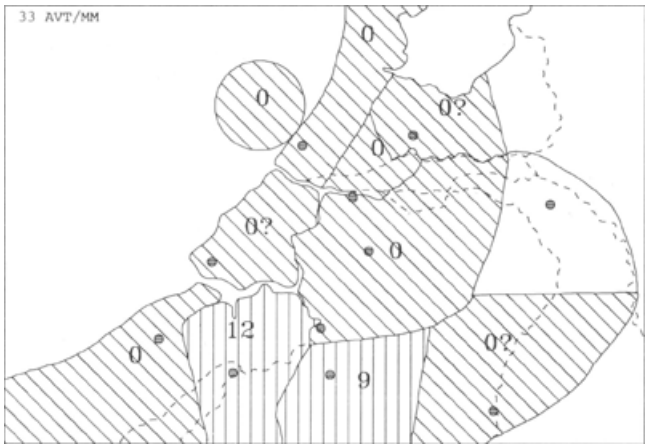

33. KOMEN-II (inf., deelwoorden, 1e-3e pers. meerv. pres. ind.); verkorting stamvocaal.
Oppositie: 1. **o** (weergegeven percentages) 2. **ō** (complementaire percentages) in 1. **kommen** 2. **komen**; het criterium voor de korte vocaal was spelling met **mm**.

Niet meegerekend zijn vormen met enclitische pronomina (**coemsi = komen zij**). Ook nominale afleidingen en samenstellingen zijn niet meegeteld.

Commentaar (32 en 33)

Hier aan de orde is de mogelijke verkorting van de vocaal vóór **m**, zoals in **immer** en **blomme** (Van Loey II, 28).

Als we de spelling van enkele **o** in gesloten syllabe als korte vocaal interpreteren, blijkt dat de vocaal van **komen** meer verkorting vertoont in de enkelvoudsvormen (kaart 32) dan in de andere categorieën. Voor een deel kunnen die spellingen echter ook een lange vocaal weergeven: juist in het gebied met enkele **o** in **komt** is het spellen van het enkele teken voor lange vocaal (relatief) nog het meest gebruikelijk; zie de desbetreffende kaarten 90-96. Voor een deel kan men ook een parallellie zien met de verkorting in de 3e pers. enkv. pres. ind. van andere werkwoorden, eveneens vooral in Brabant: zie *KA* kaart 91. Toch kan er ook sprake zijn van een korte klank, gezien de overeenkomst met kaart 33.

De verkorting in de niet gedekte vormen (kaart 33) komt nog weinig voor; de vindplaatsen zijn Gent en Mechelen. In West-Vlaanderen treffen we alleen **komen** aan; wel is er eenmaal **ofcommers** ‘nakomelingen’, Oudenburg 1282, naast **ofcomers** in een volgend document. Berteloot wil de Mechelse vormen aan Vlaamse invloed toeschrijven, aansluitend bij Van Loey (II, 69) die **commen** vooral in Vlaanderen signaleert. Gezien echter het feit dat in de singularisvormen de verkorting algemeen in Noord- en Zuid-Brabant voorkomt, kan het Mechelse **kommen** misschien ook verklaard worden uit invloed van andere leden van het paradigma. Daarmee sluit de spreiding van **kommen** enigszins aan bij die van de verkorting van **oe** in -**dom** en -**genoemd**, die ook behalve Vlaams, vooral Zuidbrabants en Limburgs is (zie de kaarten 40 en 41, -DOM en GENOEMD).

Het is onduidelijk wat de waarde is van **coumt**, 2 x voorkomend in Gent, 1293; mogelijk sluit ze aan bij die van **oe** voor labialen (zie kaart 42). Deze spelling is buiten de telling gehouden.

De verkorting van **komen** tot **kommen** moet zich snel uitgebreid hebben, blijkens de vele plaatsen van **commende** in Brugse dorsale notities uit de 14e en 15e eeuw.

De spelling van **o** in open syllabe (**o:oe**) wordt bij kaart 31, GROOT, behandeld.

Literatuur

KA p. 83-84, 76, kaart 108, 91; Van Loey I, 56; Van Loey II, 28, 69; Weijnen 1991, 93.

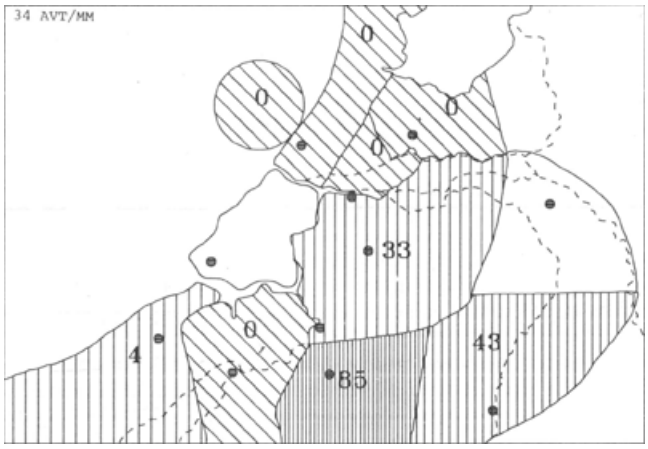

34. WOORD; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ă, a, e** (weergegeven percentages) 2. **ō, o** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **a, ae, e** 2. **o, oe**.

Commentaar

woord treffen we aan als simplex en in samenstellingen als **antwoord** (dat gevormd is met een afleiding van **woord**), alsmede in afleidingen daarvan. Het tweede element in **tegenwoord**- is etymologisch niet identiek daaraan, maar heeft secundair (o.i.v. **w**, of als ablautsvariant), ook **ō**-vocalisme. Het gedraagt zich in ons materiaal als **woord**, zodat deze elementen voor de taalgebruiker waarschijnlijk al identiek waren. In ons onderzoek zijn daarom ook **tegenwoord**- en afleidingen betrokken. Het is daarbij natuurlijk niet uitgesloten dat **ā**-varianten bij dit woord van andere aard zijn dan bij het eerstgenoemde **woord**.

woord, **<** germ. ***wurđa**-, heeft in het 13e-eeuws doorgaans de klankwettige **ō < o**, gerekt vóór **r +** consonant. De spellingen **o** en **oe**, gelijkmatig verdeeld over alle regio's, kunnen beide de lange vocaal representeren. Er is echter ook een variant met **ā** (**a**), die mogelijk een ablautsvariant is (Franck-VW-VH, 802, noemt bij die suggestie ook owfri. **wird** en **werd**). In het simplex komt ook de spelling met **ae** voor. Door secundaire umlaut (zoals bijv. ook in **machtig > mechtig** en **graaf > greef**) ontstond bij **a** de vorm **jegenwerdig**; een daaropwijzende **e**-spelling is bij de **a**-spellingen geteld. De **ā**-variant vindt men vrijwel alleen in Brabant en Limburg; één Mechels document en één uit Meldert-Tienen (oostelijk Zuid-Brabant) hebben **ō**; in Limburg heeft Maastricht beide varianten en Oudenbiezen alleen **ā**-vormen (met umlaut). Omgekeerd zijn er in Vlaanderen maar twee Brugse documenten waar naast -**word**- ook -**ward**- voorkomt; ze zijn van in Brugge verder onbekende handen, en het valt niet uit te maken of de **ā**-variant inderdaad ook in het westen gesproken werd, of dat er externe invloeden hebben gewerkt. Verder is er een Hollands afschrift van een Brabantse oorkonde

en een vidimus van de bisschop van Kamerijk van een Hollandse oorkonde met -**ward**.

Literatuur

Van Loey II, 9, 68; Franck-VW-VH 19, 769-770, 802.

10. Lange vocalen: û

a. De **û** < wgm. **û** wordt evenals de **î** in het 13e-eeuws waarschijnlijk nog niet - in elk geval nog niet algemeen - gediftongeerd. Spellingen die overeenkomen met die van **ui**[2] ontbreken.

Aanwezige geografische varianten:

b. De **û** die uit de diftong wgm. **iu** is ontstaan en die alterneert met **ie** komt bij de **ie** aan de orde: § 11.

c. Sporadisch vinden we in Westvlaamse teksten **ou**-spellingen voor wgm. **û**: **outgancende**, Brugge 1297; **hous**, West-Vlaanderen 1287-1288. Deze zouden kunnen wijzen op een aanzet tot diftongering van **û**, die niet doorgezet is (Pijnenburg 1989b, 152, 158-159).

Aantekeningen

a. Er zijn in het (totale) Brugse materiaal slechts vier documenten met de spelling **uy** in open syllabe, bijv. **brouhuyse** (deze oudste vindplaats dateert uit 1281), die op diftongering zou kunnen wijzen, wat overigens niet in overeenstemming zou zijn met de gangbare opvattingen over plaats en tijd van ontstaan van deze ontwikkeling. De grafieën **ui** en **uy** zijn in gesloten syllabe frequenter, zij het verre in de minderheid bij spelling met enkel teken, verdubbeld teken of lengteaanduiding d.m.v.**e**. Zeker voor **i** geldt dat die als lengteteken opgevat kan worden, wat ook in open syllabe niet uitgesloten is.

d. Realisatie in de richting van **ō** vóór **r** kan blijken uit spellingen met <ue> (**huur:heur**). **huur** *KA* 105.

Literatuur

Goossens 1980, 221-223; Van Loey II, 74-76; Pijnenburg 1989b, 151-161; Schönfeld 83-90; Weijnen 1991, 24-28, 30-34.

11. Lange vocalen/diftongen: ie

ie, van verschillende herkomst, was in het Middelnederlands niet samengevallen met **î** en onderscheidde zich in de regel in de spelling daarvan. De belangrijkste varianten zijn:

a. **ie <** wgm. **iu** alterneert met **ũ** (**diets:duuts**). Zie: DIETS kaart/tabel 35; LIEDEN-I kaart/tabel 36; **nieuw** tabel 37a.
b. Deze **ie** heeft o.a. in **lieden** als variant **ē** (**lieden:leden**). Zie: LIEDEN-II kaart/tabel 37.
c. Eveneens met **ē** wisselt **ie < e**^{2}, bijv. in leenwoorden: **brief:breef**.

brief tabel 37b. De Hollandse vindplaatsen van **ē** sluiten mogelijk aan bij de oostelijke dialecten en het Nederduits. Er zijn bij dit woord ook spellingen met enkele **i** of **ii, ij** (in gesloten syllabe), wat kan wijzen op grote overeenkomst in klankwaarde met **î**.

Aantekeningen

a. **lieden** (ook de variant **leden**) *KA* 124, **nieuw** *KA* 104.
c. **brief** e.a. *KA* 101.
d. **hield** *KA* 103.
e. (Klankwettige) korte **e** treedt op in het preteritum van de sterke werkwoorden van de 7e klasse (**hield:held**). De spreiding komt overeen met die in c.; **e** is Hollands en oostelijk, en Noordwestvlaams.
f. **hier** *KA* 102 vertoont een veelheid van spellingen, waarbij vooral **a**-varianten in Zuid-Brabant en Limburg opvallen.
g. De afwisseling van **ie** door **ë** in veertien, -**tig** *KA* 100 treedt nog maar zelden op en staat op zichzelf.

Literatuur

Goossens 1980, 169-170, 212-213; Van Loey II, 59-63; Van Loon 1986, 64-65; Weijnen 1991, 35; 46-48.

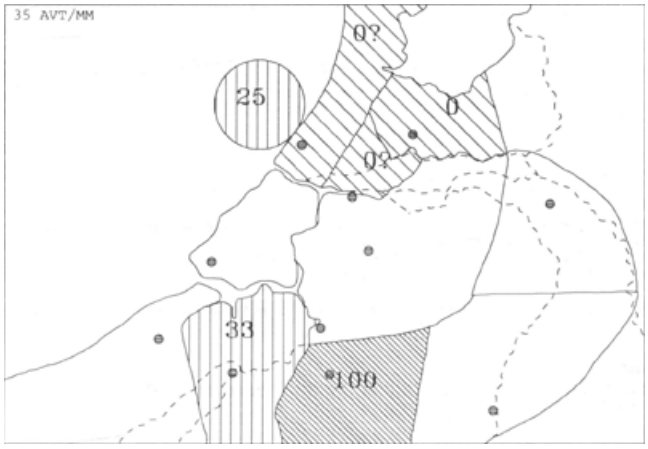

35. DIETS; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ie** (weergegeven percentages) 2. **û** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **ie, i, ii, ij** 2. **u; uu**.

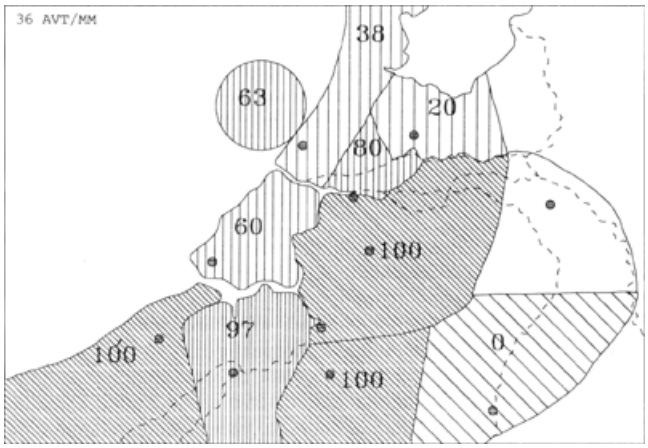

36. LIEDEN-I; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ie** (weergegeven percentages) 2. **û** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **ie, i, ii, ij, e, ei** 2. **u; uu**.
Voor deze klankvariatie zijn ook onderzocht de woorden **duiden, duivel, duur, kuiken, nieuw, sturen** en **vuur** (geen kaart; van **nieuw** tabel 37a).

37. LIEDEN-II; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ē** (weergegeven percentages) 2. **ie** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ei** 2. **ie, i, ii, ij**.

Ook onderzocht is **brief** (geen kaart).

Commentaar (35-37)

ogm. **eu** ontwikkelde zich 1. via **iu** tot (uiteindelijk) **ũ** (met volgende umlautsfactor): duuts en 2. via **eo** tot **ie** (in de overige posities): **bieden**. Daarnaast deed zich regionaal het verschijnsel voor dat **iu** met **eo** samenviel, en dus ook resulteerde in **ie** (Van Bree 1977, 150-153; Van Loon 1986, 52-58). Zo kwamen in het Nederlands bij woorden die in aanmerking kwamen voor de onder 1. genoemde ontwikkeling dubbelvormen als **duuts** (met diftongering **duits**):**diets** en **duur**:**dier** (-**baar**) tot stand. Daarvan zijn alleen **diets** en **lieden** in ons materiaal voldoende frequent voor een kaart.

Bij de varianten **diets**/**duuts** moet rekening gehouden worden met een mogelijke differentiatie in betekenis. Zie hiervoor ook hoofdstuk 5, m.n. § 3.1 (noot 14).

De oorspronkelijke betekenis, ‘van het volk’, heeft zich in het Middelnederlands nader toegespitst tot de volgende toepassingen.

1. Als bnw. verbonden met znw. als **taal**, en vandaar tot znw. geworden: ‘de taal van het eigen volk’, in tegenstelling tot met name Latijn. Deze betekenis is al sinds de 8ste eeuw in gebruik voor de verschillende Germaanse dialecten (Franck-VW-VH, Suppl. 41). De soortnaam in deze betekenis kon tot eigennaam worden voor elk van de Germaanse dialecten waarin het bekend was.

2. Als bnw. verbonden met andere znw.: ‘van het tot het Duitse keizerrijk horende volk, Duits’. Deze omschrijving kan slechts een benadering zijn van de betekenis, aangezien we niet een exact beeld hebben van de begrippen die in ons taalgebied in de 13e eeuw bestonden t.a.v. de ons omringende landen en volken.

Het 13e-eeuws ambtelijk materiaal heeft nauwelijks genoeg attestaties om uit te maken of een dergelijk betekenisverschil al gerealiseerd was.

Allereerst de betekenis ‘volkstaal’, of specifieker ‘de Nederlandse taal’. Kijken we naar de ambtelijke teksten, dan zien we dat **diets**/**duuts** maar twee keer als aanduiding van de volkstaal voorkomt: Gent 1236 en Mechelen 1299; beide keren is de vocaal **ie**. Hieraan is toe te voegen een secundaire bron waarvan Gysseling een Mechelse herkomst mogelijk acht.

In de overige gevallen gaat het om de tweede betekenis, en is het een aanduiding van herkomst uit landen die tot het Duitse keizerrijk behoren. Op één geval na betreft die het **Duitse Huis** (bijv. te Mechelen of te Utrecht), een van de regionale afdelingen van de Duitse Orde, de in de 12e eeuw opgerichte kruisvaardersorde die ook in de Nederlanden grote gebieden bezat. De regionale spreiding van de varianten in deze algemene betekenis is als volgt: **duuts** is algemeen in Holland en Utrecht. 1 x komt in een document van de Hollandse grafelijke kanselarij (1291) **diets** voor, en wel in de aanduiding van een perceel grond op Walcheren: **der dietscher heren lant** (deze heren zijn niet nader te identificeren). Hier zal de vorm mogelijk bepaald zijn door het lokale dialect. Hulst heeft daarentegen 2 x **duuts**. Overige Vlaamse vindplaatsen zijn er niet, alleen het secundaire Brugse bestand geeft 1 x **diets**. De twee Brabantse documenten hebben eveneens **diets**. De drie plaatsen uit de secundaire bronnen komen mogelijk uit Oost-Vlaanderen; ook hier is de vocaal **ie**. In de zuidelijke gewesten, waar **ie** algemeen is (ook in andere woorden met wgm. **iu**) wordt **diets** zowel toegepast op de eigen taal, als gebruikt in de benaming van het Duitse

Huis, ook binnen eenzelfde document, nl. nr. 1788 (Mechelen 1299).

In schema (met vindplaatsen uit secundaire bronnen tussen haakjes):

	Hgk.	Holl.	Utr.	W.Vl.	O.Vl.	N0.Vl.	Z.Br.
diets/duuts					1 **ie**		1 **ie**
(volkst. Nederl.)							(1 **ie**)
diets/duuts	3 û	4 û	4 û	(1 **ie**)		2 û	2 **ie**
(betr. Duitse rijk)	1 **ie**					(2 **ie**)	(1 **ie**)

Zeker als aanduiding van de taal zijn er dus te weinig vindplaatsen om duidelijke conclusies uit te trekken. Het gebruik van het woord door Maerlant biedt in dit geval interessante aanvullende gegevens. Behalve de twee 13e-eeuwse handschriften is de proloog van *Sinte Franciscus' leven* (ed. Maximilianus) informatief. Zie hiervoor uitvoeriger hoofdstuk 5. Enkele punten hieruit:

Net als MNW II, 182-184, en Breuer 1973, stelt Gysseling **diets** en **duuts**, als aanduiding voor de taal, als equivalente fonologische varianten naast elkaar. Hiertegenover neemt Weevers, geciteerd naar *Franciscus*, 524, verschillende betekenissen aan: '**Dietsch** = Vlaams (en Brabants), **Duuts** sluit wsch. het Holl. in, en ook de dialecten die nu Opper- en Nederduits genoemd worden'. (*Franciscus*, II, 524).

Als we naar de verschijningsvormen in de 13e-eeuwse handschriften van Maerlants *Der Naturen Bloeme* en de *Rijmbijbel* kijken dan blijkt de variant **diets** meestal gebruikt te om naar de volkstaal te verwijzen (48 keer, tegenover 7 keer **duuts**, de laatste alleen in de eerste 138 versregels van *Der Naturen Bloeme*). Helaas is er in deze handschriften geen citaat met de betekenis 'taal van de landen behorend tot het Duitse rijk' (dus: Nederduits of Hoogduits, ook Hollands?) aanwezig. **duuts** komt 14 x voor in de twee genoemde werken, en heeft dan zoals gezegd 7 x betrekking op de volkstaal, het Nederlands. Het wisselt dan willekeurig af met **diets**.

De conclusie met betr. tot de afwisseling **diets**:**duuts** luidt, dat er in de 13e-eeuwse ambtelijke teksten geen evidentie is voor betekenisdifferentiatie, maar dat in de gelijktijdige Maerlanthandschriften een tendens in die richting waarneembaar is. Ook benamingen voor de specifiek gewestelijke varianten van het Nederlands (zoals **vlaams** en **brabants**) vinden we nog niet in onze ambtelijke bronnen, maar wel al bij Maerlant.

Wat betreft de preciese **û-ie**-grens bij dit woord in de zuidelijke regio's, deze wordt in Goossens 1966 westelijker geponeerd dan daarvóór gebruikelijk was. In het Brabants zou **diets** uitsluitend tot de literaire taal hebben behoord; men vindt ook nu nog relicten van **duuts** (p. 93). In ons materiaal is voor deze veronderstelling geen bevestiging. Zie ook de andere woorden met **ie-û**-wisseling, die in Zuid-Brabant **ie** hebben. Voor **ie** in deze regio pleit verder **ditsch** 'theutonicum' en **ditsg lant** 'theutonia' in het Oostbrabants-Limburgse *Glossarium Bernense*.

Van de andere woorden met de hier besproken klankvariatie zijn alleen **lieden** en **nieuw** redelijk frequent. Wat betreft **lieden** (kaart 36): de variant met **ie** komt ook in de noordwestelijke regio's voor. Opvallend zijn <i>, <ii> en <ij> voor **ie** bij de Hollandse grafelijke kanselarij. Dit zou kunnen wijzen op een monoftongische **ie**.

Vlaanderen heeft vrijwel uitsluitend **<**ie**>**, een spelling die daar ook wel voor **î** aangewend werd.

Een overzichtje van de resterende woorden:

nieuw: ie is algemeen in alle regio's behalve Limburg, daarnaast kennen Holland, Oost-Vlaanderen en Brabant **ũ**. De rondende werking van de w heeft later voor afwijkingen in de spreiding gezorgd.
duiden: **ie** in West-Holland, West- en Oost-Vlaanderen.
duur: **ie** in West- en Oost-Vlaanderen; **ũ** mogelijk in Oost-Vlaander en (perceelsnaam **duremers**), Limburg.
kuiken: **ie** in Noord- en Zuid-Brabant, Oost-Vlaanderen.
sturen: **ie** in West-Vlaanderen.
vuur: **ie** in Zeeland, Noord-Brabant, West-Vlaanderen.
duivel is een vroege ontlening uit gr.lat. **diabolus**, maar vertoont globaal dezelfde **ie**:**ũ**-distributie als de andere hier besproken woorden: **ie** in West- en Oost-Vlaanderen, **ũ** in Oost-Vlaanderen (Oudenaarde, naast **ie**), Zuid-Brabant, Limburg.

In combinatie met de kaart voor **lieden** leveren deze opgaven het beeld van West-Vlaanderen als gebied met uitsluitend **ie** en Limburg met **ũ**; Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant hebben overwegend **ie**. In de noordelijke gewesten wisselen **ũ** en **ie** af. Vergeleken met het beeld van Weijnen (Weijnen 1991, 37) zijn de **ie**- vormen ten noorden van Zeeland afwijkend. Echter, de kaart van **duur** (*ANKO* kaart 13) laat nog Zuidhollandse kustvormen met **ie** zien, naast overwegend **duur**. Ook in andere woorden zijn er in het kustgebied relicten met **ie** (*ANKO* 32). Het is dus mogelijk dat ook **ie** in deze gewesten authentiek was. Het is dan niet nodig om, met Goossens (1979, 260) aan 'Vlaamse expansie' te denken. Overigens wijst Berteloot 1984a, 31 e.v. er al op, dat bij andere behandeling van het materiaal in Holland van een Vlaamse **lieden**-expansie geen sprake is.

Vooral Vlaanderen kent naast **lieden** de variant **leden** (kaart 37), vaak afwisselend met **lieden** in hetzelfde document. Van Loey II, 44, ziet dit als een regionaal (Westvlaams, Hollands en Utrechts) verschijnsel waarbij **ie** als **ē** verschijnt. Inderdaad heeft ook een Utrechtse oorkonde uit 1298 de spellingen **leide** (waarbij **ei** waarschijnlijk **ē** voorstelt), naast **lide** en **luden**. Deze **ē** is in het oosten waarschijnlijk algemener geweest, in ieder geval (zie bijv. Schützeichel m.betr.t. **lief**) in het Middelnederduits. De **ē**-varianten in **lieden** hebben daarmee dezelfde distributie als die in **brief**.

Literatuur

ANKO 2, 30-34, kaart 13 (**duur**); Van Bree 1977, 150-153; Berteloot 1984a; Breuer 1973; Claes 1985; Goossens 1966; De Grauwe (te versch.); Hoebeke 1987, 429-432 (met kaart **nieuw**); *KA* p. 90, kaart 124 (**lieden**), kaart 104 (**nieuw**); Van Loon 1986, 52-58; *Sinte Franciscus Leven* (ed. Maximilianus); Schönfeld, 63; Schützeichel 1960, 57-60; Weijnen 1975, 206-207; Weijnen 1991, 46-49.

12. Lange vocalen/diftongen: oe.

Het diftongisch karakter van het foneem **oe** is ook volgens Goossens (1980, 169) niet zeker; echter, de eigen plaats in het vocaalsysteem van het Middelnederlands hoeft niet betwist te worden.

De voornaamste varianten bij **oe** zijn:

a. **ū** als produkt van de secundaire umlaut (**broeder**:**bruder**). Zie: **broeder** tabel 37c, **genoeg** tabel 37d, GOED kaart 38a en b en tabel 38. Hierbij wordt ook behandeld de oostelijke spelling **<u>** voor [u]. In **genoemd** vinden we de palatale vocaal alleen in Kleve en Zuid-Brabant.
b. mogelijk minder gesloten realisatie van **oe**, of behoud van de oorspronkelijke **ō** (**broeder**:**broder**). Zie: BROEDER kaart/tabel 39.
c. **o** als resultaat van verkorting vóór m (-**doem**:-**dom** (suffix)). Zie: -DOM kaart/tabel 40, GENOEMD kaart/tabel 41.
d. spelling met **<ou>** (**behoef**:**behouf**). Zie: **behoef** tabel 41a, GENOEG kaart/tabel 42.
e. spellingen met **<ow>**, **<ouw>** in de auslaut, die mogelijk staan voor **ou**, zijn incidenteel in Zuid-Brabant (vooral rond Brussel-Mechelen) te vinden, bijv. **towe** (= **toe**), Brussel 1276.

Aantekeningen

a. **behoef** *KA* 113; **broeder** *KA* 112; **genoemd** *KA* 111; **goed** *KA* 114; **moeder** *KA* 110.
d. **behoef** *KA* 113.

Literatuur

Goossens 1980, 182-183, 214-215, 232-234; Van Loey II, 70-74; Van Loon 1986, 61-64; Weijnen 1991, 35-39, 54-55, 93.

38a en b. GOED; palatalisatie stamvocaal.

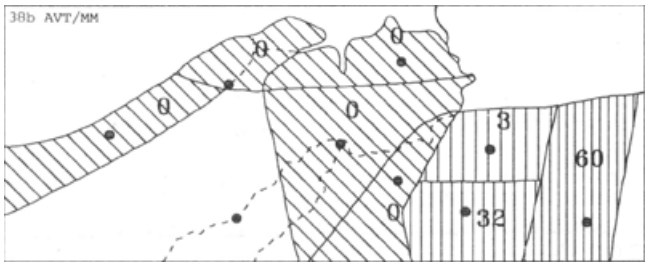

Oppositie 1. **û** (evt. **<u> = oe**) (weergegeven percentages) 2. **oe** (complementaire percentages)
met de spellingvarianten 1. **u, ue, ů, ü, v** 2. **o, oe, oi, oo**.
Ook onderzocht zijn **behoef, broeder** en **genoeg** en **genoemd** (geen kaart).

Commentaar

De wgm. **ô** ontwikkelde zich via een diftong tot nnl. **oe** [u]. Voor het Middelnederlands neemt Goossens (1980, 166-167) zowel diftongisch [uə] als de monoftong [u] aan. De grafie **uo** (in **goed**) voor de eerste fase van de diftongering wordt door Gysseling (1963, 12) voor 1236 al als archaïsch beschouwd. Behalve Gent, 1236, heeft ook de Hollandse grafelijke kanselarij deze (minderheids)spelling, eveneens in **goed**; deze wordt daar in gesloten syllabe gevolgd door **e**, dus **ghuode** en **ghuoet** (1295, 1298). Het gebruik van een lengteteken is doorgaans voorbehouden aan lange monoftongen.

Middelnederlands **oe** werd in sommige gewesten gepalataliseerd tot **û**, hetzij bij aanwezigheid van een umlautsfactor (**genoemd**, zie **genumit**, Nederrijn 1298), hetzij spontaan (**broeder, goed**). Goossens gebruikt de spelling van **broeder** als voorbeeld van de discrepantie tussen de schrijfwijze in Middelnederlandse teksten en het gesproken Middelnederlands (waarvan hij aanneemt dat dit wat de secundaire umlaut betreft overeenkomt met de huidige dialecten); de veelvuldig voorkomende **oe**-spelling in het Brabants, een gebied dat umlaut van **oe** heeft en waar men daarom uitsluitend **u** of **ue** zou verwachten, zou dan te verklaren zijn uit invloed van de in Vlaanderen overheersende spelling (Goossens 1980, 167).

Complicerend bij de spelling van wgm. **ô** is verder, dat de **u** ook [u] kan representeren, bijv. in Oudenbiezen, en dat het verschil tussen de wel en niet umgelautete vorm, bijv. binnen het paradigma van één woord, daarbij onzichtbaar kan blijven.

In ons materiaal treffen we spellingen met **u** als minderheidsspelling aan in het gebied waarvan de dialecten ook nu umlaut van **oe** hebben (ten oosten van de lijn Hilversum-Geraardsbergen). Per woord is de situatie verschillend:

broeder: In Brabant (m.n. Mechelen) en Maastricht wisselen **u** en **ue** af met **o** en **oe**; hier zouden de **u**- en zeker **ue**-spellingen (waarvan de oudste vindplaats uit Breda, 1291 is) op palatalisatie van [u] kunnen wijzen. Ook in het secundaire bestand is **ue**-spelling exclusief Brabants. Oudenbiezen heeft uitsluitend **u**; daar is de klankwaarde [u] aannemelijk. Waarschijnlijk moet die ook aangenomen worden voor incidentele **u**-spellingen in Moers (met o-superscript), Wateringen en Utrecht, en in een afschrift dat mogelijk van de Hollandse grafelijke kanselarij afkomstig

is.

goed (zelfst. en bijv. naamw.): Net als bij **broeder** zijn spellingen met **u** te vinden in Utrecht, Brabant (met Antwerpen als noordelijkste plaats), Nederrijn (**ů, ü**) en Limburg; verder zijn er incidentele gevallen in Oost-Holland (Vianen 1289, **ů**) en West-Holland (Wateringen, 1282 **u** en **ue**, open syllabe). In Brabant overwegen spellingen met **o**. In Brussel en Asse staat **ue** in open en gesloten syllabe, in Lubbeek-Heverlee staan tegenover elkaar **ghuet** en **ghude** (als in Oudenbiezen), maar in eerdere documenten ook **goet** en **goede**. In een secundair document, volgens Gysseling van de Brabantse hertogelijke kanselarij, wisselen **gude** en **guet** weer regelmatig. In Limburg staat Maastricht met uitsluitend **oe** tegenover Oudenbiezen. Daar heeft de open syllabe steeds **u** (als bij **broeder**); de gesloten syllabe zowel **u** als **ue**. Is hier lengteaanduiding in het geding? Zoals gezegd overweegt bij **goed oe** in alle posities en wisselt slechts heel af en toe met **o** in open syllabe, **oe** lijkt dus al een gevestigde grafie voor [u], maar ook kan behoefte aan disambiguering van spellingen voor **god** en **goed** meespelen.

genoemd: de gegevens wijken vooral hierin van de voorgaande af, dat **u**-spellingen in Limburg ontbreken: het woord komt alleen in Maastricht voor en niet in het 13e-eeuwse deel van Oudenbiezen, waar men **bruder** en **gut** schrijft. In de stukken van de Hollandse grafelijke kanselarij vinden we net als bij **goed** vaak **o** in open, en **oe** in gesloten syllabe.

Voor **behoef** en **genoeg**: zie bij kaart 42.

De hiervoor vermelde spellingen **ů** en **ü** vinden we behalve in het genoemde document uit Vianen alleen in Nederrrijn en Limburg voor **goed** en **genoemd**. De klankwaarde hiervan zou [u] (eventueel in de richting van **o**) kunnen zijn. In secundaire, waarschijnlijk oostelijke, bronnen wordt als spelwijze soms **o, oe** met bovengeschreven **e**, resp. **u, v** gebruikt.

Literatuur

ANKO 1, 59; 2 kaart 9 (**groen**); *KA* p. 85-86, kaarten 111, 112-114; Van Loey II, 73; Weijnen 1966^{2}, 60, kaart 2.

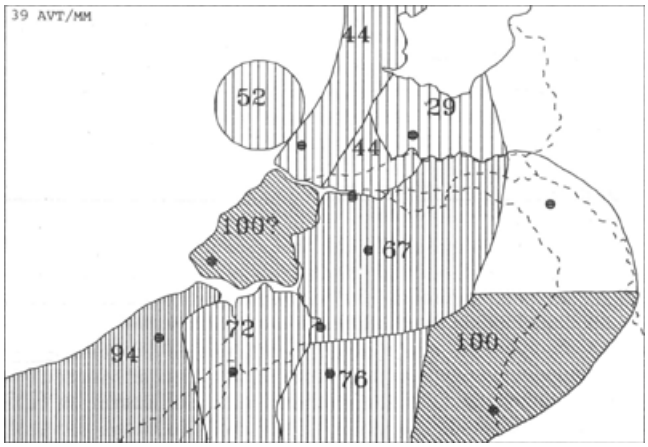

39. BROEDER; stamvocaal.
Oppositie 1. **oe** (weergegeven percentages) 2. **ō** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **oe** en 2. **o**.

Commentaar

Er zijn bij de **oe** < wgm. **ô** spellingverschijnselen die wijzen op een klankwaarde in de richting van een min of meer gesloten **ō** [o] (vgl. ook Van Loey II, 70), gezien de overeenkomst met de schrijfwijze van **ō** (rekkingsprodukt wgm. **u** of < wgm. **au**), nl.:

1. de regionale afwisseling van de spellingen **o** en **oe** in open syllabe in **broeder** en **genoemd** (met ongesyncopeerde **e** in de uitgang voor het voltooid deelwoord: **genomede**). Deze afwisseling is voor **broeder** in kaart gebracht;
2. de samenhang tussen het optreden van **<e>** en het gesloten zijn van de syllabe, ook binnen eenzelfde document: **genomeden-genoemden**, waarbij interpretatie van **e** als lengteteken mogelijk is;
3. **oi**- en **oo**-spellingen, die vrijwel alleen in gesloten syllabe optreden. De grafie **oi** treffen we niet aan in West-Vlaanderen en Limburg. In de stukken van de Hollandse grafelijke kanselarij, Dordrecht en Leefdaal (Zuid-Brabant) komen (binnen eenzelfde document) de paren **goit**-**gode** en **goit**-**goede** voor; in Dordrecht 1 x **broider** (1284); in **genoemd** eveneens in Leefdaal 1298-99. **i** is als lengteteken niet ongebruikelijk in deze regio's; mogelijk geeft **oi** dus een zeer gesloten variant van **ō** weer. De spelling **oo** komt voor in **genoemd**: Gentbrugge 1293, Vgk 1299, en in **goed**: Oudenaarde 1291-1300.
4. de mogelijkheid van verkorting vóór **m** tot **o** (cf. Van Loey II, 67, 71) in **genoemd**; bijv. **vornomder**; vgl. **kommen < komen** (kaarten 32 en 33).
   Op de kaart zijn **o**- en **oe**-spellingen in **broeder** vergeleken. In West-Vlaanderen overheerst **oe**, terwijl **o** en **oe** in de overige gewesten, vooral Holland, elkaar afwisselen, ook binnen de documenten. In Dordrecht komt daarnaast ook eenmaal **oi** voor. Aangezien **oe** in dit woord steeds in open syllabe staat, is de opvatting

van **e** als verlengingsteken niet erg aannemelijk. Het verschil tussen West-Vlaanderen en de overige gewesten kan dan ofwel een orthografische kwestie zijn (in de Westvlaamse schrijfcentra was men verder in het systematisch onderscheiden van [u], [uə] in **broeder** en [o] in **komen**), ofwel op verschil in klankwaarde berusten: in het noordwesten lag de representant van wgm. **ô** dichter bij [o]. Traditioneel wordt aangenomen, dat een gesloten monoftong **ō** voor wgm. **ô** in Vlaanderen, Holland en de oostelijke regio's voorkomt, zoals ook **ē** voor **ie** (Van Loon 1986, 61-64). Dit vinden we op deze kaart niet in het spellingbeeld terug. In Vlaanderen contrasteren juist de spellingen voor wgm. **ô** als <oe> en wgm. **u** in open syllabe (bijv. **komen, sone**) als <o>.

Bij deze kaart moet men in aanmerking nemen dat **u**-spellingen (die bijv. in Limburg voorkomen) buiten beschouwing zijn gebleven.

Literatuur

KA p. 85-86, kaart 112; Van Loon 1986, 61-64; Schützeichel 1960, 61-65.

40. -DOM (suffix); verkorting stamvocaal.
Oppositie 1. **o** (weergegeven percentages) 2. **oe, ō** (complementaire percentages) met (alleen in geflecteerde woordvormen) de spellingvarianten 1. -**domme** 2. -**dome**, als vocaal ook **oe, ou, ue, ů**.

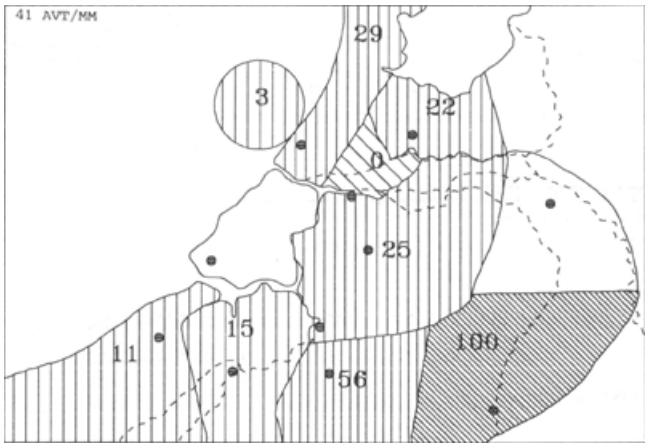

41. GENOEMD; verkorting stamvocaal.
Oppositie 1. **o** (weergegeven percentages) 2. **oe, ō** (complementaire percentages) met (alleen in gesloten syllabe) de spellingvarianten 1. **o** 2. **oe**.

Commentaar (40 en 41)

Evenals **ō** vertoont de lange vocaal **oe** o.a. vóór **m** verkorting. Deze is het best te onderzoeken in open syllabe, waar in de spelling verdubbeling van de volgende medeklinker onmiskenbaar op een voorafgaande korte vocaal wijst. In het suffix -**dom** is de lange vocaal algemeen: men treft vooral de spellingen -**dome** en -**doeme** aan (met in Brabant en Limburg soms de op palatalisering wijzende vorm -**dueme**, en in Gent en Brussel -**doume**; zie hiervoor resp. de kaarten nrs. 38 en 42 van GOED en GENOEG). Het eerste evidente geval van verkorting (-**domme**) komt uit Brugge 1288, latere vindplaatsen zijn Vlaams en Brabants. Juist een suffix leent zich door accentverlies voor reductie (verkorting of ontkleuring van de vocaal); kennelijk heeft een sterk bijaccent dat bij -**dom** vertraagd.

In de gesloten syllabe van **genoemd** komt spelling met enkele **o** overal voor, maar in Zuid-Brabant en Limburg (Maastricht) het meest frequent. Het kan hier evenwel om de in die regio's langer gehandhaafde traditionele spelling van lange vocaal (**o** en **oe**) d.m.v. een enkel teken gaan. Een aanwijzing dat ook interpretatie als **o** mogelijk is, bieden enerzijds spellingen als **vornommens** (<**vornomde**(**n**)**s**), Mechelen 1297; anderzijds het feit dat de vocaal in **goed** maar in twee gevallen met een enkel teken wordt gespeld. In de gesloten syllabe van ongeflecteerde woorden op -**dom** komen eveneens maar sporadisch grafieën met enkele **o** voor: bijv. Gent 1236 met binnen één woord zowel de archaïsche spelling <uo> voor wgm. **ô**, als <o> die waarschijnlijk wel als weergave van de korte vocaal beschouwd kan worden: **huordom**. Verder enkele **o** in -**dom** in Houten/Utrecht 1295, Ninove 1299.

Verkorting lijkt volgens deze gegevens niet specifiek westelijk, maar algemeen zuidelijk, zeker ook Brabants. Er is daarin een overeenkomst met **o < ō**. Vóór

m vertonen **ō** en **oe** kennelijk veel overeenkomst, zoals ook uit rijmen kan blijken (Van Loey II, 67).

Literatuur

Goossens 1980, 212; Van Loey II, 28, 67, 71.

42. GENOEG; spelling stamvocaal.
Oppositie: 1. **ou** (evt. **oe**) **<**ou**>** (weergegeven percentages) 2. **oe <**oe**>** (complementaire percentages)
met de spellingen 1. **ou** 2. **oe**.
Ook onderzocht is **behoef** (geen kaart).

Commentaar

Wgm. **ô** verschijnt vóór labialen en gutturalen ook wel als **<**ou**>**. Volgens de opvatting van o.m. Van Loon (1986, 62-63) representeert deze spelling een diftongische tussenfase tussen **ô** en **oe** [u], dus een [αu]-achtige klank. De **ô** was in genoemde fonetische omgevingen later tot **oe** geëvolueerd dan in de positie vóór dentalen. Een overblijfsel van deze situatie bestaat nog in de zuidoosthoek van West-Vlaanderen, aldus Taeldeman 1972, met kaartje op p. 18. Hij bestrijdt hiermee Willemyns 1971a (die bij zijn standpunt blijft in Willemyns 1973), waar deze aanneemt, dat wgm. **ô** al in de 14e eeuw in heel West-Vlaanderen tot monoftong was geworden, **ou**-spelling zou dan op een korte realisatie van **oe** wijzen.

Uit onze gegevens blijkt de spelling met **ou**, zowel in **behoef** als genoeg (vrijwel altijd met gesloten syllabe), behalve in Vlaanderen ook in Brabant en Limburg op te treden, met name in Brussel en Mechelen. Ter vergelijking: ook in het suffix -**dom** komen de **ou**-spellingen uit Gent en Brussel (bijv. **wisdoume**,

Brussel 1277), en ontbreken ze volledig in West-Vlaanderen. Goossens (1980, 234) schrijft **<ou>** buiten Vlaanderen aan schrijftaalinvloed vanuit dit gewest toe, omdat er in de huidige dialecten geen evidentie is voor een positionele variant [au] **< ô**. Zeker is dat in Mechelen nogal eens geïsoleerde spellingen voorkomen die waarschijnlijk aan Vlaamse invloed of aan Vlaamse herkomst van een Mechelse klerk toegeschreven kunnen worden (bijv. **nuw** i.p.v. **nieuw**). Brussel echter is doorgaans zeer Brabants. Zeker bij het overheersen van **<oe>** in Vlaanderen biedt ons materiaal geen aanleiding om aan Vlaamse invloed te denken.

Opvallend in ons materiaal is verder, dat het een uitgesproken minderheidsspelling is; doorgaans wordt **oe** in alle posities dus hetzelfde geschreven. Dat zou erop kunnen wijzen, dat het verschil tussen de twee varianten minder groot was dan de overeenkomst.

In Vlaanderen en Brabant komt naast **oe** en **ou** ook incidenteel spelling met enkele **o** voor (bijv. **bof** West-Vlaanderen 1277, **behof** Grimbergen 1277; **ghenoch** Gent 1237, en Mechelen 1270). Er is geen samenhang met juist de **oe** of **ou**-spelling. Boven de grote rivieren wordt **ou** alleen aangetroffen in een oorkonde van de Hollandse grafelijke kanselarij (die door Gysseling in Zeeland was gelokaliseerd, maar door ons op grond van een dictaatidentificatie van Kruisheer aan de grafelijke kanselarij toegeschreven). In de secundaire bronnen (een afschrift van de Haagse kanselarij van 1300) wijst **ghenoghet** op parallellie met **broder** (zie kaart 39) en mogelijk dus op een gesloten **ō**.

Umlaut in **behoef** en **genoeg** is niet in kaart gebracht. De gegevens hieromtrent wijken niet af van de gegevens m.b.t. **broeder, goed** etc. (zie kaart 38): bij **behoef** vindt men in 6% **u**-spellingen in Zuid-Brabant (op 83 vindplaatsen) en 43% in Noord-Brabant (van 7 vindplaatsen). Dit woord komt in de Limburgse bronnen niet voor. Bij **genoeg** zijn de percentages 8 in Zuid-Brabant (13 vindplaatsen) en 50 in Limburg (4 vindplaatsen); het werd in Noord-Brabant niet aangetroffen. Zie voor de syncope van **e** en **h** in **behoef** kaart 79.

Spelling van **ō** als **<ou>** vindt men incidenteel ook: **voughet**, Oost-Vlaanderen 1277.

Literatuur

Goossens 1980, 232-234; *KA* p. 86, kaart 113 (**behoef**); Van Loey II, 70-72; Taeldeman 1972, 13-19; Willemyns 1971a, 92-121; Willemyns 1973.

13. Diftongen: ei

a. **ei <** wgm. **ai** wisselt onder verschillende condities af met **ê**, en deze variatie vertoont in samenhang daarmee verschillende diatopische patronen. (In bepaalde omgevingen, t.w. vóór **h, r, w** en in auslaut, vinden we uitsluitend **ê**; zie ook **heer**, kaart 28.)

Woorden met umlautsfactor hebben in het grootste deel van het Nederlands taalgebied **ei**, maar in het zuidwesten vooral **ê** (**heide:hede**). Zie: EIGEN-I kaart/tabel 43; **gemeen** tabel 43a; HEIDE kaart/tabel 44; **heilig** tabel 44a; **weide** tabel 44b.

b. woorden zonder umlautsfactor hebben omgekeerd doorgaans **ê**, maar soms ook **ei** (**steen:stein**). Zie: **een** tabel 44c; **deel** tabel 44d, **geen** tabel 44e, HETEN kaart/tabel 45, STEEN kaart/tabel 46.

c. **ê** vertoont regionaal vernauwing tot **ie** (**eerst:ierst**). Zie: combinatiekaart DEEL e.a. kaart/tabel 47 en EERST kaart/tabel 48.

d. klankvariatie in samenhang met de positie in het woord en daardoor de klemtoon vindt men in het suffix -**heid**. -HEID-I (geflecteerde vormen) kaart/tabel 49, -HEID-II (ongeflecteerde vormen) kaart/tabel 50.

e. **ei < ege** (bijv. in **leit < leget**) wordt behandeld bij kaart 74.

Aantekeningen

a. **beide** *KA* 116; **eigen** *KA* 117; **gemeen** *KA* 97; **heilig** *KA* 118; **klein** *KA* 119. In **teken** is de umlautsfactor niet zeker; zie de opmerking bij kaart 59, EIGEN-II (betreffende het suffix -**ijn**). wgm. **ai** verschijnt in **twintig** als **i**, zelden **e**. De klankvariatie in dit woord is behandeld in § 3, i.
b. **een** e.a. *KA* 92 (open syllabe), *KA* 93 (gesloten syllabe); **deel** *KA* 92 en 93 (z.b.); **geen** *KA* 92 en 93 (z.b.); **geest** *KA* 95; **leen** *KA* 94; **meester** *KA* 96.
c. **eerst** *KA* 98; **twee** *KA* 99.

Literatuur

Van Bree 1977, 140-144; Goossens 1980, 226-228, 234; Van Loey II, 37-38; 46-49, 79-80; Weijnen 1991, 39-43, 53.

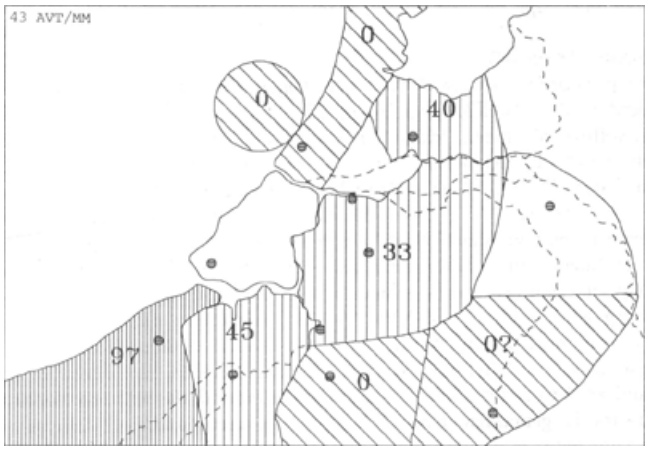

43. EIGEN-I; vocaal stamsyllabe.
Oppositie: 1. **ê** (weergegeven percentages) 2. **ei** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee** 2. **ei, ey**.

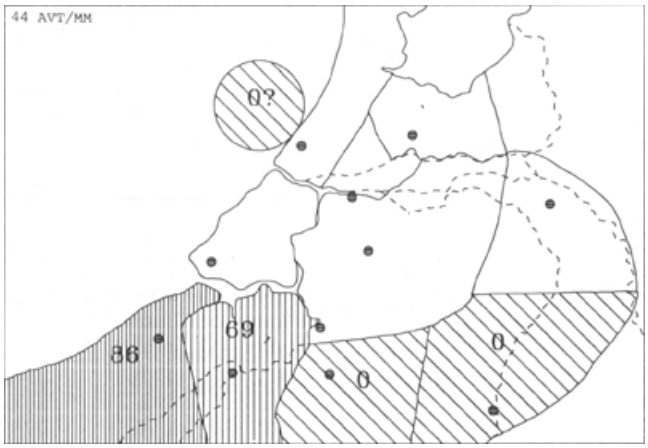

44. HEIDE; vocaal stamsyllabe.
Oppositie: 1. **ê** (weergegeven percentages) 2. **ei** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee** 2. **ei, ey**.
Ook onderzocht zijn: **gemeen, heilig, klein, leesten, teken** en **weide** (geen kaart).

Commentaar (43 en 44)

Deze groep woorden, waarin **ei** door een volgende umlautsfactor geconditioneerd is, vertoont in de westelijke regio's een afwijking van deze klankwettige **ei**: daar is de monoftong algemeen. Maar per woord verschilt de situatie.

eigen dankt de vocaal aan het suffix, dat waarschijnlijk een **î** bevatte (zie daarvoor kaart 59, EIGEN-II. Alleen West-Vlaanderen heeft algemeen **ê**, Oost-Vlaanderen voor een deel. Ook Utrecht heeft **e**-spellingen naast **ei**. Juist in Vlaanderen is, getuige kaart 59, de **î** nog niet verdoft.

In (**ge**-)**meen** en afleidingen, met het adjectiefsuffix wgm. -**i**, lijkt de monoftongering een zeer groot gebied te bestrijken: **ê** is algemeen, alleen Brabant en Limburg hebben **ei**. Franck-VW-VH (185) suggereert dat bij de prominentie van de **ê**-vormen de vocaal van het bijwoord (zonder umlautsfactor) van invloed is geweest. Ook de relatief veel voorkomende **ie**-spellingen, met dezelfde spreiding als in andere **ê**-woorden, wijzen erop, dat de vocaal die uit een vorm zonder umlautsfactor is. **gemainen**, Brussel 1277, is niet meegeteld.

Ook voor **heide** is de umlautsfactor onzeker. Voorzover er voldoende gegevens zijn, lijkt het kaartbeeld echter aan te sluiten bij de spreiding van **ê-ei** in andere woorden met wgm. **ai**, met umlautsfactor. De vorm **hede** in Utrecht komt uit een document dat Gysseling in Holland lokaliseert. Het is mogelijk dat de in Gent voorkomende spelling van **heide** met **i** en **y** (in totaal 3x), die ook voorkomt in een Brugse dorsale notitie uit de 14e eeuw, wijst op een meer gesloten **ê**, zoals we ook in andere woorden met **ê** aantreffen.

heilig: ei is algemeen buiten Vlaanderen. In het zuiden is de meest westelijke vindplaats Damme, maar de grote scheidslijn loopt over Hulst, Aalst, Oudenaarde.

Zeeland sluit bij Vlaanderen aan.

klein: de niet al te talrijke gegevens leveren een kaartbeeld op dat met dat van **gemeen** te vergelijken is; ook hier **ei** bijna uitsluitend in Brabant en Limburg, maar ook hier incidentele gevallen van **ei** (in ongeveer een op de tien Brugse documenten en niet in de helft zoals de *KA* suggereert; en bij de Hollandse grafelijke kanselarij, die in de *KA* ontbreekt). Volgens de *ANKO* (2, 55) zou de **ê** in **klein** in het westelijk Middelnederlands gewoon zijn en **ei** pas veel later ingedrongen. De vroegste **ei**-spelling is echter niet pas van het eind van de 14e-eeuw (*ANKO* 2, 55); de oudste vindplaatsen zijn per regio: **cleinen**, Hgk. 1280-1287; **cleinre** Breda 1279; **cleinen** Zuid-Brabant (mogelijk Mechelen) 1271-1272; **cleinen**, Oudenbiezen 1280-1290. Wel is het juist dat er enkele **ie**-spellingen voorkomen die uit **ê** voortgekomen zouden zijn, maar niet in Holland. Kortom, **klein** hoort (in het 13e-eeuws) wel degelijk in de rij woorden met umlauts-ontwikkeling thuis en staat daarin tegenover **steen**, waar de *ANKO* het mee gelijk wil stellen. Vergelijking met de *ANKO*-kaart wijst uit dat de **ei** zijn terrein vergroot heeft; de **ê** verschijnt nu alleen nog, vernauwd tot **ie**, in West-Vlaanderen.

Het werkwoord **leesten** wordt alleen in Holland en Utrecht aangetroffen; de verhouding **ê:ei** is Hollandse grafelijke kanselarij: 1:4, Dordrecht 4:3; Utrecht 1:0. In de desbetreffende schrijfcentra is echter ook een **i** als verlengingsteken niet uitgesloten.

teken heeft (net als **eigen**) volgens Franck-VW-VH (690) een secundair -**în**- suffix; dit openbaart zich af en toe ook in de spelling, maar veel minder dan bij **eigen**. De stamvocaal is ook veel algemener **ê**; de twee **ei**-spellingen komen van de Hollandse grafelijke kanselarij en uit West-Vlaanderen; Brabant heeft **ê**. Dit doet vermoeden, dat het suffix -**în** niet algemeen is geworden. Helaas zijn er niet genoeg vindplaatsen voor een goed beeld.

weide heeft **ei** in Holland, Brabant (maar één vindplaats), Limburg; **ee** in Vlaanderen. De ene Brugse vindplaats van **ei** komt uit de geografisch toenaam **van der Weide**; kennelijk is de vocaal niet aan het dialect van de scribent aangepast.

Conclusie: Vlaanderen is het gebied waar de monoftong altijd voorkomt, met in Oost-Vlaanderen ruime concurrentie van **ei** en in West-Vlaanderen incidentele **ei**-spellingen. Holland sluit zich in wisselende mate bij het **ê**-gebied aan. Opvallend is dat ook Limburg naast **ei** ook **e/ee** in de spelling heeft (bij **eigen, heilig, klein**); Berteloot legt (voor **heilig**) verband met de korte vocaal in de moderne Limburgse dialecten (*KA* p. 87).

Illustratief voor de complexe situatie is de spelling van de verbinding **gemene weide**: in een oorkonde van de Hgk 1298 als **ghemeene weyde**, in de dorsale notitie van een andere hand, op hetzelfde document, 1299: **meinen wede**.

Literatuur

ANKO 2, 49-63; kaart 17 (**klein**); *KA* p. 87-88, kaarten 116-119; Van Loon 1986, 49-52, kaart 9.

45. HETEN (inf. en pres. ind.); stamvocaal.
Oppositie: 1. **ei** (weergegeven percentages) 2. **ê** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **ei** 2. **e, ee**.

46. STEEN; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ei** (weergegeven percentages) 2. **ê** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **ei, ey** 2. **e, ee**.
Ook onderzocht zijn: **een, deel, geen, leen** (geen kaart).

Commentaar (45 en 46)

Genoemde woorden missen een umlautsfactor en hebben dus **ê**; in **heten** (in onze bronnen vooral in de 3e pers. pres. ind. aangetroffen) heeft gelijkmaking plaatsgevonden, en is de umlautende werking van de uitgang niet meer merkbaar. Het gebied met **ei** is doorgaans dan ook beperkt tot Limburg, dat de Duitse ontwikkeling kende (behalve voor o.a. **h**, zoals oorspronkelijk in **leen**). Maar ook hier is de spreiding per woord verschillend.

een en **geen** hebben in Limburg naast overwegend **ei** ook **ê**. Hand C van het *Goederenregister van Oudenbiezen* schrijft **eine haufe** naast **ene halve**: dialect contra algemene taal? Hand A van het oudste leenregister van de Hollandse graven (1280-1287) spelt in **ein** en andere woorden **ei** in gesloten syllabe (**ein, ghedeilt, heit** 'wordt genoemd', **verleint**) naast **e** en **ee** in gesloten en open syllabe en ook in Utrecht is dat soms het geval; het ligt voor de hand hierbij aan **i** als lengteteken te denken (*KA* p. 77, bij **leen**). Deze scribent heeft immers soms ook **ei** voor gerekte **ē**: **vein** (**< vene**), **meir** 'waterplas' (**< mere**); vergelijk ook: **gravencoip**. Dit zijn gevallen waarbij een diftong uitgesloten is. Lengteaanduiding met **i** is een nog weinig frequente schrijfwijze die vooral in het noorden en oosten van ons kaartgebied (Nederrijn, Holland, Utrecht) te vinden is.

In **deel** is ook de spelling in open syllabe onderzocht; duidelijk blijkt dat het enkele teken veel meer voorkomt dan dubbel **e**; andere woorden geven dezelfde indruk. Er is dus geen sprake van systematisch onderscheid in de spelling tussen **ê** en **ē**. Zie ook *KA* p. 77, kaart 92. In **deel** vinden we ook **ei** in Zuid-Brabant.

De infinitief en het presens van **heten** hebben in Limburg **ei**, maar ook 1 x in Brugge, Gent en Mechelen, en bij de Hollandse grafelijke kanselarij.

leen (met oorspronkelijk een op **ai** volgende **h**; vgl. osa. **lêhen**) geeft, op één vindplaats in Oudenbiezen en één bij de Hollandse grafelijke kanselarij na, de verwachte **ee**-spelling te zien.

steen is ondanks het geringe aantal vindplaatsen gekarteerd omdat er veel taalkaarten van het moderne Nederlands van bestaan, in de eerste plaats die in de *ANKO*; zie verder Weijnen 1991, 40, kaart 15. In **steen** vormt Oudenaarde in het zuiden de westgrens van de **ei**, maar ook bij de Hollandse grafelijke kanselarij wordt **stein** aangetroffen. Net als in **ein** e.d. (z.b.) fungeert **i** hier mogelijk als lengteteken.

Literatuur

ANKO 2, 49-63, kaart 16 (**steen**); *KA* p. 76-78, kaarten 92-96; Weijnen 1991, 39-43, kaart 15.

47. Combinatiekaart DEEL e.a. (**deel, geen, heten** (inf., ind. pres. enkv. en meerv.), **leen, steen**).
Oppositie: 1. **ie** (weergegeven percentages) 2. **ê** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i, ie, je, ye** 2. **e, ee**.

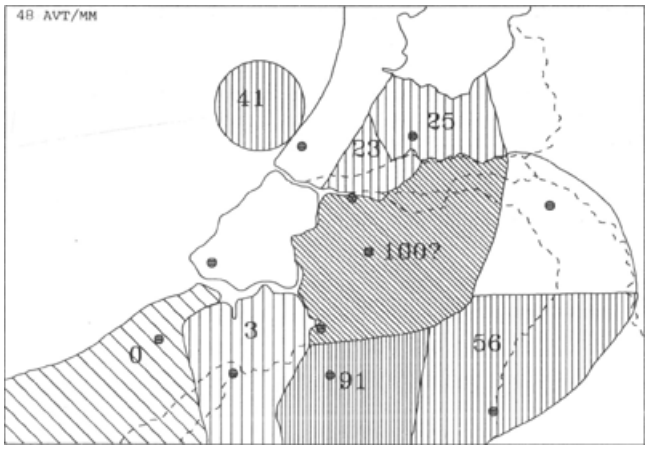

48. EERST; stamvocaal.
Oppositie: 1. **ie** (weergegeven percentages) 2. **ê** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i, ie, je, ye** 2. **e, ee**. Ook onderzocht is **een** (telwoord en lidwoord; geen kaart).

Commentaar (47 en 48)

ê < wgm. **ai** verschijnt hier en daar gespeld als **i** of **ie**, wat op verdere vernauwing van deze vocaal wijst. Dit is bij **eerst** sterker het geval dan bij de andere behandelde woorden, mogelijk door de invloed van de **r** op voorafgaande vocalen (vgl. nnl. **beer** [bI:r]). Ook bij **twee** (niet onderzocht) blijkt de **ie** vaak voor te komen bij volgende **r** in de genitiefvorm **twier** (*KA* p. 79, kaart 99). De **i**-en **ie** spellingen voor **ê** zijn te vinden in Oost-Vlaanderen (m.n. Oudenaarde), Brabant en Holland. Hier treffen we ook enkele documenten waarin (vrijwel) elke wgm. **ai** als **i** of **ie** wordt geschreven: Asse 1299, doc. 1732: o.a. **en ghiene, blief, cliederen, miester, vliesch**; en doe. nr. 103 uit het secundair bestand (Holland of Zeeland), 1271, o.a. **ien, ghien, lienne, mier**.

Bij **eerst** komt de grafie **i** ook in Limburg voor: **irsten**, Oudenbiezen 1280-1290, en Utrecht: **tyerste**, Utrecht 1300. Zij lijkt gewoon in het oosten te zijn: ook Tille 1925, 98-99, noemt **i** als overwegende grafie bij **eerst** en (gen. van) **twee** voor de stukken uit Gelre. In West-Vlaanderen vinden we geen **i**, behalve eenmaal in **heten: hieten**, West-Vlaanderen 1287-1288. Hoebeke en Van Loey melden ook **i**-spellingen voor de **e** in enkele leenwoorden uit het Frans, bijv. **blondiel** (toenaam) Oudenaarde 1291 (niet meegerekend).

Gezien de *ANKO*-kaart van **steen** is de nauwe variant van **ê** in het latere Nederlands veel algemener geworden. In ons materiaal komen **i**-spellingen, die daar op deze gesloten voorvocaal wijzen, echter slechts in zeer lage frequentie voor, naast **e**-spellingen. Zo zijn er bij het zeer frequente **een** en **geen** ook maar drie resp. zes vindplaatsen van **ie**-spellingen in Zuid-Brabant; **bij een** zal ongetwijfeld de ontkleuring van de vocaal, vooral in de functie van lidwoord, mede een rol hebben gespeeld, **een** is om die reden niet in de combinatiekaart opgenomen.

i/**ie**-spellingen komen tenslotte ook sporadisch voor in woorden waarin men **ei** verwacht: **clienre**, Asse 1299; **ghemiene**, Hgk 1291; ze sluiten wat de geografische spreiding betreft aan bij de hierboven behandelde woorden.

Literatuur

Hoebeke 1968, 275-288; *KA* p. 79, kaarten 98-100; Van Loey 1937, 95-102; Tille 1925, 98-99.

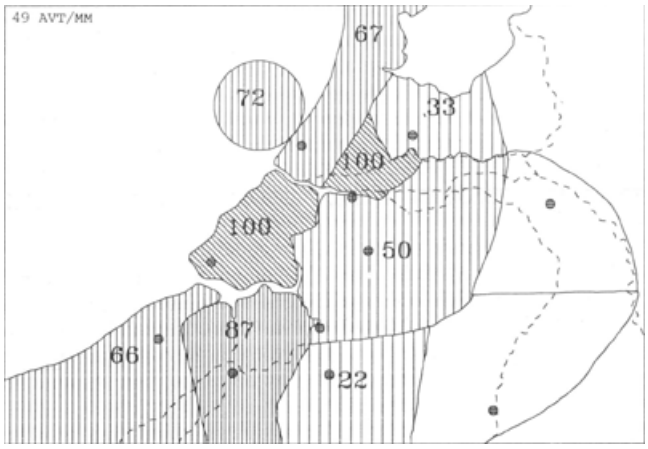

49. -HEID-I (suffix; geflecteerde vormen); vocaal.
Oppositie: 1. **ē** (weergegeven percentages) 2. **ei** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** 2. **ei, ey**.

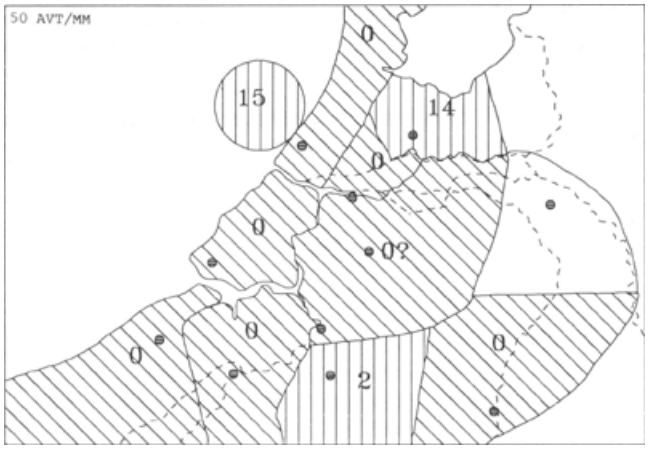

50. -HEID-II (suffix; ongeflecteerde vormen); vocaal.
Oppositie: 1. **ē** (weergegeven percentages) 2. **ei** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e, ee** 2. **ei, ey, eei**.

Commentaar (49 en 50)

In het suffix -**heid**, dat substantieven vormt op basis van adjectieven en dat ontstaan is uit een oorspronkelijk zelfstandig substantief, hangt de spellingvariatie **e**:**ei** nauw samen met het al of niet geflecteerd zijn van het woord. De redenering van de handboeken is, dat de klankwettig verwachte **ei** uit wgm. **ai** gehandhaafd blijft in ongeflecteerde woorden, waarin -**heid** bijtoon houdt (**quaetheit, waerheyt**) (Schönfeld, 76; Franck 1910^2, 19). (Overigens is er onduidelijkheid over de umlautsfactor in de oorspronkelijke vorm van -**heid**). De monoftong die in parallelle woorden in de kuststreek voorkomt (**kleen, wede**), vinden we in ons materiaal maar zelden in deze onverbogen woorden, en wel in **argheet** en **wareet**, Hgk 1292 resp. 1296; **vriet**, Utrecht 1298; **vriheet**, Zuid-Brabant 1280.

In geflecteerde woorden nu (kaart 49) zou het accent verder verzwakt zijn waardoor **ei** werd tot **ē: sekerhede**, Haastrecht 1289; **kerstinhede**, Gent 1260. Deze ontwikkeling kent maar enkele uitzonderingen, en wel bij de Hollandse grafelijke kanselarij, in Utrecht en in Zuid-Brabant. Aanwijzingen dat hier niet van de scherplange **ê** sprake is: 1. het (in ons bestand geheel) ontbreken van spellingen met **ee**, terwijl die bij bijv. **dele, ene** en **gene** wel voorkomen; 2. de rijmwoorden in literaire teksten (wat betreft Maerlant: in *NB* en *RB* zijn de rijmpartners steeds woorden met gerekte **ē** (van diverse oorsprong) zoals **mede, sede** en **stede**); 3. het voorkomen van verder gereduceerde vormen als **warde** (**< waarhede**), Koningsveld 1300 en **ombesmetde** (**< onbesmethede**), Gent 1236. Mogelijk moet ook de (niet meegetelde) variant met **i**, alleen in **waarheid: waride**, Gent 1291 en Geraardsbergen, 1293-97 (6 documenten) als zwakke vocaal geïnterpreteerd worden; onzeker is of dit ook geldt voor **wariet**, Sint-Genesiusrode, 1297. In dit geval is aansluiting bij andere **ie**-spellingen voor wgm. **ai** (**diel, gien**) ook mogelijk, zeker in Zuid-Brabant.

Het kaartbeeld laat zien, dat er behalve een klemtoonaspect, toch ook een regionaal aspect aan de alternantie **ē:ei** in -**heid** zit: Utrecht en Brabant (en Limburg met één vindplaats) hebben in de geflecteerde vormen overwegend **ei**-spellingen, waarbij in aanmerking genomen moet worden, dat er in deze gewesten niet veel vindplaatsen zijn van de verbogen vorm. Hiermee sluiten ze aan bij het Duits.

Literatuur

Franck-VW-VH, 240, Suppl. 67; Schönfeld, 76; Van Loey I, 19; II, 48, 82.

14. Diftongen: ou

ou is van verschillende herkomst, en heeft ook in het Middelnederlands verschillende realisaties gekend. In ons materiaal blijken uit de spelling een aantal dialectische varianten.

a. **oud**/**t** ontstaan uit **old**/**t** (waarin **old**/**t** en **ald**/**t** waren samengevallen) heeft gewestelijk de oorspronkelijke vorm behouden (**oud:ald**/**old**).
gegolden tabel 50a. In **houden** komt bewaarde **l** voor in documenten uit Utrecht, Nederrijn en Limburg. In **gegolden** heeft analogisch herstel naar de

presensvorm **gelden** het klankwettige **gegouden** grotendeels verdrongen. In Limburg

is (als in het Duits) **ald/t** niet tot **old/t** geworden; daar vinden we nog het onderscheid **ou**:**au**: **aut** 1284 en **gauder < galt er** 'gold hij') 1286; naast **hout** 1287 en **soude** (pret. van **sullen**) 1284 (alle uit Oudenbiezen); verder **ertaut** (**< ertalt**, part. perf. van **ertellen**), Maastricht 1294.

b. **ou** van diverse oorsprong (uit **a** + **w**, maar ook uit andere vocalen vóór **w**, en **ou < al**/**ol** vóór dentaal) kan in de spelling afwisselen met **au** (**vrouw** :**vrauw**).

   houden tabel 50b. Afgezien van de Limburgse **au < ald/t**, blijkt het een sporadisch, vooral in Oost-Vlaanderen (Gent en Oudenaarde) voorkomend verschijnsel te zijn. Opmerkelijk is dat het frequenter is in **houden** dan in **vrouw**. Hoebeke (1968, 445) acht een uitspraakverschil tussen **ou** en het latere **au** waarschijnlijk; in Oudenaarde zijn ook latere spellingen aangetroffen die op een meer open uitspraak wijzen.
   Interessante regionaal bepaalde klankverschillen treffen we verder in enkele antroponiemen aan.

c. **ou < ol** vóór dentaal kan als **oi** verschijnen, mogelijk als gevolg van ontronding in het tweede deel van de diftong. Bij verdere ontronding is het resultaat **ei** (**bouden:boiden:beiden**). Zie: BOUDEN kaart 51a en b en tabel 51, WOITIN kaart 52b en tabel 52.

d. de uit het Latijn ontleende **au** in **claus < niclaus** wisselt met **ai** (**claus:clais**). Zie: CLAUS kaart 53a en b en tabel 53.

Aantekeningen

a. Met name in Limburg kan **l** ook vóór andere consonanten dan **d** en **t** gevocaliseerd worden. Dit kan, wanneer de aan **l** voorafgaande vocaal **a** of **o** is, eveneens resulteren in de diftongen **ou** en **au. hauf** (Oudenbiezen 1290) is het enige geval van vóór 1300 dat met redelijke frequentie wordt aangetroffen; de etymologische vorm **half** overweegt. Zie voor **ou < old**/**t** ook: **oud** *KA* 125; **gegolden** *KA* 76; **houden** *KA* 126; **schuldig** *KA* 57. Voor de spelling **oi** i.p.v. **ou** uit **ol** vóór dentaal, zie het commentaar bij de kaarten 51 en 52 (BOUDEN, WOITTN).

b. **vrouw** *KA* 127. Voor **ou < a** + **w** (**blauw**), zie het commentaar bij kaart 53 (CLAUS).

Literatuur

Van Bree 1977, 192; Goossens 1980, 173, 176, 234; Hoebeke 1968, 438-447; Van Loey II, 3; 80-81, 89-90; Van Loon 1986, 147-149; Pijnenburg 1987b; Schönfeld 71-73; Weijnen, 1991, 143-145, kaarten 63-65.

51a en b. BOUDEN; vocaal eerste element.

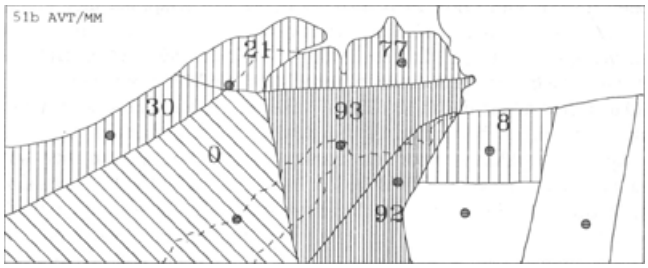

Oppositie: 1. **oi** (weergegeven percentages) 2. **ou** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **oi, oy** 2. **ou**.

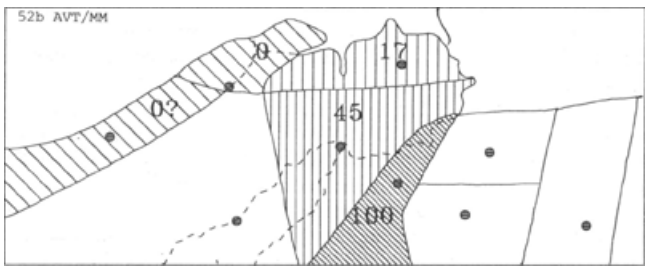

52b. WOITTN; vocaal eerste element.
Oppositie: 1. **oi** (weergegeven percentages) 2. **ei** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **oi** 2. **ei**.

Commentaar (51 en 52)

Bij deze kaarten gaat het om de vormvariatie in het vocalisme van twee veel voorkomende mannelijke persoonsnamen. De naam **boudewijn** (< *-**bald**- + *-**win**-) was vooral in Vlaanderen populair door de vele Vlaamse graven die deze naam droegen. Dit weerspiegelt zich in de spreiding van de vindplaatsen in ons bestand. **wouter** (< ***wald**-/**walt**- + ***her**) komt in alle regio's veel voor. Hier aan de orde is de klankvariatie in de stamvocaal bij een van de hypocoristica bij beide namen, nl. **bouden:boidin** en **woitin:weitin**. Deze verkorting bestaat uit het eerste element van de volle vorm, resp. **boud**- en **wout**-, + de diminutief- (evt. augmentatief-)uitgang -**în**. Ze verschijnen doorgaans met de spelling **oi** of **oy**: bijv. **boidin**, Aardenburg 1292, **woitin**, Gent 1270. Dit is een spelling die wel bij een andere voornaam met **ou < al/ol +** dentaal voorkomt (nl. **noit** bij **nout**, **< Arnold**), maar bij soortnamen slechts zelden. Enkele van de sporadisch in ons materiaal voorkomende voorbeelden hiervan zijn: **oits** 'hout', gen. sing., Brugge 1287, en **Harthoit** (toenaam) in Oudenbiezen, 1280-1290. Ook van de volle naamsvormen **boudewijn** en **wouter** (de laatste zeer frequent in alle regio's) is er maar één vermelding van een **oi**-spelling: **voiters** (gen.), Gent 1236-1238.

Deze **i** wordt wel als resultaat van mouillering van de **l** in het cluster **ald/t, old/t** beschouwd, die naast de meer gebruikelijke **ou** (waarbij de **l** tot **u** gevocaliseerd was) in sommige gebieden (Vlaanderen en Limburg) **oi** opleverde (Van Loey II, 81). Van Loon 1986, 147-148 denkt aan uitspraak met stembandocclusief. Deze variant met **i** of **j** als tweede element komt nog in hedendaagse Oostvlaamse en Limburgse dialecten voor (Weijnen 1991, 144). Debrabandere 1980, 38, sluit zich voor genoemde hypocoristica bij Van Loey aan.

Omdat echter **oi**-spellingen significant vaker te vinden zijn in antroponymische afleidingen op -**în**, en bovendien bij **boudewijn** de vorm **bouden** opponeert met **boidin**, ligt de verklaring voor de hand, dat de vocaal van het suffix als umlautsfactor heeft gewerkt. Ofwel leidde hij rechtstreeks tot het ontstaan van **oi < ol** vóór dentaal, ofwel bewerkte hij ontronding van de in het Oudnederlands ontstane **ou < ol** vóór dentaal. Tavernier vindt **ou**-vormen vanaf eind 11e eeuw; de oudste vindplaats van **oi**, in **woitin**, is 1193. In dit geval lijkt **ou** vooraf te gaan aan **oi**, waarbij inderdaad het suffix een rol heeft gespeeld bij het ontstaan van **oi**.

Hoe het zij, zowel **boidin** als **woitin** zullen populaire namen zijn geweest, vooral in het gebied waar überhaupt veel afleidingen met -**în** voorkwamen: Oost-Vlaanderen. Voor zover af te leiden uit ons materiaal, hebben deze parallelle vormen ontwikkelingen ondergaan die ten dele weer verschilden.

boidin heeft naast zich **bouden**, minder vaak **boudin** en zeer zelden **boiden**. Mogelijk was hier de vocaal van het suffix verdoft en bleef de **umlaut** achterwege (**bouden**), ofwel er heeft voor het eerste element analogisch herstel plaatsgevonden (**boudin**). De kaart laat zien dat Oost-Vlaanderen bij deze voornaam het hoogste percentage **oi**-spellingen heeft; in deze fase dus niet Zeeland, dat door Schönfeld als **oi**-gebied wordt aangemerkt. In de **ou**-regio's overheersen de -**en**-uitgangen; men treft dus doorgaans **bouden** tegenover **boidin** aan, al is deze correspondentie niet altijd aanwezig. In alle regio's (behalve Brabant) komt **bouden** naast **boidin** voor, ook binnen eenzelfde document. Er worden dan doorgaans verschillende personen mee aangeduid. De varianten **bouden** en **boidin** hadden zich blijkbaar tot verschillende naast elkaar gebruikte voornamen ontwikkeld.

De umlautsvorm kon zich verder ontwikkelen tot **ei**, doordat het eerste element ontrondde: **beydin**, Dordrecht 1285-1286 en **beidin** Aardenburg 1290 (alsmede in een secundair document); in het westelijke ontrondingsgebied dus. Tenslotte vinden we ook de spellingen **eu** en **ue**, bijv. **buedin**, Dordrecht 1286 en **beudin**, Gent 1296, bij elkaar in 3 documenten, met ronding van **ei**. Deze varianten zijn bij **boud**- buiten de berekeningen gehouden, evenals die met enkel **o**, zoals **bodins**, Assenede 1299.

woitin (dat alleen maar voorkomt in Vlaanderen en 3 x in Dordrecht) is net als **boidin** het frequentst in Oost-Vlaanderen. De ontronding van **oi** tot **ei** is hier echter veel algemener geworden en is in West-Vlaanderen en Dordrecht zelfs de enige vorm; het doet zich als een uitgesproken kusttaalverschijnsel voor. **weit** is volgens Van der Schaar nu nog bekend in Zuid-Nederland.

Het is moeilijk de verschillen tussen deze parallelle gevallen te verklaren. Zoals te verwachten bij eigennamen, doorkruist de gewestelijke populariteit van een bepaalde naam soms eveneens gewestelijke algemene taalverschijnselen.

Literatuur

Debrabandere 1980; Roelandts 1989a; Van der Schaar 1983[13]; Tavernier-Vereecken 1968, 40-49, 185, 569.

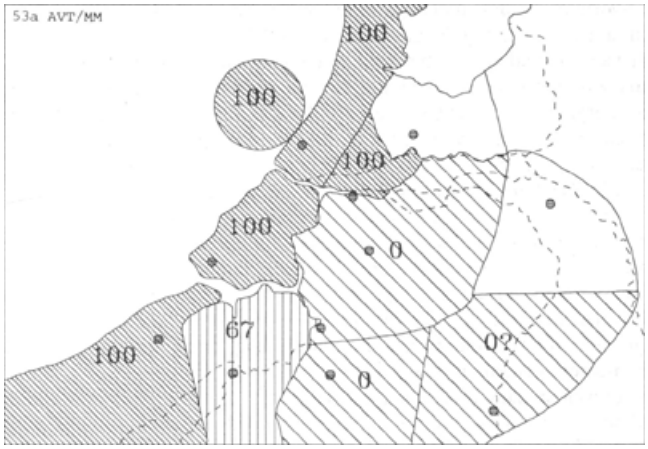

53a en b. CLAUS; vocaal.

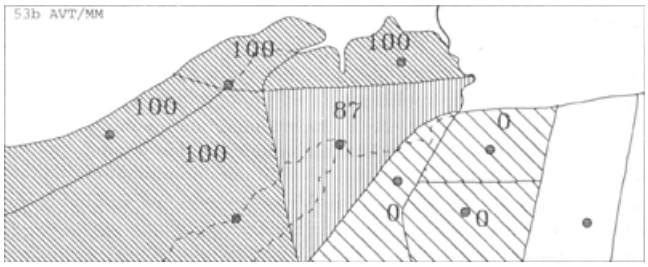

Oppositie: 1. **ai** (weergegeven percentages) 2. **au** (complementaire percentages) met de spellingvarianten **ai, ay, aei, aie** 2. **au, aeu**.

Commentaar

De naam **nicolaus** is gedurende de Middeleeuwen zeer populair geweest, vooral door de verering, sinds de 6e eeuw, van de heilige Nicolaas, bisschop van Myra (±350). De gelatiniseerde vorm **nicolaus** (de naam is van oorsprong Grieks) heeft vele verkortingen gekend. Het vocalisme van het hypocoristicon **claus** wordt behalve als **au**, ook als **ai** geschreven. Roelandts (1989b, 271-272) verklaart het ontstaan van deze varianten uit vormen met verschillende overgangsklanken na de **a**, die in het Middelnederlands als **ä** werd overgenomen: uit **nicoláus** ontstond (met overgangsklank **w**) **niclawes/niclauus**, en daaruit weer **claus** (met diftong **ou**); maar ook (met overgangsklank **j**) **niclais**, waaruit **claies** en **clais** voortkwamen. Deze **ai**-vormen zouden mogelijk mede onder Franse invloed zijn verspreid.

Een andere opvatting heeft Tavernier (1968, 155), die de **i** uitlegt als het produkt van ontronding van het tweede element van de diftong **au**; **clais** zou dan uit **claus** zijn ontstaan (waarbij het tweede element van de diftong een eerder palataal karakter zou hebben gekregen). De verbindingen die als **au** en **ai** geschreven worden kunnen als [ɑu] en [ɑI] worden opgevat, waarnaast sporadisch voorkomende spellingen als **aeu** (Mechelen, 1290 en latere documenten) en **aei** (Gent, 1270-1291) op de oudere lange vocaal wijzen.

Er is blijkens de kaart een vrij strikte scheiding tussen het **ai**- en **au**-gebied. Dit feit pleit al voor een interpretatie van **au** en **ai** als fonologische varianten i.p.v. als verschillende ontleningen. Wanneer immers van twee onafhankelijke verkortingsvormen sprake zou zijn, zou men een meer gelijkmatige verspreiding over de verschillende regio's verwachten.

Algemene (niet-geconditioneerde) ontronding, zoals we dan voor **claus** aan zouden moeten nemen, is een wijd verbreid verschijnsel geweest, waarvan nog relicten te vinden zijn in Brabant en langs de kust. De Kustmiddelnederlandse ontronding van **ü** tot **i** trad op bij aanwezigheid van een umlautsfactor, maar, analogiserend, ook zonder. De kaart van de **ai**-**au**-varianten vertoont gelijkenis met deze ontronding in woorden als **brug** en **dunken**, zoals te zien is op de 13-eeuwse kaarten (17-19), maar ook op de moderne (Van Loon 1986, p. 67). Het kaartbeeld bij **clais** is zelfs mooier en geslotener dan dat van de vergelijkbare soortnamen: de westelijke regio's hebben voor 100% **clais**, Brabant en ten dele Limburg **claus**. Het overgangsgebied wordt door het oosten van Oost-Vlaanderen gevormd waar de grens over Oudenaarde loopt, dat beide varianten kent (zie de

kaart van de zuidwestelijke subregio's). Mocht de ontrondingshypothese juist zijn, dan lijkt het erop dat de ontronding in de eigennamen veiliger was voor de tendens Ingweonismen te onderdrukken. Misschien ook speelt hier de grotere spontaniteit, die Kunze veronderstelt bij de spelling van eigennamen (Kunze 1980, 8, zie hoofdstuk 2) een rol. Uiteindelijk is deze populaire westelijke variant toch geweken voor **klaas** (de derde, hier niet gekarteerde vorm), en is er hooguit een enkel restant gebleven, bijv. de in Van der Schaar vermelde variant **Klaois** te Domburg.

In ons bestand treffen we behalve in Limburg al (zeer sporadisch) spellingen aan die op deze derde variant met **ä** teruggaan, de meeste in het **ai**-gebied: **niclase**, Dordrecht 1286, Damme 1286, **claes**, Erps 1294. Hier is het tweede element verdwenen in de fase dat het eerste element nog lang was. Vgl. het westmnl. **blâ < blâw** ('blauw'), waar de geronde consonant in auslaut kon wegvallen. Maar ook de vocaal van het fra. **Nicolas** kan van invloed **zijn** geweest. In het Limburgs dat in het *Goederenregister van Oudenbiezen* wordt geschreven, kunnen we deze **ā** ook veronderstellen: deze heeft dan de algemene Limburgse klankwijziging **ā >** ō doorgemaakt, zodat men tot **Clos**, met lengteteken **Cloes** of (eenmaal) **Clois**, komt (op de kaart zijn deze gevallen buiten beschouwing gebleven).

Opmerkelijk is bij de alternantie **ai**-**au** nog het verschil in gedrag tussen de volle naam **nicolaus** in verbinding met **sint** en de verkorting **clais**-**claus**, die alleen verwijst naar privé-personen: bij de onverkorte naam komt **ai**-spelling in veel mindere mate voor; in Vlaanderen zelfs nauwelijks. Deze namen hebben zich kennelijk onafhankelijk van elkaar verbreid, waarbij voor **nicolaus**, meestal gebruikt voor de heilige, geldt, dat de spelling van het Latijn van invloed kan zijn geweest (*VMNW* Conceptafl. 2, 150-151). De afwisseling **clais**-**nicolaus** binnen een aantal documenten is in elk geval opvallend. De onverkorte vorm is overigens in de tellingen buiten beschouwing gebleven.

Literatuur

Goossens 1980, 234; Van Loon 1986, 66-67 (kaart op p. 67); Roelandts 1989b; Van der Schaar 1983[13], 276-277; *VMNW* Conceptafl. 2, 150-151 en tabel in bijlage.

15. Sjwa.

De zgn. kleurloze vocaal is vaak het resultaat van verdoffing van andere vocalen ten gevolge van zwakke klemtoon, en kan met deze oorspronkelijke vocalen diatopisch distributieverschil vertonen. Aan de andere kant kan de **ə** als overgangsklank ingevoegd worden in bepaalde consonantclusters.

a. Voor het vocalische deel van de flexie-uitgangen is **e**-spelling in het Middelnederlands gewoon, en wordt als representant van etymologisch verschillende vocalen als **ə** geïnterpreteerd. Soms spelt men, vooral in de zuidelijke gewesten, een **a**, bijv. **hera**, Brugge 1291-1300; **borsa**, **sona**, Mechelen 1292, **reddar**(**liken**), Voorne 1280, mogelijk op te vatten als een open **ə**. Voor de meer gesloten, **i**-achtige ə die voor latere fasen voor de noordelijke gewesten aangenomen wordt (zie Van Bree 1977), vinden we sporadisch aanwijzingen; niet

echter in de flexieuitgangen, maar in andere elementen waar men **ə** verwacht. Bijv. **Abicwoude** (de plaatsnaam **Abcoude**), in de 13e eeuw meestal gespeld **Abekwoude**, met als eerste element de gen. van de persoonsnaam **Abbako**, Hgk 1298. In een andere naam wordt zelfs **ij** gespeld: **gherijt**, Naaldwijk 1299, naast **gheret**, Haastrecht 1289. De oorspronkelijk a van deze persoonsnaam (**< ger**-**hard**) is in de Hollandse vindplaatsen soms, maar in de zuidelijke vindplaatsen altijd behouden: **gherads** (gen.), Gent 1280. Een als **i** gespelde **ə** is misschien ook aanwezig in **twalif**-, Hgk 1291; zie ook kaart 64.

b. In suffixen handhaafde de vocaalklank zich langer, waarschijnlijk in samenhang met het accent. Zo is de oorspronkelijke vocaal, zij het soms verkort, behouden in -**dom** (zie hiervoor kaart 40). **In -heid** zijn er wijzigingen in verbogen vormen van afleidingen met dit suffix (zie kaarten 49-50). Zie verder -**nis**, kaart 7, -**schap**, kaart 3, -**tocht**, kaart 14, -**ling** kaart 12. In de suffixen -**ig, -tig, -ijn en -kijn** wordt in bepaalde gebieden zo systematisch een **e** geschreven, dat men aan kan nemen dat de oorspronkelijke vocalen er tot a waren geworden. Dit is ook, zij het minder overtuigend, het geval bij -**lijk**. In het algemeen heeft uiteindelijk vooral het zuidwesten de klankkleur in de zwakbetoonde syllabe behouden (Weijnen 1991, 105-108). Zie: -IG kaart 54a en b en tabel 54, -**TIG** kaart 55a en b en tabel 55, -IJN (in stoffelijke bijv. nw.) kaart/tabel 56, -KIJN-I (in soortnamen) kaart/tabel 57, -KIJN-II (in eigennamen) kaart/tabel 58, EIGEN-II (suffix -**ijn**) kaart/tabel 59; -LIJK-I (in geflecteerde woorden) kaart/tabel 60, -LIJK-II (in ongeflecteerde woorden) kaart/tabel 61.

c. De uit verschillende vocalen ontstane **ə** kon in onbeklemtoonde positie gesyncopeerd worden (**hoofd**:**hoved**). Zie: **HEEFT** kaart 62a en b en tabel 62, HOOFD kaart/tabel 63, TWAALF kaart/tabel 64.

d. In ons materiaal wordt ook de svarabhaktivocaal veelvuldig aangetroffen. Deze **ə** die geïnsereerd werd in bepaalde consonantclusters komt in alle regio's voor. Zie de overzichten van de korte vocalen a en e.

Aantekeningen

d. Stroop (1988, 66-67) concludeert dat het domein van de sjwa-epentheseregel in het Middelnederlands groter was dan in het moderne Nederlands, en niet beperkt was tot tautosyllabische consonantclusters. Een aantal 13e-eeuwse vindplaatsen zoals bijv. **arebeit** bevestigt dit inderdaad. Echter, er zijn ook teksten waar een vrij systematische afwisseling is waar te nemen tussen eensyllabige woorden met svarabhaktivocaal en meersyllabe zonder, zoals bijv. **arem**:**arme** in Maerlants *Der Naturen Bloeme* en in een aantal ambtelijke documenten **stereft**:**sterven**. Dit lijkt toch op een aanzet tot beperking van het domein van de epentheseregel.

Literatuur

Van Bree 1975; Van Bree 1977, 118-121; Van Helten 1887, 120-129; Jacobs 1911, 222-233; Van Loey II, 82-86; Stroop 1988; Gysseling 1960, 35; Weijnen 1991, 105-108, 110.

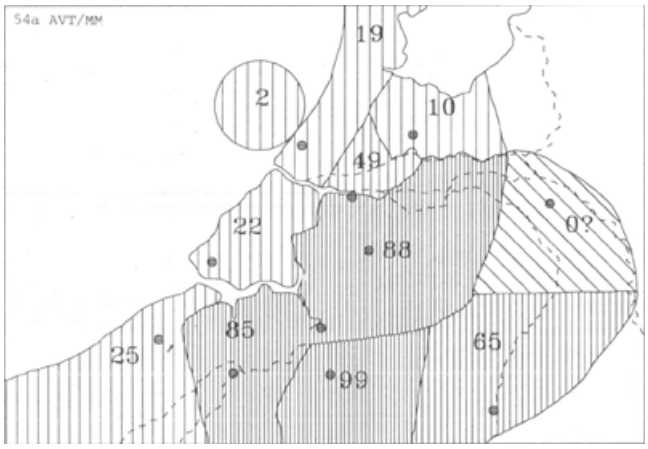

54a en b. -IG (suffix); vocaal.

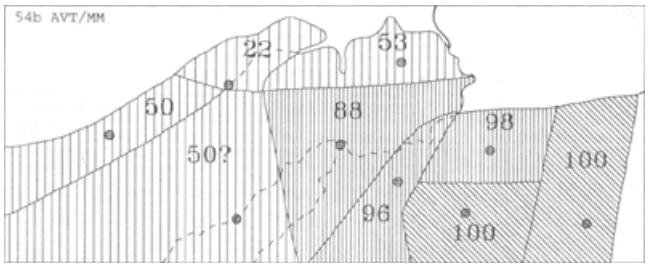

Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **e** en 2. **i, ie, ij**.

Commentaar (54 en 55)

Het suffix nnl. -**ig**, ter vorming van adjectieven, bevat ide. -**k**-, wgm. -g- (Schönfeld 205). Het is onzeker op welke vocaal de Nederlandse variant van dit achtervoegsel teruggaat; voor de 13e eeuw gaan we uit van **i** [I]. Deze vocaal toont in elk geval een ontwikkeling vergelijkbaar met die van -**tig** < germ. ***tiguz** (plur. ***tigiz**, naast. got. **tigjus**), waarin **i** klankwettig is. Dit suffix functioneert ter aanduiding van het tiental bij telwoorden: **dertig, zestig**, en analoog ook **hondertig** en **duizentig**.

Verbogen en onverbogen vormen zijn op de kaart samengenomen: bijna steeds treffen we (binnen documenten en binnen regio's) in beide gevallen dezelfde spelling aan voor de vocaal: -(**t**)**ig** naast -(**t**)**ige**; -(**t**)**eg** naast -(**t**)**ege**.

In deze suffixen is de verzwakking van de vocaal in zwak of niet-geaccentueerde syllabe aan de orde. De oorspronkelijke **i** werd in deze omgeving tot ə. Het

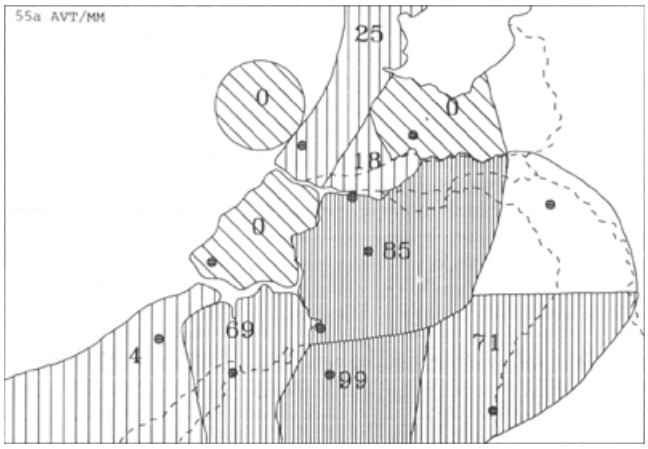

55a en b. -TIG (suffix); vocaal.

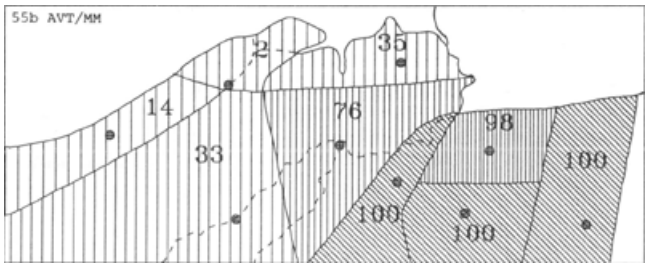

Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **e** en 2. **i, ie, ij**. Zowel verbogen als onverbogen vormen zijn onderzocht.

is de vraag of de schrijfwijze met **i** die in de meeste gewesten gewoon is nog een klankwaarde [I], dan wel een [ɪ]-achtige sjwa representeert.

Voor het eerste pleiten (zij het zeer sporadisch en alleen bij -**ig** voorkomende) spellingen van de lange vocaal (**heylieghe**, Dordrecht 1286; **sculdijch**, Hoeke 1294), waar **i** tot **î** gerekt zou zijn vóór gutturaal. Verder is er, eveneens bij -**ig**, in slechts enkele documenten, afwisseling van **i**-spelling in gesloten en **e**-spelling in open syllabe, bijv. **sculdich**:**heleghen** (Damme 1286). Deze afwisseling kan wijzen op een klankwettige relatie tussen **i** in gesloten, en **ē** bij rekking in open syllabe. Het is echter ook mogelijk de tweede **<e>** in **heleghen** als ə te interpreteren: resultaat van verder accentverlies in de voorlaatste syllabe.

Anderzijds wijzen syncopevormen als **seles < 's heiliges** en **menewarf <**

menigwarf, Brugge 1282 en 1281 (die in de tellingen buiten beschouwing zijn gebleven) op ingeburgerde **ə**-vormen ook in die **i**-regio's. Onmiskenbaar op een sjwa, en wel een open, [ɑ]-achtige realisatie ervan, wijst -**tach** (**dusentach** en **negentach**, Zuid-Brabant 1293), voorkomend in een gebied waar **e**-spellingen gewoon zijn, en waarin ook spellingen van het suffix -**lijk** met **a** voorkomen. (Het voorbeeld van een spelling met **u**: **wonanuch**, Brugge 1280 is wat moeilijk te plaatsen en Gysseling emendeert dan ook in **wonachtich**). Gezien de consequente spelwijze bij de meeste scribenten kunnen we er wel van uitgaan dat **i** inderdaad voor [I] of een gesloten swja, en **e** voor een meer open sjwa staat, en dus op een fonetische werkelijkheid berust.

In elk geval is er een overduidelijke geografische distributie van de variatie **i**:**e**. In Brabant wordt algemeen **e** gespeld; de bovengenoemde -**tach** bevestigt dat er van een sjwa sprake is. Als we ervan uitgaan dat ontkleuring vanuit Brabant heeft plaatsgevonden, kunnen we zien, dat ze in -**ig** verder was voortgeschreden dan in -**tig**. De enige **i**-spellingen zowel bij -**ig** als -**tig** in Brabant komen uit een relatief oud document: Grimbergen 1275-1276. De kaart stemt overeen met die van **e**-spellingen in de suffixen -(**k**)**ijn** en -**lijk**; zie de kaarten 56-61.

Vergelijken we dit beeld met de huidige spreiding van palatale, naar [I] neigende sjwa (Holland, Utrecht, Zeeland): velaire, [ɑ]-achtige sjwa (Vlaanderen, Brabant, Limburg), zoals beschreven in Van Bree 1975, dan is er een grote mate van overeenstemming, behalve wat betreft West-Vlaanderen. Genoemd artikel heeft echter betrekking op de synchrone sjwa van diverse oorsprong, waardoor een vergelijking niet helemaal op z'n plaats is. En in het specifieke geval van het suffix -**ig** sluit de 13e-eeuwse **i**-spelling in West-Vlaanderen aan bij de **i**- of **ie**- uitspraak in Frans- en een gedeelte van West-Vlaanderen (Weijnen 1991, 110; *WVD, Inleiding* 82, kaart 31).

Voor de variatie **duizend**:**duizentig**: zie kaart 139.

Literatuur

Van Bree 1975; Franck-VW-VH 272, 696; Van Helten 1886, 121-122; Kluge 1967, 884; Van Loey II, 82-84; Schönfeld 115, 155, 205; Weijnen 1991, 110; *WVD, Inleiding* 82, kaart 31.

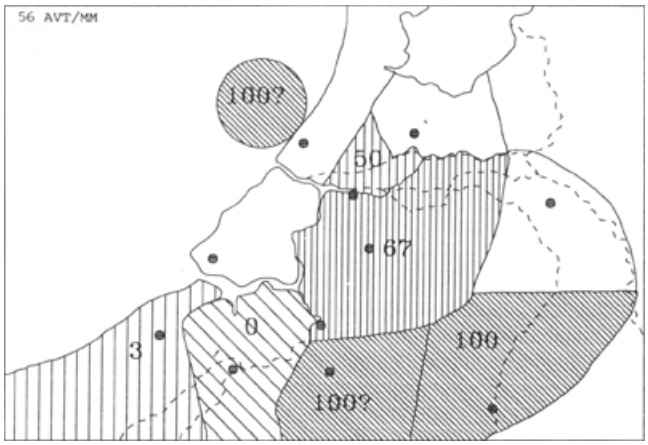

56. -IJN (suffix ter vorming van bijv. nw. bij stof- en diernamen); vocaal.
Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** 2. **i, ii, ij** (de laatste twee komen uitsluitend voor in gesloten syllabe).

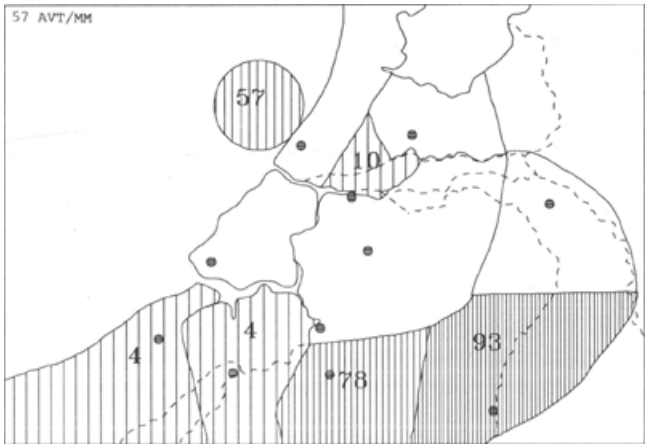

57. -KIJN-I (diminutiefsuffix in soortnamen); vocaal.
Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** 2. **i, ii, ij** (de laatste twee komen uitsluitend voor in gesloten syllabe).

58. -KIJN-II (diminutiefsuffix in eigennamen); vocaal.
Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** 2. **i, ii, ij** (de laatste twee komen uitsluitend voor in gesloten syllabe).

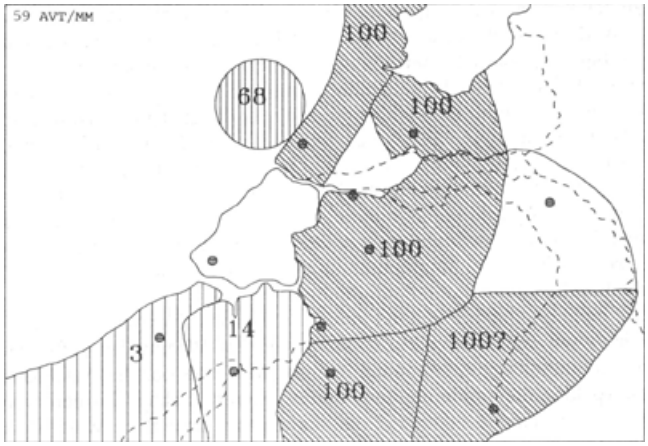

59. EIGEN-II (suffix) (bijv. en zelfst. nw.); vocaal.
Oppositie: 1. **ə, e** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **e** 2. **i, ii, ij** (de laatste twee komen uitsluitend voor in gesloten syllabe).

Voor deze 4 kaarten zijn geflecteerde en niet-geflecteerde vormen onderzocht.

Commentaar (56-59)

Adjectieven bij stof- en diernamen werden in het Germaans gevormd door het suffix -**îna**-, mnl. -**ijn**; voorbeelden uit ons materiaal zijn: **selueriin**, **pladin** ('ahornhouten') ende **goudin** (nl. vaatwerk), Brugge 1277; **scapine** velle, Gent 1280. Dit suffix was ook in andere categorieën produktief en vormde o.a. adjectieven met moralistische betekenis, bijv. **heidijn**, **kerstijn** (Maerlants *Rijmbijbel*), gesubstantiveerd in nnl. **heiden** en **christen**.

Identiek aan dit achtervoegsel is het germ. diminutiefsuffix -**îna**-, mnl. -**ijn**, in het 13e-eeuws Nederlands nog (gewestelijk) frequent voorkomend bij persoonsnamen, bijv. **lammin** vter burch, Brugge 1281; **lotijn** de cousmacre, Gent kort voor 1270; zie ook het commentaar bij de kaarten 51 en 52, BOUDEN en WOITIN. (Dit -**ijn** in verkleinwoorden is wegens de beperkte spreiding niet in kaart gebracht, behoudens op de bovengenoemde kaarten). Het suffix werd tevens gebruikt voor de benaming van het jonge dier; een 13e-eeuws voorbeeld hiervan, in de functie van toenaam, is: mariin **kiekiins** (gen.), Gent kort voor 1270; vgl. nnl. **kuiken**. Uiteindelijk is dit suffix in deze vorm improduktief geworden ten gunste van *-**ikîn**, een samensmelting van -**k**- (oorspronkelijk eveneens diminitiefsuffix) en het hiervoorgenoemde -**în**-. In het 13e-eeuws komt dit al frequent voor zowel bij eigennamen als soortnamen: **Willekin**, Hgk 1290; **spanekijn** 'spaantje', Dordrecht 1284-1285.

We vinden bij -**ijn** in gesloten syllabe een enkele keer de spellingen **ii** of **ij**. De enkele **i**-grafie in gesloten syllabe kunnen we als [i] interpreteren gezien ook de **i** in verbogen vormen (**iserine**), maar mogelijk staat ze ook voor een enigszins gereduceerde, [I]-achtige klank; een voorbeeld van een verbogen vorm waar verdubbeld consonantteken op korte vocaal duidt, is: conin **wamminne** voederse (acc.) 'konijnebuiken voering', Brugge ca. 1300.

Uiteindelijk is in al deze gevallen de vocaal van het element -**în**- ten gevolge van accentverlies verdoft tot **ə**, op zeer beperkte regionale relicten na, zoals **ie** in stoffelijke bijv. nw. in het zuiden van het grensgebied tussen Oost- en West-Vlaanderen; Weijnen 1991, 107). Spellingen met **e** als weergave van de ontkleurde vocaal vinden we al volop in het Vroegmiddelnederlands: **tinnen**, Dordrecht 1285; **Gysken**, Oudenaarde 1282. Hier is een duidelijk geografisch distributiepatroon te zien: **e**-spellingen komen voor in Holland (naast **i**), ze zijn algemeen in Brabant en Limburg, en ontbreken vrijwel geheel in Vlaanderen, zoals de kaarten van resp. de bijv. nw. op -**ijn** en de persoonsnamen en soortnamen op -**kijn** laten zien. Het *Glossarium Bernense* (Oostbrabants-Westlimburgs) sluit bij ons kaartbeeld aan met **golden, erden**; **kiken**; de Maerlant-handschriften vertonen voor bijna 100% de verwachte **i**-spelling.

Het is mogelijk dat het behoud van de oorspronkelijke vocaal in de spelling een gevolg is van andere accentverhoudingen in het Vlaams; het suffix zou daar dan een sterk nevenaccent behouden hebben. Men zou ook het vasthouden aan een oude spelling als verklaring aan kunnen voeren. Echter, bij een woord als **teken**, met waarschijnlijk etymologische -**en**-uitgang, komen in West-Vlaanderen nauwelijks **i**-spellingen voor. Dus ofwel men spelde een duidelijk verschil in klankwaarde (**goudin** met [i] of [I], **teken** met [ə]), ofwel men hield, bij gelijke klankwaarde, vast aan de spelling van de oorspronkelijk verschillende vocalen. De eerste mogelijkheid lijkt aannemelijker.

De kaart laat zien dat het verzwakken van **î** tot **ə** in het behandelde suffix in

het Vroegmiddelnederlands goed op gang is, en zich vanuit Zuid-Brabant noordwaarts verspreidt. Vergelijking van de twee kaarten van -**kijn** leert, dat eigennamen de **î**, althans in de spelling, iets langer behouden hebben dan de soortnamen. Op de ontkleuring van de vocaal volgt in het Nederlands het verlies van de slot-**n**. De eerste vindplaats (en de enige in het 13e-eeuwse ambtelijke materiaal) is zoals te verwachten Brabants: **straetke**, Mechelen 1289. Ten opzichte van het kaartbeeld van -IG en -TIG is het opvallend, dat ook Oost-Vlaanderen nog de oorspronkelijke vocaal spelt.

Aan deze reeks is de kaart van **eigen** (bijv. en zelfst. nw.) toegevoegd, **eigen** is een deverbale afleiding en bevat het suffix germ. -**ina**, -**ana**-; vgl. got. **aigin**, osa. **êgan**. Klankwettig zou men in het Vroegmiddelnederlands voor de vocaal de spelling **e** verwachten; de korte vocalen in zwak geaccentueerde syllaben waren immers al in het onl. ontkleurd; vgl. ook de verleden deelwoorden (als **gedwegen**), waarin de (vermoedelijke) suffixvocaal **i** tot **ə** is geworden. We zien bij het suffix van **eigen** echter een spellingbeeld dat overeenkomt met dat van de op -**în**- gebaseerde suffixen: het meerendeel van de vindplaatsen heeft **i** of **ij**, terwijl in Holland, Brabant en Limburg **e** geschreven wordt; in Ter Doest 1 x **egginnen**, waarbij **<**i**>** mogelijk [I] representeert. Deze overeenkomst met de kaarten van de -(**k**)**ijn**-suffixen doet vermoeden, dat **eigen** in ons taalgebied (secundair) met het -**în**-suffix is gevormd, analoog aan andere adjectieven. Het verschil met **teken**, dat maar zelden **i**-spelling in het suffix heeft, bevestigt deze aanname. Dit moet dan in een vroeg stadium zijn gebeurd: blijkens de kaart waarin de afwisseling **ê**:**ei <** wgm. **ai** aan de orde is, heeft de suffixvocaal wel degelijk als umlautsfactor gewerkt, resulterend in een stamvocaal **ei** in de meeste gewesten, behalve in Vlaanderen, waar de **ai** tot **ê** was geworden, zoals in meer woorden met umlautsfactor.

Ook w.betr. **eigen** passen *Bernense* en Maerlant in het beeld met **eigen** resp. **eigin, eigijn**.

Literatuur

Franck-VW-VH, 151 (**eigen**); Kluge 1886, 28-30; 85; Van Loey II, 56-57, 83; Schönfeld 115, 159, 203, 225-226; Weijnen 1991, 107.

60. -LIJK-I (suffix; geflecteerde vormen); vocaal.
Oppositie: 1. **e, ē, ə** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten van het suffix: 1. -**leke**, -**lecke** 2. -**like**, -**licke**, -**liccke**.

61. -LLJK-II (suffix, ongeflecteerde vormen); vocaal.
Oppositie: 1. **e, ē, ə** (weergegeven percentages) 2. **i, î** (complementaire percentages) met de spellingvarianten van het suffix: 1. -**lec**, -**leec**, -**leic** 2. -**lic**, -**liic**, -**lijc**, -**liec**.

Commentaar (60 en 61)

-**lijk** is produktief bij de vorming van bijv. nw. en bijw. Op de kaart zijn niet meegerekend de onbepaalde voornaamwoorden met het element -**lijk** (zoals **elkerlijk**, **manlijk**), hoewel het etymologisch identiek is met het behandelde achtervoegsel. In deze pronomina wordt bijna altijd de lange vocaal gespeld, zodat men aan kan nemen, dat ofwel de samenstelling nog doorzichtig was voor de taalgebruiker, ofwel het accent zodanig was dat de volle vocaal zich langer kon handhaven. Vanzelfsprekend is de categorie voornaamwoorden buiten beschouwing gelaten, waarbij ditzelfde suffix al veel vroeger was verdwenen, zoals **zulk** < *__swa__-__lîk__-.

Door accentverlies en analogievormingen hadden verschillende klankontwikkelingen plaats, die leidden tot een tamelijk chaotisch spellingbeeld, ook verschillend in verbogen en onverbogen vormen. In een schema van vormen uit Van Loey en *CG-I*:

	***ongeflecteerd*:**			***geflecteerd*:**	
	klank	**spelling**		**klank**	**spelling**
oorspronkelijke	[ɪ]	-**lijc**, -**liic**		[ɪ]	-**like**
vocaal		-**liec**			-**liike**, -**lijke**
		-**lic**			-**lieke**
verkort	[l]	-**lic**		[l]	-**licke**, -**liccke**
mogelijk ook tot	[ɛ]	-**lec**		[ɛ]	-**lecke**
			gerekt	[e]	-**leke**
analoog aan	[e]	-**leec**, **lec**			
geflecteerde vorm		-**leic**			
verdoft	[ə]	-**lec**		[ə]	-**lecke**
					-**leke** (?)
opening van sjwa	[ɑ]	-**lac**	gerekt	[a]	-**lake**
analoog aan geflecteerde vorm	[a]	-**laec**			

Het is duidelijk dat sommige spellingen polyinterpretabel zijn. Voor de kaart hebben we een grove indeling gemaakt in **i**- t.o. **e**-spellingen, waarbij de laatste als **ə**

rechtstreeks, en als **ē** via de verkorte vorm met **i** het gevolg zijn van reductie van de oorspronkelijke vocaal. De bijzonderheden worden afzonderlijk besproken.

Doordat -**lijk** al vroeg als suffix functioneerde, en de vocaal door klemtoonverlies aan reductie onderhevig was, kon een korte vocaal **i** ontstaan die vervolgens verdere wijzigingen onderging, i.c. rekking in open syllabe. De spelling -**lec** kan deze gerekte vocaal representeren en hoeft dus niet noodzakelijk op een sjwa te wijzen. Door de ouderdom van de ontkleuring is de geografische verdeling van deze variatie **î/i**:**ē/ə** niet zo duidelijk als die in andere suffixen met **i** en **î** (zie -**ig**, -**ijn** e.a., kaarten 54-59).

Duidelijk is wel dat -**leke**, met uit **i** gerekte **ē**, Oostvlaams en vooral Brabants is. Deze **ē** was ook in de ongeflecteerde vormen binnengedrongen en we vinden ondubbelzinnig daarop wijzende spellingen met **<ee>** inderdaad in Oost-

Vlaanderen en Zuid-Brabant naast tweemaal zoveel spellingen met **<e>**. In zover distributie van **<e>** -spellingen (hetzij staand voor [e], hetzij voor [ɛ] of [ə]), wijst op Brabant als centrum van klankverkorting of -verlies in zwak geaccentueerde syllaben, sluit het kaartbeeld goed aan bij de eerder genoemde kaarten (-ig etc.) die een reductie van **i** en **î** tot sjwa ook vooral in Zuidbrabant laten zien. Ook het *Glossarium Bernense* heeft consequent -**lec** in adjectieven.

In de overige gebieden, en wat de ongeflecteerde vorm betreft ook in Brabant, zijn spellingen met **i** het meest gebruikelijk. Een opvallende uitzondering is Dordrecht met overheersend -**leec**, bijna steeds in het woord **kenleec** in de formule van de notificatio; een geïmporteerde kanselarijgewoonte? Verkorting tot [l], gespeld -**licke**, vinden we, behalve in Holland, overal zeer incidenteel, maar in Ter Doest in alle documenten; soms zelfs nadrukkelijk als -**liccke** geschreven. De ongeflecteerde vorm is hier steeds -**lic**, maar elders staat -**lic** naast -**like**, zodat interpretatie als [i] ook niet uitgesloten mag worden. Het feit dat het aantal **<e>**-spellingen in verbogen vormen relatief frequenter is dan dat in onverbogen vormen geeft aan dat -**leke** en -**lic** vaak tegenhangers vormen.

De spelling van **î** als **<ie>** komt zeer incidenteel in West-Vlaanderen, Holland en Zuid-Brabant voor. **<ei>** voor gerekte **e** is in het algemeen niet ongewoon in Westvlaanderen; -**leic** vinden we alleen in Brugge, naast -**leec** en -**leke**, alle verre in de minderheid tegenover -**lic** en **like**.

Tenslotte, **<a>** is beperkt tot Antwerpen en Breda. De door Van Loey gesignaleerde vorm -**laec** komt in ons materiaal niet voor. Deze ‘open sjwa’ wijst eveneens op een vroeg ingeburgerde ontkleuring. Merkwaardigerwijs is de **a**-spelling in -**lijk** niet in West- en Noord-Oost-Vlaanderen aan te treffen (zie overzicht **ə**).

Voor de tegenwoordige toestand vermeldt Weijnen 1991, 107 behoud van de oorspronkelijke vocaal in Antwerpen en Oost-Vlaanderen.

Literatuur

Glossarium Bernense 96-97; Jacobs 1911, 224-226; *KA* p. 92, kaart 129 (alleen geflecteerde vormen); Van Loey II, 58-59, 82; Franck-VW-VH, 271 en 388; Schönfeld 198-200; Weijnen 1991, 107.

62a en b. HEEFT (3e pers. enkv. pres. ind. van **hebben**); syncope **e** in uitgang.

Oppositie: 1. **heeft** (weergegeven percentages) 2. **hevet** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **heeft**, **heift**, **heft** 2. **hevet**; voor de slot-**t** ook wel -**d**.

Commentaar

De **ə** in de uitgang van de 3e persoon enkelvoud presens indicatief, mnl. -**et**, is in het Middelnederlands aan het verdwijnen. Mede afhankelijk van de voorafgaande consonant, verschijnt de uitgang als -**et** of - **t**. Zo zijn het vooral werkwoorden waarvan de stam op **g** of **v** eindigt, die de volle vorm het langst bewaard hebben; deze observatie van Van Loey (I, 57, m. betr. t. het Oostmiddelnederlands) wordt ook voor het westen bevestigd door Berteloot in zijn onderzoek naar dit verschijnsel in enkele Maerlant-handschriften (Berteloot 1990a).

De 3e persoon enkv. van **hebben** is wegens de frequentie in onze teksten geschikt om de geografische distributie van de **ə**-syncope te onderzoeken. De hoogste percentages -**e**-syncope vinden we in Oost-Vlaanderen, Zuid-Brabant en Limburg.

Bij het Duits aansluitende varianten zonder **f** (**hait**, Heinsberg 1286, **haet** en **hat**, **het** Oudenbiezen resp. hand C en 2 x hand D) zijn niet geteld, evenmin als **hief** en **hiuet** die we in Asse, 1299, vinden (naast **heuet** in hetzelfde document).

De enkele **e**-spelling in syncope-vormen (**heft**) is niet als zodanig gekarteerd. Deze vertoont in de zuidelijke regio's toenemende frequentie in oostelijke richting, en kan op verkorting van de vocaal wijzen. Zie hiervoor tabel 91a en het commentaar bij de kaarten 90-96, over de spelling van lange vocalen.

Literatuur

Van Loey I, 57; Berteloot 1990a.

63. HOOFD; syncope e in slotsyllabe.
Oppositie: 1. **hoofd** (weergegeven percentages) 2. **hoved** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **hoeft**, **hoet** 2. **hovet** en varianten met eind-**d**.

Commentaar

Syncope van **ə** (verdoft uit wgm. **i** of **u**) in de onbetoonde slotsyllabe van **hoved** is in het 13e-eeuws in volle gang; we vinden het verschijnsel al in een van de oudste documenten (Gent 1236): **hofden** (plur.). De kaart laat zien dat het Oostvlaams verhoudingsgewijs nog de meeste ongesyncopeerde vormen heeft, maar ook daar overwegen de gesyncopeerde. De hogere ouderdom van het Oostvlaamse bestand speelt bij het relatief hoge percentage ongesyncopeerde vormen daar een rol. Ter vergelijking: bij **heeft** is juist West-Vlaanderen conservatiever.

Nu wordt het beeld bij **hoofd** beïnvloed door het relatief hoge percentage **e**-syncope in samenstellingen als **vorhoefde** Gent, 1266-67; **hoeftstoele**, Dordrecht 1290. Bij **e**-syncope heeft kennelijk de metrische factor een rol gespeeld. De

syncope-percentages voor simplex en samenstelling zijn in de ambtelijke teksten resp. 62 en 86. Voor uiteenlopender verschillen kunnen we terecht in de Maerlantteksten; het extreemst is *Der Naturen Bloeme* (Detmoldse handschrift): 6% van het enkelvoudige **hoofd** heeft syncope en 56 % van de samenstellingen; bij hand B van de *Rijmbijbel* zijn de percentages resp. 44 en 62. Het hoge percentage gesyncopeerde vormen, bijv. in West-Vlaanderen, houdt dus mede verband met het feit dat **hoofd** in ons materiaal vaak in samenstellingen voorkomt (even vaak als in het simplex).

De overgang **hoved**-**hoofd** is na de overgang -**ft>**-**cht** te dateren, zodat spellingen met -**cht** ontbreken.

Assimilatie van -**ft** tot -**t** (**hoot**) vindt nauwelijks plaats, waarschijnlijk ook wegens het feit dat de syncope betrekkelijk jong is; er zijn enkele attestaties bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in Dordrecht; niet in Vlaanderen waar daartegenover **helt < helft** frequent is. Zie ook Stroop 1969. Gewoner is het verdwijnen van de slot-**t** in samenstellingen: **hoefmans**, Dordrecht 1285; **hoefstoel**, Gent 1253. In het secundaire materiaal treffen we een verdergaande assimilatie aan in een afschrift van de Hollandse grafelijke kanselarij van 1299: **hoestel** ‘hoofdstoel’.

Literatuur

Franck-VW-VH, 259; Schönfeld, 99; Stroop 1969.

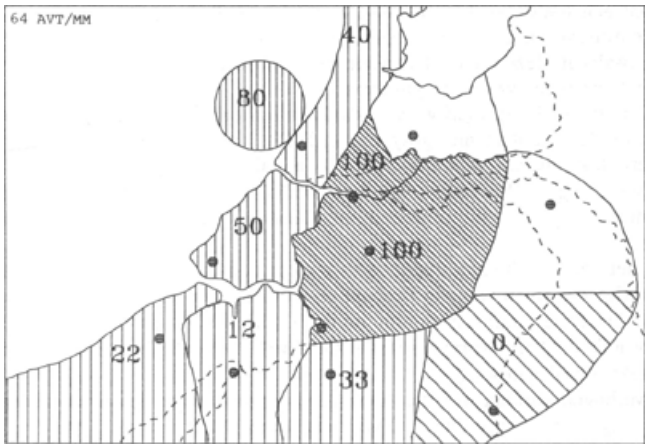

64. TWAALF; syncope vocaal tweede syllabe.
Oppositie 1. **twaalf** (weergegeven percentages) 2. **twalef** (complementaire percentages) met de spellingvarianten voor de laatste syllabe: 1. -**lf**, -**lue**-, -**l** 2. -**lef**, -**leue**-, -**lif**. Ook het rangtelwoord is meegeteld.

Commentaar

twaalf is oorspronkelijk een samenstelling, waarvan het tweede lid de vocaal **i** bevatte: germ. ***twa**-**li**□**a**-; vgl. got. **twalif**. In een deel van onze teksten is de vocaal van de tweede syllabe gesyncopeerd. De kaart geeft een duidelijk beeld van de spreiding van de syncope: die is vooral in de noordelijke regio's ingeburgerd (Holland, Zeeland, Noord-Brabant); zij komt in de andere gewesten wel voor, maar in mindere mate. De kaart wijkt hierin opvallend af van die van de **ə**-syncope in **heeft**.

De oorspronkelijke vocaal van het tweede element is bepalend geweest voor die van het eerst element: de (oorspronkelijk korte) **a** daarin werd door **i**-umlaut tot **e**. Ingeval van verdoffing (zie tabel 24a en *KA* p. 72) en eventueel vervolgens syncope (Franck-VW-VH, Suppl. 173) van de vocaal van het tweede element bleef umlaut achterwege en handhaafde de **a** zich; het is ook mogelijk dat het umlautsprodukt **ä** zich onder de rondende invloed van **l** weer bij **a** aansloot (*VMNW* Conceptafl. 2, 240). Zowel **a** als **e** konden in open syllabe rekking ondergaan. Tenslotte kon zich in het cluster -**lf/v** een svarabhaktivocaal ontwikkelen.

Een samenhang tussen ontkleuring en/of syncope van **ə** en behoud van de oorspronkelijke vocaal is minder duidelijk.

In West-Holland en Oost-Holland gaan het optreden van **a** en syncope van **ə** vaak samen. Bij de Hollandse grafelijke kanselarij wordt het beeld sterk bepaald door één scribent die de meeste attestaties levert, en steeds **tvelf** schrijft; andere kanselarijklerken schrijven voor het merendeel **a**. Deze passen dus in het algemene Hollandse beeld. Men zou kunnen concluderen, dat hier een al zeer vroeg verdofte **i** ook vroeg gesyncopeerd werd, wat wijst op een sterk centraliserend accent. Nu is er eveneens in West-Holland, resp. Hollandse grafelijke kanselarij tweemaal een geval van **i** in de tweede syllabe opgetekend (**tualif**, West-Holland 1292; **tualifhondert**, Hgk 1291). Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze **i**, net als de **e** in **twalef** in deze regio, staat voor een svarabhaktivocaal. (Voor **i**-spelling van **ə**, zie het overzicht van deze paragraaf).

Elders in het kustgebied waar **a**-vormen de overhand hebben, wordt de vocaal van het tweede element niet gesyncopeerd. Dat op zo grote schaal **ə**-insertie zou optreden, lijkt weinig waarschijnlijk; de **ə** zal hier de oorspronkelijke vocaal vertegenwoordigen. We vinden het type **twalef** vooral in Oost-Vlaanderen (waar alle vindplaatsen van dit telwoord uit Gent of noordelijker gelegen plaatsen komen).

In het westen komen naast **a**-varianten behalve in Dordrecht steeds de klankwettige **e**-vormen voor; in Brabant en Limburg zijn dat de enige opgetekende vormen. De twee vindplaatsen van **twellef** (Brugge 1293 en West-Holland 1268) zullen vanuit de korte vorm ontstaan zijn (**twelf > twellef**); ook hier is dus een svarabhaktivocaal aanwezig.

In verbogen vormen wordt **ə** soms gesyncopeerd, waar een eveneens toonloze vocaal volgt: **tueeluepenninge**, Oost-Vlaanderen 1277; zo ook Maldegem met **tueeluesten**, naast (in een ander document) **tuelef**. Daartegenover staan **twelefsten**, Brugge 1295; zo ook in Gent en Tongeren. Er zijn echter te weinig vindplaatsen om een conclusie te trekken over een eventueel verschil in accentverhoudingen in meersyllabige woorden met drie opeenvolgende zwakbetoonde lettergrepen, en daardoor over het accent in de tweede syllabe van **twaalf**.

Voor een zeer zwakke klemtoon pleit wel het verschijnsel, dat bij proclise van **twalef** aan woorden die met een labiaal beginnen, mèt de slotmedeklinker ook de toonloze vocaal verdwijnt: **twel peneghen**, Brugge 1299.

Literatuur

Heeroma 1939, 205 e.v.; kaart p. 207; *KA* p. 72, kaart 81; Schönfeld 153, 259; *VMNW* Conceptafl. 2, 239-241.

16. Consonanten: b

a. **b** kan door assimilatie verloren zijn gegaan in het cluster **mb**, met als resultaat een geminaat (**omme**:**ombe**). Zie: **om**, tabel 64a. De oorspronkelijke vorm blijkt het langst bewaard in het centrale zuiden en oosten.

b. **b** wordt omgekeerd soms ingevoegd bij intervocalische **mm** (**immer**:**imber**). Zie: (**n**)**immer**, tabel 64b. De niet-etymologische **b** in dit woord zou op hypercorrectie kunnen berusten, gezien het feit dat zij juist aangetroffen wordt in het gebied waar **omme** en **ombe** naast elkaar voorkomen, t.w. Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant. Men kan ook overeenkomst en verband zien met een ander geval van segmentering, de eveneens voornamelijk Zuidbrabantse epenthese van **d** in clusters van **l, n, r**, gevolgd door **r**, zoals in **donder.donre** (kaarten 65-66). Vergelijkbaar met **imber** etc., ook wat het spreidingsgebied betreft, is ook invoeging van **p** na **m** vóór stemloze consonant: **compt** (= **komt**), Gent 1237, Dilbeek 1296, en in een ongelokaliseerde keur (Antwerpen of Brabantse hertogelijke kanselarij), 1297; **bimpt** (= **beemd**), Brussel 1296; **bampt**, Oudenaarde 1280-1290.

Aantekeningen

a. **om** *KA* 130. Zowel vormen met als zonder **b** kennen apocope van slot-**e**; alle zijn bij de telling betrokken.
b. (**n**)**immer** *KA* 131. timber komt alleen voor in een Oudenaards afschrift van 1312. Hier is waarschijnlijk sprake van een al vroeg in veel Oudwestgermaanse talen voorkomende **b** tussen **m** en sonantische **r** (bijv. osa. **timbrian**), die mogelijk ook in het Nederlands algemeen was, maar door assimilatie weer vroeg is verdwenen (Hoebeke 1968, 521, 529). Ook het *Glossarium Bernense* heeft **tymbren**, naast **timerman**.

Literatuur

KA p. 92-93, kaarten 130-131; Van Loey II, 92, 98; Schönfeld, 60; Weijnen 1991, 155, 164.

17. Consonanten: d

Varianten waarbij **d** betrokken is, doen zich in de volgende verbindingen voor:

a. **d** kon ingevoegd worden na **l, n, r** gevolgd door **r** (**minre**:**minder**). Zie: **bunder** tabel 64c, DONDER kaart/tabel 65, MINDER kaart/tabel 66, **meerder** tabel 66a.
b. **d** als aanvangsconsonant van lidwoord, voornaamwoord of bijwoord kon verscherpt worden na prochtisch **ende** (**ende die**:**entie**). Zie: ENDE DIE kaart/tabel 67.

Aantekeningen

a. **bunder** *KA* 56; **donder** *KA* 143.

Literatuur

Van Loey II, 112-115; Weijnen 1991, 164-165.

65. DONDER; **d**-epenthese.
Oppositie: 1. vormen met **d** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder **d** (complementaire percentages).

Commentaar (65 en 66)

Vanaf de Vroegmiddelnederlandse periode ontstond een **d** als overgangsklank tussen **l, n, r** en (al of niet van oorsprong sonantische) **r** (Schönfeld, 65). Het zijn alle alveolare consonanten en Van Loon beschrijft deze ontwikkeling dan ook als een geval van assimilatie (Van Loon 1986, 149). Enkele woorden hebben vormen met **ə** als overgangsklank: bijv. **bonere**, Gent 1270; **bunere**, Oudenbiezen 1293-1305; **donnerdaghes** West-Holland 1296; **donners daghes** Zierikzee 1297; **sdonnersdaghes** Maldegem 1291. Deze zal waarschijnlijk rechtstreeks voortkomen uit de oorspronkelijke vocaal van de tweede syllabe.

d-epenthese kent wat lexicale verspreiding betreft grote verschillen in het 13e-eeuws: vrij algemeen komt het voor in **minder**, weinig in **donder**, sporadisch in **bunder** en **hoender** en in het geheel niet in **meerder**. De kloof tussen **minder** en de andere woorden heeft geen fonetische achtergrond (zoals de latere verplichte regel van **d**-epenthese tussen twee tot verschillende morfemen behorende **r**-en: zie Van Loon, 149), en is moeilijk verklaarbaar. Brabant, waar de **d**-epenthese blijkens de spellingen van de andere woorden het eerst optrad, heeft in **minder** uitsluitend **d**-loze vormen in Mechelen.

De spreiding van het verschijnsel lijkt vanuit Zuid-Brabant plaats te vinden

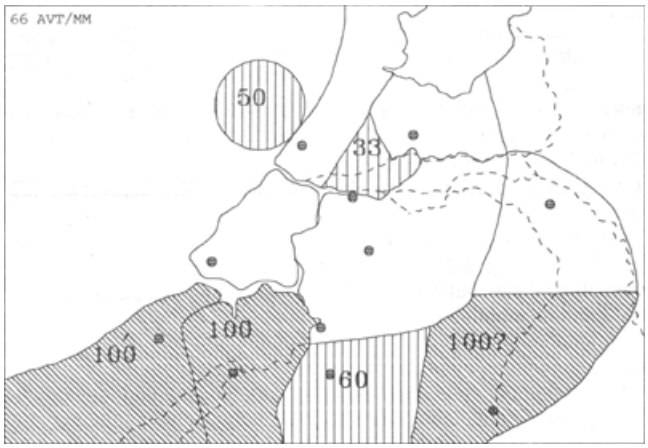

66. MINDER; **d**-epenthese.
Oppositie: 1. vormen met **d** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder **d** (complementaire percentages).
Ook onderzocht zijn **bunder, hoender** (meerv. van **hoen**) en **meerder** (geen kaarten).

(**bunder** en **hoender** hebben **d**-invoeging alleen in deze regio, met name in Mechelen), vervolgens raakt het bekend in Vlaanderen (er zijn al een aantal gevallen van **donder** met **d** en **minder** komt daar uitsluitend met **d** voor) en tenslotte in de noordwestelijke regio's, waar **donder** nog geen **d** heeft, en **minder** relatief de meeste **d**-loze vormen. Limburg heeft, op enkele Maastrichtse gevallen van **minder** na, geen ingevoegde **d**, maar een fragment uit 1310 (Oudenbiezen) vermeldt wel **gesamender**. Andere voorbeelden: **gemeendre** (gen. enkv. vrl. van **gemeen**), Mechelen 1300; **vorder**, Vgk 1299.

Het verschijnsel is voor de behandelde woorden snel algemeen geworden zoals ook uit de spellingen van de latere (14e- en 15e-eeuwse) dorsale notities op onze documenten blijkt: daar zijn vormen met **d** in de meerderheid. Voor **bunder** vinden we ze in de 14e eeuw in Mechelen en Perk, in de 15e eeuw in Brugge, Gent, Antwerpen, Evergem, Willebroek en Oost-Vlaanderen en in de 16e eeuw in Eeklo en Gent.

Bijzonderheden per woord:

bunder: De oudste vindplaats van **d**-epenthese is Perk 1287. Oostelijk-Brabants is **bondre** (naast **bonre**) in een afschrift uit Meldert-Tienen, 1290. Er komt 1 x een gevocaliseerde **n** voor in **bure**; Gent 1210; ook Gents is een geval van metathese van **n** en **r: alburne** (**= halfbunder**), ± 1227-1232.

donder (in de ambtelijke teksten uitsluitend in **donderdag**): de oudste vindplaats met **d** is uit 1257, Oost-Vlaanderen (in een document dat Gysseling te Velzeke of Ninove lokaliseert), daarna Brugge 1282, Mechelen 1292.

hoender is weinig frequent en wordt daarom ook niet in kaart gebracht. Van de 26 documenten met dit woord is er maar één met een **d**-vorm: Zuid-Brabant 1292.

meerder: dit weinig frequente woord vertoont nog geen enkele **d**-vorm. Hetzelfde geldt voor de sporadisch (samen 4 x) voorkomende comparatieven van **duur** en **zwaar**.

minder (vaak in **minderbroeder**) is algemeen met **d. minre** wordt nog geschreven in de stukken van de Hollandse grafelijke kanselarij (o.m. in een afschrift van 1299) en Dordrecht; verder ook in Mechelen.

Ter vergelijking tenslotte de ook in de *KA* (p. 98, kaart 148) behandelde voornaam **Henrik**: **d**-epenthese treedt niet op tussen twee elementen van een geleed woord (vgl. vmnl. **anroepen**, nnl. **heenreis**) en ontbrak aanvankelijk ook geheel in deze zeer populaire naam. Pas toen de naam niet meer als samenstelling werd herkend, ontstond **d** als overgangsklank tussen **n** en **r**, misschien naar analogie van **mind**(**e**)**ren**.

Literatuur

KA p. 96, kaarten 56 (vocalisme **bunder**), 143 (**donderdag**) en 148 (vocalisme **Henrik**); Van Loon 1986, 149; Schönfeld, 65; Weijnen 1991, 164-165, kaart 75.

67. ENDE DIE (verbinding voegwoord **ende** met woorden met **d**-anlaut); verscherping.
Oppositie: 1. **ente**, **entie** (weergegeven percentages) 2. **ende de, ende die** (complementaire percentages)
met de verbogen vormen van **de, die** (behoudens **ents < ende des**). Alleen aaneengeschreven verbindingen zijn onderzocht.

Commentaar

Gewestelijk treffen we clitische verbindingen aan als **entie**, **entat**, bestaande uit het voegwoord **ende** en (vooral aanwijzende) woorden met **d**-anlaut, zoals **de, die, dat**. Volgens Van Loey II, 113, is de verscherping van de **d**- van het tweede element een gevolg van assimilatie aan de voorafgaande stemloze consonant (dus in **ent**), en gelijk te stellen met verbindingen als **mettie < met die, optese < op dese. ende** wordt echter in ons materiaal slechts bij uitzondering als **ent** (met **e**-apocope en auslautverscherping) geschreven. In die gevallen (op één vindplaats na: **Ent bi**..., Brugge 1277) volgt op **ent** een dentaal, zoals in: **ent den** tiende van alferenhorne, Hgk 1280-1287. Evenals in voorbeelden als **ent te** selve helyas, Houten/Utrecht 1295; hem **en te** sinen, Hgk 1288, waarin **en**(**t**) **te = ende de**, zou deze schrijfwijze als analyserende en gedeeltelijk etymologiserende spelling van de clitische verbinding **ente** kunnen worden opgevat. Een dergelijke compromisspelling is ook aannemelijk bij bijv. **Ent dit**, Brugge 1277; **ende ter** (= **ende de heer**; waarbij -**de** in **ende** d.m.v. een abbreviatuur is uitgedrukt), Gent 1270.

De (spelling-)variant **end** (waarin wel apocope van -**e**, maar geen verscherping van **d**), komt wat vaker voor. Ten dele is deze vorm te verklaren uit invloed van de volgende vocaal: **end ouermids**, Limburg 1277. Dit komt in enkele, vooral zuidoostelijke documenten voor. Er zijn ook, eveneens zuidoostelijke, documenten (Limburg 1277, Grimbergen 1275-1276, de overige in het secundaire bestand), waar **end** in vrije context, zonder verband met de volgende klank, wordt aangetroffen. Gezien de distributie is een verband met het voorkomen van **end** en de westelijke verscherping niet waarschijnlijk.

In Vlaanderen en Brabant wordt (sporadisch voorkomend) **end** door stemhebbende consonanten, waaronder **d**, gevolgd: **end bi**, Brugge 1292-1293, **end dar**, Gent 1236. Het uitzonderlijke geval dat **end** verschijnt vóór (etymologische) **t** (**end te brode** 'en te, met betrekking tot, brood'), Gent 1236, betreft mogelijk een archaïsche spelling voor auslaut-**t**; in het desbetreffende document wordt ook **mand** (= **maand**) en **goed** geschreven, en de verbinding **ente < ende te** is niet ongebruikelijk.

Hoewel uit ons materiaal blijkt dat **ent** (evt. ook gespeld **end**) geen gangbare variant van **ende** is geweest, moet er toch sprake zijn geweest van een aanzet tot **e**-apocope in **ende** in de spreektaal, waarvan we hier en daar een spoor in ons materiaal vinden; zie ook de hierbovengenoemde voorbeelden **end bi, end dar**. Bij verbinding met volgende **d** (of in een oudere fase **đ, þ**), zou dit **end** (via een geminaat?) een enkelvoudige stemloze dentaal opgeleverd hebben. Hierbij zal de frequentie van de opeenvolging van het voegwoord **ende** en de met **d**- beginnende deiktische woorden zeker een rol hebben gespeeld. Deze verbinding met verscherping is maar in bescheiden mate in de schrijftaal terecht gekomen, hetzij als zodanig gespeld, hetzij met gedeeltelijk herstel in de spelling (zoals in het genoemde **ent de**) terwijl in vrije context **ende** zich handhaafde, op enkele uitzonderingen in het oosten van het taalgebied na.

Zoals gezegd is **entie** etc. een westelijk verschijnsel, dat in het noorden tot Utrecht, en in het zuiden tot Oudenaarde strekte; secundaire bronnen leveren nog gegevens voor de omgeving Hemiksem-Rumst (ten zuiden van Antwerpen). In Brugge komt het, net als andere regionalismen als **i**- **< ge**-, vooral in de lakenkeuren voor (naast, veel vaker, de verbinding zonder clisisvorming). Het relatief hoge percentage in Utrecht is te danken aan drie documenten (van twee

handen) met **ente**(**n**), op een gering aantal oorkonden met de opeenvolging van **ende de** etc. In de 14e eeuw zijn de Hollandse en Utrechtse gevallen van **ent** verdwenen (Hogenhout-Mulder en Pijnenburg 1987, 146).

Er is voor zover uit de schrijftaal blijkt, sprake van een lexicaal verschil in de spreiding van deze verscherping: we vinden **ente**, **entie** in alle westelijke regio's; verbindingen met **dat, daar** en der (encl. pers. vnw. **< haar** alleen in West-Vlaanderen. In de 13e-eeuwse Maerlant-handschriften, vooral in *Der Naturen Bloeme*, is de reeks nog groter, daar komt de verbinding ook voor bij **drie, dit, deze, dan, doe, dus, du, dijn**, wat waarschijnlijk voor een deel toe te schrijven is aan de omvang van deze teksten en de grotere woordenschat, hetgeen de kans op verbindingen die in aanmerking komen voor deze verscherping, vergroot. Het verschijnsel komt niet in de andere (13e-eeuwse) literaire teksten voor, tenzij we **jnde tie** (*Nederrijns Moraalboek*, Gysseling 1980-1987, 6) als spellingvorm voor gesproken **int tie** lezen (Hogenhout-Mulder en Pijnenburg 1987, 145).

Op onze kaart zijn alleen de reeksen onderzocht die ook buiten West-Vlaanderen verscherping vertonen: **en + de** en **en + die**. De telwijze wijkt om technische redenen af van de gebruikelijke: d.m.v. een steekproef is bepaald dat in ongeveer de helft van de documenten de onderzochte verbinding voorkomt. Deze documenten zijn in de telling opgenomen. Elk document met (minstens eenmaal) de verbinding met verscherping is bij de opponerende categorie geteld.

Literatuur

Hogenhout-Mulder en Pijnenburg 1987, 142 e.v.; Van Loey II, 113; *VMNW* Conceptafl. 1, 91-93.

18. Consonanten: f

Ook m. betr. t. **f** zijn het verbindingen waarin de belangrijkste regionale variatie optreedt.

a. Het cluster -**ft** ontwikkelde tot -**cht** (**gift**:**gicht**). Zie: combinatiekaart ACHTER e.a., kaart 68, **achter** tabel 68a, -ACHTIG (suffix) kaart/tabel 69 **gift** tabel 69a, **kocht** tabel 69b, **nicht** tabel 69c; OFTE-I kaart 70a en b en tabel 70, **vijfte** tabel 70a. Voor apocope van -**te** in **ofte**, zie kaart 141.
b. Door assimilatie kon **f** in bepaalde verbindingen verdwijnen (**helft**:**helt**). Zie: HELFT kaart/tabel 71.

Aantekeningen

a. **achter** *KA* 133; **gift** *KA* 135; **kocht** *KA* 132; **vijfte** *KA* 134; **ofte** *KA* 136.
b. **helft** *KA* 138.

Literatuur

Van Loey II, 98-101; Weijnen 1991, 123-124.

68. Combinatiekaart ACHTER e.a. (**achter**, -**achtig**, **gift**, **kocht**, **nicht**, **ofte**, **sticht**, **vijfte**); afwisseling -**ft**:**cht**.
Oppositie: 1. -**cht** (weergegeven percentages) 2. -**ft** (complementaire percentages) met de spellingvarianten: 1. -**cht**, -**ct**, -**ght**, -**gt**, -**gth**, -**ht** 2. -**ft**.

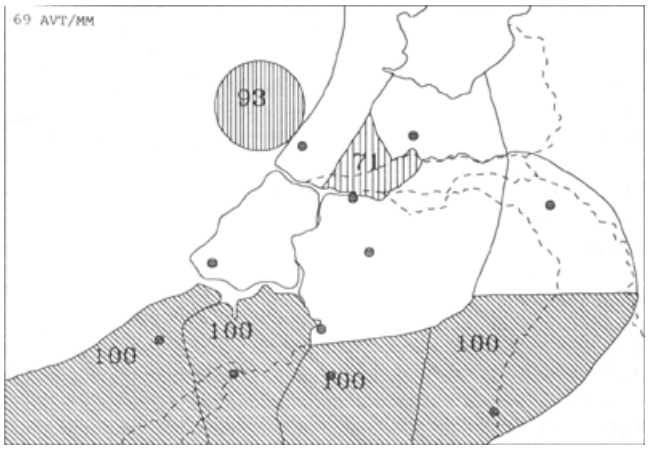

69. -ACHTIG (suffix); afwisseling -**ft**:-**cht**.
Oppositie: 1. -**cht** (weergegeven percentages) 2. -**ft** (complementaire percentages) met de spellingvarianten: 1. -**cht**, -**ct**, -**ght**, -**gt**, -**ht** 2. -**ft**.

70a en b. OFTE-I (nevensch. voegw.); afwisseling -**ft**:-**cht**

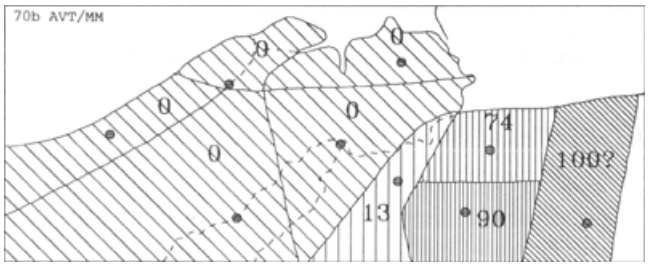

Oppositie: 1. -**cht** (weergegeven percentages) 2. -**ft** (complementaire percentages) met de spellingvarianten: 1. -**cht**, -**ct**, -**gt**, 2. -**ft** en vormen zonder -**te**. Ook onderzocht zijn: **achter, gift**(**en**), (-)**kocht** (pret. en part. perf. van (**ver**-) **kopen**), ook als adj., **nicht**, (**ge**)**sticht**(**en**), **vijfte** (met daarbij **vijftien** en **vijftig**) (geen kaarten).

Commentaar (68-70)

De overgang -**ft** > -**cht** vond in de Voormiddelnederlandse periode plaats, alleen na korte vocalen (Schönfeld 99-100). In **helft** bleken dan ook alleen vormen met epenthetische **e** voor de overgang in aanmerking te komen. In ons bestand zijn slechts de volgende gevallen aangetroffen: **helechtsceede**, Grimbergen 1289, verder nog **helegt** in het secundaire bestand, in een document dat mogelijk van de Brabantse hertogelijke kanselarij komt. Dit is conform Van Loey II, 100: -**ft** ontwikkelt zich in het algemeen tot -**cht**, maar blijft -**ft** na lange vocaal en consonant. De Brabantse vindplaatsen van **helecht** sluiten aan bij die met svarabhaktivocaal ook in onverschoven vormen: bijv. **heleft**, Grimbergen 1298. Ook

in Oost-Vlaanderen overigens komen we laatstgenoemde variant tegen Schönfeld (99) verklaart **helft < helcht** uit analogisch herstel (naar **half**); hiervoor is in ons materiaal zonder een enkele vindplaats van ***helcht** geen bevestiging te vinden. Zie voor **helft** ook kaart 71, die betrekking heeft op de syncope van **f**.

Uit de kaarten blijkt duidelijk de achterstand van de Hollandse regio's bij deze ontwikkeling. Daarbuiten tonen de afzonderlijke woorden grote verschillen in de mate waarin de overgang naar -**cht** is doorgedrongen. Daar waar -**ft** niet, of maar beperkt tot -**cht** is overgegaan, nl. bij **gift** en **of**, kan analogiewerking als oorzaak aangevoerd worden. Voor **gift** naar het werkwoord **geven**, voor **ofte** de vorm van het onderschikkend **of**, dat oorspronkelijk monosyllabisch was (Franck 1910^2, 94). Ook **vijfte** e.d. heeft overal -**ft** behouden (te verklaren uit analogie naar **vijf**), behalve in West-Vlaanderen. De frequentie van verbindingen van **vijf** met elementen met **t**-anlaut (zoals **vijftien** en **vijftig**) tegenover die van het simplex kan een rol spelen, maar verklaart niet het opvallende regionale verschil. Bij dit woord blijkt duidelijk dat de ontwikkeling tot -**cht** alleen bij korte vocalen plaats vindt: **vichte**.

De combinatiekaart, die berust op de totaalaantallen bewijsplaatsen van de afzonderlijke woorden per regio, toont de algemene afwijking van Zuid-Brabant. Overigens drukt de distributie -**ft**:-**cht** in **ofte** en **gift** met de grote aantallen vindplaatsen sterk op deze totaalkaart. Al in ons 13e-eeuwse materiaal valt bij de woorden met een groot aantal plaatsen op, dat er altijd een duidelijke voorkeursvorm is die voor alle gewesten geldt, zij het in het ene sterker dan in het andere.

Bijzonderheden per woord: de Hollandse grafelijke kanselarij staat in **achter** tegenover Vlaanderen en Brabant. In -**achtig** is -**cht** veel verder doorgedrongen. Er zijn nog enkele -**ft**-relicten in Holland en Utrecht.

In **gift** is -**ft** algemeen, behalve in Zeeland.

kocht heeft alleen in de gewesten ten noorden van de grote rivieren -**ft** behouden; in Dordrecht is er binnen 3 van de 7 documenten afwisseling van beide vormen, waaruit blijkt dat de verschillende varianten bekend waren aan de Dordtse scribenten. Ook Utrecht heeft nog -**ft**; hierbij sluit de Deventer oorkonde aan. De 2 **koft**-gevallen in Zuid-Brabant (uitzonderlijk in het zuiden) komen uit Vorst en Mechelen. Het preteritum van het vergelijkbare werkwoord **knopen** komt alleen in de Brugse lakenkeuren voor, alle 7 keren als **knocht**.

nicht heeft alleen -**ft** bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in Mechelen.

ochte komt vrijwel alleen in Zuid-Brabant met -**cht** voor. Alleen het nevenschikkend voegwoord, dat etymologisch twee morfemen telt (vgl. got. **aíÞau**) is onderzocht; niet het oorspronkelijk monosyllabische onderschikkende **of**. Dit laatste, dat t.o.v. het nevenschikkend voegwoord in een frequentieverhouding van 1:50 staat, wijkt, waarschijnlijk door analogiewerking, in vorm en spreiding niet veel daarvan af. Van omgekeerde invloed is mogelijk sprake in het relatief frequente behoud van -**ft** (z.b.). Zie tenslotte voor apocope van -**te** kaart 141.

De Hollandse grafelijke kanselarij heeft (**ge**)**sticht** voor 50% met -**cht**, mogelijk doordat het een Utrechts begrip is.

In de afleidingen met **vijf** sluit Oost-Vlaanderen zich met **vijfte** bij Brabant aan; alleen Oudenaarde heeft 1x **vichte**; verder ook, buiten de telling, de Vgk.

schrift tenslotte, met -**ft** < lat. -**pt**, heeft maar één vindplaats van -**cht**: **scregt**, Oudenbiezen 1280-1290; hier is misschien **schrijven** van invloed geweest op het behoud van de **f**.

Literatuur

Franck 1910[2], 94; *KA* p. 93-94, kaarten 132-136; Van Loey II, 99-101; Schönfeld 99-100; Weijnen 1991, 123-124.

71. HELFT; assimilatie slotconsonanten.
Oppositie: 1. **helt** (weergegeven percentages) 2. **helft** (complementaire percentages) (varianten 1. zonder en 2. met **f**).

Commentaar

helft is een afleiding van **half** met het suffix -**iþō** (De Vries 1971, 249), met in auslaut **t** na **ə**-syncope. Overigens komt ook spelling met **d** een enkele keer in ons materiaal voor: in Hoeke (West-Vlaanderen), 1294: **held**; in Gent 1236 **helefd**; dit laatste document kent veel (archaïserende en ook niet-etymologische) spellingen van auslaut-**t** als **d**. De wegval van **f** is een geval van assimilatie in ongebruikelijke consonantclusters (vgl. Van Loon 1986, 144-145). Deze assimilatie kan nog verder gaan in samenstellingen: **helscede** (Ter Doest 1299). Wegval van **f** na **l** vinden we ook in het telwoord **twaalf**, indien gevolgd door een woord met **p**-anlaut: **twel peneghen**, Brugge 1299; ook te Mechelen 1298.

Er is in de distributie van **f**-deletie een duidelijk verschil tussen West-Vlaanderen en de overige gewesten, met Oost-Vlaanderen als overgangsgebied. Vormen zonder **f** komen daar in de volgende plaatsen voor: Maldegem, Geraardsbergen en Oudenaarde. In Evergem vindt men vormen met **f**; Gent is gemengd. **f**-loze vormen zijn ook nu nog Vlaams en Zeeuws (De Vries 1971, 249), tussen Leie en Schelde komen ook vormen met **f** voor (*RND* kaart 73).

In het complexe cluster -**lft** kunnen zich nog andere wijzigingen voorgedaan hebben:

Soms treedt **ə**-epenthese op (Oost-Vlaanderen en Brabant; al in Gent ca.

1210); in dat geval kan -**ft** overgaan tot -**cht** (o.a. Grimbergen 1289; zie het commentaar bij de kaarten 68-70, met betrekking tot deze overgang).

Vocalisering en uiteindelijke wegval van **l** vinden we in **eeft**, Gent 1288-1301 en Mechelen 1291; een spelling als **heeft** hoeft niet noodzakelijk het gevolg te zijn van een schrijffout, zoals de *KA* veronderstelt (p. 59); vergelijk ook **zuk < zulk**.

Tenslotte wordt **t**-deletie aangetroffen bij de Hgk, 1284-1287, en in Mechelen 1290.

Voor rekking van **e** en andere veranderingen in het vocalisme zie het overzicht van **e**, § 2.

Literatuur

KA p. 59, kaart 35; Van Loey II, 99-101; *RND* 6, kaart 73; Weijnen 1966^2, 246-247; Weijnen 1991, 124.

19. Consonanten: g

De belangrijkste varianten heeft **g** door vocalisering, vooral in intervocalische positie, opgeleverd. Zoals verwacht, zijn dit vooral Westvlaamse verschijnselen. Verder zijn er ontwikkelingen van de verbinding **ng** en in de (etymologische) geminaat.

a. vocalisering van **g** vinden we in de eerste plaats in het prefix **ge**(**gemet**:**imet**). Zie: GE- in voltooide deelwoorden, kaart 72a en b en tabel 72; in GEMET kaart 73a en b en tabel 73.

b. uit (intervocalisch) **eg** ontstond **ei** (**gezeged**:**gezeid**). Zie: LEGET (3e pers. enkv. pres. ind. van **liggen** en **leggen**) kaart/tabel 74; **zeget** (3e pers. enkv. pres. ind. van **zeggen**), tabel 74a, -**zeid** (volt. deelw. van **zeggen**) tabel 74b.

c. in de verbinding **ng** verdween soms (eveneens intervocalisch) het nasale element (**penninge**:**penege**). Zie: PENNING e.a. kaart 75a en b en tabel 75.

d. Sporen van occlusieve uitspraak van **g** zijn te zien in de spelling van de geminaat (**zeggen**:**zecgen**). Zie: BRUG-III kaart/tabel 76, LIGGEN-II kaart/tabel 77, ZEGGEN kaart/tabel 78. De klankwaarde van **c**-spellingen voor verwachte **g** [X] in auslaut en vóór stemloze consonanten is onduidelijk; ook hier is occlusieve uitspraak niet uitgesloten; Gysseling (1946, 53-54) acht de overgang **X > k** in een aantal woorden waar de relatie met **g** (fricatief) in verbogen vormen minder sterk was, niet uitgesloten. Voorbeelden in ons materiaal: **hactarwarne** (= **achterwarene**) ‘beheren’, Zeeland 1280; **ghicte** (= **gift**), Brugge 1279; **schuldic**, Ter Doest 1291; **sculdic**, Oudenbiezen 1293.

Aantekeningen

a. **ge**- in volt. deelw. *KA* 145.
b. -**zeid** *KA* 37.
c. **penning** e.a. *KA* 144.

d. In afleidingen met -**heid**, na een stam of suffix eindigend op **ch**, wordt vaak maar één enkele **h** geschreven; **ghestadichede**, Hgk 1279; formeel zou hier sprake kunnen zijn van een occlusief zoals in de auslaut (vgl. ook hd. -**keit** naast -**heit**), maar een haplologische spelling of deletie van de **h** van -**heid** is ook mogelijk.

Literatuur

Goossens 1974, 84; Van Loey II, 79-80; 101-108; Weijnen 1991, 137-138.

72a en b. GE- (prefix) in voltooide deelwoorden; vocalisering **g**.

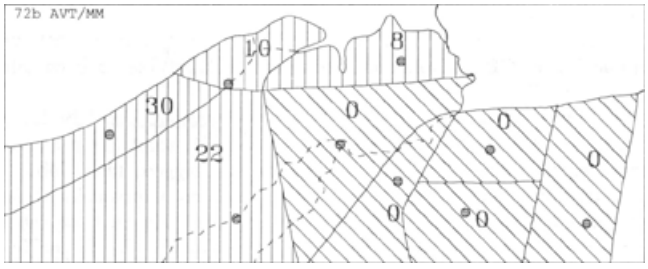

Oppositie: 1. **i**- (weergegeven percentages) 2. **ge**- (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i**-, **j**-, **y**-; **je**-, **ie**- 2. **ghe**-, **ge**-, **ghi**-. De eerste spellingen (behalve **je**-) kunnen worden voorafgegaan door **h**.

Commentaar (72 en 73)

Het prefix **ge**- heeft als gewone mnl. vorm **ge**-, maar komt gewestelijk zowel in verbale als andere afleidingen voor als **i**- [i]. De uitgangsvorm van deze vorm, de naast **ge**- voorkomende regionale variant **gi**- (evt. gespeld **ghi**-), komt in het materiaal maar zeer zelden meer voor, en dan buiten het **i**-gebied.

Waarschijnlijk is de ontwikkeling als volgt verlopen: **gi**- [ɣi] **> ji**- **> ii**- **> i**- (Haverbeke 1955, 75). Schönfeld, 161, veronderstelt een tweeledige ontwikkeling vanuit **ji**-: enerzijds tot **i**(**i**)-, anderzijds tot **je**- waaruit ofwel **e**- [**ə**] ontstond, ofwel het prefix geheel verdween in verschillende dialecten. In ons materiaal vinden we, naast **ge**- en **i**-, inderdaad spellingen met **ie** en **je**. Mogelijk ook is er een overgang **gi**- [ɣi] **> hi**- geweest. Deze overgangsvorm is geattesteerd, als men

73a en b. GEMET (prefix -**ge**); vocalisering **g**.

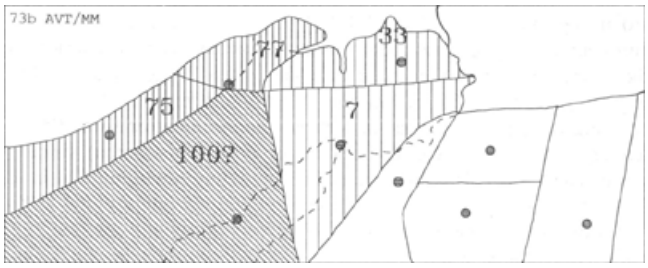

Oppositie: 1. **i**- (weergegeven percentages) 2. **ge**- (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i**-, **j**-, **y**-; **je**-, **ie**-, **ye**- 2. **ghe-, ge-, ghi**-. De eerste spellingen (behalve **je**-) kunnen worden voorafgegaan door **h**.

tenminste **hi**-spellingen als zodanig interpreteert, en niet, wat ook mogelijk is, als **i**- met **h**-procope.

Volledig verdwijnen van het prefix in de 13e eeuw blijkt nauwelijks; de deelwoorden zonder **ge**- zijn beperkt tot een kleine, vaste groep (**blijven, vinden** e.a.) die het oorspronkelijk **ge**-loze participium lang bewaard hebben (zie de daarop betrekking hebbende kaart 137). De moderne dialectkaart zal hier wel een afspiegeling zijn van de historische situatie: de spreiding van prefixloze deelwoorden als algemeen verschijnsel (dus **< ge**-) geeft ook hier een heel ander beeld dan die van het ontbreken van dit prefix in de beperkte reeks werkwoorden als **blijven** etc. (Hol 1941, kaart na p. 288).

Prefixloze vormen bij **gemet** komen voor bij de Hollandse grafelijke kanselarij,

in Voorne, Oudenburg en Gent en in een niet-lokaliseerbare oorkonde, mogelijk uit Utrecht; ze zijn buiten de telling gehouden. Het is hierbij onzeker of **met** een simplex is, dan wel het prefix heeft verloren volgens de door Schönfeld beschreven ontwikkeling.

Er zijn grote verschillen in de distributie van het gevocaliseerde prefix, om te beginnen per woordsoort. Bij participia perfecti waarvan de vorming met **ge**- een produktief proces is, is het verschijnsel niet beperkt tot bepaalde werkwoorden; het treedt overal, zij het in zeer geringe mate, op. Bij andere, gelexicaliseerde afleidingen (zowel werkwoorden, substantieven als adjectieven) daarentegen vindt men bij enkele woorden veel, bij de meeste nauwelijks of geen **i**-prefix. Tot de eerste groep behoort bij uitstek **gemet**, tot de laatste **geheel, gelijk, gemeen, gezel**(-**schap**), **gezworene** (ik beperk me tot frequent voorkomende woorden).

Daarom is een eerste kaart vervaardigd waarin alle door **ge**- voorafgegane verleden deelwoorden zijn verwerkt, en een andere voor een gelexicaliseerde afleiding met **ge**-, namelijk **gemet**, een woord dat nagenoeg tot de zuidwestelijke regio's beperkt is. Kartering van minder frequente woorden zoals **gebannen, gebod** en **gestade** bleek niet zinvol: de enkele gevallen waar deze woorden **i**- hadden, kwamen zonder uitzondering uit Brugge.

Bij de deelwoorden blijkt ten eerste de relatief geringe frequentie van het verschijnsel, en ten tweede de beperking tot West-Vlaanderen. Ter vergelijking: in de 20e-eeuwse dialecten kennen West-Vlaanderen en Zeeland dit prefix in deelwoorden nog met de klankvorm [ɛ], [ae] of [ə], met daarnaast **ge**-, **i**- in **gemet** is veel frequenter en geografisch iets ruimer verspreid. Van de overige woorden op **ge**- die **i**- hadden, kwamen er maar drie van buiten Brugge: **jbanne** (Ter Doest 1279); **ieloven** (Veurne 1298) en **jwaerne** (West-Vlaanderen 1294).

De spelling is **i**-, **j**- of **y**-; maar in Veurne (gedocumenteerd v.a. 1295), Calais en Oudenburg (dus in de Zuidwesthoek en in Frans-Vlaanderen) vinden we **ie**- en **je**-, zowel naast **ghe**- als naast een enkele prefixloze vorm, nl. Calais: **conreit-jeconreit** ‘bereid’ (1253); Oudenburg: **jemete** (1282), **ghemete** (1284-1286), **mete** (1283); vgl. ook Westvlaams **yemet** uit 1277 in een document dat door Gysseling als mogelijk Oudenburgs wordt bestempeld. De concentratie in een klein gebied geeft aanleiding deze spelling als [jə] te interpreteren, eerder dan als [i], aangezien de spelling voor de laatste klank weliswaar vaker **ie** is in Vlaanderen, maar geen beperking kent tot de Zuidwesthoek. In dat gebied zou dan de door Schönfeld beschreven ontwikkeling hebben plaatsgevonden, terwijl daarnaast geals schrijftaalvorm bleef. De aanwezigheid van **j**- vertegenwoordigt in elk geval een oudere fase in de ontwikkeling.

Aan de Brugse gegevens valt op, dat het vooral termen uit de lakenindustrie zijn, zoals de adjectieven **geverfd, gewand, gezoden**, die relatief vaak met **i**- voorkomen. De verklaring hiervoor zou gelegen kunnen zijn in het feit dat het hier, net als bij **gemet**, om vaktaal gaat, waarin dialectvormen zich langer kunnen handhaven door hun geïsoleerd gebruik. Bij **gemet** komt daar nog bij dat het een regionalisme is dat buiten Vlaanderen nauwelijks bekend was; de regionale klankvorm wordt dan gemakkelijk met het woord overgenomen. Vandaar dat **imet** een groter spreidingsgebied heeft dan deelwoorden met **i**-.

De enkele vindplaatsen buiten Vlaanderen (Hollandse grafelijke kanselarij 2; Zeeland 4, Noord-Brabant 1) hebben alle **ge**-; een door Gysseling in Middelburg, maar door ons niet gelokaliseerd document heeft **y**-. **gemet** heeft zoals gezegd, een

veel hogere frequentie gevocaliseerde vormen dan de deelwoorden. Nog in de 14e- en 15e-eeuwse dorsale notities op de Brugse oorkonden is **imet** de gewone vorm De Oostvlaamse **i**-vormen komen, net als bij de deelwoorden, voornamelijk uit Maldegem (vooral gespeld **hi**-).

Vocalisering van **ge**- is, gezien de lage frequentie en het feit dat het in veel documenten concurreert met **ge**-, al in de 13e eeuw een taalverschijnsel dat niet meer tot de algemene taal behoorde, of althans in de schrijftaal vermeden werd. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat in de Brugse oorkonden vooral een bepaalde scribent (de hand die doc. nr. 240 en een reeks daarop volgende documenten schreef) een voorkeur voor deze vorm had in het frequente **ystade**. In het 20e-eeuws Vlaams is het prefix **i**- zelfs bij **gemet** geheel verdwenen (*WVD* I, 1, 98). De zuidwesthoek van West-Vlaanderen kent nog het **g**-loze prefix in deelwoorden (**edaan**).

Een enkele maal tenslotte vindt men in onze documenten **i**- in samenstellingen zoals bijv. **landimare** (= **landgemark**) en **jaeritide** (= **jaargetijde**).

Literatuur

Haverbeke 1955, 73-75; Hol, 1941, 249-293, uitslaande kaart na p. 288; Jacobs 1911, 284-285; *KA* p. 97, kaart 145; *WVD Inleiding*, 82, kaart 31.

74. LEGET (3e pers. enkv. pres. ind. van **liggen** en **leggen**); vocalisering intervocalische **g**.
Oppositie: 1. -**ei**- (weergegeven percentages) 2. -**ege**- (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **leit**, **leiet** 2. **leghet**, **leget**, **legit**.
Ook onderzocht is dezelfde vorm van **zeggen**, en het voltooid deelwoord daarvan (geen kaart).

Commentaar

In de positie tussen vocalen kon de spirantische **g** gevocaliseerd worden, waardoor de klankgroep -**egi**- de diftong -**ei**- opleverde. (In de gekarteerde vormen is de ontwikkeling geweest: **lagiþa > legide >** 1. **legede**; 2. **lei'de**.) Dit verschijnsel kan formeel o.m. optreden in de 2e en 3e pers. enkv. en de 2e pers. meerv. van het presens indicatief van de werkwoorden **liggen/leggen** en **zeggen** (waar de consonant in tegenstelling tot in de overige presensvormen niet gegemineerd was) in het preteritum en in het participium perfecti van **leggen** en **zeggen**. We vinden dus naast elkaar **leget:leit; legede:leide** en **geleged:geleid**.

Voor onze kaart is onderzocht de frequent voorkomende vorm van de 3e pers. pres. ind. van **liggen**, alsmede dat van het minder frequente **leggen**; deze werkwoorden hadden immers identieke vormen in genoemde presensvormen (**du leges, hi leget**). De diatopische spreiding van de **ei**-varianten bij **hi leget** wijkt aanmerkelijk van die van **gezeged** af: **ei**-varianten vinden we, behalve éénmaal in Brugge en éénmaal in Ieper, in het zuidoostelijk deel van Oost-Vlaanderen en in Brabant, overigens naast **leget** (en **legt** en **leegt**, zie verder) terwijl ze in **gezeged** in het hele taalgebied de meerderheid vormen. In veel schrijfcentra, waar **leget** de gewone vorm is, luidt het preteritum en het participium perfecti wel **leide**/**geleid**, zoals bijv. in Dordrecht, Brugge, Zeeuws-Vlaanderen, Gent en Mechelen. Het verschil in frequentie en spreiding tussen de presensvormen en de andere categorieën moet verklaard worden door invloed van de oorspronkelijke -**ege**-vormen van de andere leden van het paradigma van het presens. De diftong in preteritum en participium kon juist sterk staan door analogie met de klinkerwisseling in sterke werkwoorden. Het is echter onduidelijk waardoor **ei**-vormen bij **hi leget** vooral een zuidelijk-centraal verschijnsel zijn, aangezien deze klankontwikkeling zich in de meeste woorden als kusttaalverschijnsel voordoet. Dat is behalve in **gezeid**, ook te zien in bijv. **zeil**, Dordrecht 1286, Brugge 1293 en Calais 1293.

De presensvorm bij **zeggen, hi zeget**, is te weinig frequent voor een goede vergelijking, **hi zeit** wordt aangetroffen in Vlaanderen en (eenmaal) in Zuid-Brabant, naast **hi zeget** (in alle regio's), **zeegt** (Hgk), **zegt** (Zuid-Brabant). In de verledentijdsvormen is de **ei** in dit woord zeer gewoon. Zie ook voor **gezeid** de tabel en *KA* kaart 37: de vorm met diftong heeft in Vlaanderen het oorspronkelijke **gezeged** voor 100% verdrongen, wat het Ingweoonse karakter ervan bevestigt In de overige regio's staan beide vormen naast elkaar. Hierbij moet aangetekend worden, dat **ei** algemener is in het geadjectiveerde deelwoord **voorzeid** (bij **voorzeggen**) dan in de andere preteritumvormen. In sommige documenten staan naast elkaar **Ghezeghet** en **voerseide**, Hgk 1298. De hoge frequentie van dit **voorzeid** in de ambtelijke taal (een geval van de lexicale diffusie van klankveranderingen of van de verspreiding van kanselarijwoorden?) bepaalt voor een deel het beeld van de spreiding.

Vormen met gesyncopeerde **ə** (**hi leeght**, Hgk 1295, **hi legt**, Erps 1299, **ghezeecht** Hgk 1294; **voreghesegde**, Dworp 1298) zijn buiten beschouwing gelaten. In overeenstemming met de vormen van **hevet** (kaart 62), treedt dit verschijnsel vooral in Oost-Vlaanderen en Brabant op, incidenteel ook bij de Hollandse grafelijke kanselarij. De vorm met enkele **e** kan voor korte vocaal staan en is dan gevormd naar de infinitiefvormen **leggen** en **zeggen**; deze is in **legt** overal naast **leegt** te vinden, in **gezegd** vooral in Brabant.

Vormen met **ē** kunnen varianten van **ei** zijn; het in Brugge, bij uitstek een **ei**-gebied, incidenteel voorkomende **voorsede** (o.a. 1279) zou daar een voorbeeld van kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is dat **ē** door syncope van **g** uit **leget** is ontstaan (Van Loey II, 105). Dat is misschien het geval bij de enkele Brabantse vormen: **leet** in Sint-Genesiusrode, 1297 en 1298; **vor geseder**, Brussel 1298. In deze regio treffen we immers ook **gezeged** aan. In de moderne Zuidnederlandse dialecten is de situatie met betrekking tot de lange vocaal in (**ge**)**zeed** nogal complex (Van Bree 1971). Ons materiaal laat zien dat **ē**-vormen inderdaad ook in het 13e-eeuws met zowel **ei** als **ege** afwisselen, en dus waarschijnlijk van verschillende oorsprong zijn.

leight, Brugge 1275, en **leig**, Heinsberg 1286, de eerste waarschijnlijk diftong, de tweede misschien **ē** (waarbij **i** lengteteken is) zijn niet geteld, evenmin als **eersacht**, Maastricht 1294.

Literatuur

Van Bree 1969; Van Bree 1971; Jacobs 1911, 284; *KA* p. 59, kaart 37 (-**zeid**); Van Loey I, 57, 65-66; Van Loey II, 5, 79, 105.

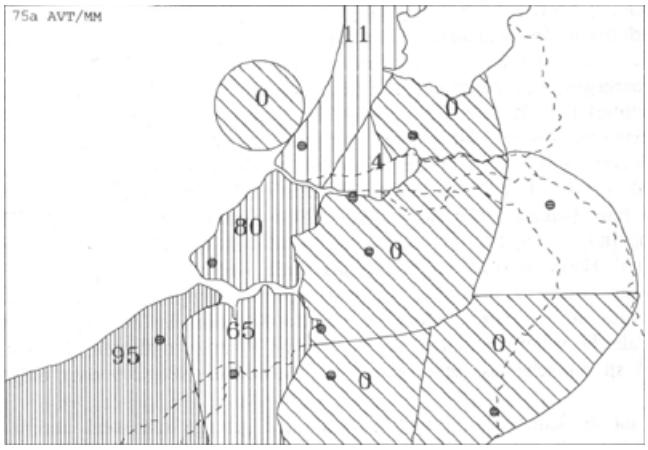

75a en b. Combinatiekaart PENNING e.a.; vorm van het suffix van de muntnamen **halling, penning** en **schelling**.

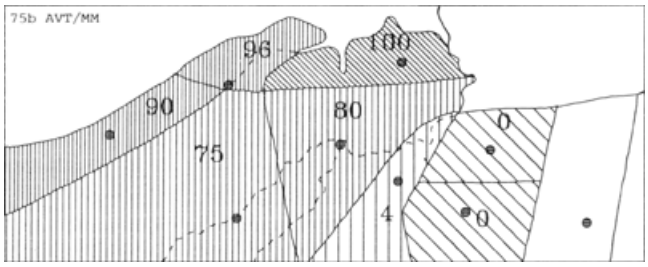

1. *Oppositie*: 1. **penege** (weergegeven percentages) 2. **penninge** (complementaire percentages)
met de spellingvarianten 1. **penege, penige, penigge, peenge, penge**, 2. **penninge, pennenge, peninge, penenge**; en de daarmee overeenkomstige vormen van de andere muntnamen, zoals 1. **halege, schelge** 2. **hallinge, schellenge. g** kan afgewisseld worden door **gh**. De vocaal kan variëren. Andere spellingvarianten worden hieronder genoemd. **pene, penne** zijn niet meegerekend, evenmin als spellingvarianten van het suffix die een **c** bevatten (bijv. **pennicge**). Alleen geflecteerde vormen, enkelvoud en meervoud, zijn onderzocht.

Commentaar

In de verbogen vormen van bovengenoemde muntnamen (en alleen daarin op zo grote schaal) heeft het suffix -(**l**)**ing**, germ. -(**l**)**inga** gewestelijk sterke veranderingen ondergaan. In samenhang daarmee veranderde ook het vocalisme van het eerste element, met als eindresultaat een grote verscheidenheid aan spellingen. Kort weergegeven (geïllustreerd aan **penning** maar evenzeer geldend voor **halling** en **schelling**) kan de volgende ontwikkeling mogelijk zijn geweest.

Aangenomen wordt dat **g** in de verbinding **ng** [ŋg] aanvankelijk een occlusief was. Hierop wijzen in de eerste plaats het resultaat van de auslautverscherping: **ng > nk**, maar ook incidenteel voorkomende spellingen met **nk** in intervocalische positie, bijv. **peninke**, Geraardsbergen 1290; **pennincghe**, Dordrecht 1296. De overgang [ŋg] **>** [ŋ] heeft in de vroege Middelvlaamse dialecten een tussenfase [ŋɣ] gehad. Hiervoor pleit de spelling **penninch**, Antwerpen 1285; Gent 1285; ook Oostvlaams **scaelsche, scaelsghe**, naast **scaelghe**, 1293 zijn alleen als (gemouilleerde) spirans te verklaren. Mogelijk kunnen we ook in de toestand van de intervocalische velaire nasaal in enkele huidige Vlaamse dialecten, die ook alleen via deze spirantische fase te verklaren is (Taeldeman 1986, 299 e.v.), enige steun vinden.

Vanuit de klankvorm [pɛniŋɣə] traden ten gevolge van sterk accent op de eerste syllabe de volgende wijzigingen op: rekking van de vocaal van de eerste syllabe, verdoffing van [I] **>** [ə] en verlies van het nasale element, met als eindresultaat [penəɣə]. Getuige het kaartbeeld is het verlies van de nasaal in West-Vlaanderen algemeen. Er zijn zelfs hier en daar spellingen die op aansluiting van de spirantische **g** bij de geminaat wijzen: **penicghe**, Brugge 1294 (uit het nietonderzochte Brugse bestand). De genoemde drie wijzigingen hebben doorgaans in combinatie plaatsgevonden, aangezien er weinig woorden zijn die ze niet alle drie tonen. Waar dergelijke woorden wel voorkomen (zie verder) kan ook sprake zijn

van gedeeltelijk herstel. Bij **penninge** blijft de rekking van de vocaal van de eerste syllabe merkwaardig, omdat er niet, zoals bij eensyllabige woorden, een rechtstreeks verband kan zijn tussen vocalisering van de **n**, vgl. bijv. ingweoons [mu:d-] **<** [mund-], en de genoemde Oostvlaamse dialecten met [lɑ:ə] **<** [lɑ̃:ɣə] **<** [lɑŋɣə].

In beide gevallen (Vroegmiddelvlaams en modern Vlaams) gaat het uitsluitend om de positie tussen vocalen. In auslaut is de 13e-eeuwse vorm dan ook steeds **penninc**, met auslautverscherping uit het oorspronkelijke -**ing**. Deze fonetische conditie (positie tussen vocalen) lijkt in het Vroegmiddelvlaams over te gaan in een morfologische: de geflecteerde vormen van het enkelvoud (uiteraard niet zo frequent voorkomend als de meervoudsvormen) hebben doorgaans de uitgang **inge**. Van de 1001 Brugse vindplaatsen in de niet bij het reguliere onderzoek betrokken documenten zijn er 15 enkelvoudsvormen, waarvan 11 (73%) op -**inge**; bij de 986 meervoudsvormen zijn dat er 7 (0,7%) (het primaire materiaal zelf bevatte te weinig enkelvoudsvormen om deze verhouding aan het licht te brengen).

Grote frequentie van genoemde woorden en mogelijk aansluiting bij een algemenere Vlaamse ontwikkeling van de velaire nasaal lijken de bepalende factoren te zijn geweest bij de evolutie tot **penege**. De specifieke betekenis maakte dat de aansluiting met de suffixen -**ling** en -**ing** in andere woorden verloren kon gaan. Door de semantische en formele overeenkomst zijn de drie muntnamen gelijk opgegaan bij de klankwijzigingen: zie de parallelle vormen in bepaalde documenten zoals **hallinghe, penninghen, scellinghe**, Koningsveld 1299, en **aleghe, peneghe, sceleghe**, Oostburg 1289. Mogelijk reikte de onderlinge invloed tot de vocaal van de eerste syllabe (zie verder).

Het ontstaan van **penege** etc. als een Vlaamse eigenaardigheid lijkt geen verband te houden met de ontwikkeling in het Duits, waar verlies van het nasale element in -**ing** na een op **n** eindigende stam plaatsvond, leidend tot bijv. **Pfennig** en **König** (ook in onverbogen vormen). Een spoor van een dergelijke ontwikkeling zouden we in ons materiaal kunnen zien in **pennig**, enkv., en **pennigghe** meerv., West-Holland 1299, **pennige** en **scillige**, Vianen 1286, misschien ook **pennicge**, Limburg 1290-1291 (niet meegeteld), **n**-wegval vinden we sporadisch ook in andere geflecteerde substantieven op -**ing: wonigghe**, Hgk 1280-1287, **helt winnigghe**, Oudenaarde kort na 1285, **manighen**, Mechelen 1287, **erfwennighe** Oudenbiezen 1290-1302. Dit verschijnsel doet zich in 452 primaire documenten (met in totaal ruim 1500 -**ing**-vormen) 7 x voor, met daarbij 1 maal **n**-deletie na een andere consonant (in het secundaire materiaal zijn dat er 2, resp. 2). Geen enkele ervan is opgetekend in West-Vlaanderen, het gebied van **penege**. Er zijn dus twee verschillende ontwikkelingen die verlies van de nasaal in -(**l**)**ing** bewerkstelligen: een die bij het Duits aansluit (**ŋg > g** na voorafgaande nasaal), en een Vlaamse (intervocalisch **ŋg > g** bij zwakke accentuering), die samengaat met andere wijzigingen en die alleen in enkele muntnamen gefixeerd is. Voor de huidige dialecten vermeldt Weijnen 1991, 154, ook zwak betoond -**inge > -ege** in het Overijssels, Urks en Gronings.

In ons materiaal treffen we zowel de vorm die het beginpunt van de Vlaamse ontwikkeling uitmaakt veel aan, **penninge**, als de eindfase, **penege**. Ook varianten met maar een of twee van de wijzigingen zijn geattesteerd (elke mogelijkheid is minstens eenmaal opgetekend), soms met regionale voorkeur. In principe kan hier zowel sprake zijn van gedeeltelijk herstel (misschien soms alleen in de spelling),

als van een gedeeltelijke doorvoering van het complex wijzigingen.

Zo wordt de vorm **peninge** (waarin de vocaal gerekt is, maar de nasaal behouden) incidenteel aangetroffen bij de Hollandse grafelijke kanselarij, vaker in Oost-Vlaanderen (echter niet in Zeeuws-Vlaanderen of noordelijk Oost-Vlaanderen) en Zuid-Brabant, met als zwaartepunt de Denderstreek. Deze spreiding kenmerkt deze vorm als een compromisvorm tussen het westelijke **penege** en het oostelijke **penninge**. Veel minder frequent zijn de andere typen mengvorm: bijv. ontbreken van rekking in **pennege**, dat bijna alleen in Eeklo voorkomt, naast gevallen met gerekte **ē**; ontbreken van verdoffing van **i** in **penighe**, Oost-Vlaanderen 1286, en **penigghen** Ter Doest 1297, eveneens naast veel frequenter **penege**; het ontbreken van het verlies van de nasaal in **penenghen**, West-Vlaanderen 1279, en tenslotte ontbreken van rekking van **e** en verlies van **ŋ** in **pennenghe**, Breda 1269, **scellengh**[**e**]**e**, West-Holland 1290, de laatste twee op te vatten als variant van het daar gebruikelijke **penninge**, resp. **schellinge**.

Een tweede groep afwijkende vormen zijn verdere ontwikkelingen met waarschijnlijk **penege** als uitgangspunt. De sjwa van de middelste ongeaccentueerde syllabe kon gesyncopeerd worden: **peenge** (Van Loey II, 43). De **n** is die van het eerste element; bij **schelling** vindt men **scheelge**. Deze vorm komt vooral voor in Oost-Vlaanderen, m.n. het noorden daarvan: Assenede, Hulst, Eeklo, Evergem, Gent, plus enkele gevallen te Brugge en Zierikzee. In Brugge, 1291, is eenmaal **peinghen** opgetekend, op te vatten als <ei> voor **ē**, of misschien als **ei < e** vóór gedekte nasaal (zie hiervoor § 2). De **ē** in deze variant kan plaatselijk een open realisatie krijgen, vooral in **schelling: scaelghe**, Assenede 1292; dergelijke vormen nog in Hulst, en in drie andere Oost-Vlaamse oorkonden die mogelijk uit dezelfde streek komen: het noorden van Oost-Vlaanderen. Ook twee gevallen zonder sjwasyncope hebben deze **a: paneghe**, Oost-Vlaanderen 1272, **scaeleghe**, Gent 1292. Is bij deze **a**-varianten sprake van invloed van **haalge** = **hallinge**? Van Loey (II, 43) suggereert als verklaring hypercorrectie (herstel van vermeende Ingweoonse palatalisatie) in **penning** die zich dan analoog in **schelling** zou manifesteren. Misschien is aansluiting bij de opening en/of rekking van **e** vóór **r** een betere verklaring; die is in de kustgebieden niet ongewoon (vgl. **aarve, wareld**), en kan zich plaatselijk ook tot andere fonetische omgevingen uitgebreid hebben: i.v.m. **aleven** (= **elf**) wijst Van Loey II, 48, zelf op de Brugse overgang **e > a** door het velaire karakter van **l**. Onwaarschijnlijk is in elk geval een relatie met een oorspronkelijke **a** in **penning**; de etymologische woordenboeken achten herkomst uit ***pand-ing** niet aangetoond.

Overigens vinden we sjwasyncope ook in combinatie met korte vocaal (als we de enkele spelling tenminste zo mogen interpreteren), en wel vanaf de oudste teksten, in West- en Oost-Vlaanderen aangetroffen: **penghe, scelge** Gent 1237 of kort daarna. Misschien zijn **penne, scelle** door verdere assimilatie daaruit ontstaan: ook deze varianten komen uit de oudste Gentse bronnen.

pene en **scele** (ook **scale**, uit een secundaire bron: Zeeuws-Vlaanderen of Mechelen 1285), varianten die eveneens, maar weinig frequent, in heel Vlaanderen en Zeeland voorkomen, kunnen als verdere reducties van **peneghe, sceleghe** gezien worden. Van Loey (II, 96) vat **pene** op als **peñe**, en ook in **scele** vermoedt hij een onder invloed van **n** gemouilleerde **l**; dit echter impliceert een voorafgaande fase **penge**, resp. ***schelnge**, de laatste vorm is niet opgetekend en ook weinig waarschijnlijk. Verder blijkt dat deze gereduceerde vormen vooral voorkomen in

samenstellingen als **penewaard** en **schelewaard**, naast **penege** en **scelege** in het simplex (bijv. in de Brugse lakenkeur van 1284), wat eerder wijst op verlies van de laatste syllabe. Maar ook kan van syncope van intervocalische **g** sprake zijn; zie parallelle gevallen als bijv. **gezeed < gezeged**. In deze gevallen van **g**-syncope en speciaal bij **penning** komt het Vlaams met het Middelengels overeen, waar **peneges** (met spirantische **g**) tot **penies** werd.

Voor de vocaalvarianten in het eerste element die hier niet behandeld zijn, zij verwezen naar § 2 (**i < e** vóór **n, l** in **schelling** en **penning**) en § 3 (secundaire umlaut in **halling > helling**).

Literatuur

Van Dalen-Oskam en Mooijaart (te versch.); Franck-VW-VH, 496, 580; Suppl. 126, 145-146; *KA* 96-97, kaart 144; Kluge 1967, 542-543; Van Loey II, 43, 48, 84, 95-96; Onions 1966, 665; Taeldeman 1986; *VMNW* Conceptafl. 2, 71-72, 162-167, 188-191; Weijnen 1991, 154.

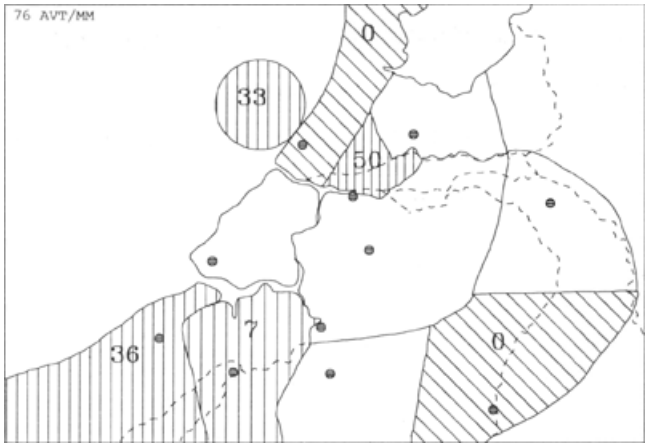

76. BRUG-III; spelling **g**-geminaat.
Oppositie: 1. <cgh> [gɣ] (weergegeven percentages) 2. <ggh> [ɣ:] (complementaire percentages)
met de spellingvarianten 1. **cgh, cg** 2. **gg, ggh, gh, g, ch, chgh**. Inbegrepen is het toponiem **Brugge**, maar niet de adjectivische afleidingen daarvan.

77. LIGGEN-II (inf., teg. deelw., 1e pers. enkv. en 1-3e pers. meerv. van **liggen** en **leggen**); spelling **g**-geminaat.
Oppositie: 1. <cgh> [gɣ] (weergegeven percentages) 2. <ggh> [ɣ:] (complementaire percentages)
met de spellingvarianten 1. **cgh, cg, ck** 2. **gg, ggh, gh, g, ch, chg, chgh**.

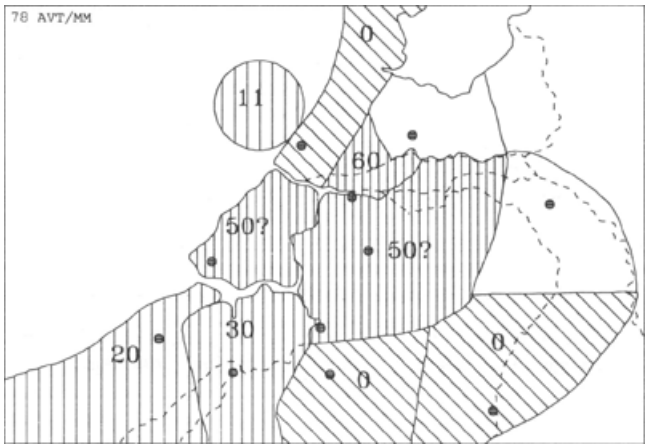

78. ZEGGEN (inf., teg. deelw., 1e pers. enkv. en 1-3e pers. meerv.); spelling **g**-geminaat.
Oppositie: 1. <cgh> [gɣ] (weergegeven percentages) 2. <ggh> [ɣ:] (complementaire percentages); met de spellingvarianten 1. **cgh, cg** 2. **gg, ggh, gh, g, ch, chgh**. Ook onderzocht zijn **rogge, rug, -egge** (suffix vrouwelijke persoonsnamen), waarvan geen kaarten.

Commentaar (76-78)

In het algemeen wordt de spelling **cgh** gezien als aanwijzing voor de occlusieve uitspraak van de in het Oudwestgermaans ontstane geminaat van **g**. De meningen verschillen over de precieze gang van zaken bij de verkorting en het spirantisch worden van de geminaat. Goossens stelt de ontwikkeling als volgt voor: [g]>[g]>[ɣ] (Goossens 1974, 73, 83). Er is in geen enkele fase sprake van een tweeledige klank. De dubbele spelling die aanvankelijk de lengte van de geminaat aanduidde, diende na de verkorting daarvan in het Middelnederlands om aan te geven, dat de voorafgaande vocaal kort was. De korte **g** werd vervolgens spirantisch, zoals eerder **g** in anlaut en inlaut. Van Loey (I, 58; II, 105) poneert daartegenover een eerste fase waarbij [g] zich wijzigt tot [gɣ], i.p.v. tot [g:]. Deze tweeklank zou (misschien in de tweede helft der 14e eeuw) spirantisch geworden zijn.

Goossens beschrijft geminaten nadrukkelijk als enkelvoudige klanken. Schönfeld (58) doet dat ook, maar stelt (enigszins daarmee in tegenspraak), dat het eerste deel ervan tot de voorafgaande, het laatste tot de volgende syllabe hoort (vgl. de geminaat in samenstellingen als **valluik**). Zo bezien is niet onverklaarbaar dat het tweede deel, dat immers anlautend is ten opzichte van de volgende syllabe, eerder spirantisch wordt dan het eerste.

De spelling **cgh**, in het 13e-eeuws al een minderheidsspelling, zou dan de opeenvolging [gɣ] representeren, terwijl **ggh** de notatie is van [ɣ] na korte vocaal, de laatste, toch al algemeen geworden fase in de ontwikkeling van de geminaat. De aanname van een tweeledige klank als tussenfase zou ook verklaren dat er in het hele bestand voor de drie behandelde woorden maar één geval van duidelijke occlusieve spelling is: **licken**; Geraardsbergen 1287, overigens naast **cg** en **gg** in deze plaats. De spelling met enkel **c**, die bij **liggen** 2 x voorkomt, is moeilijk bij de ene of andere categorie in te delen en is daarom buiten de telling gehouden.

De sporadisch optredende **c** of **k** in auslaut of vóór stemloze consonanten (bijv. in **brucs** = **brugs**) zouden een [k] < [g] representeren (auslautverscherping), waarbij het spirantische element van de tweeledige consonant weggevallen zou zijn. Ook hier zijn echter de grafieën **ch** of **g** voor [X] regel. Verder wordt soms ook **c** voor [X] geschreven in auslaut of vóór stemloze consonant, bijv. **wonectech**, Mechelen 1292; **onwetic** = **onwetig** ‘onwetend’, en **sect** = **zegt**, beide in Maerlants *Rijmbijbel*, hand B; Gysseling 1946 neemt daarvoor een klankovergang **X** > **k** aan. **brucs** en **ric** (het laatste uitsluitend opgetekend in de Brugse lakenkeuren) vormen dan geen sterk argument voor het occlusieve element in de geminaat.

Bij alle behandelde woorden komen ook de spellingen met enkele **g** en **gh** af en toe voor, in Vlaanderen en Limburg. Bij **zeggen** zouden die kunnen wijzen op een voorafgaande lange vocaal, ontstaan naar analogie van de gerekte vormen uit de 2e en 3e pers. sing. (Franck 1910^2, 86). Bij **liggen** blijft de vocaal **i**, wat er niet op wijst dat hier van een dergelijke analogie sprake is. De schrijfwijzen **lighen** en **ligen** hebben de overhand in Oudenbiezen. Mogelijk gaat het hier om **ligen** met lange vocaal, in deze streken het klankwettige rekkingsprodukt uit **i**. Maar gezien het feit dat ook **roghe** en **brughe** hier de gebruikelijke spellingen zijn

(naast **brugge** en **rogge**), en de grafie **gh** onbekend is voor de enkele **g**, kan **gh** ook goed de gegemineerde **g** representeren.

De kaarten van **brug** (inclusief het toponiem **Brugge**; de spelling van -**gg**- toonde daarin geen afwijking van de soortnaam), **liggen** en **zeggen** laten zien dat spellingen met **c** als eerste element vooral nog in het westen voorkomen, met name in Zeeland en West-Vlaanderen. Oost-Vlaanderen dankt het hoge percentage **c**-spellingen bij **zeggen** aan documenten uit Geraardsbergen. De occlusieve spelling is ofwel een behoudende spelling, of wijst op het lange voortbestaan van de occlusief in vooral West-Vlaanderen. **liggen** heeft evident hogere percentages occlusieve spellingen dan de andere woorden.

Andere woorden met **g**-geminaat (**rogge, rug**) komen niet frequent genoeg voor om gekarteerd te worden. **rogge** is bijna uitsluitend in het goederenregister van Oudenbiezen te vinden; zie het hierboven opgemerkte over **gh**-spellingen in dit goederenregister. Het heeft een **cgh**-spelling in Dordrecht. **rug** wordt alleen in de Brugse lakenkeuren aangetroffen in de bepaling **ouer ric** ‘aan de rugzijde’; vergeleken met de spellingen van de gekarteerde woorden kan men deze vorm eerder als een relict dan als representatieve spelling beschouwen.

Een bijzonder geval is tenslotte het suffix -**egge, -igge** voor vrouwelijke persoonsnamen (**spinnicghe, meestrigghe**). Het is frequent, maar uitsluitend in Vlaanderen. We vinden ook hier afwisseling van **cgh** en **ggh** en aanverwante spellingen, met daarnaast eenmaal **personicke**, Gent, 1297. Enkel **g** of **gh** komt regelmatig voor; in West-Vlaanderen zelfs in de helft van de gevallen met **g**-spelling, echter niet na **e**, wat men zou verwachten bij de gerekte variant. Dit suffix kent namelijk twee ontwikkelingen: 1. -**ege** < vulg. lat. -**iga**, 2. -**igge** < *-**igjon** (Schönfeld 218). De spellingvorm -**ighe**, die regelmatig in dezelfde documenten afwisselt met -**igghe**, is dus vergelijkbaar met het eveneens Vlaamse **lighen** naast **ligghen** (z.b.). De frequentieverhoudingen tussen **gh** + **ggh** en **cgh** bij dit suffix zijn voor West-Vlaanderen resp. 70:30, voor Oost-Vlaanderen 96:4; het verschil tussen deze twee regio's komt overeen met het beeld dat de andere woorden laten zien (afgezien van de Geraardsbergse **cgh** in **zeggen**).

Literatuur

Van Bree 1977, 219; Franck 1910^{2}, 86; Goossens 1974b, 67, 73, 83; Van Loey I, 58; Van Loey II, 103-108; Van Loon 1986, 134; Schönfeld, 58; 218; Van Wijk 1939, 59-63; Weijnen 1991, 137-138.

20. Consonanten: h

In een deel van ons taalgebied had **h** een onzekere status als foneem. Dit komt ook in ons materiaal tot uitdrukking door het ontbreken van de etymologische **h** of door spelling van een niet-etymologische **h**, vooral in anlaut maar ook tussen vocalen.

a. **h**-procope (**half:alf**). Zie: **half** tabel 78a; BEHOEF kaart/tabel 79. Bij dit laatste woord gaat syncope van **h** samen met syncope van de **ə** van het prefix, **h**-procope treedt in zeer gevarieerde mate op bij de verschillende woorden: in het frequent voorkomende werkwoord **horen** bijvoorbeeld ontbreekt de **h** nooit in de

ambtelijke teksten (de Maerlant-handschriften kennen hier wel **h**-procope). Misschien is de context, nl. de formule voor de salutatio van oorkonden hierop van invloed. Ook **heer, heilig, helft, heten** en **huis** missen sporadisch de **h**, en dan meestal in de oudste oorkonden uit Gent en omgeving: **us** (= **huis**), Velzeke 1249; **eleghe** (= **heilige**), Gent 1278; maar ook nog in Damme, 1299: **vse** (= **huis**). De fonetische omgeving speelt wel een rol: zo is **h**-procope in de clitische verbinding **'s heiliges** frequenter dan in **heilig** in vrije context: **seles**, Brugge 1284. Het hoge percentage **h**-wegval in **half** is dan ook waarschijnlijk een gevolg van het aantal verbindingen waarin het woord vaak voorkomt, en waarin sandhi optreedt: **vichtalf** (= **vijfte-half** 'vier en een half'), Aardenburg 1289; **Besutalf** (= **bezuidhalf** 'ten zuiden van'), Brugge 1284. Het percentage **h**-procope in **half** in vrije context blijft echter significant hoger dan in andere woorden. Waarschijnlijk hoort hier niet de vraag gesteld te worden, waarom **half** veel **h**-procope kent, maar waarom de andere woorden zoveel correcte spellingen kennen. Misschien is de relatie van die laatste groep met de spreektaal, en dus de invloed daarvan, minder sterk. Ook kan het ontbreken van homonymievermijding als argument voor een etymologische spelling, wel van toepassing bij **heer** en **hoog**, genoemd worden.

b. **h**-prothese (**uit**:**huit**). Zie: **uit** tabel 78b. Ook hier geldt dat de spreiding lexicaal sterk kan variëren. Voor het voorzelsel **in** bijvoorbeeld, dat in nagenoeg alle documenten voorkomt zijn maar twee spellingen als **hin** opgetekend (Brugge, 4e kwart 13e eeuw, Gent, 1294). Voor **op** geldt hetzelfde: er zijn enkele gevallen van **h**-prothese in West- en Oost-Vlaanderen, bijv. **hop** Calais 1289, **hup** Gent 1288; de percentages **h**-prothese bij **op** in deze regio's zijn resp. 3% en 3,5%, wat aanmerkelijk minder is dan bij **uit** (resp. 27% en 31%).

Aantekeningen

a. **half** e.a. *KA* 140. Deze kaart combineert **half, hard, heilig, hoog**. Voor het verschil tussen deze woorden, zie boven. Op deze kaart ontbreken de Zuidbrabantse vindplaatsen van **alf** in Asse en Willebroek.
b. uit *KA* 141; in vrij (verbogen vormen) *KA* 142 is sprake van hiaatdelging.

Literatuur

Van Loey II, 108-109; Van Loon 1986, 132; Weijnen 1991, 124-125, kaart 52.

79. BEHOEF; syncope van **ə** en **h**.
Oppositie: 1. **boef** (weergegeven percentages) 2. **behoef** (complementaire percentages) met verschillende spellingen van de vocaal in het tweede element.

Commentaar

In substantieven die van geprefigeerde werkwoorden zijn afgeleid, ligt het accent op het tweede lid. Door de zwakke accentuering kon de **e** [ə] van prefixen als **ge**-, **be**- gesyncopeerd worden, vooral vóór vocaal, **l, r**, maar ook vóór **h** (Schönfeld, 115). In **behoef** gaan syncope van **e** en **h** samen, waarbij die van **h** primair kan zijn in de regio's waarin **h**-procope algemeen is. Het is mogelijk dat de spellingsvorm **beof** (uit enkele betrekkelijk vroege documenten (1267-1274) uit het secundaire Brugse bestand) deze fase weergeeft. Vervolgens, of gelijktijdig, trad dan syncope van **e** ter vermijding van de 'vreemde' vocalische opeenvolging van sjwa en **oe**. Een andere volgorde (eerst wegval van **e**, dan van **h**) valt niet uit te sluiten, gezien de verspreiding van het verschijnsel buiten het **h**-loze gebied, bijv. in Brabant, waar misschien **ə**-syncope in het prefix het eerst optrad (zie de gegevens van **genoeg**, hieronder). Er is echter maar één attestatie van **ə**-syncope met behoud van **h: bhoef**, Hgk 1293 (buiten de tellingen gehouden).

De kaart toont de voorspelbare hoge frequentie van **boef** in Vlaanderen. In dit gewest was de **h** immers verstomd; zie ook de gegevens van **half**, waarbij althans in het schrift de **h**-procope reikt tot Oost-Vlaanderen, met een enkel geval in Brabant (Breda, Mechelen, Asse, Willebroek). **behoef** laat een hogere mate en ruimere geografische distributie van **h**-syncope zien dan woorden met een etymologische **h**-anlaut. Dit is te verklaren uit de combinatie met de andere, mogelijk vooral Brabantse ontwikkeling van reductie van **ə** in het prefix. Aanwijzingen voor het Brabantse karakter van deze **ə**-syncope zouden gegeven kunnen worden door het feit dat **genoeg** uitsluitend in Brabantse en één Limburgs document **ə**-syncope oplevert: o.a. **gnuech**, Lubbeek/Heverlee 1291, **gnoech**, Asse

1299, **gnuch** Oudenbiezen 1280. De secundaire bronnen wijzen in dezelfde richting.

Dat beide ontwikkelingen elkaar versterkt hebben, of bijna uitsluitend samen optraden, kan weer blijken uit het geringe aantal gevallen van **ə**-syncope in het frequente **genoeg** (5 primaire, 2 secundaire documenten).

Literatuur

KA 95-96, kaarten 140-142; Van Loey II, 108-109; Schönfeld, 115.

21. Consonanten: j

Variatie m.betr.t. **j** is zeer divers van aard:

a. **j** kan voortgekomen zijn uit **g** [ɣ]. Voor de spreiding van dit klankverschijnsel zie de kaarten 72-73 (GE-) en 74 (LEGET). In **jegen** 'tegen' is deze overgang in het hele taalgebied doorgedrongen. Wel opponeert **jegen** met de verbinding **te+jegen**, en daardoor **j** met consonantclusters voortkomend uit **te+j** (**jegen**:**tjegen**). De consonantgroep **tj** vertoont zelf weer regionale variatie in de spelling (**tjegen:tsegen,tsjegen**). Hoewel het ontstaan van de verbinding **te+jegen** als zodanig een morfologisch verschijnsel is, wordt zij wegens de ontwikkelingen in de consonantverbindingen in deze paragraaf behandeld. Zie: JEGEN-I (**jegen**:**tjegen**) kaart/tabel 80, JEGEN-II (**tjegen**:**tsjegen**) kaart/tabel 81.

b. In enkele woorden gaat gewestelijk een (oudere?) **j** aan de anlautvocaal vooraf (**of**:**jof**). Zie: U (pers. vnw.) kaart/tabel 82, OF-I (nev. voegw.) kaart 83a en b en tabel 83, OF-II (ond. voegw.) kaart 84a en b en tabel 84.

Aantekeningen

b. of (ond. en nev. voegw.) *KA* 137.

Literatuur

Van Loey II, 87, 104-108; Schönfeld, 101-102; Weijnen 1991, 161-162.

80. JEGEN-I; beginconsonant.
Oppositie: 1. **t, s** (weergegeven percentages) 2. **j** (complementaire percentages). De spellingvarianten voor 1. zijn: **te+j, tj, t, th; ts, sj, ch, s, z**; voor 2. **j, jh**.

81. JEGEN-II; beginconsonant.
Oppositie: 1. **s** (weergegeven percentages) 2. **t** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **ts, sj, ch, s, z**, 2. **te+j, tj, t, th**.

Commentaar (80 en 81)

In het voorzetsel en bijwoord mnl. **jegen** (met inbegrip van op oorspronkelijke adverbiale -**s** uitgaand **jegens**) had de **j** zich vóór palatale vocaal ontwikkeld uit **g**; vgl. onfr. **gegin**-. In verbinding met het voorzetsel **te** vormde zich op den duur een nieuw consonantcluster dat na verlies van **j** resulteerde in **t**. In het Vroegmiddelnederlands ambtelijk materiaal is **gegen** nog maar in enkele documenten aanwezig (West-Holland 1299; Breda 1269, Oost-Vlaanderen 1251-1275; ook in Deventer, 1300), en is **jegen** de gewone vorm, maar overal (behalve in Zeeland) staan daarnaast de verbindingen met **te** in diverse stadia. Hoewel deze verbinding als zodanig een morfologische eigenaardigheid is, wordt zij in verband met de eropvolgende spelling- en klankontwikkelingen hier behandeld (kaart 80).

Uit deze kaart blijkt dat deze verbinding, als **te jegen, tjegen,** of in het zuiden **tsjegen** (zie verder), in West-Holland, Utrecht en Limburg het frequentst is. Mogelijk in samenhang daarmee zijn in hetzelfde gebied, nl. bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in Utrecht de eerste gevallen van **tegen**, de laatste fase in de ontwikkeling, opgetekend: Hgk. 1280-1287 en later, Utrecht 1296, 1300. In Zeeland, West- en Oost-Vlaanderen is het percentage vormingen met **te** lager. De eerste Westvlaamse attestaties van **tegen** komen uit 14e-eeuwse dorsale notities.

In Oost-Vlaanderen, Zuid-Brabant en Limburg heeft het cluster **tj** een zijdelingse ontwikkeling doorgemaakt, die mogelijk als volgt verliep: er ontstond een overgangsklank **s**: **tj > tsj**, waarin de **s** o.i.v. de volgende **j** een palatale articulatie kreeg (zie kaart 81). Er is alleen in het secundaire materiaal in een niet-gelokaliseerde oorkonde (Putten, Ter Doest, Hgk?) een grafie die deze fase expliciet weergeeft: **tsieghen**, 1297. Zie verder het voorbeeld in Van Loey II, 116: **tsaermeer < te jaar meer**, waarin als klankwaarde voor **ts** [tʃ] kan worden aangenomen.

Uit het cluster **tsj** kon **s** resulteren, volgens de algemene ontwikkeling [tʃ] > [ʃ] > [s]. De opgesomde spellingen **ts, sj, ch**, s en z zijn dan te interpreteren als [ts], [tʃ], [s], [ʃ]. Dat **ch** voor [ts] kan staan, en niet noodzakelijk op een gepalataliseerde consonant hoeft te wijzen, kunnen we zien in spellingen als **chestech < tsestig** (uit een ongelokaliseerde oorkonde, die uit Bergen op Zoom of Drongen, dus in elk geval uit Brabant, komt, 1292), verder uit **cher < tser < des heer**, Brussel 1277, en, buiten Brabant, **chestendeel**, Aardenburg 1284, maar misschien is hier wel sprake van een meer alveolaire realisatie van de **s**, voor Zuid-Brabant niet ongewoon. Zeker voor [tʃ] staat <ts> in **tsaers** = 's **jaars**, in enkele zuidelijke citaten, o.a. Kaprijke 1281.

Misschien ook zijn de vormen met (palatale) **s** in **tsjegen** e.d. rechtstreeks uit **te + gegen** ontstaan; de 13e-eeuwse taalfeiten geven echter geen aanwijzingen in die richting.

De spelling van **tsjegen** vertoont enige overeenkomst met die van het aan het Frans ontleende **c** vóór palatale vocaal; zie daarvoor kaart 97, CIJNS; de aanvangsconsonant(groep)en van **tsjegen** en **cijns** zijn natuurlijk niet gelijk te stellen.

Het is mogelijk dat de vorm **jegen** zich vanuit het westen verspreid heeft: Schönfeld (XXXIV) noemt de overgang **g** [ɣ] **> j** Ingweoons. Er is echter ook een Zuidoostelijke (Limburgse, Ripuarische, Nederrijnse) bron voor deze **j**. De kaart bevestigt dit: **jegen** is algemeen in het hele taalgebied; en er is geen

overeenkomst met de kaarten van duidelijk Vlaamse verschijnselen als het prefix **ge- > i-** en **egi > ei** (72-74).

Er zijn enkele gevallen van ontbrekende anlautconsonant, bijv. **eghen** in Oost-Vlaanderen, 1298, met daarnaast **jeghen** in hetzelfde document, en **eghenwerdeghe**, Brussel e.o. 1296. Zijn dit schrijffouten of een weergave van zwakke of ontbrekende articulatie van **j**?

Voor de ronde vocaal in **jogen**, zie § 7, ē.

Literatuur

Franck-VW-VH, 279, 692; Van Loey II, 104-105, 116; Schönfeld 101-102, 241.

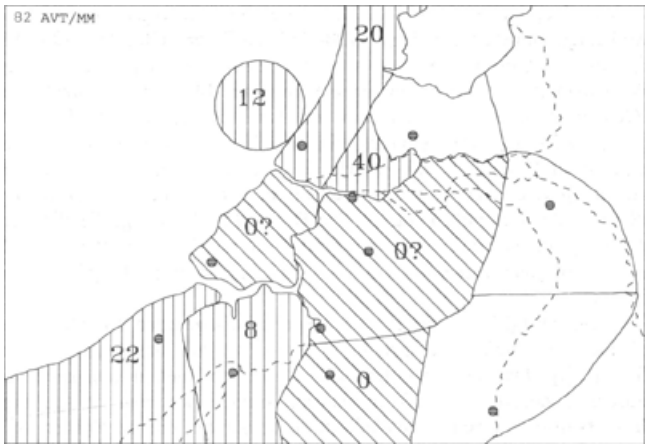

82. U (pers. en bez. vnw. 2e pers. meerv., objectsvorm); anlaut.
Oppositie: 1. vormen met **j** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder **j** (complementaire percentages)

Commentaar (82-84)

In **ju** (ook **jou**) naast **u** (objectsvorm) vinden wij nog de Westgermaanse wortel **iu**; vgl. got. **jus** (nom.) (Schönfeld, 136). Als **jou** is deze vorm later algemeen geworden in het Nederlands. Het bez. vnw. **ju, jouwe** heeft zich uit de genitief van het pers. vnw. ontwikkeld; deze kon **juwes** luiden, een vorm die in ons materiaal overigens niet aanwezig is.

Voor **jof** is een etymologische verklaring van de **j** als bij het persoonlijk voornaamwoord minder duidelijk aanwijsbaar. Volgens Franck 1910[2], 94, is de vorm **jof** vanouds een nevenvorm van het eensyllabige **of** (ond. voegw.), dat een andere herkomst heeft dan het nevenschikkend **ofte**, zij het dat deze vormen elkaar wederzijds hebben beïnvloed: beide kunnen in het Middelnederlands zowel

83a en b. OF-I (nev. voegw.); anlaut.

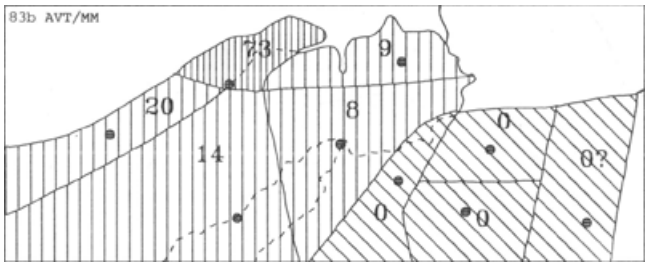

Oppositie: 1. vormen met **j** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder **j** (complementaire percentages).

of als **ofte** luiden. Dit onderschikkend voegwoord heeft verwante vormen in het got. **jabai** en **ibai**, en ofri. **iof** (naast **of**). Om een eventuele nog bestaande samenhang tussen het voorkomen van **j**-vormen en de functie als onderschikkend voegwoord (waarvan de etymologie een **j**-anlaut immers aannemelijk zou maken) na te gaan, zijn beide categorieën voegwoorden afzonderlijk onderzocht. Er bleek evenwel geen significant verschil tussen beide kaarten.

j-anlaut in **of**/**ofte** is een kusttaalverschijnsel; en hoewel de tweede persoon weinig voorkomt in de ambtelijke teksten zijn er genoeg gegevens om dat ook voor **u** vast te kunnen stellen. In het zuiden is het vooral Noordwestvlaams. Net als **jof** is **ju** in Oost-Vlaanderen uit het noorden daarvan (tegenwoordig Zeeuws-Vlaanderen) afkomstig. Dit verschijnsel zal een geval zijn van Ingweoons conservatisme (Schönfeld, XXXV).

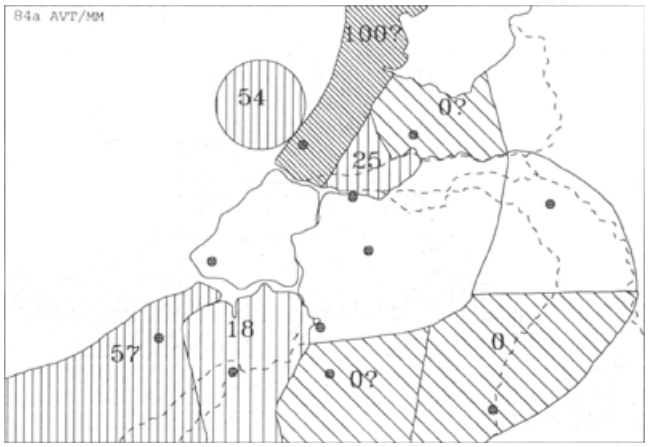

84a en b. OF-II (ond. voegw.); anlaut.

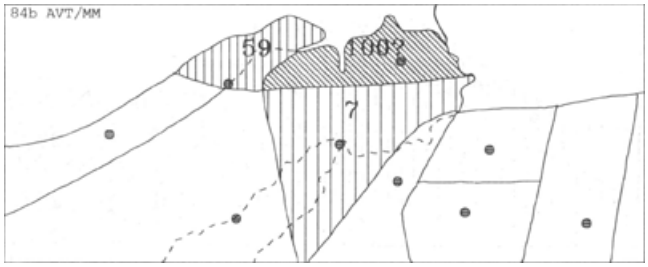

Oppositie: 1. vormen met **j** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder **j** (complementaire percentages).
Vormen met **h**-procope ressorteren bij deze kaarten onder 2.

Literatuur

KA p. 94, kaart 137 (**of**); Van Loey I, 35, 41; Van Loon 1986, 53-55, kaart 10 p. 55; Paardekooper (te versch.); Schönfeld, XXXIV-XXXV, 137-139.

22. Consonanten: k.

k kan in het Middelnederlands afwisselen met stemloze fricatief **g** [X], als we de spelling **ch** zo mogen interpreteren. Niet alle gevallen zijn op een lijn te stellen.

a. Onduidelijk is de waarde van **ch**-spellingen voor **k** die we incidenteel in de meeste schrijfcentra aantreffen; sporadisch in anlaut en inlaut: **choren** (= **koren**), Aalst 1289, **chont** (= **kond** 'bekend'), Zuid-Brabant 1296, **stichen** (= **stukken**), Gent 1282; iets vaker in auslaut en voor stemloze dentaal: **dinch**, Wateringen 1282; Hgk 1285, Mechelen 1290; **welch**, Gent, 1280-1300, Grimbergen 1293; **stich** Brugge 1263 (niet-onderzocht bestand). Het zwaartepunt lijkt in het centrale zuiden te liggen.

b. Sporen van de Hoogduitse klankverschuiving treffen we aan in de Limburgse teksten, maar in zo geringe mate, dat kartering niet zinvol is. In het *Goederenregister van Oudenbiezen*, v.a. 1280, is alleen in **ich**, 1 x **ig** (= **ik**), de verschoven vorm de gewone, conform de huidige situatie waarin **ich** tot de Ürdinger-lijn reikt, verder vinden we er o.m. **bruch** (= **broek**) 'moeras', van de handen C en D (v.a. 1290); **bruc**(**k**) is frequenter. **ook** wordt steeds **oec, ouc** gespeld; alleen enkele 14e-eeuwse handen hebben **oech, ouch. petgin** 'paadje', uit dezelfde tekst, is 14e-eeuws, het diminutiefsuffix luidt daarvóór steeds -**ken**, -**kin**. Ook enkele andere Limburgse teksten hebben verschoven vormen: een document dat mogelijk in Tongeren is geschreven, 1277 (**igh, sigh, alsuelgh, oigh**), idem, mogelijk Heinsberg 1286 (**ze** (= **te**; voorz.), **vorsprochen, verchoig** (= **verkocht**), **og, gebruch**). In de vijf Maastrichtse oorkonden is het verschijnsel (net als andere Limburgismen) maar marginaal aanwezig, alleen in de laatste (1299) wordt **ook** als **och** geschreven.

Twee Hollandse documenten, waarvan het eerste ook enkele andere oostelijke kenmerken vertoont, hebben: **ich** (nooit **ik**), **och** naast **oec**, tevens **dinch**, Wateringen 1282; **oech, sceydewijch, ghelijch**, Arkel/Schelluinen 1290. Het is mogelijk dat dit geïmporteerde gevallen zijn van de tweede klankverschuiving. Oostelijke invloed blijkt ook uit **stichken**, Hgk 1285 (bij deze oorkonde is de graaf van Kleve betrokken).

c. **k** wisselt in het preteritum van **komen** af met het oorspronkelijke **kw** (**kwam**(**en**):**kam**(**en**)). Zie: KWAM(EN) kaart 85a en b en tabel 85.

Aantekeningen

a. Vergelijk in verband hiermee de spelling van **g** [X] in auslaut en vóór consonanten als **c** of **ck** (§ 19).
b. **ook** *KA* 139.
c. **kwam**(**en**) *KA* 147. Uit de gegevens van deze werkwoordsvormen, en uit de spelling van andere woorden met anlautend **kw** blijkt, dat de traditionele grafie met **q** (**qu, qv** etc.) nog de alleenheerschappij heeft in het 13e-eeuws Nederlands.

Literatuur

Van Loey II, 101-103; Schönfeld, XXXVIII-XXXIX, 136; Weijnen 1991, 115-116, 119-120.

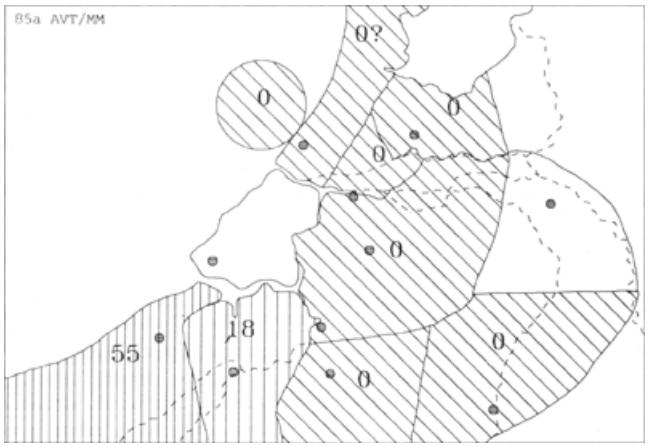

85a en b. KWAM(EN) (pret. van **komen**); beginconsonant.

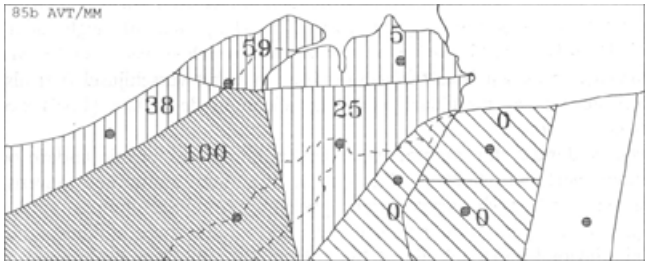

Oppositie: 1. **k** (weergegeven percentages) 2. **kw** (complementaire percentages) met de spellingen 1. **qu** 2. **c**.

Commentaar

In **kwam** is het oorspronkelijke labiale element bewaard gebleven, terwijl dat in de infinitief en het participium verdwenen was doordat twee geronde elementen, **w** en **o**, samenvielen. Volgens Van Bree 1977, 318, gaan **kom**(-**en**) en **gekomen** terug op een Oerindoeuropese nultrap, waarin het labiale element van de anlautconsonant tot **u** is gevocaliseerd. Dit verklaart ook de afwijkende vocaal in de 1e categorie (de 4e klasse heeft gewoonlijk ē (**<**e)).

kam is exclusief Vlaams, maar is ook daar niet algemeen in de oorkondentaal. De **w**-loze vorm heeft zich lang in het Westvlaamse dialect gehandhaafd; De Bo, 1892[2], 552, vermeldt nog **kam** als Westvlaamse vorm.

Literatuur

De Bo, 1892[2], 552; Van Bree 1977, 318; *KA* p. 97, kaart 147.

23. Consonanten: s

a. In anlaut vóór vocalen en in inlaut tussen vocalen was **s** al in het Oudwestnederfrankisch stemhebbend geworden. De aanpassing van de spelling vond later plaats. Zie hiervoor de kaarten 100-101.

b. De verbinding wgm. **sk** werd doorgaans tot **sX** of **s**; de positie in het woord was daarbij mede bepalend. Verschillende spellingvarianten zijn als indicatie van deze wijzigingen onderzocht, waarbij niet uitgesloten kan worden, dat de diverse spellingen bij deze klankveranderingen zijn achtergebleven (**schuld** (<sc>:<sch>)). Zie: in anlaut: SCHULD e.a. (<sch>:<sc>) kaart/tabel 86; in inlaut: EISEN e.a. (<sg>:<sk>) kaart/tabel 87; in auslaut: BRUGS e.a. (<sc>, <sk>, <sch>:<s>) kaart/tabel 88.

c. Metathese treffen we aan in de groepen -**st** en -**ts** aan het eind van een woord, bijv. in **lanst** (gen. van **land**), Gent ca. 1210-1240, Oudenburg 1282, Oudenbiezen 1293-1305; **Arnust** (gen. van **Arnoud**), Oudenbiezen 1290-1302; **dints** (= **dienst**), Hgk 1268; en **werst** (gen. van **waard**), Hgk 1280-1287. Zie ook de opmerkingen bij kaarten 88, BRUGS, en 152, MEERS.

Literatuur

Van Loey II, 116-119; Schönfeld 56-57; Weijnen 1991, 119-120.

86. Combinatiekaart SCHULD e.a. (**schuld** en **schepen**); weergave wgm. **sk** in anlaut. *Oppositie*: 1. **sX** (weergegeven percentages) 2. **sk** (evt. **sX**) (complementaire percentages)

met de spellingvarianten 1. **sch** en 2. **sc**.

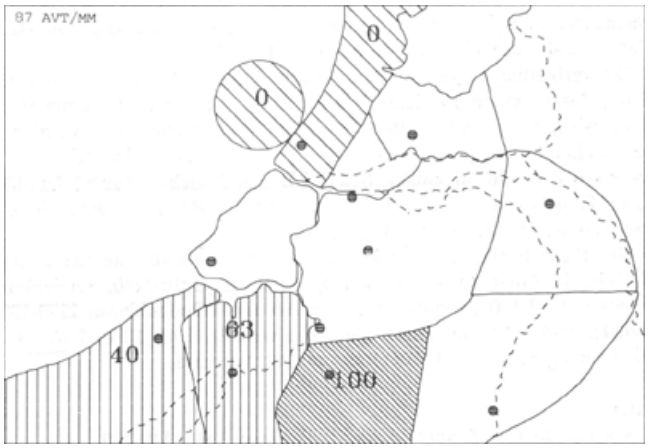

87. Combinatiekaart EISEN e.a. (**eisen, pasen** en **tussen**); weergave wgm. **sk** in inlaut.
Oppositie: 1. **sX** (weergegeven percentages) 2. **sk** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **sgh** 2. **sk, sck, schk**.

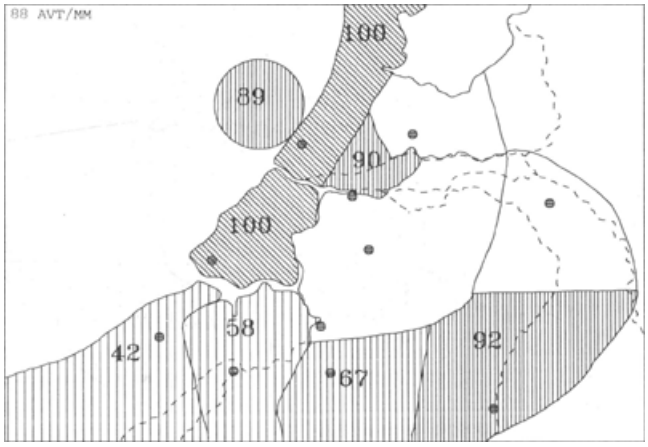

88. Combinatiekaart BRUGS e.a. (van aardrijkskundige namen afgeleide adjectieven); weergave wgm. **sk** in auslaut.
Oppositie: 1. s (weergegeven percentages) 2. **sX** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. s, (na grondwoord eindigend op **k**) **x** 2. **sc, sch**; alleen in niet verbogen vormen, behoudens genitief-s (auslaut).

Commentaar (86-88)

Het velaire element in wgm. **sk** was in het 13e-eeuws ten dele al fricatief geworden. Buiten dat er gewestelijke verschillen waren, voltrok deze ontwikkeling zich in de diverse posities in het woord in verschillend tempo en bepaalden deze posities ook verdere assimilatie tot **s**.

De wijzigingen, spirantisering van **k** o.i.v. **s** tot **X**, en in in- en auslaut uiteindelijk volledige assimilatie van **sX** tot **s**, vinden wel hun weerslag in de spelling, maar niet altijd onmiddellijk en eenduidig. De traditionele spelling voor wgm. **sk** was **sc**. Conform de spelling **ch** voor **X** werd de grafie **sch** aangewend voor **sX**, misschien gewestelijk ook voor **sk**^{h} of s' (Blancquaert 1948; Van Loey II, 102; 117; Stroop 1990, 144-145). Een ondubbelzinnige aanwijzing voor de klankwaarde [sX] voor <sch> ziet men in **duschedane** (= **dusgedane**), Gent 1237, Hgk 1293, **dusschedane** (id.), Gent 1288. Aangezien **sc** en **sch** elkaar vaak willekeurig afwisselen, zelfs binnen dezelfde documenten, is het aannemelijk, dat <sc> ook voor **sX** kan staan. Een aanwijzing temeer dat <sc> niet zonder meer als [sk] geïnterpreteerd kan worden is het feit, dat de spelling van **k** vóór palatale vocalen buiten deze verbinding altijd <k> is. Een **sk**-spelling ontbreekt geheel in anlaut in de onderzochte 13e-eeuwse woorden. Verder is er evidentie voor [sX] in de spelling **sc** voor **sX** van andere herkomst, in bepaalde clitische verbindingen, die in verschillende regio's zijn opgetekend: **scrauen** (= **'s graven**), Gent 1237, Hgk 1280-1287 en later, Eeklo 1282, Zeeland 1284, Oostkamp 1296; **screuen**, idem, Oudenbiezen 1280-1290 en later; **scenes** (= **'s genes**), Gent 1237.

De positie in auslaut na consonanten (**brugs**) leende zich als eerste voor assimilatie. Daar treffen we geen **sk**- en **sg**-, en zelden meer **sc**- of **sch**-spellingen aan; **s** overheerst, als resultaat van volledige assimilatie. Holland loopt hierin voorop. In deze regio, waar s in deze positie regel is tgov. **sk** in inlaut, blijkt ook in het schrift dus een duidelijk uiteenlopen van oorspronkelijk **sk** in verschillende posities: **pasken** tgov. **hollants**. Vooral in West-Vlaanderen wordt s nog afgewisseld met **sch**. Het is onduidelijk of hier **X**, een geaspireerde **sk** of door glottisslag gevolgde s' mee bedoeld werd (de laatste is in een klein gebied in Westvlaanderen nog bekend), of dat er sprake is van een conservatieve spelling. Tenslotte valt bij **s/sk** in auslaut op dat de genitiefuitgang (manl. en onz. enk.) doorgaans hiermee samenvalt: ... om tien sceleghe **vlaems** paiments ..., Maldegem 1296; de afzonderlijke notatie daarvan is een uitzondering: ... .xxiiij. sol. **vlaemschs** paiements. Gent 1296 (vgl. Van Loey I, 11, **des visch**). Onze gegevens zijn niet talrijk genoeg om na te gaan of deze uitgang **s**-spelling bevorderd heeft.

In inlaut tussen vocalen (**eisen**) zijn **sc, ssc, sch** en **ssch** de meest frequente schrijfwijzen. Voor de kaart zijn ze wegens de onzekere klankwaarde buiten beschouwing gelaten en zijn twee ondubbelzinnige spellingen vergeleken: die met het teken **k** en die met het teken g. Het is duidelijk dat ook hier de occlusief het langst behouden is in Holland; **sg**-spellingen zijn zuidelijk. In deze categorie komt s/ss in de spelling nog maar drie keer voor, zoals te verwachten in de zuidelijke gewesten: **eiset**, Gent 1253; **eissere**, Brugge 1281; **tussen**, Oudenbiezen 1293-1305.

Er is een verschil tussen deze intervocalische **sk** (**eisen**) en de (niet gekarteerde) categorie van **sk** na consonant, vóór vocaal (**hollandse**), die (waarschijnlijk o.i.v. de onverbogen vormen) meer enkele s heeft: **enghelse**, Dordrecht 1292; **bruxen**, Brugge 1286; **inghelse**, Gent 1240-1260; **vlemsser**, Aalst

1282. Maar ook hier vinden we enkele **k**- en **g**-spellingen volgens dezelfde verdeling als bij de intervocalische **sk**, nl. **sk** in Holland: **hollantsker**, West-Holland 1293; **sgh** eenmaal in Utrecht, **dutsghen**, Utrecht 1290, en in het zuiden: **zieselsghen** (= **Sijseels**), Brugge 1279; **louensgher** (= **Leuvens**), Mechelen 1291.

In anlaut (**schepen**) tenslotte is **sk** het langst behouden. Moderne dialectkaarten (Weijnen 1966[2], uitklapkaart en Stroop 1990, 45) wijzen het noorden van ons taalgebied, maar ook een aantal eilanden in het zuiden als **sk**-gebieden aan. In onze teksten is **sc** nog steeds veruit de gebruikelijkste spelling, maar zij is niet eenduidig zoals we hierboven aangaven. Ook in Holland, waar wij mede op grond van de intervocalische **sk**-spelling een klankwaarde **sk** mogelijk achten, ontbreekt de grafie **sk** geheel en houdt men vast aan de oude **sc**-spelling. De hoogste percentages **sch** worden in de westelijke regio's gevonden. Als de spelling **sch** al afkomstig is uit het oosten, zoals Van Cleemput veronderstelt op grond van 12e-eeuwse vindplaatsen, dan is dat niet meer zichtbaar in de spreiding in het 13e-eeuwse Nederlands. **sg**(**h**)-spellingen zijn hier nog nergens aangetroffen. In een aantal documenten (Hgk, Vlaanderen, Brabant) worden **schepen** en **schuld** verschillend geschreven (11 x **schuld:scepen**, 22 x **sculd:schepen**), maar een systematische afwisseling waaruit samenhang zou blijken tussen **sch**-spelling en de articulatieplaats van de volgende vocaal is afwezig. Mogelijk is die afwisseling er wel geweest: Gysseling (1963, 18) signaleert haar voor de statuten van de Gentse Lazerij (1236). Ook in de moderne dialecten zijn er verschillen op te merken tussen **sk** vóór palatale en velaire vocalen.

Een aantal bijzondere spellingen, vooral in inlaut, kunnen het gevolg zijn van de bestaande discrepantie tussen spelling en klank: o.m. **paschcen**, Zuid-Brabant 1280, **tushen**, Oudenbiezen 1280-1290. **vlaemker**, Oudenburg 1283; in het secundaire materiaal: **diexhen, diexschen** (= **diets**), Gent of Mechelen 1281-1282. **loeuenchen** (= **Leuvens**), Zuid-Brabant 1300, wijst misschien op [ʃ].

Verder kan gewezen worden op een eigenaardigheid die incidenteel in Zuid-Brabant en Limburg op te merken valt: in **leuvens** (niet in andere adjectieven) is daar mogelijk sprake van auslaut-metathese van **s** en **k**, getuige spellingen als: **louincs**, Erps 1299, **louecshe**, Zuid-Brabant (mogelijk Willebroek) 1296; **Louinchs** en **Louincsh**, Oudenbiezen 1280-1290, naast **louensch** e.d.. Vergelijk voor ditzelfde verschijnsel, met overeenkomstige spreiding, **meers** met de (spelling-)vorm **mercs** (zie het commentaar bij de kaarten 152-153). **leuvens** is overigens ook het enige woord waarin Oudenbiezen **sch** spelt, in alle andere woorden wordt de uitgang als s geschreven (**Trigts, Tongers**). Auslautsmetathese van **ts** is tenslotte ook opgetekend in **Trigst**, Oudenbiezen 1300.

Literatuur

Van Cleemput 1958, 395-405; Gysseling 1963, 18; Van Loey II, 117-119; Van Loon 1986, 149-150; Schönfeld 98-99; Stroop 1990, kaart p. 145; Verstegen 1942; Weijnen 1966[2], 120, 240; uitklapkaart; Weijnen 1991, 119-120, 170-171.

24. Consonanten: t

De hier behandelde variatie met betrekking tot **t** is wat kartering betreft beperkt tot die in de volgende verbinding:

a. Het tot **t** gereduceerde lidwoord dat kon vóór vocaal en bepaalde consonanten tot **d** worden (**tland:dland**). Zie: TLAND e.a. kaart/tabel 89.

b. Apocope van **t** vooral na stemloze spirans komt in verschillende regio's voor: **brughamboch**, Brugge 1267; **pagh**, Zuid-Brabant 1296; **pag**, Oudenbiezen 1293-1305. Het blijft bij incidentele gevallen.

Literatuur

Van Loey II, 109-112; Weijnen 1991, 117-119.

89. TLAND e.a. (enclitisch onz. lidw.); stemhebbendheid.
Oppositie: 1. **d**- (weergegeven percentages) 2. **t**- (complementaire percentages) onderzocht vóór volgende vocaal, **b**-, **l**-, **w**-.

Commentaar

Het onzijdig lidwoord dat kan in enclitische positie gereduceerd worden tot **d**- of **t**-. Volgens de voorstelling in Van Loey II, 110, zou de stemhebbende gereduceerde vorm een gewestelijk optredende positionele variant zijn van de stemloze in de volgende omgevingen: vóór vocaal, **b**-, **l**-, en **w**-. Dit is in overeenstemming met de gegevens voor het 13e-eeuws, zij het dat een enkele keer ook andere, meestal stemhebbende, consonanten de verzachting veroorzaken, en wel in hetzelfde gebied waar zij ook voor de eerder genoemde klanken voorkomt: Oost-Vlaanderen, Brabant, Limburg. Voorbeelden: **djaer**, Gent 1269, **Dmeesterscap**, Mechelen 1291, **dnieulant**, Vorst 1276-1300; maar ook **dgoedt**, Zuid-Brabant

1271-1272. Voor onze kaart zijn, terwille van het contrast, alleen de clitica geteld met frequent voorkomende verzachting, dus **d**-/**t**- vóór volgende vocaal, **b**-, **l**-, **w**-, zoals **tander = dat ander** (jaar), Kloosterzande 1286-1297, **dbundre**, Mechelen 1299, **dlijf**, Grimbergen 1275-1276, **twulhuus**, Brugge 1296.

Als clitische verbindingen hebben wij uitsluitend beschouwd aaneengeschreven vormen, waarin van het eerste element (het lidwoord) alleen de tweede dentaal is bewaard, zoals (**in**) **dlant**/**tland**).

In een enkel geval wordt het clitische lidwoord aan het voorafgaande woord vastgeschreven: **int ambacht**, Gent 1280, maar ook, zij het veel minder vaak, **ind jaer**, Brugge 1289. Hoewel formeel de spatie niet als enig criterium voor de woordgrens mag gelden, lijkt het toch om een ander taalverschijnsel te gaan. Er zijn om te beginnen duidelijke verschillen in distributie met de eerste groep (**in tambacht**): de stemhebbende dentaal vinden we in **ind lant** e.d. ook in West-Vlaanderen, maar dan vrijwel alleen vóór **jaar**, daarentegen bijna niet in Oost-Vlaanderen en Brabant. De gegevens in het Oudenbiezense goederenregister wijzen duidelijk op twee te onderscheiden verschijnselen: hier wisselen systematisch af **ant Bruec** (= **aan 't Broek**) met **bi dlant**; in het eerste geval is het onzijdige lidwoord enclitisch verbonden met het voorzetsel, in het tweede proclitisch aan het substantief, afhankelijk van de auslautklank van het voorzetsel (resp. consonant en vocaal).

Tenslotte zijn er nog compromisspellingen als **diet donrecht** (= **die 't onrecht** (**gedaan is**)), Gent 1237, **opt derve**, Mechelen 1291, en citaten waarbij het gereduceerde lidwoord zowel aan het voorafgaande en volgende woord wordt vastgeschreven: **intostambacht**, Biezelinge 1281, **indlant**, Tervuren 1294. Al deze gevallen hebben wij buiten beschouwing gelaten voor de kaart. Ook woorden met vocalische anlaut ten gevolge van verstomming van **h** (**dosputal**, Gerardsbergen 1294) en woorden met onzeker genus (**dauerechte**, Brugge 1294) zijn niet in aanmerking genomen.

De kaart laat zien dat **d**-proclise Oostvlaams en Brabants is, met een duidelijke toename van west naar oost. De grens zou volgens Gysseling (1971, 45) bij Leie, Schelde en Striene liggen; in ons materiaal is er ook een vindplaats in Eeklo. In West-Vlaanderen ontbreekt dit verschijnsel, waarbij aangetekend moet worden dat drie Brugse oorkonden (van twee handen) uit het niet onderzochte bestand ook **dlant** e.d. hebben: van een ervan (*CG-I*, doc. nr. 1694) veronderstelt Gysseling dat een Gents ontwerp is overgeschreven. Mogelijk moet hiervoor, net als misschien voor de enkele gevallen in Dordrecht en de Hollandse grafelijke kanselarij, invloed uit het **d**-gebied aangenomen worden.

In tegenstelling tot Mooijaart 1990a, 58, karteren wij hier uitsluitend de gereduceerde vormen. Dit bleek een zuiverder kaartbeeld op te leveren.

Literatuur

Moriaen, ed. Paardekooper-Van Buren en Gysseling 1971, 45; Van Loey II, 110; Mooijaart 1990a, 57-62.

25. Spelling.

In de voorafgaande paragrafen zijn spellingkwesties vaak aan de orde geweest in verband met de spreiding van bepaalde klankverschillen. Hier worden enkele spellingen behandeld als grafische conventies, die door onderlinge invloeden tussen verschillende cultuurgebieden met hun kanselarijen soms een geografisch patroon vertonen. Wat deze grafemen representeren is niet in de eerste plaats aan de orde.

a. Voor de spelling van vocalen, toch wel ongeveer vijftien fonemen, moest men zich in de volkstalen behelpen met slechts vijf uit het Latijn bekende vocaaltekens. Voor de aanduiding van lengte in gesloten syllabe waren er verschillende mogelijkheden. Per vocaal verschillen de gebruiken.

â: JAAR kaart/tabel 90, NAAST-II kaart/tabel 91 (<a>:<ae>);
ē: heeft tabel 91a (<e>:<ee>, <ei>);
î: tijd (<i>, <ii>:<ie>) tabel 91b, WIJF-I kaart/tabel 92 (<i>:<ii>, <ie>) en WIJF-II (<i>, <ii>:<ie>) kaart/tabel 93;
ō: DOOR-II kaart/tabel 94 (<o>:<oe>), **groot** tabel 94a (<oe>:<oo>;
û: HUIS kaart/tabel 95 (<u>:<ue>, <ui>,<uu>), UIT kaart/tabel 96 (<uu>:<ue>, <ui>) en tabel 95a (<u>:<ue>, <ui>,<uu>).

De schrijfwijzen van verschillende consonanten zijn aan veranderende conventies onderhevig. De tegenstelling bestaat doorgaans uit die tussen de traditionele spelling en een spelling die recht doet aan klankveranderingen.

b. Uit Frans ontleend **c** in anlaut, vóór palatale vocaal, verschijnt ook met spellingen als **ts** (**cijns**:**tsijns**). Aansluitend, hoewel het evident een op een klankverschil berustend spellingverschil betreft, is behandeld de spreiding van **tijns** met aanvangsconsonant **t**, te danken aan een andere ontleningsweg (**cijns**:**tijns**). Zie: CIJNS-I kaart 97 a en b en tabel 97; CIJNS-II kaart/tabel 98.

c. <g> varieert met <gh>, eveneens vóór palatale vocaal (**gheven**:**geven**). Zie: GEVEN-I kaart/tabel 99.

d. <s> en <z> wisselen af in verschillende posities (**segel**:**zegel**); zie ZEE kaart/tabel 100; ZEGEL kaart/tabel 101.

e. <u> en <v> varieren als teken voor de consonant in anlaut en inlaut (**geuen**:**geven**). Zie: GEVEN-II kaart/tabel 102.

f. De spelling van <w> na consonant kan ook <u> (en <v>) zijn (**sweren**:**sueren**). Zie: ZWEREN e.a. kaart/tabel 103.

Aantekeningen

a. **heeft** *KA* 91; **huis** *KA* 122 en 123.

Literatuur

Van den Berg 1948; Van Cleemput 1958; Goossens 1980; Van Loey 1937, 1-27; Van Loey II, 6-7; Gysseling 1963, 13-19; Gysseling en Verhulst 1964, 15-31.

90. JAAR; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <a> (weergegeven percentages) 2. <ae>, <ai> (complementaire percentages).

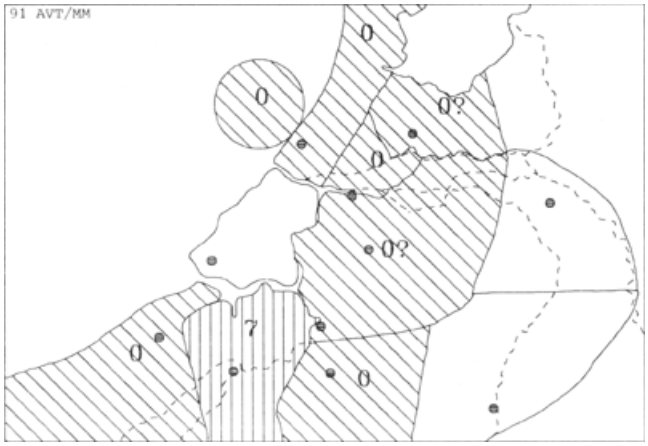

91. NAAST; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <a> (weergegeven percentages) 2. <ae>, <ai> (complementaire percentages).

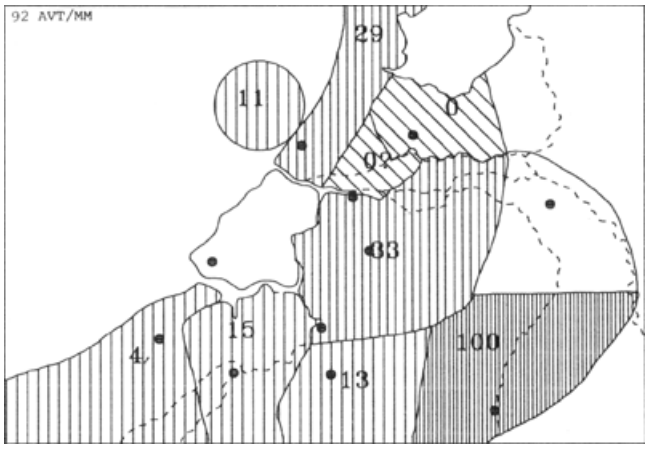

92. WIJF-I; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <i> (weergegeven percentages) 2. <ie>, <ii>, <ij> (complementaire percentages).

93. WIJF-II; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <ie> (weergegeven percentages) 2. <i>, <ii>, <ij> (complementaire percentages).

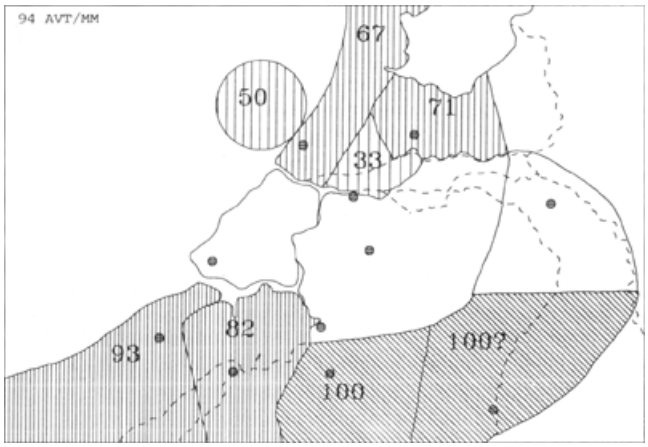

94. DOOR-II; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <o> (weergegeven percentages) 2. <oe> (complementaire percentages).

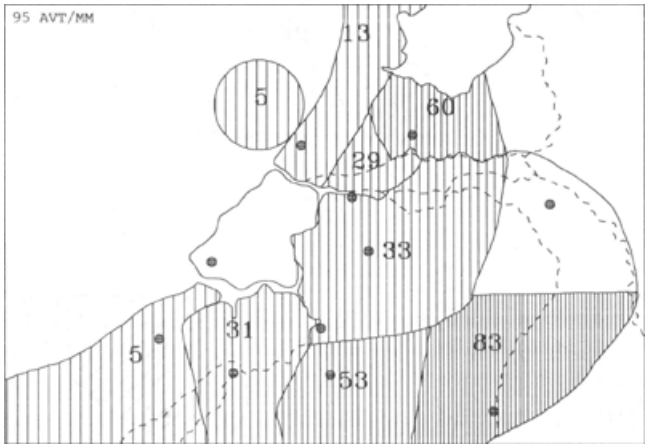

95. HUIS; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <u> (weergegeven percentages) 2. <ue>, <ui>, <uj>, <uy>, <uu> (complementaire percentages).

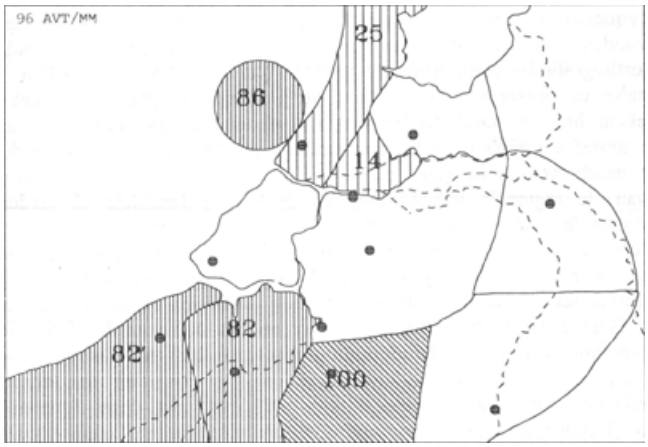

96. UIT; grafie voor lange vocaal in gesloten syllabe.
Oppositie: 1. <uu> (weergegeven percentages) 2. <ue>, <ui>, <uj>, <uy> (complementaire percentages).
Ook onderzocht zijn **heeft, geeft, tijd** (enkel teken:meer tekens) en **tijd** en **groot** (verdubbeling vocaalteken:lengteteken) (geen kaarten).

Commentaar (90-96)

Behalve de traditionele spelling van het enkele teken (nog in de 12e eeuw het meest gebruikelijk) treft men aan als lengteaanduiding van vocalen toevoeging van **e, i**, en verdubbeling van het vocaalteken. Het accentteken, dat in de oudste Gentse documenten (nrs. 1, 3, v.a. 1210) daarvoor nog aangewend werd (bijv. **neghén, sín** (= **zijn**, ww.)), heeft geen algemene ingang gevonden (Gysseling 1963; 16-17; Gysseling en Verhulst 1964, 25-27). Bij de interpretatie van deze grafieën moet steeds rekening worden gehouden met het feit dat ze in veel gevallen ook kwaliteitsverschil konden uitdrukken.

Men neemt aan dat de verschillende grafieën zich vanuit bepaalde cultuurcentra over ons taalgebied hebben verspreid. Lengteaanduiding door **e** zou in het Vlaams ontstaan zijn en zich vanuit het zuidwesten, misschien vanuit de Sint-Baafsabdij hebben verspreid (Van Cleemput 1958, 393; Gysseling en Verhulst 1964, 16). **i** als lengteteken kan vanuit Oost-Frankrijk via het Nederrijns, dus vanuit het oosten bekendheid hebben gekregen (De Man en Van Sterkenburg 1977, 61). Beide ‘bewegingen’ zouden elkaar hebben gekruist. In de literatuur wordt weinig over de volgende lengteaanduidende spelling, de verdubbeling van het vocaalteken, gezegd. Van Cleemput 1958, 392, bericht wel over mislukte pogingen eind 12e, begin 13e eeuw om deze spelwijze in te voeren, maar zijn bewijsmateriaal is zeer summier. In elk geval is deze verdubbeling voor enkele van de lange vocalen in de 13e eeuw een gebruikelijke schrijfwijze. Een bepaalde herkomst wordt niet genoemd, maar misschien ook is deze meest logische oplossing wel op verschillende plaatsen,

onafhankelijk van elkaar, gevonden.

Er zijn voor elke lange vocaal waarvoor een apart grafeem beschikbaar is, twee frequente woorden in de ambtelijke teksten onderzocht; voor een juist beeld zouden meer woorden per vocaal bekeken moeten worden, omdat ook bij dit orthografische verschijnsel de toestand per woord kan verschillen.

Behalve de oorspronkelijk toestand (in gesloten en open syllabe het enkele vocaalteken: **hus** en **huse**) treffen we ook af en toe het verschijnsel aan dat (binnen dezelfde regio's en zelfs documenten) in alle twee de gevallen de lange spelling geschreven werd (**iaer** en **iaere**). Waar wel onderscheiden wordt, is zeker van de regionale verscheidenheid sprake die ten dele al eerder door bovengenoemde auteurs gesignaleerd werd. Deze spreiding is voorzover interessant in kaart gebracht, en zal hieronder per lengte-aanduidingssysteem besproken worden, met verwijzing naar de desbetreffende kaarten.

a. Enkel teken. Deze notatiewijze is nog algemeen in de oudste bronnen, m.n. uit Gent 1236, en komt vervolgens her en der nog voor in afwisseling met andere spellingen, met een duidelijke toename naar het zuidoosten. Zij is regel bij alle Oudenbiezense handen; Limburg is dus conservatiever dan de rest van de schrijfcentra (de suggestie van Moors 1952, 370, dat deze eigenaardigheid van zijn (Limburgse) oorkonden haar oorzaak vindt in het conservatisme van de oorkondentaal is dus niet terecht). Ook het Oostbrabants-Limburgse *Glossarium Bernense* heeft doorgaans het enkele teken; maar de betrekkelijke ouderdom van dit glossarium (1e helft 13e eeuw) kan daarbij ook van invloed zijn. Tenslotte kan de fonetische omgeving een rol spelen. Zowel Gysseling en Verhulst (p. 16) voor Gent, als Moors voor Limburg (p. 370), noemen het langer behouden blijven van het enkele teken vóór **r**, hetgeen bevestigd wordt door onze gegevens voor **jaar** en vooral **door** (vergelijk de kaarten 90, JAAR en 94, DOOR-II met die van 91. NAAST-II en 92, WIJF-I). **jaar** wordt vaker met **ae** geschreven dan **door** met **oe**. In beide gevallen kan ook sprake zijn van de aanduiding van een andere klankwaarde. Bij **jaar** van de wgm. **â**, die (in kuststreken) een palataal karakter kan hebben [aeǣ]; zie kaart 25, MAAD. Omgekeerd zou bij **door** spelling met **oe** voor de palatale vocaal [ø] gegolden kunnen hebben. Bij **jaar** valt verder de samenhang op van de alternantie **a**:**ae** met de vorm/constructie: in alle regio's komen documenten met beide spellingen voor, en in driekwart van die gevallen wordt het simplex als **iaer** geschreven, terwijl voor verbogen vormen en afleidingen of samenstellingen het enkele teken wordt gebruikt: bijv. **siars** (Brugge 1280), **iarlijc** (Gent 1273), **iarscarre** (= **jaarschaar**) (Dordrecht 1286). Ook bij de niet-interne variatie **a**:**ae** valt deze wetmatigheid (die overigens bij het karteren is genegeerd) waar te nemen. Mogelijke verklaringen zijn het behoud van oude spellingen in samenstellingen of het verschil in lengte: de vocaal zou in die omgeving enigszins verkort kunnen zijn.

Woorden met gerekte **e** in gesloten syllabe zijn in deze fase van het Nederlands nog nauwelijks te vinden. Bij de spelling van de 3e pers. pres. ind. van de ww. **geven** en **hebben** (zie voor **heeft** tabel 91a) kan zowel sprake zijn van verkorting van de vocaal als van spelling van enkel teken voor lange vocaal.

Bij **i** en **o** is enkele spelling veel minder frequent dan bij de andere vocalen. Bij **groot** bijv. vinden we enkel **o** alleen in Gent 1236, Oudenaarde en

Oudenbiezen. Kaart 95, HUIS-I laat duidelijk de toename van enkele spellingen naar het zuidoosten zien; overigens is dit beeld bij **uit** (met **ü** in gesloten syllabe) minder duidelijk.

b. Verdubbeling van het vocaalteken. Deze komt voor bij de woorden met **e, i** en **u**, zie de kaart 96, UIT (**uu**:**ue,ui**); in het geheel niet bij **a** en zelden bij **o**. Voor woorden met **i** is het de meest gewone spelling, doorgaans weergegeven als **ij**.

c. Lengteaanduiding met **e**: we vinden zelden **e** na **i**, aangezien de grafie **ie** al in gebruik was voor een diftongische **ie**-klank als in **bieden**. De spelling **ie** voor wgm. **î** staat als typisch Vlaams te boek, maar komt in **tijd** en **wijf** maar sporadisch voor, en dan ook in andere regio's (kaart 93, WIJF-II, **i,ii,ij**:**ie**). De in Vlaanderen zeer gangbare spelling van het pers. vnw. **wij** met **ie** kan dus moeilijk onder invloed hiervan ontstaan zijn (zie kaart 125, WIJ). Lengteaanduiding met **e** is bij de **a** en **o** het meest frequent (zie verder onder a). In open syllabe komen ook **a** en **ae** voor, en, blijkens de kaarten 77 en 78 van de *KA* (p. 71), heeft **ae** in woorden met vanouds lange **â** een grotere spreiding dan in woorden met gerekte **a**, wat zou kunnen wijzen op kwaliteitsverschil. In **huis** vormen spellingen met **ue** een minderheid naast **uu**, zij wisselen in alle regio's af met **i. ue** is dan ook een gebruikelijke grafie voor [ø]. Vergelijk ook de afwisseling **o-oe** spellingen in woorden met wgm **ô** (kaart 39, BROEDER, 41, GENOEMD).

d. Lengteaanduiding met **i, j** komt zelden voor. Deze spelwijze, die geacht wordt van oostelijke herkomst te zijn, zien we maar 1 x bij de **a** (**iairlickes**, Hgk 1292; zie ook Hogenhout-Mulder 1987), soms bij **e**, niet bij de **o**, veel bij **i** (zie onder b.), het vaakst nog, over alle regio's gespreid bij **u**. Onderzoek van andere woorden in ons bestand wijst in genoemde noordoostelijke richting. Behalve incidentele voorkomens zijn er documenten met **i** als enig lengteteken, bijv. enkele documenten van de Hollandse grafelijke kanselarij (doc. nrs. 401 (1282), 630 (1285) en 1321 ((1293 of 1294) van dezelfde hand) met **raitsmanne, betailne, verteirt, groit, voir, oircunde** maar ook **goit** (= **goed**), **veir** (= **vier**), **vreislant** (= **Friesland**), **heiren** (= **heren**), in de laatste gevallen is het lengteaanduidende karakter onzeker. Ook in Heinsberg is er een dergelijke document (nr. 688 uit 1286) met o.a. **geinen** (= **gene**, aanw. vnw.), **goiz** (= gen. van **god**), **duin** (= **doen**); waarnaast tegelijk **ei** in **breif** en **teinde** (= **tiende**) en in -**heilgen** en **meister**. Bij de **e** is alleen in Brugge **ei** de gewone spelling voor de gesyncopeerde vorm van **hevet** (**heift**, Brugge 1267-ca. 1300). Zie verder § 7 voor nog enkele voorbeelden van **<ei>** voor **ē** in West-Vlaanderen.

Lengteaanduiding met **y** is zeldzaam en beperkt tot na **u**. Dit zal, net als **j**, een grafisch gemotiveerd alternatief voor **i** zijn: een **i**-teken na **u** levert in handschrift, bij ontbreken van onderscheidendende accenten of punten, een polyinterpretabele letterreeks op, **ue** gold ook de klankwaarde [ø]. In **huis** vindt men **uy**-spelling bij de Hollandse grafelijke kanselarij, in Holland-West, Utrecht en Brugge.

Samengevat: het enkele vocaalteken is in de 13e eeuw nog volop in gebruik voor de lange vocaal; het zuidwesten loopt voorop met het aangeven van de lengte van vocalen door toevoeging van een vocaalteken, waarbij **e** na **a** en **o** domineert. De volgende consonant blijkt mede een rol te spelen bij het behoud van de enkele spelling. Voor zeldzame spelwijzen, zoals toevoeging van **i** of **j**,

kan uit het onderzoek van de 10 behandelde woorden, al zijn ze zeer frequent, geen zekere conclusie getrokken worden. Bij alle methoden van lengteaanduiding kan ook aanduiding van kwaliteitsverschil in het geding zijn.

Literatuur

Van den Berg 1948, 54-77; Van Cleemput 1958; Gysseling en Verhulst 1964; Hoebeke 1968, 130-154, 158-163; Hogenhout-Mulder 1987, 402-403; *KA* p. 71, kaart 78; Van Loey 1937, 17-27; Van Loey II, 6-7; De Man en Van Sterkenburg 1977 61-65; Moors 1952, 370-371.

97a en b. CIJNS-I; spelling beginconsonant.

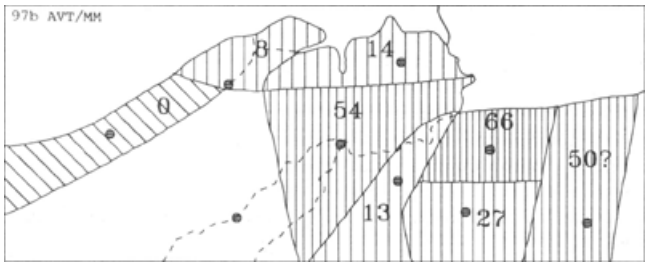

Oppositie 1. <ts> etc. (weergegeven percentages) 2. <c> etc. (complementaire percentages).

De volledige lijst spellingvarianten luidt: 1. **tc, tch, tsc, sth, ts** 2. **c, ch, ceh, chs, cs, s, sc, sch, z**.

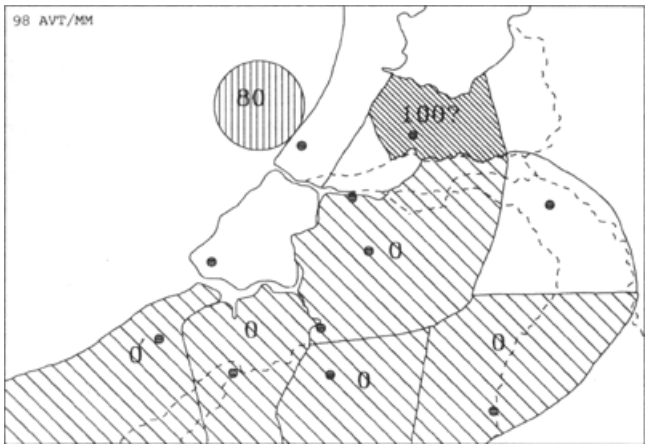

98. CIJNS-II; beginconsonant.
Oppositie 1. **tijns** 2. **cijns**
met de spellingen 1. **t** en 2. **c** etc., **ts** etc. (voor een volledige opgave zie onder 97).

Commentaar (97 en 98)

De beginconsonant van mnl. **cense** < lat. **census** (*MNW* I, 1500) wordt met een grote variatie aan spellingen geschreven die waarschijnlijk ten dele samenhangt met de klankontwikkelingen en spellingconventies in de talen van ontlening, het Oudfrans en het Oudpicardisch. Kort samengevat was de situatie in deze talen zo:

Oudfrans: (lat.) **c** [k] vóór **e** en **i** in anlaut > ofr. [ts], spelling <c> (Pope 1951, 124; 93; 275-279). In de loop van de 13e eeuw werd de affricaat tot spirans: [ts] > [s] (Pope 1951, 93).

Oudpicardisch: **c** [k] vóór **e** en **i** > opic. [tʃ], spelling <c>, <ch> (Gossen 1970, 91). Ook <s> komt incidenteel voor (Gossen 1970, 92). Onzeker is, wanneer [tʃ] > [ʃ] werd (Mantou, 205).

In de *AC* (Dees 1980), kaarten 117-118, waarop de spelling van **cent** (telwoord) in Oudfranse oorkonden in kaart is gebracht, blijkt **c** de algemene spelling te zijn; ook **s** komt overal voor, het meest in het noorden, **ch** alleen in enkele noordwestelijke regio's en **z** vooral in zuidelijke teksten.

In de 13e-eeuwse Nederlandse teksten vinden wij deze spellingen terug, alsmede een meer fonetische weergave: <ts> en varianten, een spelling overigens, die volgens Mantou (1972, 205) ook wel voorkomt in (door Vlamingen geschreven) Franstalige teksten uit Vlaanderen. Het is niet voor alle grafieën duidelijk welke klankwaarde we eraan moeten verbinden. Het is mogelijk dat **c** en **ch** voor [ts] of [tʃ] staan. We zouden dat kunnen afleiden uit de spellingvorm **chegen**, mogelijk voor **tsjegen** (zie kaart 81). **c**, soms afwisselend met **s** kan ook [s] of [ʃ] (het resultaat van de latere ontwikkeling)

weergeven. De spellingen met **t** + sisklank duiden zonder meer op de (Franse of Oudpicardische?) affricaat. Het grote aantal spellingvarianten wijst erop, dat er van een klank sprake was die niet onmiddellijk met een foneem uit het eigen systeem was te identificeren.

Voor de kaart zijn ze in twee categorieën ingedeeld: 1. de (oorspronkelijk) Latijnse, Oudfranse en Oudpicardische spellingen met **c, s** en **z**, 2. de Middelnederlandse, meer fonetische spellingen van de affricaat: **ts** e.d., d.w.z. alle spellingen met een **t** erin. De kaart heeft niet in de eerste plaats de bedoeling de spreiding van een klankontwikkeling te laten zien, maar de verbreiding van bepaalde orthografische conventies.

Over enkele spellingen in groep 1 valt nog het volgende op te merken: **z** komt 1 x voor in een Brugs document, in afwisseling met **s. sc** zou voor **ts** kunnen staan (vgl. bijv. **sceren**, mogelijk gelijk te stellen met **tseren < des heren**). **cs** komt uitsluitend in Oudenbiezen voor en wisselt daar af met **s** en **c**. Tenslotte: in Zuid-Brabant komt 10 x en in West-Vlaanderen 2 x een vorm van **cijns** zonder nasaal voor, bijv. **sise**, Mechelen 1289. Deze hebben een lange vocaal (**i** in open syllabe, verder **ii, ij** en **ie**). De beginconsonant varieert: **s, ch, ts, sc**. Mogelijk zijn deze vormen beïnvloed door **assise** hoewel nasalering/vocalisering van **n** in **cense** niet is uit te sluiten. Deze gevallen zijn buiten de telling gehouden.

De spellingen in ons materiaal komen in het algemeen overeen met die uit de talen van ontlening; uit de kaart blijkt dat in het westen meer het geval is dan in het zuidelijk-centrale taalgebied waar de spellingen met **t** vaker voorkomen. Hetzelfde zien wij overigens bij **charter** (waar in het Frans een vergelijkbare klankontwikkeling plaatshad). In West-Vlaanderen is in dit woord de verhouding **ch, s** : **ts** 14 : 4; in Oost-Vlaanderen 10 : 14. Enigszins anders ligt het bij de spelling van **sinksen** 'pinksteren'; we treffen daar de **ts**-spellingen alleen maar aan in Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant (wat aansluit bij de gegevens voor **cense**), maar in West-Vlaanderen komt uitsluitend spelling met **s** voor, evenals trouwens in Holland-Oost en Brabant-Noord; ook de Hollandse grafelijke kanselarij heeft overwegend **s**. Mogelijk werd het woord in deze regio's niet meer als leenwoord ervaren, misschien ook had de spelling in de Oudfranse-Oudpicardische oorkondentaal een **s**.

Het ontbreken van affricaat-spellingen in Limburg is opvallend. Daarbij aansluitend heeft het *Glossarium Bernense*, (westelijk) Limburgs, **czins**.

Los van voornoemde orthografische kwestie staat de volgende. I.p.v. **cense** dat frequent voorkomt in de zuidelijke gewesten kennen het noorden en oosten **tinse** dat dezelfde oorsprong en betekenis heeft. Het is misschien gelijk te stellen met mnd. en osa. **tins** dat 'vernederduitst' is uit ohd. **zins** (ongeveer in de 7e eeuw aan het Latijn ontleend) (Kluge 1967, 885; vgl. ook Frings 1932, 92). Franck-VW-VH, 102, acht rechtstreekse ontlening uit het Romaans 'met substitutie van **t'** voor **c'** bij de ontlening; of uit een rom. dial.vorm met **t'**' aannemelijker.

tijns is in ons materiaal weinig frequent, maar het kaartbeeld is overduidelijk. De beperking tot de noordelijke gewesten laat beide bovengenoemde theorieën toe: ontlening via het Duits, of rechtstreeks uit het Romaans, waarna **cense** het oudere **tinse** later vanuit het Frans verdrongen heeft. Ondanks het steeds algemener wordende **cense** heeft **tinse** zich lang in de rechtstaal gehand-

haafd (zie vooral de samenstellingen; *WNT* XVII[1], 96-101).

Literatuur

Dees 1980, kaarten 117 en 118 (**cent**); Gossen 1967, 92; Gossen 1970; Pope 1951, 93, 124.

99. GEVEN-I; spelling beginconsonant.
Oppositie: 1. <g> (weergegeven percentages) 2. <gh> (complementaire percentages).

Commentaar

De spelling <gh> voor **g** vóór palatale vocaal is in het 13e-eeuws algemeen ingeburgerd. Hier is zij onderzocht in **geven**, in alle vormen met **e** als stamvocaal. Waarschijnlijk (zie bijv. Gysseling en Verhulst 1964, 20) is deze schrijfwijze ontleend aan het Oudfrans, waar ze diende om de occlusieve **g** [g] te onderscheiden van **g** [ʒ], die beide vóór palatale klanken voor konden komen, de eerste in (leen-)woorden die oorspronkelijk **g** [g] hadden behouden, de tweede in erfwoorden waarin de **g** [g] die de klankwijziging naar [ʒ] hadden ondergaan. In het Vroegmiddelnederlands zou de oppositie vóór palatale vocalen zijn geweest **g** [ɣ] <gh>, de klankwettige inheemse fricatief, tegenover **g** [ʒ] <g>, de uit het Frans ontleende geassibileerde klank. Vóór andere vocalen bestond geen verschil. We zien de onderscheidende functie van genoemde spellingen bijv. in de Maerlant-handschriften: **gheeste** ‘geest’ tgov. **geeste** ‘verhaal’. Er is ook geopperd dat het grafeem **h** de fricatieve waarde van **g** vóór **e** en **i** aan zou kunnen duiden; voor andere vocalen was **g** dan langer occlusief gebleven (Haverbeke 1955, 92, De Haar 1989a).

De kaart laat zien, dat spelling met enkele **g** maar weinig voorkomt. Toch

is er een duidelijk verschil tussen zuidwest en oost: hoe verder van het zuidwesten (vooral oostwaarts), hoe meer enkele **g**. Dit kan inderdaad wijzen op ontlening van <gh> via Vlaanderen. Voor Oost-Vlaanderen moet in aanmerking genomen worden, dat het relatief hoge percentage **g**-spellingen samenhangt met het feit dat uit deze regio de oudste documenten komen, waarin we juist de oudere spelling met **g** vinden, overigens, vrijwel zonder uitzondering, naast **gh** binnen eenzelfde document.

Literatuur

Gysseling en Verhulst 1964, 20; De Haar 1989a, 7 e.v.; Haverbeke 1955, 92; Van Loey II, 104-108.

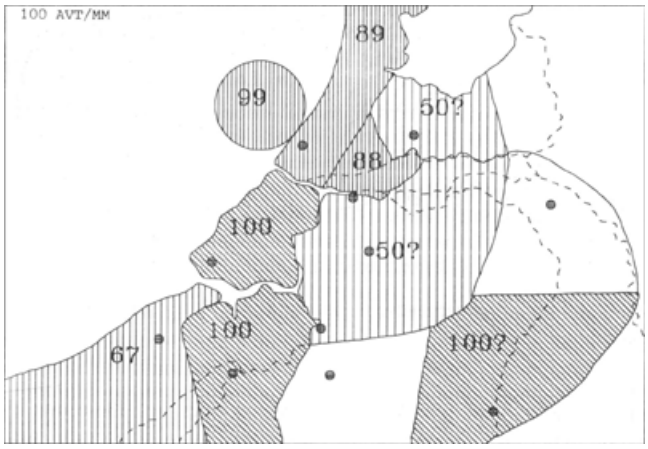

100. ZEE; spelling beginconsonant.
Oppositie: 1. <z> (weergegeven percentages) 2. <s> (complementaire percentages).

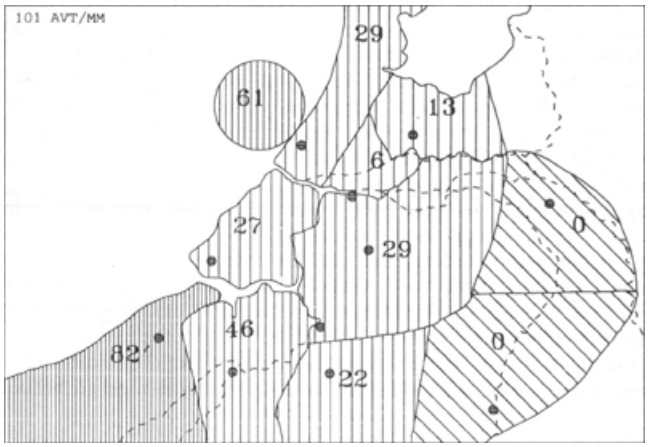

101. ZEGEL; spelling beginconsonant.
Oppositie: 1. <z> (weergegeven percentages) 2. <s> (complementaire percentages).
Ook onderzocht is **lezen** (spelling **z** in inlaut); geen kaart.

Commentaar (100 en 101)

In het Oudnederlands werd **s** in de anlaut tot **z** (Van Bree 1977, 215). Het verschil tussen de stemloze en stemhebbende klank kwam echter pas later, ver na de Middelnederlandse periode, systematisch in de spelling tot uitdrukking. Aanvankelijk werden beide allofonen doorgaans met **s**, soms met **z** gespeld. Het eerste grafeem was ook in het Latijn en de ons omringende talen gebruikelijk voor de spirans, terwijl het teken **z** voorbehouden was aan bijzondere gevallen, bijv. in het Middelfrans in woordfinale positie, als diacritisch teken om de waarde van de voorafgaande vocaal aan te duiden (Pope 1934, 287).

In het Vroegmiddelnederlands is **s** in anlaut nog gebruikelijk; zie de kaart van **zegel**, waar tevens uit blijkt, dat Vlaanderen en (onder invloed daarvan?) de Hollandse grafelijke kanselarij voorop lopen bij de introductie van de **z**. In inlaut heeft de **s** zich langer gehandhaafd: vele documenten die **zeghel** schrijven, hebben tegelijkertijd **gheseghelt, beseghelen**. Deze afwisseling komt vooral systematisch voor in West-Vlaanderen (Brugge, Damme) en het noordwesten van Oost-Vlaanderen (Eeklo, Evergem): men begon daar kennelijk met het gebruik van **z** aan het woordbegin, later pas in andere posities. In **lezen** is spelling met **z** zelfs zeldzaam. Ze komt incidenteel voor in de meeste regio's; in West-Vlaanderen en bij de Hollandse grafelijke kanselarij niet vaker dan elders. De oudste vermelding is Gent 1270. De achtergrond van het verschil in spelling tussen anlaut en inlaut kan gelegen zijn in het feit dat juist aan het woordbegin **s** en **z** een fonetische oppositie konden vormen. Dat sluit niet uit dat ook grafische motieven aan het gebruik van het teken **z** ten

grondslag lagen.

Het voorkomen van **z** in de anlaut bij eigennamen en andere bijzondere gebruiksgevallen wijst in de laatstgenoemde richting. Een van de scribenten van de grafelijke kanselarij van Holland, hand A van doc. nr. 308 en andere documenten, beperkt het gebruik van **z** nog tot eigennamen als **Zuilen** en **Zierikzee** (de volksetymologische schrijfwijze van dit toponiem, dat gevormd is uit de genitief van de persoonsnaam **Zierik** + **ee** en dus een **s** zou moeten bevatten is al oud: 1295, 1299). In **zee** is de **z**-spelling eveneens regel. Als verklaring kan men denken aan de neiging homografen te vermijden: <ze> (= **zee**): <se> (= **ze**, pers. vnw.), iets wat bij het toenemend belang van geschreven teksten steeds meer noodzakelijk werd. Later heeft de dubbele spelling van **e** deze disambiguerende functie overgenomen: in ons materiaal is de spelling nog voor 85% met enkele **e**, conform de conventie voor lange vocaal in open syllabe. Bij de tellingen van **zee** is in afwijking van de normaal gevolgde werkwijze ook **Zeeland** behandeld, in de veronderstelling dat de relatie van dit toponiem met de soortnaam nog doorzichtig was. Het gebruik als eigennaam kan hier wel invloed op de frequentie van **z** gehad hebben.

Literatuur

Van Bree 1977, 215; Franck 1910[2], 9; Gysseling 1960, 1102; De Haar 1989a; Pope 1934, 287, 461.

102. GEVEN-II; spelling inlautconsonant.
Oppositie: 1. **<v>** (weergegeven percentages) 2. **<u>** (complementaire percentages).
Ook onderzocht is **voor** (anlaut), geen kaart.

Commentaar

v als spelling voor de consonant zou in de 12e eeuw uit het Romaanse en Duitse taalgebied naar onze gebieden zijn gekomen (Gysseling 1963b, 16). In ons materiaal is **v** in anlaut al regel, maar er zijn voor wat betreft **voor**, in alle gewesten, incidenteel nog spellingen met **u**; in de oudste Gentse documenten overheerst dit grafeem nog. Net als bij de afwisseling **z:s** valt op, dat **v** aan het begin van een woord sterker staat, en dat dit grafisch gemotiveerd is en niet fonetisch; zie bijv. (binnen eenzelfde document) **deuorgheseghde: desen vorghenoemden**, Mechelen 1291. In **geven** overheerst dan ook nog **u**; uit de kaart blijkt dat de Hollandse grafelijke kanselarij hier de meeste **v**-spellingen heeft. Mogelijk is dit de weerspiegeling van de invloed uit de Duitse schrijftaal.

In Oudenbiezen wordt in **voor** soms **w** gespeld (1293 en later); bij andere woorden komt dat ook in de overige regio's een enkele keer voor: **wader**, Mechelen 1300, **wast**, o.a. Ter Doest 1286, Utrecht 1285; **wastenauont**, Oudenaarde 1292.

<u> voor **v** heeft zich ook na consonant in anlaut langer gehandhaafd; zie kaart 103, ZWEREN.

Literatuur

Gysseling 1963b, 16; Van Loey II, 88, 98-99.

103. Combinatiekaart ZWEREN e.a.; spelling **w** na **z** in anlaut.
Oppositie: 1. <w> (weergegeven percentages) 2. <u> (complementaire percentages).
Onderzocht zijn alle woorden met nnl. **zw** in anlaut.

Commentaar

Het teken **w**, van origine een dubbel v-teken, raakte in de positie na anlautende consonanten (**d, k, t, z**) later in gebruik dan in anlaut. In de meeste gewesten overheerst nog de traditionele grafie met **u**: **suaer**, Brugge 1280; **zuaernesse**, Zierikzee 1297 (vgl. <qu> voor **kw**, een schrijfwijze die nog langer stand gehouden heeft). De klerken van de Hollandse grafelijke kanselarij kennen de spelling met **w** nog nauwelijks, maar schrijven, naast **u**, ook **v** (**svare**, Hgk 1281; niet in de telling opgenomen); vgl. ook het gebruik van **v** in **geven** in deze kanselarij (kaart 102). Van Cleemput neemt aan dat de ontwikkeling **u > w** na consonant via **v** is verlopen. Dit blijkt in onze bronnen alleen voor de Hollandse grafelijke kanselarij; elders wisselen **u** en **w** af en hoeft een tussenfase met **v** niet aangenomen te worden.

w-spellingen komen in de meeste regio's voor, vooral in de zuidelijke; daarbij valt de hoge frequentie in Limburg op. Helaas ontbreken voor dit verschijnsel gegevens uit Utrecht. In plaats van via Utrecht, zoals Van Cleemput aanneemt, kan **w** ook heel goed in onze schrijftaal zijn doorgedrongen via Limburg-Brabant.

Literatuur

Van Cleemput 1958, 402-403; Van Loey II, 88.

26. Morfologie; *zelfstandige naamwoorden*

De variatie is hier zeer divers van aard, zoals ook bij de andere morfologische categorieën. Klankverschijnselen in affixen als -**dom, -heid, -schap**, worden onder de gelijkluidende rubriek behandeld.

a. Bij een deel van de Vroegmiddelnederlandse substantieven zijn (bij gelijke naamval) verschillende meervoudsuitgangen mogelijk (**broedere**(**n**):**broeders**). Zie: **waardeur** (-**s**: -**e**, -**en**) tabel 103a; RIDDER (id.) kaart/tabel 104; BROEDER (id.) kaart/tabel 105; MAN (-s: 0, -e, -**en**) kaart/tabel 106; SCHEPEN (-**e**, -**en**: 0) kaart/tabel 107.

b. Van variatie tussen min of meer equivalente achtervoegsels is sprake bij de vrouwelijke persoonsnamen (**gravin:graafnede**). Zie: -ERSE kaart/tabel 108; -ES kaart/tabel 109; -IN kaart/tabel 110; GRAVIN kaart/tabel 111; MEESTEREGGE kaart/tabel 112.

c. Wisseling in vorm door verschil in ontleningsweg vertoont het oorspronkelijk Romaanse suffix -**ie** (**incarnatie:incarnatioen**). Zie: INCARNATIE kaart (zuidwesten)/tabel 113b.

d. De namen van de weekdagen variëren in de eerste plaats door één- of meersyllabigheid van het eerste element (**vrijdag**:**vrijendag**). Klankvariatie bij de weeknamen is om praktische redenen ook in deze rubriek opgenomen, aangezien ook de literatuur daarover de verschillende aspecten samen behandelt. Zie: ZONDAG-I kaart/tabel 114; hierbij klankvariatie in **zon**-: ZONDAG-II kaart/tabel 115. MAANDAG kaart/tabel 116; DINSDAG-I kaart/tabel 117; hierbij het al of niet ontbreken van het nasale element in **dins**-, DINSDAG-II kaart/tabel 118. WOENSDAG (beginconsonant), kaart/tabel 119; VRIJDAG kaart/tabel 120.

e. Van enkele woordparen zijn simplex en afleiding synoniem, of zijn er twee

varianten met verschillende suffixen (**oorkonde:oorkondschap**). Zie: EIGENDOM kaart/tabel 121; GEBOORTE kaart/tabel 122; OORKONDSCHAP kaart/tabel 123.

Literatuur

Schönfeld, 179-246; De Vooys 1967[7], 199-226.

104. RIDDER; meervoudsvorming.
Oppositie: 1. -**s** (weergegeven percentages) 2. -**e**, -**en** (complementaire percentages).

Commentaar (104-107)

a. *-s-meervoud*:

De meervoudsvorming op -s in het Vroegmiddelnederlands is, als vervolg op eerdere discussies omtrent de herkomst van dit meervoud (zie Philippa 1987, 15-53), aan de orde geweest in Pijnenburg 1989a. Daar worden argumenten aangevoerd voor de Franse origine van dit fenomeen, waaronder de tweetaligheid van de Vlaamse kanselarijen bij de invoering van het Nederlands als schrijftaal, s-meervouden zijn al gedocumenteerd vanaf de eerste documenten (**ueledings**, Gent 1236). In het bijzonder onderging de categorie zelfstandige naamwoorden op vocaal + -**r**, m.n. -**er**, deze ontwikkeling. Zij maken veruit het merendeel uit van de meervoudige zelfstandige naamwoorden op -**s** in ons materiaal: ca. 97,5 %. Ter illustratie bij de overzichten in Pijnenburg 1989a, wordt hier het verschijnsel bij enkele veel voorkomende substantieven in kaart gebracht, waardoor ook een inzicht in de relatieve frequentie kan worden verkregen.

Het meervoud op -s zou het eerst in leenwoorden in het Nederlands terechtgekomen zijn. Inderdaad hebben deze (niet vaak voorkomende) woorden op -**eur** (**waardeur** etc, zie tabel 103a) op de meeste vindplaatsen een meervoud op -s, maar niet in de twee Hollandse, en niet in een deel van de Brabantse

105. Combinatiekaart BROEDER e.a. (**broeder, moeder, vader, zuster**); meervoudsvorming.

Oppositie: 1. -s (weergegeven percentages) 2. -**e**, -**en** (complementaire percentages).

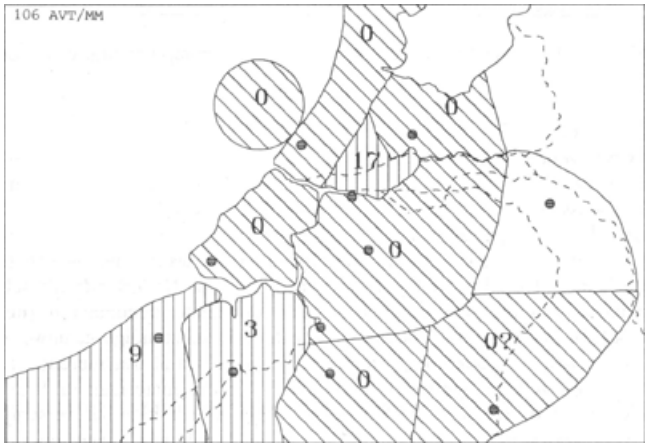

106. MAN; meervoudsvorming.
Oppositie: 1. -s (weergegeven percentages) 2. 0, -**e**, -**en** (complementaire percentages).

107. SCHEPEN; meervoudsvorming.
Oppositie: 1. 0 (weergegeven percentages) 2. -**e**, -**en** (complementaire percentages). Ook onderzocht is de meervoudsvorming van zelfst. nw. op -**eur** (geen kaart).

vindplaatsen. In Vlaanderen is -s algemeen, en is er alleen één Gents document met -**en**-uitgang: **freremeneuren**, 1281.

In **ridder** is pluralisvorming op -s in het Vlaams algemeen doorgedrongen. De meest oostelijke vindplaats in het zuiden komt uit Zuid-Brabant, mogelijk Sint-Katelijne-Waver; Utrecht en Limburg hebben -**e**(**n**); in Holland vindt men beide typen. Alleen in Limburg vinden we een uitgangloos meervoud (Maastricht, 1299).

Bij de verwantschapsnamen op -**er** ontbrak oorspronkelijk de meervoudsuitgang; in ons materiaal echter worden er maar weinig dergelijke vormen meer aangetroffen. Gewoon zijn -**s** en -**e**(**n**), in een verhouding die, anders dan bij **ridder**, nog in het nadeel van de -s ligt. Van Loey I, 25, noemt de -s-uitgang alleen bij de mannelijke verwantschapsnamen; in ons materiaal echter kan ook **zuster** een -s hebben (oudste vindplaats Gent 1270), maar de frequentie is wel lager dan bij **broeder**. De oudste vindplaats is Gent 1260; in het desbetreffende document is de pluralisvorm van **zuster** nog: **sustre**. Van **vader** en **moeder** komt elk maar één meervoudsvorm voor, en wel op -**e** (Antwerpen ca. 1240-1260).

schepen behoort tot de categorie sterk verbogen substantieven op -**e** + liquida/nasaal, waar meervoudsvorming op -s pas later, analoog aan de substantieven op -**er**, doordrong. In ons materiaal kent **schepen** geen enkele s-pluralis. In **zegel** is dat wel eenmaal het geval, en wel in een document van de Vlaamse grafelijke kanselarij uit 1299. De frequenties van meervoud op -**s** in de hiervoor genoemde woorden komen dus geheel overeen met het in Pijnenburg geschetste beeld, dat de volgende volgorde aanneemt bij de verspreiding van het -**s**-meervoud: 1. meersyllabige woorden die uitgaan op -**er** en vocaal + -**r**; 2. id. die uitgaan op -**el, -em, -en** (in deze volgorde). De pluralisvorm **hoefdekijns**

'hoofdjes' (een Engelse penning, Hgk 1297), kan misschien bij de laatste categorie ingedeeld worden. In elk geval zijn de accentverhoudingen vergelijkbaar.

Wat betreft het type woorden met -s-meervoud volgen op afstand de monosyllaba: hierbij kent het pluralis op -s zowel lexicaal als geografisch een veel beperktere spreiding. De meest oostelijke vindplaats is Gent (**ueledings**, z.b.). Bij man en samenstellingen daarmee is de -s zeldzaam, zoals uit de kaart blijkt. Vermeldenswaard is, dat deze meervoudsuitgang vooral frequent is in **timmerman**. 7 documenten hebben deze samenstelling (Brugge v.a. 1291? en Dordrecht v.a. 1284), alle met s-meervoud. Ook **opperman**, een ander ambacht in de bouwnijverheid (Dordrecht v.a. 1285, 2 documenten) heeft -s, en verder eenmaal **vindman** (Kloosterzande 1282). Maerlant heeft dit meervoud vooral in **schipman**. Bij **dienstman, raadsman, ouderman, koopman** e.d. komt deze pluralisuitgang niet voor, en in het simplex is hij eveneens beperkt tot twee vindplaatsen in de Brugse lakenkeuren (1285). Pijnenburg 1989a, 62, suggereert dat het -s-meervoud hier betekenisonderscheidende waarde zou kunnen hebben, in het gebruik voor **mannen** 'werklui', i.t.t. bijv. **mannen** 'leenmannen'. Maar ook is niet uit te sluiten dat het s-meervoud bij het informele taalgebruik uit de ambachtelijke sfeer hoorde: alle attestaties wijzen daarop.

Het kaartbeeld van de s-meervouden wijst op een concentratie ervan in alle kustregio's, niet alleen de zuidwestelijke. De vraag is wat dit betekent voor de hypothese dat dit meervoud via de tweetalige Vlaamse kanselarijpraktijk in het Nederlands is gekomen. De geringe frequentie in Oost-Vlaanderen kan toch niet helemaal verklaard worden uit het feit, dat het zwaartepunt van het gebruik van Frans in de oorkondentaal in West- en Frans-Vlaanderen ligt. Mantou (1968, 40-86) noemt in totaal 262 13e-eeuwse Franstalige documenten die in Vlaanderen zijn geschreven; hiervan zijn er 173 uit Brugge, 43 uit Gent en 16 uit Ieper afkomstig (waaronder een omvangrijk handschrift met stedelijke keuren van eind 13e, begin 14e eeuw). In de laatstgenoemde twee steden is de Franstalige praktijk het oudst (overgeleverde documenten vanaf 1251 resp. 1250). Het gebruik van Frans was dus ook in Gent verre van incidenteel. Een ander punt is dat de uitbreiding naar de noordelijke kustgebieden wel in snel tempo plaats zou moeten hebben gevonden, bijvoorbeeld door bemiddeling van Zuidnederlandse klerken die zich het s-meervoud in het zuidwesten al eigen hadden gemaakt. Dergelijke snelle en volledige gevallen van Vlaamse expansie kunnen wij in ons materiaal niet aantonen. Er ligt überhaupt maar een korte periode tussen de introductie van het Frans in de Vlaamse gewesten en het algemeen voorkomen van -**s**, met name in erfwoorden als **ridder**. De oudste bewaarde Franstalige teksten in Vlaanderen dateren van 1221 en 1224. Pas vanaf de zeventiger jaren volgen ze in grotere aantallen en de meeste zijn 14e eeuws of jonger. Merkwaardig, als men aanneemt dat bij de verspreiding van het -s-meervoud het gebruik van het Frans in Vlaamse schrijfcentra bepalend is geweest, is verder het ontbreken van de pluralis-s in **letteren**, een woord dat zich bij uitstek via de oorkondentaal verspreid heeft, gezien de spreiding ervan tgov. **brief** (zie kaart 144), die duidelijk op Franse invloed wijst. Daarnaast zijn er tekenen die wijzen op het gebruik van -**s** ook in de spreektaal. Behalve **timmermans:raadsmanne** etc. (z.b.), kan ook genoemd worden de pluralis-s bij technische termen als **dams, decs** en **isers** in een rekening met betrekking tot de watering te Blankenberge, geschreven door een Brugse hand (1298). De -**s** in leenwoorden op -**eur** kan ook via de mondelinge

vaktaal een weg naar het Nederlands hebben gevonden. Dit alles sluit schrijftaalinvloed niet uit, maar reduceert de rol ervan.

Aangezien het Engels zeker uitgesloten kan worden als bron voor het **s**-meervoud in de Vroegmiddelnederlandse kustdialecten (Bremmer 1989), moet misschien de mogelijkheid opengehouden worden dat een nog bestaand relict in de Ingweoonse dialecten (hoewel daar geen harde bewijzen voor zijn; zie Philippa 1987, 46-42) door een nieuwe impuls vanuit het Frans tot nieuw leven is gekomen.

b. *Uitgangloos meervoud*:

Dit is in diverse categorieën, waaronder de verwantschapsnamen, voor het Middelnederlands de klankwettige meervoudsvorm. Wat **broeder** etc. betreft, zijn er nog 8 documenten (= 9%) met dit type meervoudsvorming, verspreid over de regio's. In de 14e eeuw is deze vorm geheel verdwenen (Mulder 1988, 96).

Hoewel het bij **schepen** niet oorspronkelijk is, wordt het uitgangloos meervoud toch in ruim 10% van onze documenten aangetroffen; in **zegel** overigens maar 1 x (Heusden, Brabant, 1297). Het zwaartepunt ligt duidelijk in het oosten. Mulder 1988 constateert vóor het 14e-eeuws, dat **e**-apocope in deze categorie woorden op -**el**, -**en**, -**er** eveneens vooral in het oosten voorkomt. Het verschil in spreiding tussen het 13e- en 14e-eeuwse corpus maakt het moeilijk te bepalen of er van een toename van het verschijnsel sprake is. Voor de door Mulder veronderstelde enkelvoudsvorm **schepe** (naast **schepen** en **schepene**) vinden we is ons materiaal geen voorbeeld, maar er is dan ook erg weinig 13e-eeuws materiaal uit de oostelijke regio's.

Bij **man** is het O-meervoud nog gewoon, vooral in de nom.-acc; en ook in alle regio's. Daarnaast treffen we **mans, manne** en **mannen** aan.

Literatuur

Bremmer 1989; Van Loey I, 9, 11-18, 25-26; Mantou, 1968, 92-96; Mulder 1988; Mulder 1989; Philippa 1987, 15-53; Pijnenburg 1989a.

108. Combinatiekaart -ERSE; afwisseling suffixen bij vrouwelijke persoonsnamen. *Oppositie*: 1. -**erse** (weergegeven percentages) 2. overige suffixen (complementaire percentages).

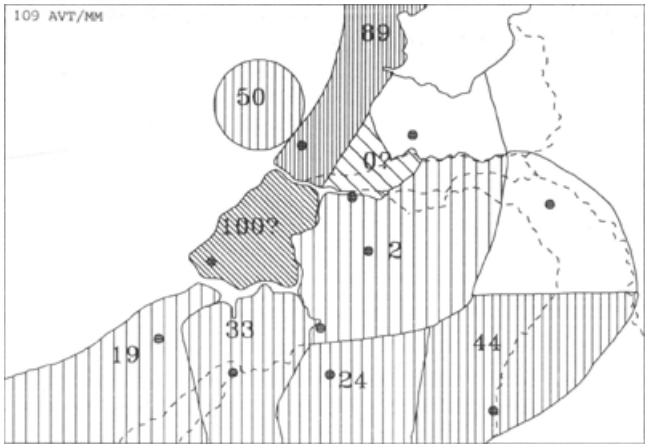

109. Combinatiekaart -ES; afwisseling suffixen bij vrouwelijke persoonsnamen. *Oppositie*: 1. -**es** (weergegeven percentages) 2. overige suffixen (complementaire percentages).

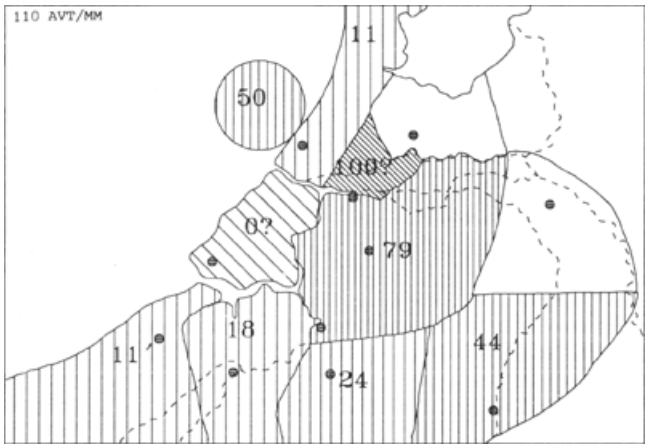

110. Combinatiekaart -IN; afwisseling suffixen bij vrouwelijke persoonsnamen.
Oppositie: 1. -**in** (weergegeven percentages) 2. overige suffixen (complementaire percentages).

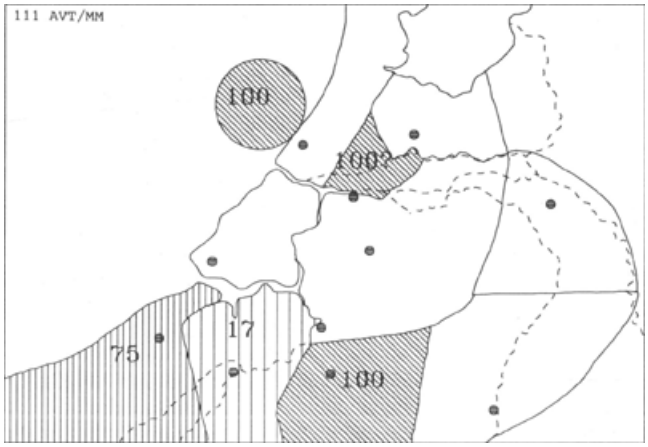

111. Combinatiekaart GRAVIN e.a. (**gravin, vriendin**); afwisseling suffixen bij vrouwelijke persoonsnamen.
Oppositie 1. -**in** (weergegeven percentages) 2. -**nede** (complementaire percentages).

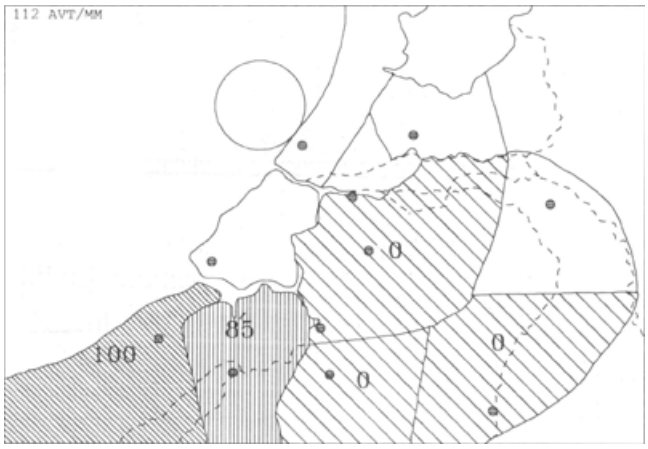

112. Combinatiekaart MEESTEREGGE e.a. (**meesteregge, meieregge, poort**(**er**)- **egge**); afwisseling suffixen bij vrouwelijke persoonsnamen.
Oppositie: 1. -**egge** (weergegeven percentages) 2. -**erse** (complementaire percentages). Ook het suffix -**e** is onderzocht (opgenomen in de kaarten 108-110).

Commentaar (108-112)

Van de achtervoegsels -**e, -egge, -erse**, -**es, -in, -nede** vinden we -**e** slechts twee keer: **drapeniere**, Brugge 1289, **scoliere** Antwerpen ca. 1240-1260. -**ster** komt uitsluitend voor in het stapelsuffix -**steregge** (**scoenewercstrigghe**, Gent 1297), en wordt daarom niet afzonderlijk geteld. Het suffix in **meesterse** e.d. hebben we als -**erse** en niet als -**se, -sche** < wgm. -**sk**- + -**e** opgevat. Toenamen op -**in** en andere suffixen zijn conform de algemene werkwijze meegeteld. Voor de argumentatie hiervoor en verdere informatie over herkomst, regionale en lexicale distributie van de Middelnederlandse feminiserende suffixen en van de taalkundige toepassing zij verwezen naar Mooijaart 1991. Juist wegens het feit dat het voorkomen van een bepaald suffix ten dele en soms helemaal woordbepaald is, geven alleen de kaarten met minimale paren (111 en 112) een objectief beeld van de geografische distributie. Omdat de regionale factor in de overige gevallen niet helemaal uit te sluiten is, worden ook overzichtskaarten van de meest voorkomende feminiserende achtervoegsels gegeven (108-110). Deze zijn gebaseerd op een totaaltabel, die berust op tellingen waarbij (zoals gebruikelijk) steeds één getuige per document geteld is, echter in dit geval geldend per woord en niet per suffix (**abdes** en **priores** in één document tellen als twee getuigen). Voor kaart 111, -**in**:-**nede**, zijn bij uitzondering alle Brugse bestanden meegeteld.

De kaarten laten het volgende zien:

Kaart 111: -**nede** (bijv. **graefnede**, Gent 1266) beperkt zich tot Vlaanderen, terwijl -**in** algemeen is. De hoge frequentie van -**in** (kaart 110) in Noord-Brabant is te verklaren uit het gebruik van dit suffix in de naamgeving, dat in ons materiaal zijn weerslag vindt in een reeks namen van vrouwen, zoals bijv.

drakinnen, kiekeninnen en **vroedinnen**, uit het *Antwerps Obituarium* (ca. 1240-1260). Dit naamgevingsprincipe is in de 13e en 14e eeuw ook in andere delen van Brabant en Limburg bekend. Kaart 112 (die eveneens al het Brugse materiaal bevat) laat zien dat -**egge**, behalve in de genoemde woorden ook in bijv. **portigghe** (Brugge 1284), **spinnicghe** (Brugge 1291-1300), Vlaams is; -**erse**, bijv. in **meestersse** (Brussel 1300), **abdersse** (Oost-Vlaanderen 1288) is overwegend Brabants; zie kaart 108. Dat dit aan het Frans ontleende achtervoegsel (**<** fra. -**er-esse**, met accent op eerste **e**:-**èrse**, meestal ook gespeld met de oorspronkelijke dubbele ss: -**ersse**) juist Brabants en niet Vlaams is, is waarschijnlijk toe te schrijven aan de aanwezigheid van concurrerende suffixen in de kustregio's. De spreiding van -**es**, vooral in **abdis** (bijv. **abdesse**, Noorddijk 1282) (kaart 109) is sterk afhankelijk van het voorkomen van persoonsnamen in de religieuze sfeer, met name **abdes**.

De verdere ontwikkeling laat o.m. zien de toename van het gebruik van -**ster**, het verdwijnen van -**nede**, de beperking van -**egge** en -**erse** tot resp. Vlaanderen en Brabant en de stabiliteit van -**in** en -**es** in bepaalde woordenreeksen.

Aan de vormvariatie bij de diverse suffixen wordt hier voorbijgegaan. Zie voor de vocaal van het suffix in **abdis** kaart 8 en voor de consonant in -**egge** het commentaar bij de kaarten 76-78.

Literatuur

Frings 1932; Mooijaart 1991; Prims 1936; Schönfeld, 216-220, 232-234.

113b. INCARNATIE (suffix -**ie**); vormvariatie.
Oppositie: 1. -**ioen** (weergegeven percentages) 2. -**ie** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. -**ie** 2. -**ione, -ioene, -ion**.

Commentaar

De variatie -**ie**:-**ioen** in leenwoorden uit het Frans en Latijn treedt in ons materiaal alleen in **incarnatie** op. De andere woorden met dit suffix hebben òf steeds -**ie**, òf -**ioen**; bijvoorbeeld: **administratie, cavillatie, commendatie, declaratie**; resp. **assentioen, assumptioen, occas**(**i**)**oen, plurificatioen, religioen**. De geringe frequentie speelt daarbij zeker een rol. De op -**ie** uitgaande woorden hebben de vorm van het suffix uit de nominativus van het Latijn (**incarnatio**), terwijl woordvormen op -**ioen** uit de Franse equivalenten voortkomen, die op hun beurt

teruggaan op de Latijnse accusatiefvormen (**incarnationem**). Leenwoorden uit de Romaanse talen met als basis de nominatiefvormen kunnen wijzen op zeer vroege, Romeinse, ontlening; Weijnen 1975, 209-210 geeft als voorbeeld mnl. **kempe** (**<** lat. **campio**): mnl. **campioen** (**<** ofra. **campion <** lat. **campionem**), maar ze kunnen ook later uit het geschreven Latijn overgenomen zijn. Dit laatste lijkt het geval bij **incarnatie** (:**incarnatioen**). De -**ioen**-vormen zijn dan ofwel uit het Frans overgenomen, of hebben rechtstreeks invloed van de Latijnse accusatiefvorm ondergaan. Van het eerste is zonder twijfel sprake bij de spellingvormen van **occasioen**: in de meeste gevallen is dit substantief opgetekend als **okoison** e.d. (bijv. Grimbergen 1296), **<** ofra. **ochoison, ochaison** (v.a. 1175; Greimas 1968, 447). Laatstgenoemde vormen zijn het resultaat van een afzonderlijke ontwikkeling in het Oudfrans waarbij metathesis van **s** en **i** plaatshad; zie ook bijv. **confermaison** (1190): **confermacion** (13e eeuw; Greimas 1968, 120). Bij de meeste woorden echter heeft ook het Oudfrans -**ioen. incarnation** is opgetekend v.a. 1119 (Greimas 1968, 340) en in de Franstalige oorkonden die in de 13e eeuw in Vlaanderen zijn geschreven, vindt men eveneens deze variant. Het is dan ook de meest gebruikelijke vorm in het Vroegmiddelnederlands. De klankwaarde van de **oe**-spelling is waarschijnlijk [u], getuige rijmwoorden als **doen**, maar [o] is niet uit te sluiten: in open syllabe is de spelling doorgaans -**one**.

De variant **incarnatie** wordt het eerst in Brugge aangetroffen. Na het lat. **incarnationem** (binnen de in het Latijn gestelde dateringsformule) in de oudste bewaarde Brugse oorkonde van 1262, komt in de oorkonden vanaf 1263 **incarnatioen** (gespeld **incarnasion**) als leenwoord in gebruik. In 1268 introduceert een scribent de vorm **incarnatie** en handhaaft die een aantal oorkonden lang, maar hij vindt nog geen algemene ingang: hierna vindt men slechts incidenteel -**ie**: behalve in Brugge, Damme en Oudenburg, in Grimbergen en Mechelen (1 x).

incarnatie wordt voornamelijk in de zuidwestelijke regio's aangetroffen. Er is echter eerder sprake van een bepaalde spreiding van schrijftaalconventies dan van dialect. De plaats van het woord **incarnatie** in de teksten maakt dit aannemelijk: het komt in de ambtelijke taal voor in dateringen, ter aanduiding van de dag van de geboorte van Jezus, als het begin van de christelijke jaartelling. Dergelijke diplomatische formules lenen zich bij uitstek voor de overname van bepaalde woorden/vormen die niet eigen zijn aan de spreektaal. Dat het leenwoord niet voor elke scribent doorzichtig was moge blijken uit de (niet zeldzame) gevallen van metanalyse: het eerste element van **incarnatie**/-**ioen** werd als het Nederlandse voorzetsel **in** opgevat, en soms van de rest van het woord gescheiden door een lidwoord: int jaer onsheren. alse me screef **int Carnatioen** ... (234624, Zierikzee 1297). Onbegrip spreekt voorts uit het volgende citaat: Jnt jaer van **jndencarnatione** ons heren ... (246105, Gent 1297). **carnatioen** zonder meer komt ook voor (o.m. Blankenberge 1298).

In andere gewesten, en in de zuidelijke ook m.betr.t. andere heiligen wordt van **geboorte** of **geboornis** gesproken (zie hiervoor kaart 122) of omschreef men het begrip. Ter aanvulling op de kaart van de zuidelijke regio's zij vermeld, dat ook Noord-Brabant het woord kent, en wel 7 x in de vorm met -**ioen**. Daarbuiten komt het nog 2 x in Zeeland voor (-**ie, -ioen**) en 1 x in Dordrecht (-**ioen**).

Literatuur

Mantou 1968; Salverda de Grave 1906, 183-185; Weijnen 1975, 209-210.

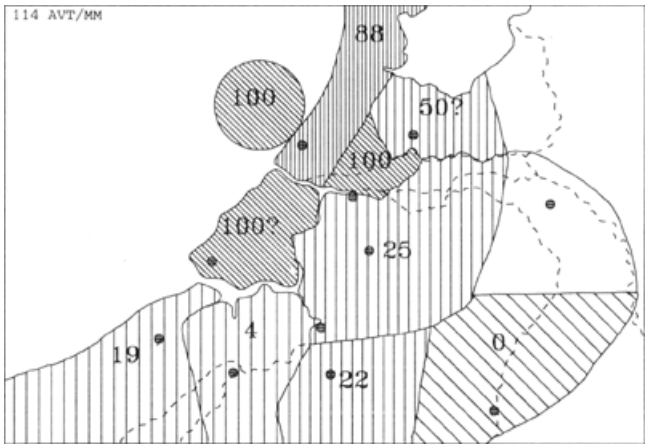

114. ZONDAG-I; meer-: eensyllabigheid van het eerste element.
Oppositie: 1. **zo**(**e**)(**n**)**nen**- (weergegeven percentages) 2. **zo**(**e**)**n**- (complementaire percentages).

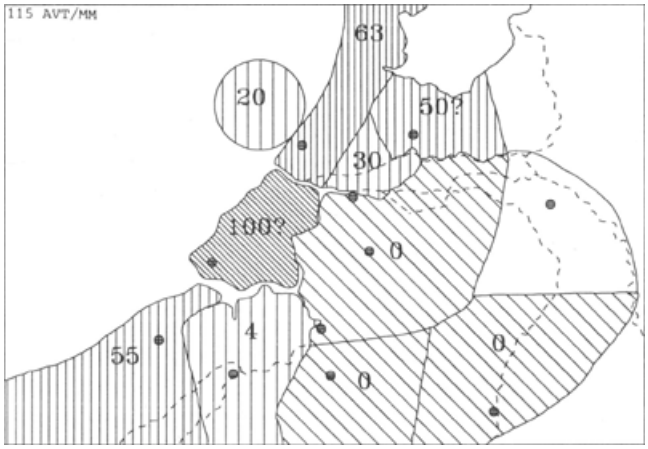

115. ZONDAG-II; lengte vocaal eerste element.
Oppositie: 1. **zoen**(**en**)- (weergegeven percentages) 2. **zon**(**nen**)- (complementaire percentages).
De spellingvarianten bij kaart 114-115 zijn: **son**-, **soen**-, **sonne**-, **sonnen**-, **sonen**-, **soenen**- (afgezien van de afwisseling **s**:**z**).

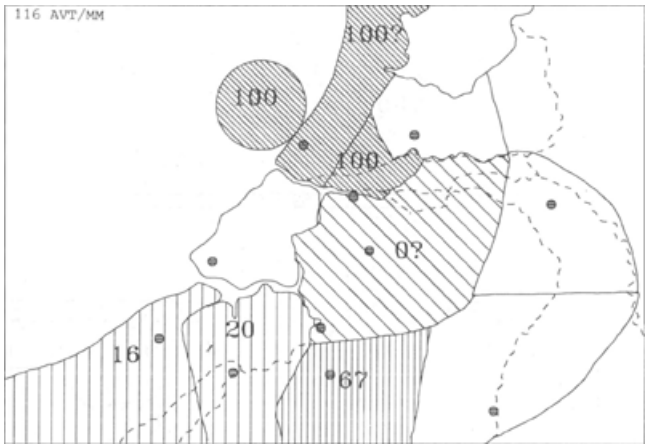

116. MAANDAG; meer-: eensyllabigheid van het eerste element.
Oppositie: 1. **manen**- (weergegeven percentages) 2. **maan**- (complementaire percentages).

Spellingvarianten: 1. **manen**- 2. **maen**-, **man**-.

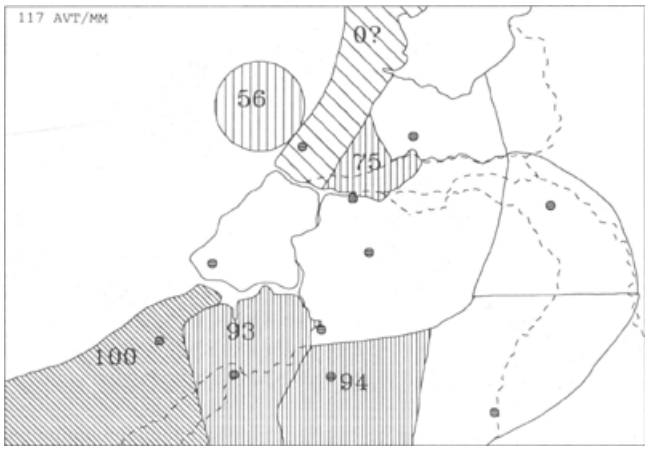

117. DINSDAG-I; meer-: eensyllabigheid van het eerste element.
Oppositie: 1. **dingsen**-, **dinsen**-, **disen**- (weergegeven percentages) 2. **dings**-, **dins**- (complementaire percentages).

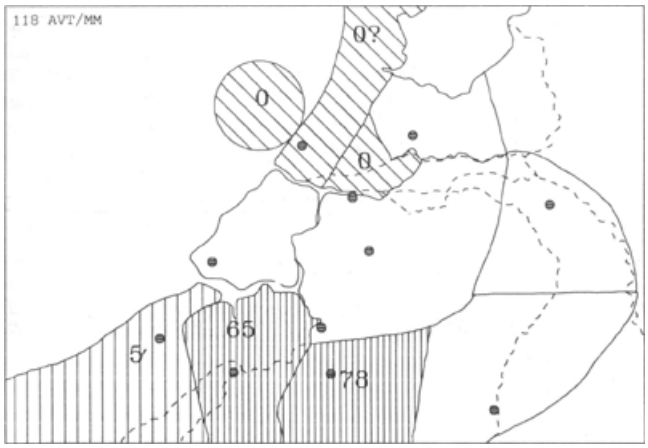

118. DINSDAG-II; aanwezigheid velaire consonant in stamsyllabe.
Oppositie: 1. **disen**- (weergegeven percentages) 2. **dings**(**en**)-, **dins**(**en**)- (complementaire percentages).
Spellingvarianten bij de kaarten 117 en 118: **dings**(**en**)-, **dinx**(**en**)-, **dinccen**-, **dicxen**-, **dins**(**en**)-, **diinsen**-, **densen**-, **deins**(**en**)-, **dijns**-, **dyns**-, **dicen**-, **disen**-.

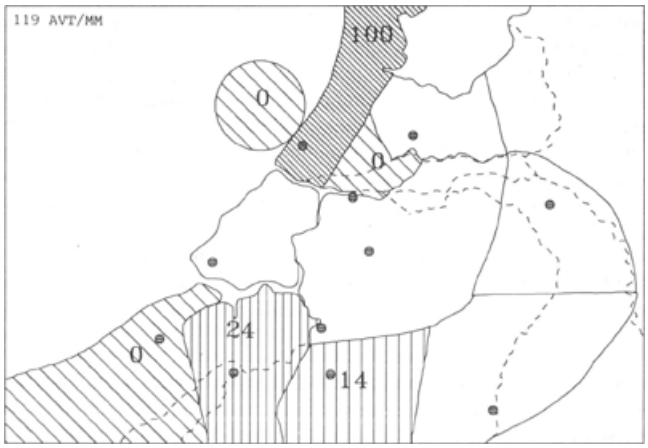

119. WOENSDAG; anlautconsonant.
Oppositie: 1. **goens**- (weergegeven percentages) 2. **woens**- (compl. percentages).
Spellingvarianten: 1. **goens**-, **goins**-, **gons**-, **ghons**-, met encl. lidw. (in de gen.): **scoen**-, **scoens**-, **scoins**-, **scoms**- 2. **woens**-, **wons**-, **wonds**-, **wns**-, **wenes**-, **woenen**-.

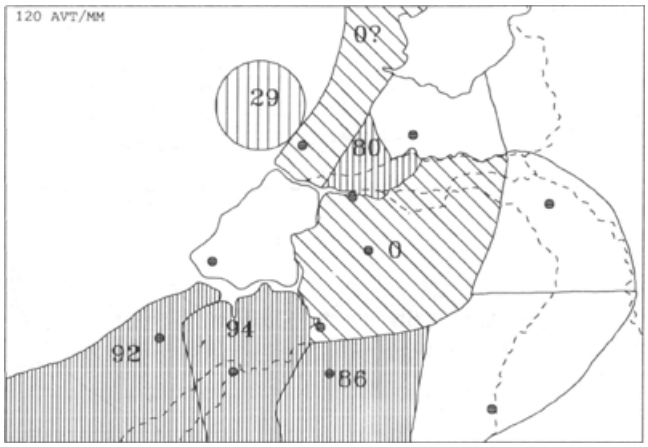

120. VRIJDAG; meer-: eensyllabigheid van het eerste element.
Oppositie: 1. **vrijen**- (weergegeven percentages) 2. **vrij**- (complementaire percentages).
Spellingvarianten: 1. **vrin**-, **vrijn**-, **vriin**-, **vrien**-, **vrijen**-, **vrinen**- 2. **vri**-, **vrij**-, **vrie**- (afgezien van de afwisseling **f:u:v:w**).

Commentaar (114-120)

De weekdagen lenen zich voor behandeling in de *AVT*, enerzijds omdat ze in ambtelijke teksten veel voorkomen, vooral in de datering van oorkonden, anderzijds omdat ze opmerkelijk veel regionale (vorm)variatie vertonen. Voor een uitvoerige studie over **dinsdag** en **woensdag** zij verwezen naar Pijnenburg 1980; zie over **zondag** Pijnenburg 1987a. Veel van wat hieronder volgt is op deze artikelen gebaseerd.

De variatie die bij meerdere weekdagen voorkomt is het optreden van een één- naast een tweelettergrepig eerste lid. Het is mogelijk dat hier van wederzijdse beïnvloeding sprake is (Pijnenburg 1980, 168). Andersoortige variatie, o.a. bij **zondag** en **dinsdag** wordt besproken bij genoemde dagen.

De afwisseling in de beginconsonant van **woensdag** komt, hoewel er geen parallel is bij de andere weekdagen, eveneens hier aan de orde. De vormvariatie bij **donderdag** (het al of niet optreden van de epenthetische **d**) wordt in samenhang met andere woorden met dat verschijnsel behandeld; zie kaart 65. **zaterdag**, naar lat. **saturni dies**, vertoonde als enige weekdagbenaming geen vormvariatie van belang. De spellingvorm luidt steeds **saterdach** (eventueel met z), met incidentele afwijkingen (**saderdach**, Oudenburg 1284; **satterdach**, Oost-Vlaanderen en 3 x een variant met genitief-s: Hgk 1290, Maastricht 1294 en een ongelokaliseerd document uit 1297) (vgl. analoge vormingen bij de andere weekdagen, Pijnenburg 1980, 168).

Hieronder worden de daarvoor in aanmerking komende weekdagen in de christelijke volgorde besproken. Niet gekarteerde variatie wordt daarbij niet

uitputtend genoemd; mede door het naamkarakter van deze woorden is er een grote verscheidenheid aan spellingvarianten (zie boven).

In **zondag**, naar lat. **dies solis**, alterneren zowel lange en korte vocaal als eenen tweesyllabige vormen. Vormen met korte vocaal zijn voortzettingen van wgm. ***sunnonez-dagaz**; die met lange vocaal zijn mogelijk beïnvloed door mnl. **zoendag** 'dag waarop een verzoening plaatsheeft'; *MNW* VII, 1469, of door de lange vocaal in de andere weekdagnamen. De eensyllabige varianten zijn door syncope uit de meersyllabige ontstaan, zoals ook bij de andere weekdagen het geval is. Het zuiden loopt in **zondag** bij deze ontwikkeling voorop; de kanselarijklerken van de Hollandse graaf schrijven nog **son**(**n**)**en**-, maar in het secundaire materiaal, de afschriften van 1299, komt ook al in 2 van de 13 documenten **zondag** voor.

maandag, vertaling van **dies lunae**, komt ook voor als **manendach** (met buigingsuitgang in het eerste lid). Holland en Utrecht hebben nog uitsluitend de lange vorm, maar de scribenten van de Hollandse graaf beginnen in de afschriften van 1299 (secundaire bronnen) al korte vormen naast de lange te schrijven (verhouding 6:9). De kaarten van **zondag** en **maandag** komen wat betreft de meersyllabigheid van het eerste element sterk overeen. In West-Vlaanderen komt eenmaal **manesdaghes** voor (naar sterke flexie?).

De vormen van **dinsdag**, waarnaast lat. **dies Martis**, zijn te verdelen in die met lange **î** zonder nasaal en die met korte **i** met nasaal. De oorspronkelijk tweesyllabige elementen **disen**- en **din**(**g**)**sen**- zijn tenslotte verkort, maar in het 13e-eeuws hebben de lange vormen veruit de overhand. Merkwaardigerwijs vinden we de korte vormen hier juist in Holland. **disen**- is Oostvlaams en Brabants; vormen met nasaal zijn in het westen te vinden, met inbegrip van het huidige Zeeuws-Vlaanderen. De varianten zonder en met (secundaire) velaire nasaal, **dins**:**dings**-, zijn globaal verdeeld over resp. de kustgewesten en de overige regio's. Deze oppositie is niet gekarteerd.

woensdag, genoemd naar Wodan (de lat. naam luidt **dies Mercurii**), heeft als belangrijkste variant de vorm met g-anlaut, waarvan de herkomst misschien gezocht moet worden in een poging tot verchristelijking door verwijzing naar **god** of **goed** (Pijnenburg 1980, 162), maar Van Haeringen (Franck-VW-VH Suppl., 197) suggereereert dat van opzettelijke romanisering sprake kan zijn. Misschien speelt ook de articulatorisch moeilijke combinatie **w** + **oe** een rol; de **w** zou dan vervangen zijn door **g**, eveneens met de kenmerken hoog en achter. Deze minderheidsvariant komt voor in de Denderstreek en verder zuidoostwaarts. De vier in West-Holland gevonden bewijsplaatsen van **goensdag** komen uit oorkonden waarbij Aleid van Henegouwen betrokken is. Er is geen hand van de grafelijke kanselarij aanwijsbaar, om welke reden deze documenten in West-Holland zijn gelokaliseerd, waarvan ze vervolgens het kaartbeeld bepalen. Mogelijk had Aleid personeel van Zuidoostelijke afkomst. De Haagse kanselarijklerken schrijven altijd **woens**-, ook in de afschriften van 1299. Van de vocalische variant met uit **eu** ontronde **e** is in ons materiaal maar een bewijsplaats te vinden: Oost-Vlaanderen (misschien Grauw?), onvoldoende om in kaart te brengen.

vrijdag tenslotte draagt de naam van de godin **Frîa**; de uitgang van het eerste lid zou op zwak **frijôn** wijzen. Het woord is vooral frequent in Brugge door de oorkonden van de schepenen van het Vrije, die getuige hun dateringen vooral op vrijdag en zaterdag zitting hielden. **vrijen**- is nog de algemene vorm, korte vormen komen in de noordelijke gewesten voor, maar Dordrecht vormt daarop een

uitzondering: dit schrijfcentrum vertoont wel meer met het zuidwesten overeenkomende trekken. Net als bij **dinsdag** vertoont de kaart wat betreft de tegenstelling tussen een- of meersyllabigheid een patroon dat omgekeerd is aan dat van **zondag** en **maandag**. **vrinendag** (zes maal) vinden we in Ter Doest, Oostende en Brugge; een stapelvorm of hypercorrectie?

Het totaalbeeld van lange tgov. korte vormen roept de vraag op, of en hoe precies de verschillende weeknamen elkaar beïnvloed hebben. Bij **zondag** en **maandag** zijn de oorspronkelijk meersyllabige vormen het eerst in het zuiden verkort, met misschien wederzijds beïnvloeding. Voor deze spreiding als zodanig is geen verklaring of parallel aan te wijzen. Meersyllabigheid in **dinsdag** vindt men juist in het zuiden. Hier is zij vooral gebonden aan (en in **dingsen**- beïnvloed door) de vorm **disen**-, met oorspronkelijke -**en**, die pas na de 13e eeuw verkorting vertoont (analogie naar **zonnendag** en **manendag** kan op grond van de chronologie en de frequentie van deze lange vormen, in de zuidelijke regio's resp. 18 en 29%, in het gehele taalgebied resp. 30 en 53% verworpen worden). **vrijdag** heeft meersyllabige vormen eveneens juist in het zuiden. Dit suggereert dat de plaats in de rij van weeknamen van belang is geweest: **zondag** en **maandag** volgen onmiddellijk op elkaar. Een werkelijke verklaring van het verschil in spreiding van de meersyllabige vormen in **zondag** en **maandag** vs. **dinsdag** en **vrijdag** is hiermee nog niet gegeven.

Literatuur

Franck-VW-VH 825 (**zondag**), 407 (**maandag**), 118 (**dinsdag**), 800 (**woensdag**, onder **woede**), 763 (**vrijdag**); Suppl. 34 (**dinsdag**), 197 (**woensdag**); Pijnenburg 1980, 119-176; Pijnenburg 1987a; Weijnen 1975, 207-208.

121. EIGENDOM; suffigering.
Oppositie: 1. -**dom** (weergegeven percentages) 2. -0 (complementaire percentages).

122. GEBOORTE; suffigering.
Oppositie: 1. -**nis** (weergegeven percentages) 2. -**te** (complementaire percentages).

123. OORKONDSCHAP; suffigering.
Oppositie: 1. -**schap** (weergegeven percentages) 2. -0 (complementaire percentages)

Commentaar (121-123)

De woordparen **eigen:eigendom, oorkonde:oorkondschap** en **geboorte:geboornis** hebben gemeen, dat de twee heteronieme substantieven waaruit deze paren bestaan alleen verschillen door de vorm van het suffix of het al of niet aanwezig

zijn daarvan. Zij vertegenwoordigen een stukje morfologische geschiedenis: het simplex (nog gangbaar in het ene gewest) wordt tot afleiding (al aanwezig in het andere gewest); of het ene gewest kent suffix x, het andere y; tenslotte dringt maar een ervan in de algemene taal door.

eigen is oorspronkelijk een adjectief, maar treedt al in het Gotisch als gesubstantiveerd neutrum op. In onze bronnen vinden we zowel het bijvoeglijk als het zelfstandig naamwoord **eigen**; het laatste in de abstracte betekenis 'het bezitten, het eigenaar zijn', zoals in de frase **te rechten** (of: **vrijen**) **eigen** 'in rechtmatig eigendom'; en in de secundaire concrete betekenis: 'bezitting, datgene waarvan men eigenaar is'. Naast **eigen** vinden we de afleiding **eigendom**. Hoewel daarvan de abstracte betekenis, die eigen is aan afleidingen met -**dom**, overheerst, wordt het (analoog aan **eigen**?) ook wel met concrete betekenistoepassing gevonden. Omdat deze betekenissen vaak moeilijk te onderscheiden zijn, zijn ze beide in de kaart opgenomen, **eigen**(**dom**) staat doorgaans tegenover **leen**. Voorbeelden van **eigen** in de verschillende functies: ... gaf op sijn lant. (...) dien closter van renseburch ten vrien **eigen**. (184817-18, West-Holland 1292); ... ghaf (...) vp **eighin** dat legghet vor boidins vander lenden ... (048918-19, Gent 1280). Voorbeelden van **eigendom**: ... sie weddents hem al dit vorseide lant tewetten tewaerne (...) te sinen vrien **eghindoeme** jeghen elken mensche. (148430-32, Brugge 1290); (in een opsomming van strafbare feiten:) ... degandse die dérste waruen met **eighindome** beprouet werd. (002908-09, Gent 1236).

eigendom overheerst blijkens de kaart in Vlaanderen; in de regio's eromheen is het wel bekend, maar de frequentie is er lager (behalve in Utrecht, waar overigens maar 2 vindplaatsen zijn). In Oost-Vlaanderen komt het vanaf 1236 (Gent) voor, naast **eigen**, zonder dat er altijd van een duidelijk verschil in betekenis sprake is. In Gent (1278) is als afleiding het werkwoord **eigendommen** opgetekend. In West-Vlaanderen is het frequent in de frase **te vrijen eigendom**. In de andere gewesten vinden we **eigendom** in een minderheid van de gevallen. Als we ter verklaring van het ontstaan van **eigendom** aannemen dat er behoefte was aan een afzonderlijke vorm voor het abstractum ter vermijding van homonymie, dan vinden we, behalve in het feit dat bij **eigendom** de abstracte betekenis overheerst, steun in een Brusselse oorkonde van 1276, waar naast elkaar voorkomen **eigen** (concreet) en **eigendom** (abstract): ... hi ne hadde seide hi engheen **eighen**, noch haue, daer hi de scout mede vergelden mouchte, (030431-32); ... ende dat guet dat droughe wi op, ende gauent in **eighendoume**, (...) den godshuse van sainte bernaerts, (030508-10).

De (oorspronkelijke) lexicale waarde van het suffix zelf lijkt van weinig belang te zijn: ook **eigenheid** komt in de betekenis 'bezit, heerlijkheid' voor, en wel in een ongelokaliseerde oorkonde (mogelijk afkomstig uit Kuik, 1286). Het Vroegmiddelhoogduits heeft naast **eigen** en eenmaal **eigentuom** ook **eigenschaft** in de betekenis 'eigendom' (*WMU* 5, 426-427, 430-431).

Tenslotte: **eigen** betekent ook eenmaal 'eigenaar' (Hgk 1299); het woord **eigenaar** kent het Middelnederlands nog niet. Het *MNW* vermeldt behalve **eigen** (met eveneens Hollandse vindplaatsen) ook **eigendom** in deze betekenis (*MNW* II, resp. 592, 2 en 593, 4).

oorkonde (v. en o.) betekent in het 13e-eeuws Nederlands 'getuigenis'. Homoniem, maar met een ander stamsuffix en met mannelijk genus is **oorkonde** 'getuige' (persoon); dit **oorkonde** is van ons onderzoek uitgesloten. (In de

betekenis ‘schriftelijk bewijsstuk’ is **oorkonde** pas in de 19e eeuw, o.i.v. du. **urkunde**, in het Nederlands geïntroduceerd (*WNT* XI, 114)). Voor het abstracte ‘getuigenis’ wordt ook **oorkondschap** gebruikt: het suffix -**schap** had geen uitgesproken betekenis meer maar diende ter vorming van abstracta op basis van zelfst. en bijv. nw., soms ook op basis van ww. (**oorkonden**).

De heteroniemen **oorkonde** en **oorkondschap** komen vooral voor in het eschatocol van oorkonden, waarbij de oorkonding verantwoord wordt: **in oorkonde/-oorkondschap van deze dingen, hebben wij** ... etc. Er is duidelijke tegenstelling tussen het noorden en het zuiden in het gebruik van simplex versus afleiding. Als motivering voor vorming van **oorkondschap** kan net als bij **eigendom** gedacht worden aan de neiging tot differentiatie naar de vorm bij verschil in betekenis tussen de homoniemen **oorkonde** ‘(persoonlijke) getuige’ en **oorkonde** ‘getuigenis’. Binnen enkele oorkonden is dat onderscheid gerealiseerd: bijv.: Ende hier ouer waren alse **orconden** mijn here gheraert van pollaer ... (191435-36); ... dat si hare segle hanghen an dese lettren jn **orconscepen** van al der vorseider voerwaerden (191503-04); Gentbrugge 1293. Bovendien komt **oorkonde** ‘getuige’ vooral in de centraal-zuidelijke regio's voor, die de hoogste percentages **oorkondschap** hebben. In West-Vlaanderen zijn beide trouwens relatief niet erg frequent: daar is ook **kennis** een veelgebruikte term in de genoemde diplomatische formule.

De frequentie en spreiding van de werkwoorden die samenhangen met genoemde substantieven, stemmen met het kaartbeeld en de relatieve ouderdom van de substantieven overeen: **oorkonden** komt in een tiental documenten uit alle gewesten voor; **oorkondschappen** is maar eenmaal opgetekend: in Zuid-Brabant, Tervuren 1294.

De laatste tegenstelling betreft **geboorte:geboornis** ‘(tijdstip van) het geboren worden’. In **geboorte** is het suffix secundair (naar analogie met andere afleidingen op -**te**): de oorspronkelijk vorm was **gebort**/**d** of met suffixsubstitutie **geborde**. Genoemde woorden zijn weinig frequent, omdat in de datering van de zuidelijke oorkonden vooral via het woord **incarnatie** naar de geboorte van Jezus als het begin van de jaartelling verwezen wordt (zie ook kaart 113b). **geboorte/-nis** vindt men in West-Vlaanderen doorgaans met betrekking tot andere heiligen (Maria, Johannes); daarbuiten geldt deze beperking niet. Voor **geboorte** geldt naast genoemde betekenis ook die van ‘geslacht, nakomelingen’; in dit gebruik is het woord uiteraard niet in de kaart opgenomen.

Uit de weinige vindplaatsen blijkt toch een duidelijk distributieverschil: afleidingen met -**nis** komen uit Vlaanderen, met -**te** (in Heinsberg 1286 nog met het suffix -**de: geburde**) uit de overige gewesten. In de vele andere afleidingen op -**nis** is van een beperking tot West-Vlaanderen geen sprake, **zwaarnis** bijv. komt voor bij de Hgk, in Zierikzee, Gent en Oudenaarde; tgov. **zwaarheid** in Dordrecht en Gent. Voor beide is de eerste vindplaats het advies van muntdeskundigen (Gent, ca. 1240-1260), in dezelfde betekenis: ‘moeilijkheid, bezwaar’. Zowel in **geboorte** als **zwaarte** heeft -**nis** de modern-Nederlandse standaardtaal niet bereikt.

Voor de klankvarianten van -**dom**, -**nis** en -**schap**, zie de kaarten 40, 7 en 3.

Literatuur

Franck-VW-VH, 151, 178, 477; *MNW* II, 591-593; Schönfeld 194-197, 201-202, 211, 234-235; Stallaert I, 392-393; *WMU* 5, 426-427; 430-431; *WNT* II, 114.

27. Morfologie; *voornaamwoorden*

Doorgaans betreft de variatie hierbij de klankvormen, die echter meestal geen deel uitmaken van algemene klankontwikkelingen, maar beperkt zijn tot het desbetreffende voornaamwoord en vaak berusten op historische verschillen. Daarnaast wordt er één geval van woordvorming bekeken.

a. Persoonlijke voornaamwoorden met auslaut-**i** of -**î** kunnen met **i, ii** of **ie** geschreven worden (**wij:wie**). Zie: **hij** tabel 123a, WIJ-I (**wi:wii.wie**) kaart/tabel 124, WIJ-II (**wi,wii:wie**) kaart 125 a en b en tabel 125.
b. De objectsvorm van **hij, hem**, kent verschillende varianten (**hem:heme**). Zie: HEM-I (:**heme**) kaart/tabel 126; HEM-II (:**hom**) kaart/tabel 127.
c. Zowel **hij** als **wij** kennen vormen met -**r** (**wij:wer**); deze -**r** gaat terug op wgm. -**z** (ide. -s), en was in het Middelhoogduits behouden, -**r**-vormen komen in ons taalgebied alleen in enkele Limburgse documenten voor, maar hebben daar niet de overhand; zie tabel 127a. **hij** heeft alleen enclitisch -**er** bij hand A van Oudenbiezen (v.a. 1280), de vrije vorm is daar **he**.
d. **zij** (enkelvoud) heeft **zoe** als regionale variant (**zij:zoe**). Zie: ZIJ kaart 128a en b en tabel 128.
e. Meervoudige persoonlijke voornaamwoorden worden regionaal uitgebreid met -**lieden** (**wij:wijlieden**). Zie: WIJLIEDEN kaart 129.
f. Het aanwijzend voornaamwoord mannelijk en onzijdig enkelvoud heeft in de genitief soms afwijkende vormen (**des:das**). Zie: DES kaart/tabel 130.

Aantekeningen

a. **wij** (vocaal) en **wij** (:**wer**) samen op *KA* 120.
c. z.b. In de *KA* (p. 88) worden ook **r**-varianten bij hand VIII van de Hollandse grafelijke kanselarij vermeld. Deze klerk schrijft echter altijd **wi**.
d. zij *KA* 121.

Literatuur

Van Helten 1987, 432-459; Kluge 1989, 183, 795; Paul 1969[20], 167-169; Van Loey I, 33-47; Schönfeld, 135-148; Weijnen 1966[2], 291-293.

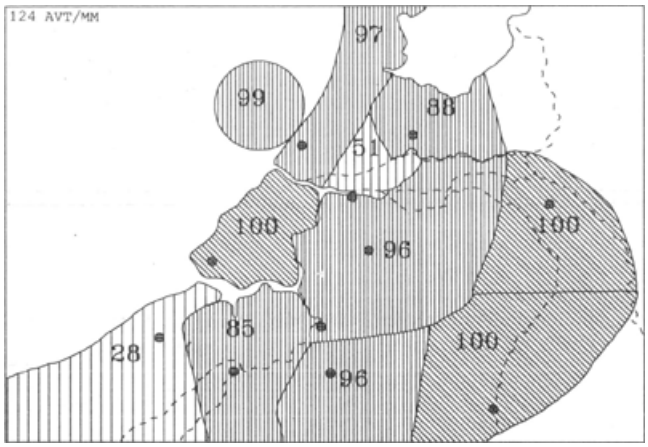

124. WIJ-I (pers. vnw. 1e pers. meerv.); vocaal.
Oppositie: 1. spelling met enkel teken (weergegeven percentages) 2. met dubbel teken (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **i**, 2. **ii**, **ij**, **ie**, **ye**.

125a en b. **WIJ**-**II** (pers. vnw. 1e pers. meerv.); vocaal.

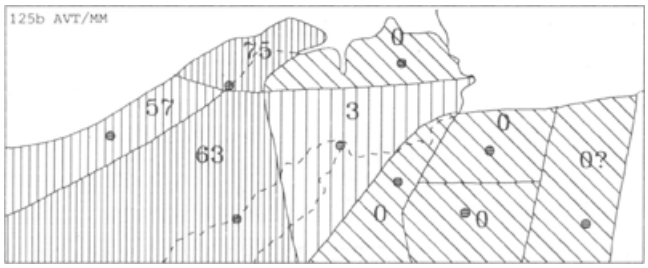

Oppositie: 1. spellingen met **e** (weergegeven percentages) 2. spellingen zonder **e** (complementaire percentages)
met de spellingvarianten 1. **ie**, **ye** 2. **i**, **ii**, **ij**.
De spelling in clitische verbindingen (**wise, wiet**) is niet in de telling opgenomen. Ook onderzocht is **hij** (geen kaart). Vormen met **e** en **er**, zowel bij **wij** als **hij**, die alleen in Limburg voorkomen, zijn buiten beschouwing gebleven.

Commentaar (124 en 125)

Over de klankwaarde van de vocaal van mnl. **wij** bestaat in de handboeken geen eenstemmigheid. Al over de oorspronkelijke vocaal is er verschil van mening. Franck-VW-VH (793) gaat uit van een korte vocaal, cf. de dualisvorm bij got. **weis:wit**. Deze zou vervolgens gerekt worden (zie ook Franck 1910^2, 12) waarnaast bij zwakkere klemtoon nevenvormen met korte vocaal blijven bestaan. Hiertegenover nemen zowel Van Helten (1897, 51) als Schönfeld (30, 136) een oorspronkelijk lange vocaal aan, nl. die als van got. nom. plur. **weis <** gm. **wïz <** ie. ***wei□es**. Genoemde auteurs zijn het, voor wat betreft het Middelnederlands, erover eens, dat de verschillende voornaamwoorden als **mi**, **di**, **wi**, **gi** en **si**, of zij nu kort of lang zijn van origine, dubbelvormen kennen met lange en korte vocaal, afhankelijk van de klemtoon, zoals we ook in het Nieuwnederlands hebben (**wij** [wɛɪ] en **we** [wə]). De relatie met de spelling komt in bovenaangehaalde werken niet expliciet aan de orde. Uitgaand van de spellingconventies van die tijd, waarbij de gerekte vocaal in open syllabe doorgaans met een enkel teken werd aangeduid, kunnen we aannemen dat <wi> zowel de vorm met de lange als de korte vocaal kan representeren, terwijl <wii> en <wij> voor de vorm met lange vocaal staan. De **i** en **j** treden hier op als verlengingsteken zoals in **wijf**. <wie> kan zowel gewoon een lange **î** bevatten, immers, ook in woorden met onomstreden **î** (**wief, tijd**) komt deze spelling voor, maar ook een meer diftongische klank representeren. Het is immers vooral de gewone spelwijze van de uit wgm. **iu** ontstane [iə] of [i].

De spelling met **ie** heeft overigens tot nog andere interpretaties aanleiding gegeven: Franck (1910^2, 20) vat deze **ie** op als korte vocaal, als gevolg van zwakke beklemtoning. In de *KA* (p. 88) legt Berteloot een relatie tussen het Vlaamse vmnl. <wie> en de verkorting die de **î** vooral in het Westvlaams, ook in andere woorden dan de pronomina, heeft ondergaan.

Uit kaart 124 blijkt dat **wij** in alle regio's, behalve West-Vlaanderen, meestal als <wi> wordt geschreven, afwisselend met (sporadisch) <wii> of <wij>. Een uitzondering vormt Dordrecht, waar lange en korte spelling even frequent zijn. In

West-Vlaanderen is <wie> de overheersende spelling, wat geografische distributie betreft de opvallendste afwijking (kaart 125). Ter verklaring kunnen de volgende overwegingen gelden:

Er zou sprake kunnen zijn van invloed van de spellingconventie voor **î** als <ie>, d.w.z. <i> + <e> als verlengingteken in Vlaanderen. Echter, in woorden als **wijf** en **tijd** is spelling met <ie> ook in West-Vlaanderen maar zeldzaam en de invloed lijkt eerder andersom te zijn: **wijf** wordt in Vlaanderen opvallend vaker met <ie> gespeld dan **tijd**: onder invloed van <wie>? (Zie kaarten 92 en 93, WIJF, bij de spelling van vocalen in gesloten syllabe).

Bovendien, wanneer we de klankwaarde [i] zouden aannemen, zou in <wie> de lengteaanduiding vreemd zijn. **wijf** en **tijd**, met **i** in open syllabe (**wiue, tidelike**), toch zeer frequente woorden, worden nooit met **ie** geschreven. En het voorzetsel **na**, dat eveneens veel voorkomt, wordt voor 100% met het enkele teken geschreven terwijl in **jaar** lengteaanduiding d.m.v. **e** de gewone schrijfwijze is.

Aansluiting bij <ie> voor [iə] of [i] <wgm. **iu** (**diets**, **lieden**) zou meer voor de hand liggen. In dat geval geldt ook voor **wij** de klankwaarde van lange vocaal met sjwa-achtige naslag, zoals Goossens aanneemt voor <ie> in **lieden** etc. (Goossens 1980, 169). Brugs <wye> (1287) kan hier op wijzen. Deze parallellie zou een aannemelijke verklaring voor de spelling van **wij** kunnen zijn, hoewel in de tegenwoordige dialecten geen spoor meer te vinden is van **wij** of andere pronomina met een dergelijke vocaal.

Er is echter ook nog de mogelijkheid dat <ie> de voortzetting is van de traditionele spellingen van de wgm. e^2, zoals Gysseling (1980-1987, 1, 35-36) suggereert: de **ie** was daarvoor in het Nederlands gewoon (tegenover <e> in het oosten van het taalgebied), ook bij sommige pronomina, waaronder **wij** en **hij**. Inderdaad vinden we bij Maerlant <hie> (pers. vnw.) nog als rijmwoord op o.a. **drie**, terwijl in andere posities altijd <hi> geschreven wordt. In **hie** ‘mannetjesdier’ is de spelling zonder uitzondering <hie>. Het is niet uit te maken of dit **hie** alleen een archaïsche of disambiguerende spelling is, of nog een diftongische vocaal representeerde. In **hij** heeft deze spelling in het 13e-eeuws al sterker terrein verloren dan in **wij**, wat ook uit onze gegevens blijkt: we vinden <hie> alleen in een aantal Westvlaamse steden: Brugge, Damme, Ter Doest, Gistel en Veurne, doorgaans naast **hi**, ook binnen de documenten.

Afgezien van de geografische spreiding van diverse spellingen verdient ook de relatie met de positie in de zin, die accentverlies en daardoor klankverandering tot gevolg kan hebben, aandacht. In ongeveer 5% van de documenten is er interne wisseling van de lange en korte grafie. Dit geldt zowel <ii>, <ij> als <ie>. In de meeste gevallen daarvan wordt de enkele spelling aangetroffen bij het pronomen in onbeklemtoonde positie (bijv. bij inversie na de persoonsvorm), en de spelling met lengteteken bij nadruk. Voorbeelden:

051819:	**Wie** arnoud blarinc. (...) scepenen in ardenburgh ...
051920:	... ende omme dat **wi** vornoemde scepenen willen ...
051903:	... so hebben **wi** desen tsartre ghezeghelt met onsen zeghelen
	(doc. nr. 311, Aardenburg 1280)

en: 062830:	Jn orkonde desen dinghen so hebben **wi** desen brief beseghelt ...
062832:	... ende **wii** vorseide, heem[radre kenden] dit ...
	(doc. nr. 399, Dordrecht, 1281 of 1282).

De verdeling is duidelijk, zij het niet absoluut, zodat het mogelijk is dat

klerken, die beide spellingvarianten kenden, deze verbonden met verschil aan klankwaarde o.i.v. van accentverschil.

Spellingen met alleen y komen sporadisch voor, en wel in Kleve, in twee documenten (1300, 1300-1301), naast **i**, en in Zuid-Brabant in één document (1300). Ze zijn niet meegeteld.

Literatuur

Franck 1910[2], 12, 20; Goossens 1980, 169; Gysseling 1980-1987, 1, 35; Van Helten 1887, 51; *KA* p. 88, kaart 120.

126. HEM-I (pers. vnw. manl. en onz. 3e pers. enkv.; objectsvorm); vocaal.
Oppositie: 1. **heme** (weergegeven percentages) 2. **hem, em** (complementaire percentages).

Commentaar (126 en 127)

hem is oorspronkelijk uitsluitend een datiefvorm van het mannelijk en onzijdig persoonlijk voornaamwoord, die zich voor het mannelijk naar de accusatief uitgebreid heeft. In enclitische positie komt de oorspronkelijke vorm met -**n** nog voor. Het onzijdig heeft (**h**)**et** in alle posities in de accusatief behouden.

Onze gegevens wijzen uit, dat het oudere **heme** (**< himo**, als de datiefvorm nog in de Oudnederfrankische Psalmen) (Van Helten 1887, 437) nog in Brabant en Limburg voorkomt, vaak naast **hem**, ook binnen dezelfde documenten. Het wordt ook bij enkele Dordtse scribenten aangetroffen, eveneens steeds naast **hem**. Bij één scribent (de hand van doc. nr. 601), neemt de relatieve frequentie van **heme** af, maar het laatste door hem geschreven document met dit voornaamwoord toont dat de onderdrukking van het (niet-inheemse?) **heme** niet volledig geslaagd was.

127. HEM-II (pers. vnw. manl. en onz. 3e pers. enkv.; objectsvorm); aanwezigheid tweede syllabe.
Oppositie: 1. **hom** (weergegeven percentages) 2. **hem**(**e**), **em** (complementaire percentages),

met voor **hom** de spellingvarianten **hom, home, hum, hume, oem**.

Een andere variant is die met de ronde vocaal: **home, hume**. Wij vinden die in de oostelijke gewesten. Hier is de korte vorm in de minderheid. Enkele attestaties van deze variant treffen we ook in Holland aan, o.m. in Arkel, waar oostelijke kenmerken in de documenten niet ongewoon zijn.

In de ambtelijke teksten ontbreken vormen met **i**. Zij blijken in Maerlants *Rijmbijbel* uitsluitend in het rijm voor te komen, vooral als rijmwoord voor eigennamen op -**im**. Het is onduidelijk of de auteur zich baseerde op een nog bestaande, verouderde variant (de oorspronkelijke stamvocaal was **i**), of op de ook uit andere woorden bekende tendens **e** vóór nasaal als **i** te realiseren (Schönfeld, 93). In het laatste geval is het opvallend, dat Maerlant terwille van het rijm bij het Brabants-Limburgs aansluit.

Clisisvormen kunnen de **h** verliezen. In vrije context komen echter ook vanouds **h**-loze vormen voor, o.m. in Kleve.

Literatuur

Van Bree 1977, 362-363; Van Helten 1887, 437-443; Van Loey I, 35-38; Schönfeld 141-142.

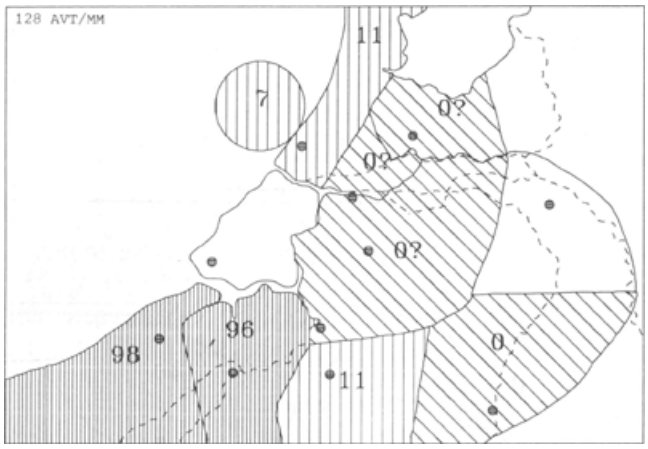

128. ZIJ (pers. vnw. 3e pers. enkv. vrl., subjectsvorm); vocaal.
Oppositie: 1. **zoe, zu** (weergegeven percentages) 2. **zij** (complementaire percentages) met de spellingvarianten 1. **soe, so, su** 2. **si, sii, sij, sy** alsmede spellingen beginnend met **z**.

Commentaar

zij, pers. vnw. voor de 3e pers. enkv. vrl., wordt in ons materiaal als **si, sii** (**sij**) of **sie** geschreven. Voor een bespreking van de variatie **i**:**ie** in voornaamwoorden wordt verwezen naar de kaarten 125 a en b, WIJ-II. De variant **zoe** [zu] die doorgaans **soe**, maar ook **so** gespeld wordt, is oorspronkelijk demonstrativum (vgl. got. **sô**), terwijl het sporadisch voorkomende **su** [zy] naar men aanneemt van andere oorsprong is: owgm. **siu** (vgl. osa. **siu**) (Van Helten 1887, 70, 438; Schönfeld, 142).

Het pronomen komt ook in de nominatief met verdofte vocaal voor (als se). Deze vorm is niet in de tellingen opgenomen omdat ze een reductievorm van zowel **zoe** als **zij** is, blijkens attestaties zowel in het **zoe**- als in het **zij**-gebied.

Uit de kaart blijkt dat **zoe** (West- en Oost-) Vlaams is, met inbegrip van de Denderstreek, en daarbuiten alleen in een Hollandse oorkonde voorkomt, overigens naast **zij**, en verder sporadisch in Mechelen. Een document van de Hollandse grafelijke kanselarij heeft **zu**, een ander (hypercorrect?) **zoe** in de accusatief; men mag voor Holland wel **zij** als inheemse vorm aannemen. Een schijnbaar Hollandse vindplaats komt verder uit een Zuidnederlands vidimus van een Hollandse oorkonde, en wordt dus noch door de *KA* noch door ons in aanmerking genomen. In Vlaanderen blijkt **zoe** zeer algemeen te zijn; de variant **zij** ontbreekt vrijwel geheel. **zoe** is er nu als persoonlijk voornaamwoord verdwenen, behoudens enkele relicten in Frans-Vlaanderen (Rijckeboer 1972). In de benaming van het vrouwelijk konijn heeft het zich langer zich gehandhaafd: De Bo 1892[2] vermeldt Westvlaams **so** voor ‘wijfjeskonijn’ (1437); zie verder

Paardekooper 1991b. Ook bij Maerlant treffen we het paar **soe** en **hie** (subst.) aan voor vrouwelijke en mannelijke planten en dieren.

zu vinden we, zoals gezegd, alleen eenmaal bij de Hollandse grafelijke kanselarij (1275), verder (in het secundaire bestand) in een afschrift van die kanselarij van 1299, waarin het staat in de plaats van **zi** in het Utrechtse origineel. In Vlaanderen is deze spelling niet aangetroffen. Jongere spellingen met **ou** wil Jacobs (1911, 187) als aanwijzing zien dat Vlaanderen de variant **< siu** heeft; zij zijn echter op te vatten als [zu], conform de Vlaamse uitspraak en de verdere klankontwikkelingen in Vlaanderen.

Literatuur

De Bo 1892[2]; Van Helten 1887, 69-70 en 437-438; Jacobs 1911, 187; *KA* p. 88-89, kaart 121; Paardekooper 1991b; Rijckeboer 1972; Van Loey I, 38; Schönfeld, 142.

129. WIJLIEDEN e.a. (pers. vnw. meerv.); uitbreiding met -**liede**.
Oppositie: 1. vormen met -**liede** (weergegeven percentages) 2. vormen zonder -**liede** (complementaire percentages).
De wel als bezittelijke voornaamwoord opgevatte genitiefvorm en het wederkerige voornaamwoord zijn inbegrepen.

Commentaar

Persoonlijke voornaamwoorden van het meervoud kunnen regionaal uitgebreid worden door toevoeging van het substantief **liede** (meerv.). Dit verloor in deze functie (maar ook elders) zijn zelfstandig karakter, wat blijkt uit verbogen vormen als in: ... ten voerseiden armen Begghinen boef ende **harlieder** orbore ende hare bate mede te doene. 152246-152301, Gent 1291.

De verzwaarde pronomina hebben in onze teksten een beperkte spreiding en een lage frequentie. Het komt vooral voor in objectsfunctie, vooral bij de 3e persoon: **hemlieden** en **haarlieden**. Hier had het mogelijk betekenisonderscheidende waarde tgov. **hem** en **haar** enkelvoud.

Van Loey ziet de kern van dit verschijnsel in West-Vlaanderen. Ons kaartbeeld wijst ook Oost-Vlaanderen als -**liede**-gebied aan; het wordt daar in het noorden (het huidige Zeeuws-Vlaanderen) aangetroffen. De kaart die de oppositie verzwaard:onverzwaard pronomen weergeeft, toont een onverwacht hoog percentage in Zuid-Brabant. Er zijn hier echter maar 3 vindplaatsen, die tegenover 17 meervoudige pronomina zonder -**liede**, het percentage van 15 oplevert. Het geringe aantal van 17 is een gevolg van de telwijze: alleen die categorie voornaamwoorden (naar persoon en grammaticale functie) waarbij uitgebreide vormen zijn aangetroffen, zijn geteld. Dit was nodig, omdat anders de enorme aantallen vindplaatsen van onverzwaarde pronomina (er is bijv. een aantal van ruim 10.000 attestaties van **wij** in *CG-I*-reeks) een te grote stempel op de kaart zouden drukken.

In ieder geval lijken de percentages voor Vlaanderen wel reëel. Het verschijnsel is mogelijk onderdrukt in de schrijftaal. Dit zou kunnen blijken uit het feit dat -**liede**-pronomina (zij het in gereduceerde vorm) lang in het Vlaamse en Zeeuwse dialect zijn gebleven. Volgens *RND* 6 (West-en Frans-Vlaanderen), 88 en 89 waren de sterk geassimileerde vormen **widər** en **gidər** in Vlaanderen nog algemeen; vormen met behouden **l** (**wildər** etc.) komen nog voor ten zuidoosten van Leie en Schelde. Op het kaartje in Ryckeboer 1977, 60, kan men zien dat **julder** en **gijder** in Vlaanderen nu teruggedrongen zijn tot Frans-Vlaanderen.

Uit de **liede**-vormen is ook de modern Nederlandse standaardtaalvorm **jullie** voortgekomen, waarschijnlijk vanuit het dialect: de eerste vindplaatsen komen in de 17e eeuw in Hollandse kluchten voor (Schönfeld, 115).

Voor de klankvariatie bij -**lieden** zie de kaarten 36 en 37.

De tabel bij deze kaart ontbreekt; voor aantallen vindplaatsen zie onderstaand overzicht:

Hgk 1 x **onslieden**, 4 x **hemlieden** (tot. 1,4 % van 355).

West-Vl. 5 x **onslieden**, 6 x **haarlieden**, 32 x **hemlieden** (tot. 7,7 % van 557)

Oost-Vl. 2 x **wijlieden**, 3 x **onslieden**, 1 x **zijlieden**, 12 x **haarlieden**, 32 x **hemlieden**

(tot. 2,5 % van 1341)

Zuid.Br. 2 x **onslieden**, 1 x **haarlieden** (tot. 15% van 17).

Literatuur

Duinhoven 1988, 23; Van Helten 1887, 440; Van Loey 1958; Mooijaart 1990a, 54-57; Ryckeboer 1977, kaart p. 60; De Vooys 1967[7], 76-77; Weijnen 1966[2], 291-293.

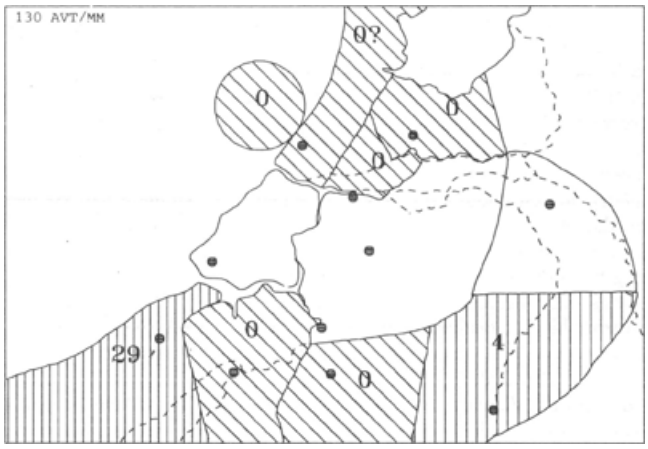

130. DES (aanw. vnw. manl. en onz. gen. enkv.); vocaal.
Oppositie: 1. **das** (weergegeven percentages) 2. **des** (complementaire percentages).

Commentaar

des en varianten zijn in het 13e-eeuwse materiaal in verschillende functies te vinden.

In de oorspronkelijke functie van aanwijzend voornaamwoord is **des** de genitiefvorm bij het mannelijke **die** en bij het neutrale **dat. des** is volgens Van Loey I, 35, nog niet in het paradigma van de onzijdige persoonlijke voornaamwoorden binnengedrongen. In ons materiaal vinden we **des** wel zonder nadrukkelijk aanwijzende waarde, maar steeds wel vooruit of terug verwijzend naar grootheden in de context. Dit **des** hebben wij als aanwijzend voornaamwoord opgevat; dit is echter een kwestie van terminologie. Het gaat hier steeds om onpersoonlijke verwijzingen; **des** komt in de literaire teksten slechts eenmaal als genitief van het mannelijke **die** voor, nl. in het *Luiks Diatessaron* (De Bruin 1970, 190).

Het aanwijzend voornaamwoord bleef als zodanig zelfstandig functioneren (**die, dat**), maar ontwikkelde zich in attributief gebruik ook tot lidwoord, wat gevolgen voor de vorm kon hebben (**>** **de**, resp. (**h**)**et**). In deze attributieve functie zijn aanwijzend vnw. en lidwoord (voor zover het verschil daartussen, vooral gelegen in de aanwijzende waarde, al te bepalen valt op grond van de context), in het Vroegmiddelnederlands naar de vorm nog niet strikt te onderscheiden. Voor het lidwoord wordt in de nominatiefvorm zowel **de** als **die** (manl.) (zie *KA* kaart 128), en zowel **dat** als (**h**)**et** (onz.) gebruikt. Hoewel buiten de nominatief de vormen met **e** (**der, des, den**) voor het lidwoord veel gewoner waren, geldt dat vormen met behouden vocaal (zoals **dis, dies** (gen.)) niet per se een aanwijzende betekenis hoeven te hebben.

Er is dus overeenstemming bij de ontwikkeling van **die**/**dat** in zelfstandig en niet-zelfstandig gebruik: verlies van aanwijzende waarde ging samen met

ontkleuring van de vocaal; beide zijn onderzocht. Om praktische redenen zijn echter alleen de zelfstandig gebruikte demonstrativa gekarteerd; de grote aantallen vindplaatsen van het lidwoord zouden sterk op de kaart drukken. De spreiding van de varianten van het als lidwoord gebruikte **des** komt echter met het kaartbeeld van het zelfstandig gebruikte **das** overeen.

Het blijkt dat **das** in de Brugse lakenkeuren (v.a. 1284) voorkomt, bijv. in de frase (verwijzend naar bepaalde verordeningen): ... die **das** niet ne dade ... Ook de keur voor Middelburg (Holland of Middelburg; in het secundaire bestand) uit 1254 heeft **das**. Daarnaast is er een attestatie in het *Goederenregister van Oudenbiezen* in een onduidelijke context: Willem der Molnere van Heimerken gaf mich en dauenten VI s. dire sculdech was van II joren die leden woren vor sent Johans messe, **das** sprict Willem; (031131). **sprict** is hierin opgelost uit **sp**[1]; Gysseling beoordeelt deze oplossing als twijfelachtig (voetnoot p. 311). Als zij juist is, zou **das** hier overeenkomen met de Middelhoogduitse accusatiefvorm (evt. genitiefvorm) bij het onzijdig demonstrativum **daß** (Paul 1969[20], 172).

Als lidwoord (niet gekarteerd) is **das** eveneens Westvlaams, bijv. ... te **das** hues behoef ... Aardenburg 1280. De vindplaatsen van **das** (buiten de Limburgse) wijzen dus op de Vlaamse, evt. Zeeuwse kuststrook. We vinden er ook **dar** (vrl. bep. lidw., gen.), bijv. in Brugge 1264, en (naast **onsar, reddarliken** etc., Voorne 1280). Van Loey (II, 10) vat deze **a** op als open **ə**, als gevolg van zwakke accentuering uit **e** (**des**) ontstaan. De kuststreken kennen dit verschijnsel wel in meer woorden: misschien in **onderlang** (= **onderling**; zie kaart 12), **ham** (= **hem**, voorbeeld ontleend aan Van Loey). Merkwaardig is dan, dat **das** (zelfstandig gebruikt) in de lakenkeuren niet alleen afwisselt met **des**, maar ook met **dis**, in identieke formulering: ... die **des** (**dis, das**) niet ne dade ... Voor **dis** valt eerder te denken aan invloed van de vocaal van de nominatiefvorm **dit**, of aan spellingvariatie met **dies** (vgl. ... te **dis** ser niclais. (...) vrien eghindoeme ... (Brugge 1282)) dan aan een gekleurde sjwa. Het zelfstandig gebruikte **das** zou zijn vocaal dan ook aan **dat** ontleend kunnen hebben, wat voor het mannelijk lidwoord echter niet mogelijk is.

das is in enkele literaire teksten dankbaar als rijmwoord gebruikt; het leent zich daar vooral voor als genitiefobject in stoplappen als **sijt seker das**. Zoals uit onze gegevens blijkt, heeft **das** maar een marginale positie in de contemporaine schrijftaal; de beperking van het zelfstandige **das** tot bepaalde frasen in de Brugse lakenkeuren is daarvoor illustratief. **dis** is frequenter; het komt ook in de oudere Gentse bronnen voor. In elk geval is het niet, zoals Van Loey I, 45, zegt, uitsluitend een rijmvariant van **des**.

Literatuur

KA p. 91-92, kaart 128 (**de**:**die**); Van Loey I, 35-36; 43-45, 95; Van Loey II, 10; Overdiep 1946, 46-49.

28. Morfologie: *werkwoorden*

De variatie betreft bij de werkwoorden o.m. de afwisseling tussen oorspronkelijke en secundaire vormen en de wijze van prefigering.

a. Van **ben** (1e pers. enkv. van **zijn**) komt gewestelijk een oudere variant voor (**ben**:**bem**). Zie: BEN kaart/tabel 131.
b. In het voltooid deelwoord van dit werkwoord wisselen vormen met **zijn** en **wezen**, alsook de sterke en zwakke vervoeging (**geweest**:**gezijn**). Zie: GEWEEST-I (:**gezijn**) kaart/tabel 132; GEWEEST-II (:**gewezen**) kaart/tabel 133. (Voor de vormvariatie **ge**:-**i**-, zie de kaarten 72 a en b.)
c. In **gaand** staat de oorspronkelijke tegenover de secundaire vorm (**gaand**: **gangend**). Zie: GAAND kaart/tabel 134.
d. Het oude preteritum van **staan** komt gewestelijk nog voor (**stond**:**stoed**). Zie: STOND(EN) kaart/tabel 135.
e. Op verschillende ablautsvormen berust het verschil bij de verleden tijd van **willen** (**wilde**:**woude**). Zie: WILDE(N) kaart/tabel 136.
f. Bij een kleine reeks werkwoorden is het prefix **ge**- in het verleden deelwoord pas in een latere taalfase ingevoerd (**gebleven**:**bleven**). Zie: VOLTOOID DEELWOORD kaart/tabel 137.
g. Het transitieve **zegelen** komt ook als **bezegelen** voor (**zegelen**:**bezegelen**). Zie: ZEGELEN kaart/tabel 138.

Literatuur

Van Loey I, 54-94; Schönfeld 156-178.

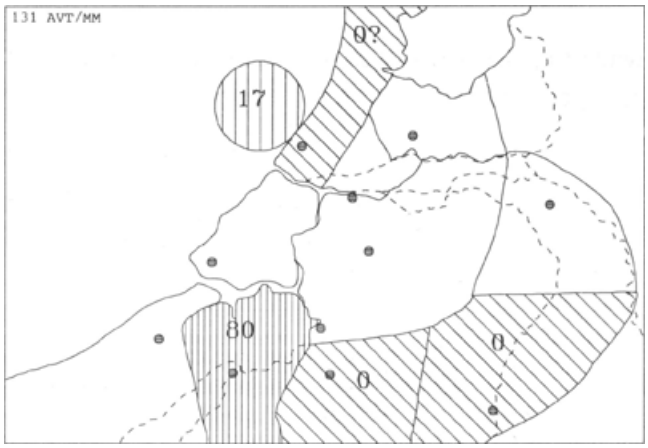

131. BEN (1e pers. enkv. pres. van **zijn**); slotconsonant.
Oppositie: 1. **bem** (weergegeven percentages) 2. **ben** (complementaire percentages) met de spellingvarianten voor 2. **ben, been, bin**.

Commentaar

De eerste persoon enkelvoud komt in ons materiaal weinig voor, aangezien de oorkonding doorgaans door meerdere personen plaatsvond, en bovendien, wanneer

de oorkonde van één persoon uitging, deze vaak van de pluralis majestatis gebruik maakte.

bem bevat de oorspronkelijke consonant die bij de persoonsuitgang 1e pers. enkv. van de ide. en ogm. vervoeging hoorde (vgl. lat. **sum**, got. **im**) (Schönfeld, 177).

Door gebrek aan vindplaatsen blijft West-Vlaanderen helaas blanco op de kaart. Uit andere gegevens, zoals de 13e-eeuwse werken van Maerlant en latere teksten, blijkt **bem** algemeen te zijn geweest in Vlaanderen. In ons materiaal is **ben** in Oost-Vlaanderen afkomstig uit oostelijke plaatsen: Viane en Bazel/Bornem. Het is heel wel mogelijk dat de enkele vindplaatsen in Holland en Zeeland (bij de Hollandse grafelijke kanselarij een van de zes attestaties van de 1e pers. enkv. van ZIJN; in Dordrecht en Zeeland de enige) uit het lokale dialect afkomstig zijn, zodat het verschijnsel zich in de 13e eeuw nog uitstrekte over de hele kuststrook. **bem** verloor snel terrein en kwam na de 15e eeuw niet meer in de schrijftaal voor; in de tegenwoordige dialecten heeft het zich teruggetrokken tot de Westvlaamse westhoek (Paardekooper 1991a).

De klinkervariatie in **bin** wordt door Schönfeld (93) op één lijn gesteld met andere dialectische **e**-**i**-wisseling als in **gewis** en **hem**. Behalve in Limburg, vinden we enkele gevallen van **bin** in de secundaire bronnen in een door Gysseling in Utrecht/Arkel gelokaliseerde oorkonde, en in enkele afschriften van de Hollandse grafelijke kanselarij. De vorm **been** komt uit Noord-Brabant.

Literatuur

Van Loey I, 93; Paardekooper 1991a; Schönfeld 93.

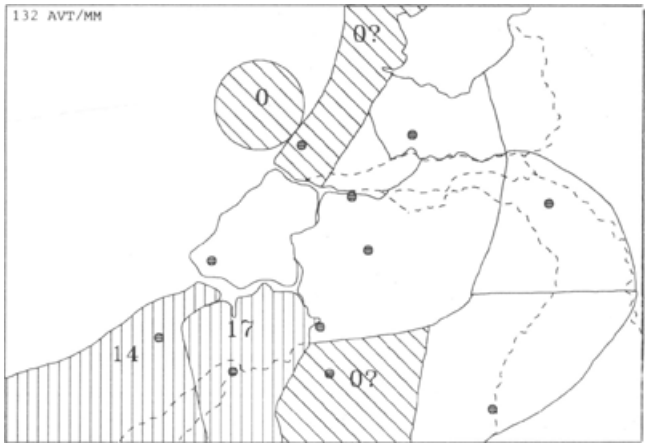

132. GEWEEST-I (vorming voltooid deelwoord van **zijn**); verschillend stamelement. *Oppositie*: 1. **gezijn** (weergegeven percentages) 2. **geweest, -wezen** (complementaire percentages).

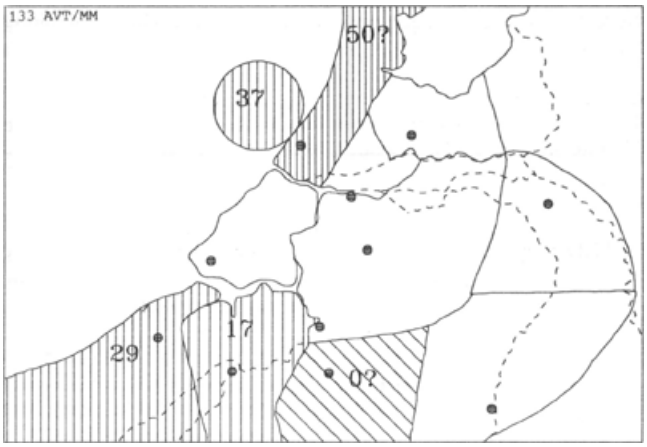

133. GEWEEST-II (vorming voltooid deelwoord van **zijn**); verschillende vervoegingstypen.

Oppositie: 1. **gewezen** (weergegeven percentages) 2. **geweest** (complementaire percentages).

Commentaar (132 en 133)

Het verbum substantivum heeft vormen met ide. wortels ***es**- (in bijv. **zijn, gezijn**) en ***bheu**- (in bijv. **ben**), maar is daarnaast in het Germaans aangevuld met het sterke werkwoord **wezen**, waarvan het verleden deelwoord **gewezen**, met zwakke vervoeging **geweest**, gevormd is (Schönfeld, 177). Alle drie de varianten komen in het 13e-eeuws voor, maar de frequentie van dit deelwoord is gering in het ambtelijk materiaal, **gezijn** wordt alleen in Vlaanderen aangetroffen. De mededeling in Van Loey I, 93, dat **gezijn** vooral in dichtwerken voorkomt, doet een verband met de rijmpositie vermoeden die voor wat de Maerlant-handschriften betreft, niet op de werkelijkheid berust: de 10 vindplaatsen van **gezijn** in de *Rijmbijbel*, hand *B*, staan alle binnen de versregel; de positie van **gewezen** wisselt, en dit is ook het geval in andere werken van Maerlant (*Alexanders Geesten*, ed. Franck 1882, LXXXV).

Het participium perfecti van **wezen** heeft doorgaans de zwakke uitgang; de sterke uitgang komt in de westelijke regio's voor. Van Loey I, 93 vermeldt dat **geweest** het meest in Brabant en Holland voorkomt, wat niet overeenstemt met onze kaart. Mogelijk heeft de zwakke vorm zich later over deze gewesten uitgebreid, en is **gewezen** in Vlaanderen gebleven. De overheersing van **gewezen** is in elk geval opvallend in de Maerlant-teksten; alleen deze vorm komt in het rijm voor, de andere twee alleen binnen de versregel. Ditzelfde constateert Franck (1882, LXXXV e.v.) m.betr.t. de andere Maerlant-werken. Dat de in ambtelijke teksten frequente zwakke vorm niet in de rijmen van Maerlant voorkomt, kan echter ook ten dele geweten worden aan het feit dat het minder nodig of geschikt was als rijmwoord. Van een verschil in functie tussen de verschillende vormen (in

modern Nederlands is **gewezen** adjectief) is in de 13e-eeuwse bronnen geen sprake: in alle attestaties maakt het participium deel uit van het gezegde.

Blijkens de kaart van Besch 1967 bevindt het Nederlands zich in de 15e eeuw in het Nederfrankisch **geweest**-gebied, maar voor ons taalgebied zijn zijn gegevens zeer summier.

Literatuur

Besch 1967, 324-326; *Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant*, ed. Franck 1882, LXXXV; Van Loey I, 93-94; Schönfeld, 177.

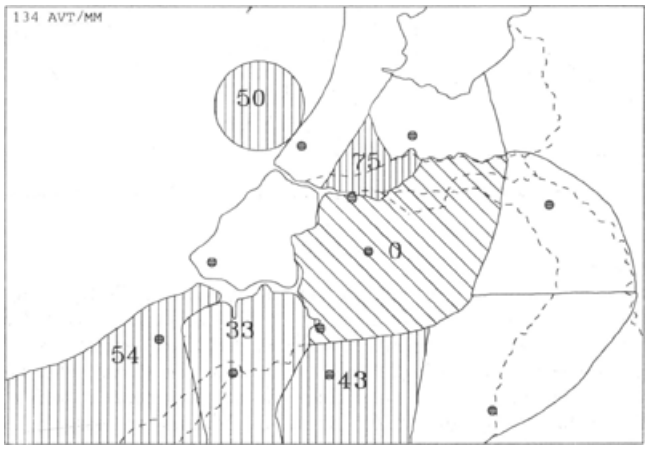

134. -GAAND (tegenwoordig deelwoord bij -**gaan**); afwisseling met -**gangend**.
Oppositie: 1. -**gangend** (weergegeven percentages) 2. -**gaand** (complementaire percentages).

Commentaar

Het athematische werkwoord **gaan** (met pret. **ging**, 7e klasse), wisselde in het Middelnederlands soms in de infinitief, in de meervoudige presensvormen en in de deelwoorden af met de thematische vorm (**ge**-)**gangen**; vgl. got. **gaggan**. Naar men meestal aanneemt, speelt daarbij de invloed van de preteritumvormen, of de parallellie met **vaan**:**vangen** een rol.

In ons 13e-eeuws ambtelijk materiaal komt deze secundaire vorm (nog) niet voor, behalve in de (als bijv. nw. functionerende) tegenwoordige deelwoorden **ingangend** en **uitgangend**, die betrekking hebben op resp. de eerste helft en de tweede helft van een maand of het begin resp. eind ervan: ... des sonnendaghes na **inghanghende** marthe. 135705-06, Dordrecht 1289. De beperking van de vorm **gangen** tot deze specifieke context wijst op twee mogelijke invloeden.

Ten eerste analogie met het tegenwoordig deelwoord **uithangend**, dat als

bepaling bij **zegels** of **bezegelen** vaak eveneens in het eschatocol van oorkonden voorkomt. In een van de documenten komt de spelling **vtghenghende** voor ‘uithangend’ voor; een illustratie van de verwisseling?

Ten tweede kan de vorm van het zelfst. nw. **gank**, geflecteerd **gange**, van invloed zijn geweest; in een aantal gevallen werd in de datering immers van een nominale constructie gebruik gemaakt: sondaghes vor **hutganghe** van meye. 156720, Brugge 1291. Soms is het verschil met de deelwoordconstructie klein: Jn sente peeters auonde **tinganghen** oeghste. 122031, Mechelen 1287; dit (hier zwak verbogen) zelfst. nw. zou ook voor een gereduceerde deelwoordsvorm aangezien kunnen zijn. Vgl. *MNW* VIII, dat dit verschijnsel ook bij latere documenten constateert. Misschien dat bij de vermenging van de deelwoord- en substantiefconstructie het Latijn een rol speelde: ook daar kon de formulering zowel (bijv.) **mense intrante** ‘beginnende maand’, als **in introitu mensis** ‘aan het begin van de maand’ luiden.

Verwisseling bij de scribenten van de twee constructies blijkt ook uit het verschijnsel, dat het deelwoord in enkele gevallen gevormd lijkt van het substantief met toevoeging van het voegwoord **ende**: ... sondages vor sente jans dach **vt ganc ende** oust ... 163501, Oudenaarde 1291. Eenmaal, in het secundaire materiaal (in een Vlaamse, door Gysseling aan *Gent?* toegeschreven oorkonde), wordt zelfs het ampersand-teken toegevoegd: sondaghes voer sente jans dach baptist **huutganc** & hougste. 027815, 1274; dit teken is in onze bronnen zeer frequent voor het voegwoord. Deze spellingen lijken te wijzen op een bij het overschrijven verkeerd begrepen deelwoordsvorm, die, meer associërend dan logisch, ‘geherinterpreteerd’ werd als substantief + voegwoord (getuige het &-teken) of mogelijk als twee substantieven: **uitgang + ende** ‘eind’. Voor dit laatste pleit het feit dat de -**ende**-spelling vooral bij **uitgangend** voorkomt (in 5 van de 10 documenten). (Alleen in het secundaire materiaal komt naast **uitgangend** ook **ingangend** voor.) De schrijfwijze met losgeschreven **ende** als uitgang van het participium presentis wordt buiten de hier beschreven gevallen nergens aangetroffen.

Misschien is de vorm -**gangend** tot de schrijftaal, en zelfs tot het gebruik in dateringen beperkt geweest. Daarop wijst, behalve de onzekerheid bij de klerken, het feit dat het tegenwoordig deelwoord van **gaan** in andere contexten gewoon (-)**gaand** luidde. Deze schrijftaaleigenaardigheid lijkt volgens de kaart (die overigens alle gevallen van (-)**gaand** betreft) overal voor te komen, maar nog het meest in Holland en West-Vlaanderen. Van Loey I, 84, vermeldt, dat de deelwoordvorm **gegangen** juist meer in het oosten voorkomt. Dit pleit er temeer voor om in **uitgangend** etc. een schrijftaaleigenaardigheid te zien.

In ambtelijke teksten ontbreekt de imperatief, waardoor het niet mogelijk is na te gaan, hoe de bij Maerlant frequent voorkomende imperatiefvorm **gank** (buiten rijm) te plaatsen valt; de presensvorm **gangen** die hij in het rijm gebruikt, naast **gaan** in de versregel, berust in elk geval niet op een gangbare Vlaamse vorm.

Literatuur

Van Bree 1977, 336; Van Loey I, 84; *MNW* VIII; 908, 913; Schönfeld 165, 177-178; Strubbe en Voet 1960, 30-31; *VMNW* Concept-afl. 1 1989, 93 en 94.

135. STOND(EN) (verleden tijd van **staan**); afwisseling met oorspronkelijke vorm. *Oppositie*: 1. **stoed**(**en**) (weergegeven percentages) 2. **stond**(**en**) (complementaire percentages).

Commentaar

Het sterke werkwoord **staan** (6e klasse), heeft in het Middelnederlands soms nog de oude preteritumvorm **stoed**. Daarnaast komt **stond** voor, dat onder invloed van de secundaire presensvorm **standen** ontstaan was. Volgens van Loey I, 81, komen **stoed** en **stoeden** vaak in het rijm voor, en in West-Vlaanderen in het oudere proza. **stond, stonden** vindt men in alle contexten. Uit onze (niet zeer frequente) gegevens blijkt dat **stond** inderdaad het meest algemeen was, maar dat **stoed** nog in alle gewesten bekend was, behalve in Oost-Vlaanderen. In West-Vlaanderen is het een minderheidsvariant. Utrecht en Limburg hebben elk maar één vindplaats: **stond**. In Zeeland en West-Holland ontbreken beide vormen.

Van Loey noemt als Limburgse vorm **stoent**; in ons materiaal komt eenmaal **stoendet** voor, en wel bij de Hollandse grafelijke kanselarij in een document uit 1288 waar ook **stoedet** staat. Hierin is de oorspronkelijke lange vocaal behouden, die doorgaans verkort was vóór **n**. In het afschrift van de kanselarij van 1299 wordt deze gewone korte vorm gespeld.

Literatuur

Van Loey I, 81; Schönfeld, 12, 29, 163.

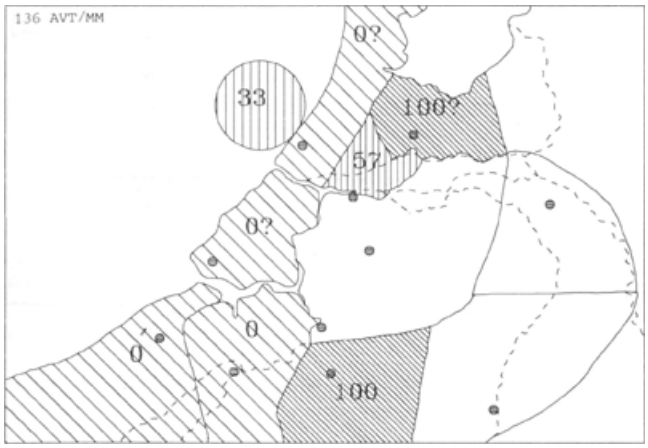

136. WILDE(N) (verleden tijd van **willen**); stamvocaal.
Oppositie: 1. **wolde**(**n**), **woude**(**n**) (weergegeven percentages) 2. **wilde**(**n**) (complementaire percentages).

Commentaar

Het zwakke preteritum van het oorspronkelijk athematische werkwoord **willen** luidt **wilde**. Daarnaast is er een oudere variant met **o**, die zijn oorsprong vindt in de ide. nul-trap. **wolde** (in deze vorm in de ambtelijke teksten alleen in een Kleefse oorkonde) werd klankwettig tot **woude**. In het zuiden is er een scherpe grens: vanaf Aalst westwaarts vinden we alleen **wilde**. De Hollandse grafelijke kanselarij en Dordrecht hebben beide varianten. In de huidige standaardtaal kent men eveneens **wou**(**den**) naast **wilde**(**n**).

Literatuur

Van Loey I, 94; Schönfeld 177-178.

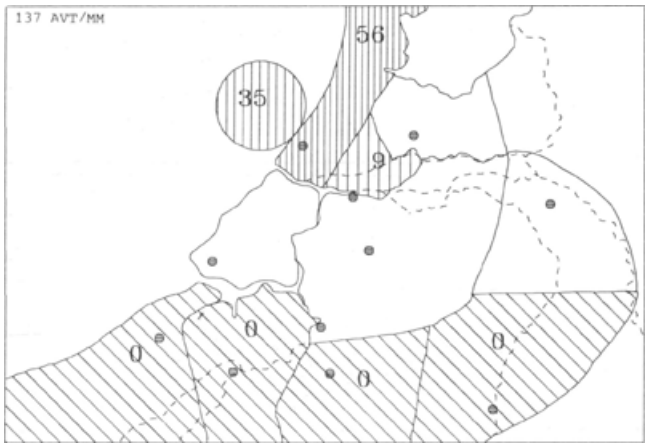

137. VOLTOOID DEELWOORD (van **blijven, brengen, komen, lijden, vinden** en **worden**); vormen met en zonder **ge**-.
Oppositie: 1. deelwoordvormen met **ge**- (weergegeven percentages) 2. id. zonder **ge**- (complementaire percentages).
Als bijv. nw. functionerende volt. deelw. zijn niet in de tellingen opgenomen.

Commentaar

Een overzicht van de situatie m.betr.t. de prefigering van participia perfecti met **ge**- in de 13e-eeuwse oorkondentaal is al gegeven in Pijnenburg 1982. Wat hier volgt, vormt ten dele een samenvatting, ten dele een aanvulling.

In het Vroegmiddelnederlands waren vormen met **ge**- al gewoon bij de verleden deelwoorden van de meeste werkwoorden. Een aantal werkwoorden met perfectieve betekenis heeft nog overwegend een participium zonder prefix, nl. **blijven, brengen, komen, lijden, vinden. worden** heeft uitsluitend **ge**-loze deelwoorden. Van deze zes werkwoorden zijn de frequenties afzonderlijk berekend; de combinatiekaart heeft op het totaal betrekking.

Slechts enkele werkwoorden buiten deze reeks laten incidenteel vormen zonder prefix zien, t.w. **doen, heten, geven, slaan**, in de secundaire bronnen ook **laten, zetten, zijn**. Hieronder de bijzonderheden.

doen, heten, laten. De 9 vindplaatsen van **daan** en de ene van **heten** betreffen zonder uitzondering de in voltooide tijd gestelde constructie waarin **doen** als hulpwerkwoord van causaliteit functioneert, bijv.: De guldebroeders ebben **dan** maken .i. belle ... (016617, Gent 1270). Alle vindplaatsen komen uit Gent (waarvan één vermoedelijk). Daar en elders vindt men deze constructie ook met de infinitief **doen** of het deelwoord met **ge-, gedaan**. Gegeven het feit dat uit Gent de oudste documenten komen, en gezien ook de correctie door een latere hand aangebracht in de vermoedelijk Gentse oorkonde van 1285 (v.a. 102323), mag men aannemen dat het hier om een verouderend verschijnsel gaat. Vergelijkbaar is de enige vindplaats met **laten** in het secundaire materiaal (afschrift Mechelen begin

14e eeuw).

Dan zijn er enkele werkwoorden waarvan de betekenis niet perfectief is. Het zal hier om incidenten gaan: **geven** 8 x (vooral in Zeeland, verder Axel en Brugge, in het laatste geval in **opgeven** dat overigens gewoonlijk **opgegeven** gespeld wordt). **slaan**, 1 x **slegen** (Gent 1237 of kort daarna). In het secundaire materiaal is er nog een participium **zet** bij **zetten** (?) (ongelokaliseerd, volgens Gysseling *Utrecht*, 1285) en tenslotte **zijn**, 1 x (een te Antwerpen gevidimeerde oorkonde uit de Hollandse grafelijke kanselarij, 1284). In een uitdrukking vinden we nog: ... **wonnen** ende ongewonnen ... (m. betr. t. veengebied, Hgk 1280-1287). Op de grote aantallen vindplaatsen zijn de **ge**-loze vormen bij deze werkwoorden te gering in aantal om zinvol te karteren.

Verder geven onze bronnen twee vreemde woorden met een **ge**-loos participium: **conreit** ‘bereid’ in een overwegend Latijnse tekst uit Calais 1293; enkele regels later trouwens mèt prefix: **jeconreit**; en **infringeert** ‘overtreden’ (Hgk 1292). Ook dit zijn uitzonderlijke gevallen; veel frequente werkwoorden van vreemde herkomst, zóals **confirmeren** en **ordineren**, vormen hun deelwoord altijd met **ge**-. De eventuele invloed van het Frans beperkt zich dus tot een enkel geval.

Uiteraard blijven enkele typen buiten beschouwing: ten eerste de onscheidbaar samengestelde werkwoorden die immers een deelwoord zonder -**ge** hebben: **doorkaarden, volleesten**; in het 13e-eeuws ook: **misgrijpen, voorttrekken**.

Een tweede categorie, die bij de vorige aansluit, behelst de werkwoorden **noemen, schrijven, spreken** en **zeggen**. Schijnbaar **ge**-loze participia daarvan komen voor in constructies met voorafgaand **voor**, waarin dit bijwoord (soms als **voren**) niet of niet alleen als eerste lid van het samengestelde werkwoord lijkt te functioneren, maar (ook) als zelfstandig bijwoord, of zelfs als deel van het voornaamwoordelijk bijwoord, bijv. **hiervoor**. Voorbeelden: ... dese .vi. s̄. (**= schellingen**) die hier **voren seit** siin... (169234, Oost-Vlaanderen, 1291); ... in al dien maniren dat hier **voer sproken** es met ons. ... (176436, Dordrecht 1292). (In dezelfde oorkonde: ...dese **voerghenoemde** borgtocht...). Behalve de geciteerde constructies komen voor **hiervoor sproken, hier voorsproken, hiervoor gesproken, hier voren genoemd** etc. Al deze constructies wijzen op schrijftaalverschijnselen die niet altijd goed werden begrepen en/of overgeschreven.

Op de kaart van de deelwoordvormen van de als eerste genoemde reeks **blijven, brengen, komen, lijden, vinden** en **worden** kan men, uitgaande van de oorspronkelijke ongeprefigeerde vorm van deze participia, Holland en de Hollandse grafelijke kanselarij aanwijzen als de regio's van waaruit de vorm met **ge**- in gebruik is geraakt. Dit sluit goed aan bij het feit dat van andere werkwoorden de **ge**-loze deelwoorden vooral in Gent (naast Middelburg, Axel en Brugge) worden aangetroffen, ten dele in oudere teksten. Volgens moderne dialectkaarten hebben **ge**-loze vormen bij deze groep werkwoorden zich gehandhaafd in dialecten in Oost-Vlaanderen, Zuid-Brabant en Zuid-Limburg (Hol 1941). Het noordelijk deel van ons taalgebied, waar **ge**-loze participia zich via een vocalische fase ontwikkeld hebben uit **ge**-, moet hiervan los gezien worden. Het verschijnsel is daar ook niet beperkt tot de genoemde kleine reeks werkwoorden.

Het behoud van de oorspronkelijke deelwoordvorm hoeft niet alleen verband te houden met de perfectieve betekenis van het werkwoord zelf, maar kan ook met de frequentie van de werkwoorden in kwestie te maken hebben. Hoogfrequente woorden hebben immers een grotere resistentie tegen taalverandering dan

laagfrequente.

Literatuur

Hol 1941; Van Loey I, 63; Pijnenburg 1982; Schönfeld, 161; *MNW*; *TNZN* 2, kaart 9.

138. ZEGELEN; prefigering met **be**-.
Oppositie: 1. **zegelen** (weergegeven percentages) 2. **bezegelen** (complementaire percentages).

Commentaar

Deze woorden, afleidingen van **zegel** < lat. **sigillum**, worden vooral gebezigd aan het slot van oorkonden, in de formule voor de aankondiging van de waarmerkmiddelen (corroboratio): ...so hebben wi dese Letteren **ghezeghelt** met onsen zeghelen ... (037928-29, Maldegem 1277); ... so heb ic (...) ende wi borghen alle ghader (...) dese letteren **beseghelt** met onsen seghelen. (127330-32, Hgk 1288). **bezegelen** kan secundair gevormd zijn van **zegelen** met het prefix **be**-, een zwakke vorm van **bij**- (Schönfeld 244). Beide werkwoorden zijn transitief. Er is hier misschien zowel sprake van vergelijking van kanselarijconventies (keuze van formuleringen) als van dialectvormen. Het zuiden sluit met **zegelen** aan bij het Frans (**seeler**, ook in de Franstalige oorkonden die in Vlaanderen werden geschreven het gewone woord); het noorden heeft **bezegelen**, overeenkomstig het Duitse taalgebied (waar **besigeln** veruit het frequentst is in de oorkonden tot 1300). Binnen de regio's komt **bezegelen** in West-Vlaanderen vooral in Brugge, in Oost-Vlaanderen in Gent voor.

verzegelen is viermaal in ons materiaal aangetroffen, met de betekenis ‘van een ander zegel voorzien; opnieuw zegelen’.

Wat betreft het grondwoord zij nog het volgende opgemerkt, **zegel** is het gewone Middelnederlandse woord. In ons bestand komen de varianten **inzegel** en

ingezegel (zie Franck-VW-VH, 814) maar zeer sporadisch voor en wel in de Hollandse grafelijke kanselarij, Utrecht en Heinsberg (**ingezegel**), en in afschriften uit dezelfde kanselarij en uit Dordrecht (**inzegel**). Zij zijn dan ook niet de basis voor verbale afleidingen geworden. Beide varianten zijn frequent in de 13e-eeuwse Duitse oorkonden.

Literatuur

Goebel 1974; Mantou 1972; Schönfeld, 244; Wilhelm 1929-1983; *WMU* 3, 212-213.

29. Morfologie: *overige categorieën*

a. Bij de telwoorden valt de vorm **duizentig** op (**duizend**:**duizentig**). Zie: DUIZEND kaart/tabel 139.
b. Bijwoord/voorzetsel **af** heeft gewestelijk een variant **ave** (**af**:**ave**). Zie: AF-II kaart 140a en b en tabel 140.
c. Van het nevenschikkend voegwoord **ofte** wordt de tweede syllabe regionaal geapocopeerd (**of**:**ofte**). Zie: OFTE-II kaart 141a en b en tabel 141.
d. Een geval van woordgroepssyntaxis vinden we in het bijwoord/de bijwoordelijke constructie voor ‘midzomer’ (**midszomers**:**in/te midden zomer**). Zie: MIDSZOMERS kaart/tabel 142.

Literatuur

De Vooys 1967[7]; Schönfeld 179 e.v.

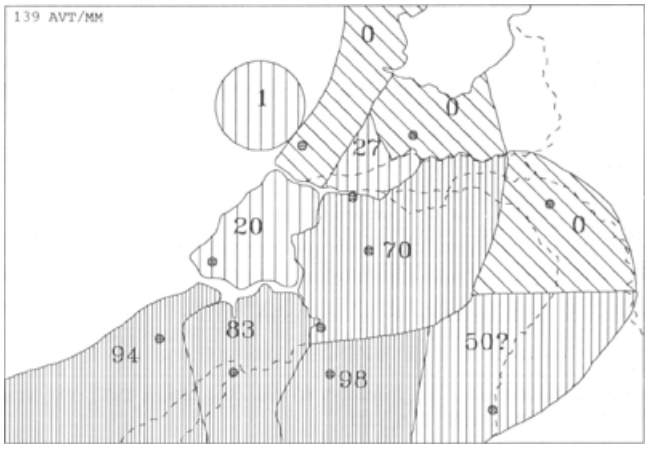

139. DUIZEND; vormen met en zonder suffix -**tig**.
Oppositie: 1. **duizentig** (weergegeven percentages) 2. **duizend** (complementaire percentages).

Ook onderzocht op dit verschijnsel is **honderd** (geen kaart).

Commentaar

De hoofdtelwoorden **honderd** en **duizend** zijn in ons materiaal vooral frequent in de datering van de oorkonden. Voor zover voluit geschreven, blijkt het jaartal doorgaans te worden gevormd met de telwoorden **duizend + honderd** + tientallen en evt. enkele getallen. Samenstellingen met **twaalfhonderd** komen wel voor; in alle regio's is hiervan een klein aantal attestaties. Het hieronder besproken verschijnsel blijkt overigens niet aan de jaartallen gebonden te zijn.

Het suffix -**tig** vormde in het Oergermaans de tientaltelwoorden van 20-60, in het Oudnoors en Westgermaans daarbij de hogere tientallen. In de 13e-eeuwse ambtelijke teksten wordt ook het telwoord **duizend** in veel gevallen van dit kennelijk betekenisloos geworden suffix voorzien. De spelling is steeds **dusentich** etc., dus met enkele **t**, wat interpretatie van het suffix als -**ig** mogelijk maakt. Er zijn echter weinig redenen om uitbreiding met het adjectiefvormend suffix -**ig** bij dit telwoord aan te nemen. Voor herinterpretatie van -**tig** als (telwoordsuffix) -**ig** zouden vormen als **twint** en **sevent** (**twintig > twint-ig**) een aanwijzing vormen, maar deze incidentele gevallen zijn eerder te interpreteren als telwoord + -**t**, osa. -**ta** (*VMNW* 2, 200). Ook de parallellie in spelling tussen **duizentig** en **achtien** (op de 63 vindplaatsen wordt ook maar eenmaal **achttien** geschreven terwijl toch - **tien** doorzichtig is als het telwoord **tien**) en de afwezigheid van een vorm ***dusendig** pleiten tegen aanname van een suffix -**ig**.

Analogie naar de tientallen is de enige verklaring voor **duizentig** (ook in Schönfeld, 155); merkwaardig blijft dan dat **honderd** in zoveel geringere mate object van dit woordvormingsprocédé is geworden. Van de 406 primaire documenten met een uitgeschreven vorm van **honderd** hebben er maar 2 **hondertig**: Heinsberg 1286 en Wateringen 1282-1287. Het secundaire materiaal geeft er nog 4 bij: de keur voor Middelburg (Holland of Zeeland 1254), een oorkonde uit Noord- of Zuid-Brabant 1277, een oorkonde uit Holland of Utrecht 1278, en een Utrechts afschrift uit 1284. De vindplaatsen wijzen dus globaal op het noorden en oosten van het gebied van onze kaart. Het kaartbeeld van **duizentig** past daar niet bij: vorming met -**tig** blijkt een uitgesproken zuidelijk verschijnsel. Voor Limburg hebben we weinig gegevens, maar Moors vermeldt voor deze regio nog een groot aantal vindplaatsen van **duizentig** (naast **duizend**) uit de periode 1350-1400. Het *Glossarium Bernense* (251) geeft **dusent** naast **dusentegste**.

De vraag is of deze analogievormingen ooit algemeen zijn geworden in de zuidelijke gewesten, of dat de oorspronkelijke vorm in de spreektaal steeds is blijven bestaan en de secundaire vormen op den duur ook in de schrijftaal weer verdrongen heeft. In elk geval vermeldt Kiliaans *Etymologicum* de **tig**-vormen niet meer.

Zie voor de spellingvariatie **i**:**e** in -**tig** kaart 55.

Literatuur

Kiliaans Etymologicum van 1599; Franck-VW-VH, 696; Moors 1952, 396; Schönfeld, 154-155; *VMNW* Conceptafl. 2, 6, 200.

140a en b. AF-II (bijw.); variatie met **ave**.

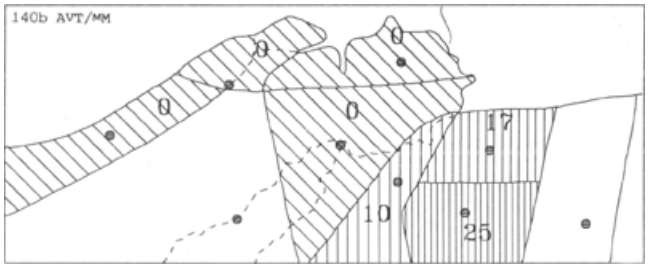

Oppositie: 1. **ave** (weergegeven percentages) 2. **af, of** (compl. percentages).

Commentaar

De verhouding **af-ave** is onduidelijk. Het *MNW* (**I**, 202) meldt dat **ave** de oudste vorm was, maar Franck-VW-VH en De Vries 1971 geven hierover geen uitsluitsel. Berteloot suggereert een afwijkende etymologie (**<**wgm. *aƀa), maar Kluge (1967, 1) brengt beide vormen in eenzelfde ontwikkelingsgeschiedenis onder. **ave** is een zuidelijke minderheidsvorm naast **af** (te prominent aanwezig op de kaart van de *KA*), die aansluit bij vmhd. **abe**, dat in de 13e eeuw als bijwoord nog geen variant **ab** kende (*WMU* 1, 14). **ave** komt niet ten westen van de Dender voor. Niet bij dit item geteld is het woord **averecht**, dat het bijwoord **ave** zou bevatten. Het komt alleen in de Brugse lakenkeuren voor, tussen 1277-1294. Andere vaste samenstellingen met **ave**- zijn er niet in ons materiaal.

Literatuur

Kluge 1967, 1; *KA* p. 51, kaart 10; Onions 1966, 624; *WMU* 1, 14.

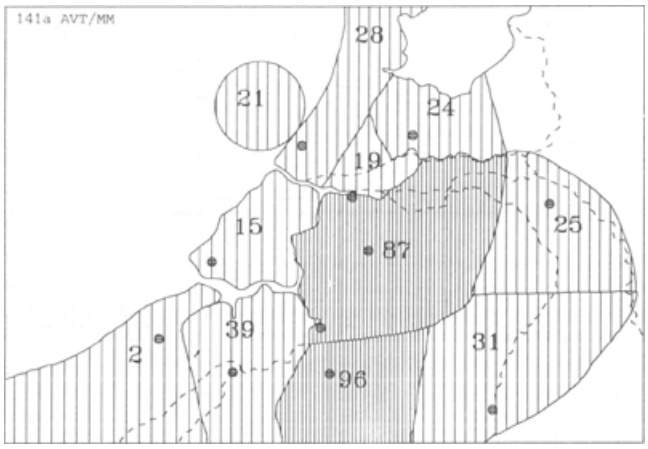

141a en b. OFTE-II (nev. voegw.); apocope -**te**.

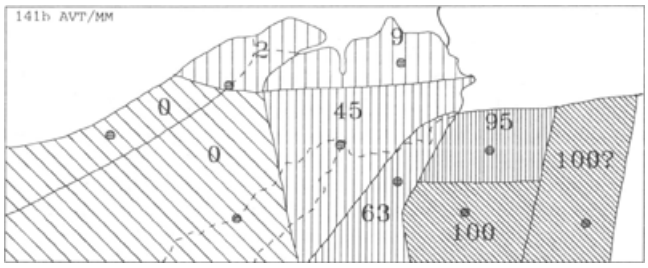

Oppositie: 1. **ofte, ochte** (weergegeven percentages) 2. **of, och** (complementaire percentages).
Bij deze kaart zijn vormen in clitische verbindingen (bijv. **often < of**(**te**) **den**) niet meegerekend.

Commentaar

Na de gewestelijke overgang -**ft >** -**cht**, die in het Oudnederlands plaats vond, kende het Vroegmiddelnederlands de vormen **ofte** en **ochte** voor het nevenschikkend voegwoord (zie voor de spreiding de kaarten 70a en b). Vanaf de oudste documenten (Gent 1236) blijkt apocope van -**te**. Deze vond voornamelijk plaats in vormen met -**ft; och** treffen we maar sporadisch aan en wel in: Nederrijn 1298, Duffel 1290, Mechelen 1270.

De kaart laat zien dat er geen volledige parallellie is tussen de spreiding van **ft**-vormen (zie weer de kaarten 70a en b, **ofte**:**ochte**) en die van -**te**-apocope. In Oost-Vlaanderen is **ofte** met -**ft**- grotendeels bewaard. Toch is er aanmerkelijk minder -**te**-apocope dan in de andere **ofte**-regio's. Hierin toont zich het over-

gangskarakter van Oost-Vlaanderen. Ook bij dit verschijnsel sluit het noorden van Oost-Vlaanderen zich bij West-Vlaanderen aan, zoals op de *b*-kaart te zien is. De afwisseling **of-ofte** binnen een groot aantal documenten (niet alleen in Oost-Vlaanderen) wijst erop dat deze ontwikkeling nog gaande was. Opvallend is dat West-Vlaanderen vrijwel alleen **of** heeft, en in dit geval van taalverandering dus vooroploopt, terwijl bijv. **e**-apocope bij de substantieven er juist relatief laat plaatsvindt.

Apocope van alleen -**e** vinden we incidenteel, verspreid over alle regio's zowel bij **ofte** als bij **ochte**. Dat doorgaans de hele tweede syllabe gesyncopeerd werd, kan misschien aan invloed van **of** (onderschikkend voegwoord) toegeschreven worden.

Voor de kaart is alleen het nevenschikkend voegwoord, dat etymologisch twee morfemen telt (vgl. got. **iþ-þau**), in aanmerking genomen, niet het oorspronkelijk monosyllabische onderschikkend voegwoord **of**, dat soms analogisch is uitgebreid (de frequentieverhouding ond.:nev. voegw. is 1:50; het ond. voegw. wijkt overigens wat de spreiding van de varianten betreft niet erg af van het nev. voegw.).

Literatuur

Franck-VW-VH, 466-467.

142. MIDSZOMERS; vorm bijwoordelijke constructie.
Oppositie: 1. **mid**(**del**)**s zomers** (weergegeven percentages) 2. **in**/**te midde**(**n**) **zomer** (complementaire percentages).

Commentaar

De hier behandelde bepaling wordt in de ambtelijke bronnen vrijwel altijd gebruikt als nadere aanduiding van de kerkelijke feestdag van Sint Jan (Johannes

de Doper) op 24 juni, ter onderscheiding van het Sint-Jansfeest in de winter (Johannes, discipel van Jezus; 27 december) en mogelijk andere, minder algemeen gevierde feesten voor heiligen van die naam (zie Strubbe en Voet 1960, 488). Sint-Jan midzomer was een bekende datum voor de betaling van pachttermijnen: ...te gheldene elc iars (...) telken sente ihans daghe **in midden somere**... (146302-3, Geraardsbergen 1290). Gezien het feit dat de bepalingen **mid**(**del**)**s zomers** en **in/te midde**(**n**) **zomer** niet zelfstandig voorkomen maar altijd zijn toegevoegd aan een aanduiding voor de feestdag zelf (**Sint-Jansdag, -mis** en een enkele keer -**avond**) kan men als betekenis eerder aannemen 'in het midden van de zomer', dan 'midzomer, bepaalde (feest-)dag bij de zonnewende, langste dag van het jaar'. Dit in tegenstelling tot **midwinter**, dat als equivalent voor **kerstdag** geldt (zie kaart 150). Andere argumenten hiervoor zijn de afwisseling met **zomer** zonder meer (2 x in de secundaire bronnen, bijv.: sentes (lees sente jannes?) dach **jn Somere**; 030822, Oudenaarde 1312), en met (1 x) **meduaerd zoemers** (054427, Brugge 1281), alsmede het feit dat ook de feestdag van Sint Pieter op 29 juni eenmaal op deze manier nader bepaald wordt (209503, Hoeke 1294).

Naar de vorm is de bepaling in twee groepen in te delen: 1. genitiefbepaling: **mid**(**del**)**s zomers** (15 x) en 2. voorzetselbepaling: **in** of **te midde**(**n**) **zomer** (24 x). Daarbuiten zijn er 4 gevallen waar voorzetsel en genitiefflexie of allebei ontbreken of allebei aanwezig zijn (resp. 3 x, 1 x); deze zijn buiten de telling gehouden. Andere, wel meegetelde gecombineerde vormen: **in middelzomer, midde zomers** (elk 1 x).

De bouw van beide groepen is enigszins problematisch. In ons bestand worden de elementen **mid, middel** en **midden** en **zomer** in slechts 6 van de 38 gevallen aaneengeschreven en ook de flexie wijst op zelfstandig functionerende elementen. Dit sluit aan bij de betekenis die wij voor deze periode nog aannemen. Zowel het *MNW* als Franck-VW-VH echter behandelen deze groep als samenstelling (onder een reeks van lemmata), mogelijk in overeenstemming met de taalwerkelijkheid van het latere Middelnederlands, waarbij *MNW* IV, 1551 onder **middelsomer** ook de mogelijkheid van een analyse als bnw. + znw. openlaat. Naar de oorspronkelijke woordsoorten zou men voor de 13e eeuw uit kunnen gaan van:

1. **mids zomers**: gen. van **mid** bnw. (*MNW* IV, 1531) + gen. van **zomer** znw. **middels zomers**: gen. van **middel** bnw. (*MNW* IV, 1534; Franck-VW-VH, 428) + gen. **zomer**. Voor een genitief als tijdsbepaling, zie Stoett, 118.
2. **in** of **te midden zomer**: voorzetsel + (dat. of. ace. van) **midden** + (dat. of ace. van) **zomer. midden** is de gewone vorm, **midde** (4x) in de Hollandse grafelijke kanselarij, Holland-West en Gent. **zomer** heeft zowel na **te** als na **in** doorgaans de flexieuitgang -**e**; deze ontbreekt in enkele vindplaatsen van de Hollandse kanselarij na **te**.

Er is een vrij duidelijke geografische verdeling: de genitiefbepaling komt alleen in West-Vlaanderen voor, naast, maar veel minder frequent, de voorzetselbepaling; de andere gewesten kennen alleen de voorzetselbepaling met resp. **te** (Hollandse grafelijke kanselarij, Holland-Oost, Zeeland) of **in** (Zuid-Brabant), of beide (West- en Oost-Vlaanderen). In Brugge en Limburg kan men nog andere uitdrukkingen aantreffen, nl. resp. **meduaerd zoemers** (054427, Brugge 1281) en **te haluen sv□mere** (037131, Limburg 1277); elk 1 x. Deze kaart illustreert regionale verschillen in de vorming van bijwoorden en bijwoordelijke constructies. In het ene geval maakt men gebruik van naamvalsvormen, in het andere van voorzetsels. Het is bekend,

dat deze procédé's opeenvolgende stadia in de ontwikkeling van (o.m.) de Germaanse talen vertegenwoordigen (o.m. Van Bree 1990, 176-180). Alleen het geval van **midszomers** is onvoldoende om in het Vlaams het oudere stadium te zien. Onderzoek van vergelijkbare gevallen zou moeten uitwijzen, of van een algemene tendens sprake is. Het al genoemde **midwinter** biedt weinig houvast: hierin komen geen genitiefbepalingen (meer?) voor.

Literatuur

Van Bree 1990, 176-180; Franck-VW-VH, 428; *MNW* IV, 1534, 1551; Stoett 1977, 118; Strubbe en Voet 1960, 488.

30. Lexicale verschijnselen

Geografische verschillen in de Middelnederlandse woordenschat werden besproken door De Vooys in een reeks artikelen in *TNTL* tussen 1924 en 1945. Hij putte uit literaire bronnen (waaronder bijbelvertalingen) en lexicografisch materiaal.

De lexicale variatie in het ambtelijke Vroegmiddelnederlands, waarvan een aantal gevallen in de nu volgende onomasiologische kaarten wordt weergegeven, heeft merendeels op een ander deel van de woordvoorraad betrekking. Zij betreft om te beginnen de woordenschat binnen diplomatieke formules. Deze zijn niet uitputtend in kaart gebracht. Behalve enkele woorden als **lien**:**kennen** ‘verklaren’ zijn er er nog vele verbindingen en formules als geheel die systematisch onderzoek behoeven, bijvoorbeeld: **in kennis**:**in oorkonde**/-**schap** ‘ter getuige’, en de formule die de motivering voor de schriftelijke oorkonding verwoordt: **opdat dit vast en zeker zij, omdat het leven kort is en de mens vergetel**, etc. Net als morfologische verschijnselen in diplomatische context (zoals **zegelen**:**bezegelen**; **uitgaand**:**uitgangend**, resp. kaarten 138 en 134) zal zeker niet alleen het lokale of regionale dialect, maar vooral de heersende kanselarijstijl bepalend zijn geweest. Dit geldt bijv. voor de hier gekarteerde varianten voor ‘oorkonde’: **brief**:**letter**:**charter**.

Voor een deel treffen we in onze ambtelijke stukken echter ook heteroniemen aan waarvan we op grond van de toestand in latere fasen van het Nederlands mogen aannemen, dat ze op de gewestelijke spreektaal berusten, zoals bijv. **kerst**:**midwinter**, en de benamingen voor oppervlaktematen en voor hooiland. Ook de tegenstelling **togen**:**tonen**, waarvan de etymologische relatie voor de taalgebruiker waarschijnlijk niet meer doorzichtig was, valt hieronder. Bij woorden uit de rechtstaal (**vonnis**:**wijsdom**) en de kerkelijke taal (**andag**:**octaaf**) kunnen inbreng van klerkentaal en spreektaal moeilijk onderscheiden worden.

Hieronder volgen de verschillende typen onderzochte lexicale varianten in alfabetische volgorde. Na vermelding van de heteroniemen wordt het begrip dat zij benoemen gegeven. De problemen die bij de onomasiologische kaarten kunnen rijzen ten aanzien van de reële inhoud van de begrippen die bij de gekarteerde benamingen worden verondersteld, worden zonodig bij elk item afzonderlijk besproken.

a. **andag** (:**octaaf**) ‘achtste dag na kerkelijke feestdag’. Zie: ANDAG kaart/tabel 143

b. **brief** (:**letter**) ‘oorkonde, rechtsgeldig document’. Zie: BRIEF kaart/tabel 144; CHARTER (**charter, kaart**:**handvest**) kaart/tabel 145.
c. **bunder** (:**morgen, gemet**) ‘oppervlaktemaat ter grootte van enkele honderden roeden’. Zie: OPPERVLAKTEMATEN overzichtskaart 146; BUNDER kaart 147a en b en tabel 147; MORGEN (:**gemet**) kaart/tabel 148.
d. **burger** (:**poorter**) ‘inwoner van een stad’. Zie: BURGER kaart/tabel 149.
e. **kerst** (:**midwinter**) ‘kerkelijke feestdag van kerst, dag van of rond 21 december’. Zie: KERST- kaart 150a en b en tabel 150.
f. **kond doen** (:**doen te weten**) ‘oorkonden, bekend maken’. Zie: KOND DOEN kaart 151a en b en tabel 151.
g. **meers** (:**beemd, maad**) ‘gras-, m.n. hooiland’. Zie: MEERS kaart/tabel 152; BEEMD (:**maad**) kaart/tabel 153.
h. **paard** (:**ors**) ‘paard, rij- en lastdier’. Zie: PAARD kaart/tabel 154.
i. **pinksteren** (:**sinksen**) ‘kerkelijke feestdag van pinksteren’. Zie: PINKSTEREN kaart/tabel 155.
j. **tachtig** (:**vierwerftwintig**) ‘tachtig (telwoord)’. Zie: TACHTIG kaart/tabel 156.
k. **tafel** (:**dis**) ‘tafel, toonbank’. Zie: TAFEL kaart/tabel 157.
l. **togen** (:**tonen**) ‘laten zien’, **tonen** is een jongere variant die gewestelijk voorkomt naast **togen**. Dit item wordt vaak te hulp geroepen bij de lokalisering van literaire handschriften (zie bijv. Franck 1882 in *Alexanders Geesten*). **tonen** zou Brabants, **togen** Vlaams zijn. Uit ons materiaal blijkt dat **togen** vanaf de oudste documenten (1236) algemeen voorkomt in alle westelijke regio's, maar ook in Utrecht. In het zuiden is de meest oostelijke attestatie Vorst (bij Brussel), 1276-1300. Het is tevens de enige Brabantse vindplaats. In Brabant komen (afleidingen van) **tonen** in twee 13e-eeuwse documenten voor: **toner**, Geertruidenberg 1287, en **tonen, betonen**, Grimbergen 1298. Tenslotte heeft een Mechelse oorkonde een dorsale notitie uit het begin van de 14e eeuw met **betonen**. Uit dit alles blijkt, dat **tonen** jong, Brabants, en in het 13e-eeuws nog zeldzaam is. Wel vinden we het in het *Glossarium Bernense* bij verschillende lat. vormen, maar naast **togen**. Kartering was bij de gevonden spreiding niet zinvol.
togen tabel 157a.
m. **vonnis** (:**wijsdom, oordeel**) ‘gerechtelijke uitspraak’. Zie: VONNIS kaart/tabel 158; WIJSDOM (:**oordeel**) kaart/tabel 159.
n. **voogd** (:**momboor**) ‘wettelijk vertegenwoordiger; bestuurder’. Zie: VOOGD kaart/tabel 160.

Aantekeningen

1. **togen** en **tonen** zijn etymologisch verwant (De Vries 1971, 740). Wat de varianten **togen**:**tonen** in het *Glossarium Bernense* betreft: uit het feit dat het interpretament bij **demonstrare togen** is, en bij **manifestare tonen**, terwijl **demonstratio** als mnl. equivalent toinisse heeft en **manifestatio tognisse** (bij andere ww. overheerst **tonen**), blijkt de concurrentie tussen deze twee woorden met gelijke betekenis.

Literatuur

De Vooys 1924-1945; *MNW*; *Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant*, ed. Franck 1882, LXXXVIII; De Vries 1971; *VMNW* Conceptafl. 1-3; *WMU* 1-5.

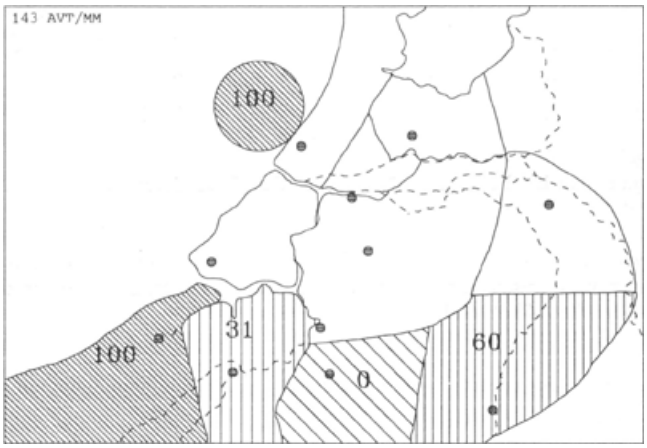

143. ANDAG; heteroniemen voor ‘achtste dag na kerkelijke feestdag’.
Oppositie: 1. **octaaf** (weergegeven percentages) 2. **andag** (complementaire percentages).

Ook onderzocht is **achtdag, achtste dag** (geen kaart).

Commentaar

octaaf (**<** lat. **octava** ‘achtste’) is de officiële kerkelijke benaming voor de herdenking, tevens afsluiting, van een kerkelijk feest op de achtste dag na dat feest; ook, maar niet in ons 13e-eeuwse materiaal, voor de periode van die acht dagen (Strubbe en Voet 1960, 510 onder **octava**). (Afhankelijk van het al of niet meerekenen van de feestdag in kwestie komt men op acht dagen of zeven dagen, d.i. een week). Voor de achtste dag zelf is ook de Germaanse benaming **andag** in gebruik; **< and-dag**, lett. ‘tegendag’ (*MNW* I, 404). De etymologie is niet onomstreden. In ons materiaal is de dentaal van het eerste element samengevallen met die van het tweede; er wordt steeds een enkele **d** gespeld. Waarschijnlijk moeten **hantdach** en **hantdage**, Gent 1227, door Tavernier (1968, 197) bij het lemma **andag** vermeld, geïnterpreteerd worden als **handdag**: ‘arbeidsdag van een dagloner’ (Stallaert 1890, III, 557). Beide woorden **andag** en **octaaf** drukken hun relatie met de feestdag doorgaans uit door een **van**-bepaling (nader **octaue** van paschen. 028330-31, Hgk 1275), soms ook door een bepaling met **te** of een genitief; ook ontbreekt wel een formeel kenmerk behalve de woordvolgorde.

Een derde reeks (niet gekarteerde) heteroniemen bestaat uit met het telwoord **acht** gevormde constructies die voor een deel synoniem zijn met bovengenoemde woorden. In de eerste plaats die met een rangtelwoord: den **achtendendach** van paesken (143730, Hgk 1290), verder die met een hoofdtelwoord: **achte daghe** na sinte bauen dach (254832, Mechelen 1298). Het element **dag** ontbreekt in: des woens daghes na **achte** na pinxtren. (079340, Dordrecht 1284). Schrijfwijze en getal geven soms een indicatie dat telwoord + naamwoord tot samenstelling zijn geworden: ende een **achtaghe** na sente baues dach. (West-Vlaanderen 1291). Het

gebruik van **achtdag** of **achtste dag** is ruimer dan dat van **andag** en **octaaf**: er wordt ook een dag vóór een bepaalde datum mee aangeduid, en de datum waaraan gerefereerd wordt, kan ook een niet-kerkelijke feestdag zijn. Het gebruik van deze meer omschrijvende uitdrukking zal toegenomen zijn naarmate de kerkelijke kalender minder als uitgangpunt voor dateringen werd gebruikt. Ook hier is de betekenis soms: ‘achtste dag’, soms ‘(periode van) een week’.

De kaart laat zien dat **octaaf** in het westen de gewone vorm is, maar ook in Limburg voorkomt. Voor Vlaanderen kan de Oudfranse oorkondentaal, waarin **octave** gebruikelijk was, naast het Latijn van invloed zijn geweest, voor de andere regio's moet aan het Latijn gedacht worden. Oost-Vlaanderen heeft daarnaast, en Zuid-Brabant zelfs uitsluitend, **andag**. De met **acht**(-) gevormde aanduidingen (die met rangtelwoord ook in het Middelhoogduits voorkomen blijkens het *WMU*) komen voor in alle regio's, vooral waar **andag** en **octaaf** ontbreken, maar in West-Vlaanderen naar verhouding weinig: slechts een keer in Brugge, 1274 (in de niet bij de telling betrokken oorkonden).

Literatuur

Greimas 1968, 448; *MNW* I, 404-405; V 73-74; Strubbe en Voet 1960, 30-31, 73-76 en index; *VMNW* Conceptafl. 2, 5-6; *WMU* 1, 43; 2, 116.

144. BRIEF; heteroniemen voor ‘oorkonde, rechtsgeldig document’.
Oppositie 1. **brief** (weergegeven percentages) 2. **letter** (complementaire percentages).

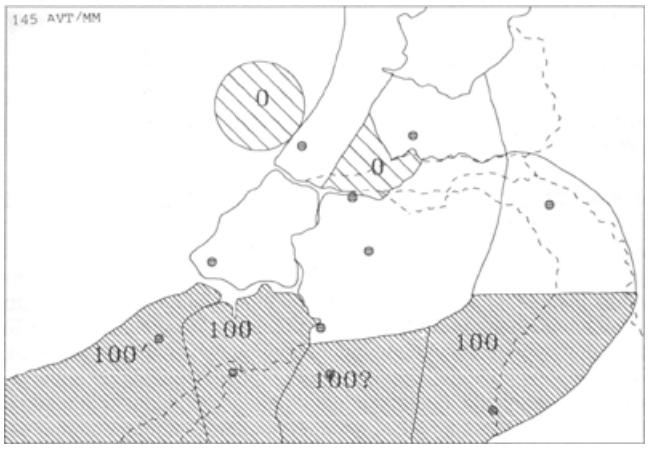

145. CHARTER; heteroniemen voor ‘oorkonde, rechtsgeldig document’.
Oppositie 1. **charter, kaart** (weergegeven percentages) 2. **handvest** (complementaire percentages).
Ook onderzocht zijn **boek, cyrograaf** en (**ge**)**schrift** (niet gekarteerd).

Commentaar (144 en 145)

In de 13e-eeuwse oorkondentaal worden voor het begrip ‘brief’, in het bijzonder ‘oorkonde, rechtsgeldig document’, verschillende benamingen gehanteerd. Ten eerste in een vrij algemene toepassing, voornamelijk om **naar** het document, waarin deze benaming voorkomt, zelf te verwijzen. Dit gebruik is zeer frequent, doordat dergelijke verwijzingen in de meeste oorkonden eenmaal, soms twee- of driemaal voorkomen. Allereerst in het ingangsprotocol, bij het adres, dat bijvoorbeeld kan luiden: ...alden ghenen die dese **letteren** sien. Vervolgens in de corroboratio (de aankondiging van de waarmerkmiddelen), bijv.: ...soe hebbic desen **brief** doen beseg[ele]n met minen segele., en in het eschatocol, bij de datering: Dese **brief** waes g[he]gheuen tote Herlem jnde jaren ons Heren... (alle citaten uit dezelfde oorkonde van de Hollandse grafelijke kanselarij, 1268, doc. nr. 66). Verder kan verwezen worden naar andere rechtsgeldige documenten die bij de overeenkomst of bij de kennisgeving een rol spelen. Ook in andere stukken dan oorkonden komen tenslotte benamingen voor ‘oorkonde’ voor, bijv. als post in rekeningen, waarin de betaling aan een klerk verantwoord wordt (Dordrecht 1285; Brugge 1293). Bij het hier beschreven gebruik kan de betekenis ‘schriftelijke boodschap’ inbegrepen zijn. Het woord **oorkonde** had de betekenis ‘getuige, getuigenis’, en kwam nog niet in de betekenis ‘document’ in het Middelnederlands voor (zie het commentaar bij kaart 123).

Een tweede meer specifieke toepassing van de vermelde heteroniemen is de aanduiding van een rechtsgeldig document, dat door hogere overheden opgesteld wordt. Het kan onder meer gaan om keuren, privileges en renterollen, zoals in en met betrekking tot de Brugse lakenkeuren (Brugge 1285). Een ander voorbeeld

is het gebruik van **chartre** in een document uit Damme, 1280, waarmee op de stadsrechten gedoeld wordt. Het is overigens niet altijd mogelijk deze twee toepassingen te onderscheiden: ook een ‘gewone’ oorkonde kan als rechtsgeldig stuk bewaard worden en bijv. als eigendomsbewijs gelden.

Aangezien aan het gebruik van de volkstalen als ambtelijke taal een lange periode voorafging, waarin het Latijn de enige schrijftaal was, is het niet verwonderlijk dat de meeste termen die deze opschriftstelling zelf betreffen, al dan niet rechtstreekse ontleningen aan het Latijn zijn. Hieronder volgt eerst een opsomming van de woorden uit dit woordveld, ook van de niet in de kartering betrokken heteroniemen, met gegevens over de spreiding.

brief is afkomstig uit lat. **breve, brevis** ‘kort’ (namelijk bijv. **scriptum**) (Franck-VW-VH, 92). In het 13e-eeuws Nederlands had **brief** van de vele betekenissen die onder de noemer ‘stuk(-je) geschreven tekst’ vallen vooral die als ‘schriftelijke akte, bewijsstuk’, die chronologisch de jongste is (*MNW* I, 1437-1440). Dit is ook in het Vroegmiddelhoogduits het geval (*WMU* 4, 288-290). Meestal is de betekenis vrij ruim en wordt verwezen naar het document zelf. Alleen in Vlaanderen en Zuid-Brabant, waar **letter** en **charter** die algemene functie hebben, verwijst **brief** doorgaans naar meer officiële stukken, zoals keuren, bijv. de Brugse lakenkeuren, en renterollen. Een van het laatste begrip weer afgeleide betekenis heeft **brief** in o.m.: laten ten **brieue** van sgrauen liifnere ‘laten van (het register van) de aan de graaf verschuldigde jaarlijkse renten’ (246736, Ter Doest 1298). In dit geval is de naam **brief** voor ‘renterol’ overgegaan op het leen, waarvan de renten in een dergelijk register werden opgetekend (Stallaert 1890, I, 287). Misschien ook is interpretatie als ‘inningscentrale’ mogelijk: de plaats waar de renten in de boeken (**brieven**) werden genoteerd (schriftelijke mededeling M. Leroy). Hiermee verwant is de frase **te brieve komen** ‘zich laten registreren’, in de Brugse lakenkeuren van 1285. **brief** in deze betekenis is in ons onderzoek opgenomen als onderbetekenis van **brief** ‘officieel document’. Een citaat uit een Dordtse rekening biedt verder de interpretatiemogelijkheid van ‘boodschap’: Jtem didden den bode doe hi voer omme enen **brief** anden graue omme die assijs van daniels ambochte vii½ s̄ (101422-23, 1285). Dit is echter een uitzonderlijk en wat de betekenis betreft ook onzeker citaat met **brief** in deze opvatting.

letter, ook vaak **letteren** (plur.) **<** fra. **lettre**, **<** lat. **littera** (Franck-VW-VH, 380) betekende in het Middelnederlands, grotendeels in overeenstemming met het Frans, zowel ‘letterteken’ als ‘geleerdheid, wetenschap’, ‘schriftelijke mededeling (w.o. de oorkonding van officiële handelingen)’, als ‘de boeken (nl. de gezaghebbende schriftelijke overlevering)’ *MNW* IV 425-427. In de betekenis van ‘rechtsgeldig document’ is het het meest gebruikelijk in Vlaanderen en Brabant, maar ook in Holland komt het naast **brief** voor, o.m. in een oorkonde uit Heemskerk, 1292: Dat dit waer is, dat orcondick mit minen open **letter**... (182437-38).

charter is via ofra. **chartre** ontstaan uit lat. **charta** met anorganische **r** (*MNW* I, 1496) (Greimas: **<** **cartula**); en heeft uitsluitend de betekenis ‘officieel stuk, oorkonde’. Het wisselt af met **letter**, en is uitsluitend in het Vlaams aan te treffen, met uitzondering van twee Noordbrabantse vindplaatsen, die mogelijk te Bergen op Zoom zijn te lokaliseren.

carte, **<** **charta** met dezelfde betekenis, zou ook via het Frans (**carte**) ontleend zijn (*MNW* III, 1101). De beperking tot het zuidoosten van het

taalgebied en het vormverschil met **charter** kan echter alleen te verklaren zijn uit een andere periode of weg van ontlening. Limburg stemt overeen met het Duits met laatmhd. **karte** (Kluge 1967, 355). Er zijn in ons bestand maar zes documenten met dit woord.

handvest is meer dan bovengenoemde woorden beperkt tot officiële documenten als privileges en contracten. Het is het enige Germaanse woord, samengesteld uit **hand** en **vast** (via **handvasten**?) en het verwijst nog naar de oude rechtspraktijk waarin een handslag een overeenkomst of belofte kon bekrachtigen (Kluge 1967, 287, bet. 3). Het komt bijna uitsluitend in Holland voor, in stukken van de Hollandse grafelijke kanselarij en Dordrecht; maar eenmaal ook in een oorkonde van graaf Gwijde van Vlaanderen en wel die, waarin hij de Hollandse graaf ontslaat van de leenhulde voor Zeeland bewester Schelde.

(**ge**-)**schrift**, bij **schrijven**, gevormd o.i.v. lat. **scriptum** (Kluge 1967, 680), heeft ook weinig vindplaatsen. Het komt in de oudste Gentse documenten voor en verder sporadisch in de andere schrijfcentra in dezelfde context als **brief** en **letter** (in het ingangsprotocol of bij de aankondiging van de bezegeling of verwijzend naar een officieel document zoals een keur). Daarnaast vindt men het in de bepaling **in schrift**, en wel in een bepaalde openingsformule die nog in enkele documenten voorkomt en die de noodzaak noemt 's mensen gedachte **in schrift** vast te leggen (o.m. Maastricht 1299, 262024). Verder vindt men **schrift** in deels op het Latijn teruggaande samenstellingen als **transschrift** ‘afschrift’ en **wederschrift** ‘idem, speciaal het tweede deel van een cyrograaf’. Het woord (**ge**-)**schrift** was niet zinvol in een dichotomie onder te brengen. Daarbij is de spreiding zo weinig uitgesproken dat toevoeging aan bijv. de **brief-letter**-kaart weinig aan de informatie zou bijdragen.

Enkele woorden zijn in betekenis verwant, maar kunnen niet tot de heteroniemen voor ‘oorkonde’ gerekend worden: ten eerste **cyrograaf**, een speciaal soort dubbel afschrift, alleen in Oost-Vlaanderen aangetroffen, en ten tweede **boek**. Dit laatste woord kan wel betrekking hebben op de documenten uit ons bestand, maar toch alleen op een bepaald type, nl. registers of renteboeken, vaak bestaande uit meerdere bladen, die de administratie van een instelling vormen (bijv. het *Goederenregister van Oudenbiezen*). Dit afgezien van de gevallen waarmee gedoeld wordt op bibliotheek of administratie.

Samengevat: van de zes genoemde heteroniemen voor ‘oorkonde’ zijn **brief** en **letter** in onze stukken het meest frequent; de eerste kaart betreft dan ook de frequentieverhoudingen tussen deze woorden. De regionale verdeling spreekt duidelijke taal: **brief** overweegt in Holland, Utrecht en Limburg; **letter** in de zuidelijke regio's, terwijl West-Holland en de Haagse grafelijke kanselarij beide woorden kennen. Deze spreiding toont de Franse invloed in de zuidelijke regio's, en, eventueel via die regio's op Holland en de Hollandse grafelijke kanselarij, tegenover de oorspronkelijke, met het Duits overeenstemmende woordenschat.

Opvallend in de stukken van de Hollandse schrijfcentra en van de Haagse grafelijke kanselarij is, dat binnen bijna de helft van de documenten **brief** en **letter** elkaar afwisselen. De lichte voorkeur voor **letter** in het beginprotocol zou erop kunnen wijzen, dat er sprake is van invloed uit Vlaanderen, waarbij de complete adresformule werd overgenomen; in vrije context en aan het eind van de oorkonde verviel men weer tot het eigen **brief**. Van een dergelijke overgangssituatie geeft een Zierikzeese klerk blijk, die aarzelt tussen **brief** en **letter**, gezien

zijn formulering: ... alle den ghenen die dese **letteren** nu jof hier na ende desen **brief** zyen sullen jof hoeren lezen. (235329-30, 1297).

Ook in Vlaanderen komt **brief** voor. Hier heeft echter een semantische verschuiving plaatsgevonden en geldt voor **brief** meestal de specifieke betekenis van 'officieel document', bijv. een renteregister, een privilege, een keur. Deze betekenisspecialisatie hangt ongetwijfeld samen met de overname van **letter** en op veel kleinere schaal **charter** uit het Frans. Deze twee woorden wisselen elkaar in het Vlaams af in de hierboven genoemde drie formuleringen in de standaardoorkonden. Daarbij kan **charter** ook de meer officiële betekenis hebben. Voor **letter** geldt die slechts zelden.

De tweede kaart betreft de tegenstelling tussen enerzijds **charter** en **kaart**, anderzijds **handvest**, als woorden die meer uitgesproken betrekking hebben op het officiële karakter van het stuk. De gegevens hierop gelden in Vlaanderen voor **charter**, in Brabant en Limburg voor **kaart**. Het was praktisch onmogelijk om **brief**, dat in Vlaanderen ook in deze toepassing voorkomt, bij deze kaart te betrekken. Ook de gevallen van **letter** in dit gebruik zijn genegeerd.

Deze kaart toont enige parallellie met die van BRIEF: ook hier is sprake van Franse ontlening in het zuidwesten (**charter**) tegenover een noordelijk, ouder, Germaans woord.

Literatuur

Greimas 1968, 107; Kluge 1967, 100; Kruisheer 1971; *MNW*; Santifaller 1967, 26-28; *WMU* 4, 288-290; Stallaert 1890, I, 286-287; Weijnen 1975, 250.

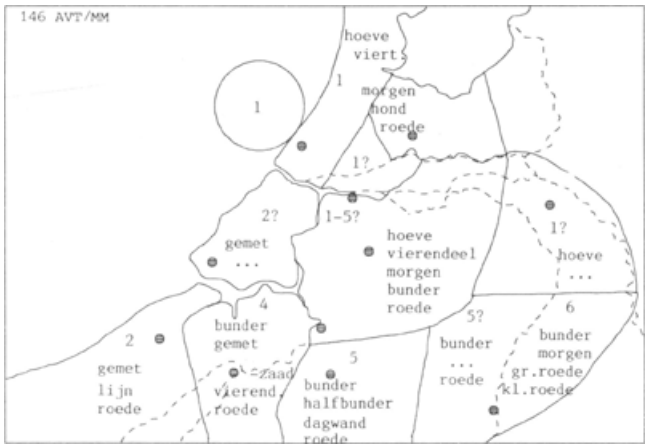

146. OPPERVLAKTEMATEN; overzichtskaart van de verschillende maatsystemen.

147a en b. BUNDER; benamingen voor vergelijkbare oppervlaktematen.

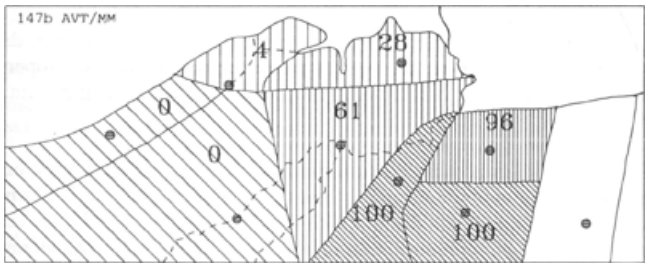

Oppositie: 1. **bunder** (weergegeven percentages) 2. **morgen, gemet** (complementaire percentages).

Commentaar (146-148)

In deze oppositie tussen maataanduidingen voor oppervlakten ter grootte van enkele honderden roeden staat het algemeen voorkomende **bunder** tegenover de meer beperkt verspreide **morgen** en **gemet**. Het betreft doorgaans de grootste maat die in gebruik is, en de spreiding ervan is niet los te zien van het geheel van de spreiding van verschillende stelsels van oppervlaktematen, zoals die uit de 13e-eeuwse ambtelijke stukken naar voren komt. Zie daarvoor het overzicht hieronder, en de daarbij horende kaart 146.

Dit overzicht kan niet anders dan globaal zijn, omdat we niet voor alle plaatsen voldoende gegevens hebben. Ook zou voor een volledig beeld niet alleen vastgesteld moeten worden wat de herkomst van het document is (ons uitgangspunt), maar zou vooral de ligging van het land waarop de maataanduiding

148. MORGEN; benamingen voor vergelijkbare oppervlaktematen.
Oppositie: 1. **morgen** (weergegeven percentages) 2. **gemet** (complementaire percentages).

De Latijnse equivalenten voor **bunder** en **gemet** en de afkortingen daarvan, **bonnarium** (**b**) resp. **mensura** (**m**), zijn bij het onderzoek ingesloten. Oppervlaktematen die als (of in een) perceelsnaam functioneren zijn ook opgenomen.

betrekking heeft in aanmerking genomen moeten worden, iets wat voor ons doel praktisch onmogelijk was. De ligging is immers in de eerste plaats bepalend voor het woordgebruik, en niet in alle gevallen liggen de in de oorkonden vermelde percelen in de onmiddellijke nabijheid van de plaats van oorkonding. Een duidelijk voorbeeld geven de vindplaatsen voor **spade**: deze landmaat lijkt beperkt tot het noorden van Oost-Vlaanderen (de Vier-Ambachten): vijf documenten met **spade** komen uit die streek, en vermeldingen in documenten uit Brugge, Gent en Antwerpen hebben eveneens op land in dat gebied betrekking; van de attestaties in Mechelse en andere Antwerpse stukken is dat niet goed uit te maken. Overigens komen vermeldingen van oppervlaktematen buiten het gebied waar ze courant zijn niet zo veelvuldig voor dat ze het kaartbeeld ernstig verstoren. Waar van belang, is van dergelijke vindplaatsen melding gemaakt.

We hebben 6 hoofdgroepen onderscheiden, en ze hier genoemd naar het gewest waarin zij voorkomen. Hoewel de opgave van de omvang van een perceel altijd wordt gedaan met maataanduidingen in de volgorde van de hoogste naar de laagste waarde (vgl. geldbedragen), is het niet altijd mogelijk de onderlinge relatie van de maten binnen een stelsel uit het materiaal af te leiden, en meer nog is er onzekerheid over de absolute waarde in termen van het metrieke stelsel. Voorzover de literatuur of de inhoud van bepaalde documenten aanwijzingen gaven, zijn de verhoudingen (met doorgaans de kleinste maat, de **roede**, als norm), in het schema hieronder aangegeven. De meest voorkomende waarden zijn

genoemd. (N.B. kleinere maten dan de **roede**, zoals de **voet**, zijn wegens geringe frequentie niet onderzocht).

1. Hollands/Utr. stelsel	hoeve	- (eenheid van landbezit; tussen 12 en 32, meestal 16 morgen) (Beekman 1941, 245-246)
	viertal	- kwart hoeve, 2400 roeden (Beekman 1941, 524)
	morgen	- 6 hont, 600 roeden (Beekman 1941, 381)
	hont	- 100 roeden (Beekman 1941, 250-251)
	roede	
2. Westvlaams stelsel	**gemet**	- 3 lijn, 300 roeden (*MNW* II, 1355-1357), onzeker; Beekman 1941, 267-268: in Zeeland 300 roeden.
	lijn	- 100 roeden (*MNW* IV, 655)
	roede	
3. Gents stelsel	sesterzaad	- Het is bij de hier volgende maten waarschijnlijk dat de onderlinge verhoudingen tussen de inhoudsmaten waar ze op gebaseerd zijn, ook gelden voor de oppervlakten.
	halsterzaad	
	viertelzaad	
	achtelingzaad	- mogelijk 25 roeden (citaat Stallaert 1890, I, 3)
4. Noordoostvl. stelsel	**bunder**	- 3 gemet, 900 roeden (*MNW* II, 1356; hier wordt deze verhouding oorspronkelijk Brabants genoemd).
	gemet	- 300 roeden
	vierendeel	- kwart gemet, 75 roeden (doe. nr. 24, Oost-Vl. 1278).
	roede	

5. Brabants	**bunder**	- 4 dagwant, 400 roeden (Stallaert 1890, I, 301, 315)
stelsel	**halfbunder**	- 200 roeden
	dagwant,-maal	- 100 roeden
	roede	
6. Limburgs	**bunder**	- 3 morgen, 450 (gr/kl?) roeden? (Verhoeff 1983, 115)
stelsel	**morgen**	- 150 (gr/kl?) roeden
	grote roede	- 20 kleine roeden (Verhoeff 1983, 121)
	kleine roede	

Er zijn verschillende maten toe te voegen aan de verschillende stelsels, doordat ook oudere, lokale aanduidingen werden gebruikt, en misschien ook doordat de stelsels en de termen daarin aan wederzijdse beïnvloeding hebben blootgestaan. Deze en andere bijzonderheden worden hieronder per regio besproken.

1. *Grafelijke kanselarij van Holland*.
   De meeste vermeldingen komen uit het oudste leenregister van de Hollandse graven. Dit beschrijft de bezittingen in Holland en Utrecht en weerspiegelt het stelsel zoals boven aangegeven. In dit register komt, o.m. in een passage met betrekking tot het Voorburger ambacht, ook **garde** voor, in oorsprong met dezelfde betekenis als **roede** ‘tak’, vanouds een lengtemaat dus. We vinden het nog in Koningsveld in 1299. Beekman 1941, 146-147 geeft voor de **garde** de waarde van 1 hont of ½ morgen. Het lijkt een maataanduiding van beperkt lokale betekenis. Verder zijn er enkele documenten, mogelijk van de Hgk, 1295, waarin **voorlingen** (gespeld **vuirlinghe**) genoemd worden, meestal als deel van de **hoeve** als eenheid van landbezit (eig. ‘boerenbedrijf’) (6 **voorling** zou 16 **morgen** zijn (Verhoeff 1983, 106), of 60 roeden (*AGN* 2, 57-60)). De herkomst van deze maat zou met **voor** ‘ploegvoor’ samenhangen (Beekman 1941, 534). In latere documenten wordt ook het **gemet** en de **bunder** vermeld; het betreft dan land in Zeeland, resp. Limburg.

2. *West-Holland*.
   Hier komt alleen **morgen** voor; dit sluit aan bij stelsel 1.
3. *Oost-Holland*.
   In de Dordtse rekeningen treft men geen oppervlaktematen aan; alleen inhoudsmaten waaronder **viertal**. Omdat ook in Holland **viertal** eenmaal als inhoudsmaat voorkomt, kan men ervan uitgaan dat deze term voor zowel inhoud als oppervlakte gebruikt werd. In het algemeen geldt voor **viertal, viertel** (**< viertale**) en **vierendeel, vierdedeel, vierdeel** ('vierde deel') met vormvarianten en mengvormen, dat zij vierde delen van maten en andere zaken aanduiden. In sommige gewesten is daarnaast een specifieke betekenis als inhouds-, lengte- of oppervlaktemaat ontstaan, waarbij de normmaat niet meer vermeld hoefde te worden.
4. *Utrecht*.
   Hoeve, viertal en **morgen**; sluit aan bij stelsel 1.
5. *Zeeland*.
   Alleen **gemet**; sluit aan bij stelsel 2. In Middelburg (1284) komt in 1 document voor: **wagen**(s)**loop, wagensgeloop**, mog. 'zoveel land dat de vrucht op één wagen geladen kan worden' (*MNW* 9, 1602). Blijkens de context is de grootte mogelijk tweemaal een **gemet**.
6. *Noord-Brabant*.
   Hoeve, vierendeel, morgen, bunder, roede. Dit is stelsel 1, waarin naast **hont** ook **bunder** (uit Brabant-Zuid?) voorkomt. Het *WBD* (1, 199 e.v.) geeft in het zuidwesten van Noord-Brabant (de aan Zeeland grenzende strook vanaf Antwerpen noordwaarts) ook **gemet**, en voor het noorden **morgen** en **hont**. Het *Antwerps Obituarium* vermeldt nog **spade** (zie bij 9. Oost-Vlaanderen).
7. *Nederrijn*.
   Alleen **hoeve**; stelsel 1?
8. *West-Vlaanderen*.
   Naast het aangegeven stelsel 2 komen voor: **hoeve** met onduidelijke betekenis/waarde, in de (Brugse) rekeningen van de watering van Blankenberge; maar ook eenmaal met betrekking tot land te Rozendaal, waarbij vermeld wordt: ... ere **houve** moers (...) die welke **houve** houdet tuelf buure, ... (177027-29). Verder incidenteel **bunder**, bijv. in een oorkonde uit Ter Doest, met de waarde van 3 **gemet** (zie Oost-Vlaanderen). Als **vierendeel** genoemd wordt, is het altijd onmiddellijk betrokken op een maataanduiding in de context; het heeft geen zelfstandige waarde. **gemet** is nog algemeen in het huidige Vlaams t.n.v. de Schelde; **lijn** (lett. 'touw, koord' nl. als meetinstrument; nu **linie**) is alleen in Veurne-Ambacht en bij Diksmuide nog in gebruik (*WVD* I, 1, 92-100).
9. *Oost-Vlaanderen*.
   Dit gewest kent in het noordoosten het Westvlaamse en verder het Brabantse stelsel, en daarbij een gecombineerd stelsel. Dus stelsel 2, **gemet**, etc. echter met de uitbreiding **vierendeel**, en stelsel 5, met in plaats van **dagwant**, soms ook **vierendeel**. Ook nu vindt men **dagwant/dagmaal** nog in de streek Aalst-Dendermonde (*WVD* I, 1, 97). Daarnaast komt algemeen de combinatie **bunder** (= 3 **gemet**), **gemet, vierendeel, roede** voor (stelsel 4). Een landmaat die van dezelfde waarde is als deze **bunder**, maar beperkt lijkt tot de Vier Ambachten is **spade**, volgens doc. nr. 119 met een waarde van 3 **gemet** (of 3 **gemet** en 11 roeden?). De distributie van deze benaming in dit poldergebied hangt mogelijk samen met

het gebruik van de **spade** ‘schop’ bij de bedijking; ook in andere samenstelling met betrekking tot dijken of bedijkt land speelt dit woord een rol (*WNT* XIV, 2560-61; Stallaert 1890, III, 344-345). In de opgaven van stukken land met deze aanduiding ontbreekt **gemet**, zodat het mogelijk was dat de **spade** in het genoemde beperkte gebied als de grote landmaat functioneerde in plaats van **gemet**, dat blijkens andere opgaven wel gehanteerd werd in de wijdere omgeving. Hoewel **spade** en **bunder** in waarde te vergelijken zijn, is het moeilijk te bepalen in hoeverre sprake is van concurrentie tussen een erfwoord en een leenwoord voor eenzelfde begrip. Voor het verschil **viertal**-**vierendeel**, zie onder regio 10. In Gentse documenten (ca. 1240, 1260) komt tenslotte nog (**mans**)**maat** voor als oppervlaktemaat: lett. ‘zoveel als iemand op een dag maaien kan’; het is verwant met **maad** ‘hooiland’ (zie de kaarten 25 en 152). De waarde is onzeker.

Enkele teksten uit Gent en omgeving kennen dan nog een (verouderend?) stelsel (nr. 3) van oppervlaktematen gebaseerd op inhoudsmaten voor droge waar (hier voor het zaad dat voor een bepaald oppervlakte bouwland nodig was): **sesterzaad** e.d. Deze maten worden in de woordenboeken niet vermeld; wel geeft Verhoeff een parallel stelsel: **loopzaad, vatzaad** e.d.; **vatzaad** is nu nog bekend in een klein gebied ten oosten van Gent (*WVD* I, 1, 97). Naast deze **zaad**-maten wordt in de desbetreffende documenten met **bunder** (**halfbunder, vierendeel**) en **roede** gewerkt. Er blijkt geen onderlinge relatie.

10. *Zuid-Brabant*.
    Algemeen is stelsel 5, met i.p.v. **dagwant** en **dagmaal** (‘hoeveelheid land die men in één dag kon bewerken’) ook **vierendeel**. Eenmaal komt nog **hont** (vgl. eerste element van het telwoord **honderd**) voor. Dit gewest kent betekenisdifferentiatie bij de kwart-aanduidingen: **viertal** voor inhoudsmaten, **vierendeel** voor oppervlaktematen (en vierde delen van andere zaken). **halfbunder** is, getuige spellingen als **albonre** e.d., soms een vaste maataanduiding. **dagwant** blijkt typisch Brabants te zijn in ons materiaal. Ook nu nog is het bekend, en wel in het zuidwesten van Belgisch Brabant (*WBD* 1, 199 e.v.).
11. *Limburg*.
    Van stelsel 6 (Verhoeff vermeldt een dergelijk stelsel voor Midden-Limburg ten oosten van de Maas), ontbreekt **morgen** in Oudenbiezen. Daar komt ook de niet nader-gespecificeerde **roede** voor, waarnaast **raaproede**: eenmaal in Maastricht (**rape roede**), veelvuldig in Oudenbiezen, maar dan als **rop**, en slechts eenmaal **roproede** (zie voor de klankvariatie **â:ō** kaart 26). Over deze maat (van oorsprong een lengtemaat, *MNW* VI, 962) bieden de handboeken geen informatie. De **grote roede** en **kleine roede** worden in deze regio kortweg aangeduid als **grote** resp. **kleine**.

Voor de standaardkaarten zijn de grootste maten uit de systemen vergeleken.

bunder, mnl. **bunre** of **bonre <** lat. **bonnarium**, mogelijk ontleend via fr. **bonnier** (Franck-VW-VH), misschien zelfs is het van voor de Romaanse en Germaanse periode (Weijnen 1975, 225). Er is veel vormvariatie met betrekking tot het vocalisme en de epenthetische **d** tussen **n** en **r**; zie hiervoor tabel 64c en de kaarten 65-66. **morgen** zal oorspronkelijk betekend hebben ‘zoveel land als met een span ossen op één morgen geploegd kan worden’ (*MNW* IV, 1938). In Holland vindt men ook **margen. gemet** is een afleiding van **meten** (*MNW* II, 1355). Incidenteel komen vormen zonder prefix voor (**met, meet**).

In sommige gebieden (zie kaart 146 OPPERVLAKTEMATEN) maken zowel

bunder als **gemet** deel uit van het maatsysteem, en is van een oppositie in strikte zin geen sprake. Omdat dit niet bij elk document uit het gebruik was af te leiden, hebben we deze maataanduidingen ook in deze gebieden in de telling opgenomen. De lokale maat **spade** (z.b.) is buiten beschouwing gebleven.

Uit de kaart blijkt dat **bunder** algemeen is in het hele zuiden behalve in West-Vlaanderen en het noorden van Oost-Vlaanderen. Het woord heeft zich kennelijk vanuit het zuidoosten verspreid. In Holland en Utrecht, alsmede in het noorden van Noord-Brabant is **morgen** de gewone landmaat. Terminologie die aan het grondgebruik gebonden is, blijkt veel resistenter tegen invloeden van buitenaf dan bijv. de diplomatische termen. In het noorden van Noord-Brabant is **morgen** nog steeds in gebruik, overigens met verschillende waarden (*WBD*, 1, 206-207). **gemet** is vooral Westvlaams en Zeeuws, maar minder dan bijv. **lijn** tot deze regio's beperkt. In Oost-Vlaanderen komt het o.m. voor in Gent en Assenede. De Brabantse vindplaats is uit Mechelen afkomstig, uit een vertaling van de oorkonde van de Vlaamse graaf (doc. nr. 1788, 1299). **gemet** is ook nu nog een algemeen gebruikte aanduiding in Vlaanderen ten noorden/oosten van Leie en Schelde (*WVD* I, 1, 98); en ook de westelijke strook van Brabant, ten noorden van Antwerpen kent het nog (*WBD*, 1, 208). **bunder** heeft met de invoering van het metrieke stelsel in 1820, waarbij ook de terminologie is genormaliseerd en **bunder** als aanduiding voor ‘hectare’ werd toegelaten (tot 1870) (Verhoeff 1983, 140), terrein gewonnen; desondanks weerspiegelt de spreiding van de dialectische termen voor oppervlaktematen nog sterk de oude rechtstoestand zoals voor Vlaanderen het *WVD*, I, 1, 92 laat zien.

De vermeldingen van **bunder** in de documenten van de Hollandse grafelijke kanselarij zijn van latere datum. Het gebruik ervan moet in elk geval ook verklaard worden uit het feit dat zij betrekking hebben op bezittingen in zuidoostelijke gewesten.

Literatuur

AGN 2, 57-60, 110; Franck-VW-VH; *MNW*, i.h.b. Beekman 1941; Schönfeld 1980^2, 102; Stallaert 1890; Verhoeff 1983; *WBD*, 1, 199 e.v.; *WVD* I, 1, 92-100.

149. BURGER; heteroniemen voor ‘inwoner van een stad’.
Oppositie: 1. **burger** (weergegeven percentages) 2. **poorter** (complementaire percentages).

Commentaar

burger ‘inwoner van een stad’ **<** **burgware** ‘verdediger’ (De Vooys 1967[7], 203) is blijkens ons materiaal een jong woord, dat pas in het laatste decennium van de 13e eeuw verschijnt in zes documenten. Buiten de ene vindplaats in een Zuidbrabants document (Asse, 1299), vinden we het in oorkonden van de Hollandse grafelijke kanselarij (waarvan de oudste is gedateerd 1293) en van Dordrecht (oudste 1291). Het betreft hier steeds inwoners van de stad Utrecht en dit is ook het geval in enkele afschriften van de grafelijke kanselarij uit 1299. Helaas zijn er geen attestaties uit Utrecht zelf; mogelijk is er een aanwijzing voor de aanduiding van de stad Utrecht als **burg** in een document uit 1293 uit het secundaire bestand dat of door de kanselarij van de Hollandse graaf, of door die van de bisschop van Utrecht geschreven is, en waarin wordt gesproken over medebezegeling met **der burghen zeghele**.

poorter, bij mnl. **port, poert** ‘stad’, een Romaanse ontlening, is in alle gewesten het gewone woord.

Franck-VW-VH, 100, neemt aan dat **burger** uit het Duits ontleend is; onze gegevens spreken dit niet tegen. **burgaere** is in het Middelhoogduits van vóór 1300 een frequent voorkomend woord (*WMU* 4, 321-323). In het Nederlands was **burg, burcht** in de 13e eeuw wel bekend, maar met de beperkte betekenis ‘versterking, kasteel’, nog bewaard in vele plaatsnamen. Samenstellingen met -**burger** als (schijnbaar) tweede lid, bijv. **voerborgher** ‘inwoner van Voorburg’ (in de constructie **voorburger-ambacht**), Hgk ca. 1280-1287, hebben dan ook een van een dergelijk toponiem afgeleide betekenis; ze zijn niet op onze kaart opgenomen. Om een dergelijke reden is eveneens van kartering uitgesloten **burgerdijk** (een toponiem in het Westland). Ook **burgermeester** is niet opgenomen; deze vorm

komt alleen in Dordrecht in 4 documenten (1286-1296) voor naast het gewonere **burgemeester** of **burgmeester**, dat ook in West-Vlaanderen bekend is (elders is dit woord nog afwezig). In het *MNW* treft men eveneens Hollandse en Utrechtse vindplaatsen van deze vorm aan. De aard van de -**er**-uitgang van **burger** in dit woord is onzeker, hoewel het is niet is uitgesloten dat **burger** hierin is opgevat is als de genitief meervoud van **burger** ‘inwoner van een stad’, dat immers ook in Dordrecht bekend was. De vindplaatsen van de vorm **burger** als element in bovengenoemde samenstellingen stemmen overigens wel overeen met die van **burger** ‘inwoner van een stad’.

Literatuur

WMU 4, 321-323; *WNT* I, 1380.

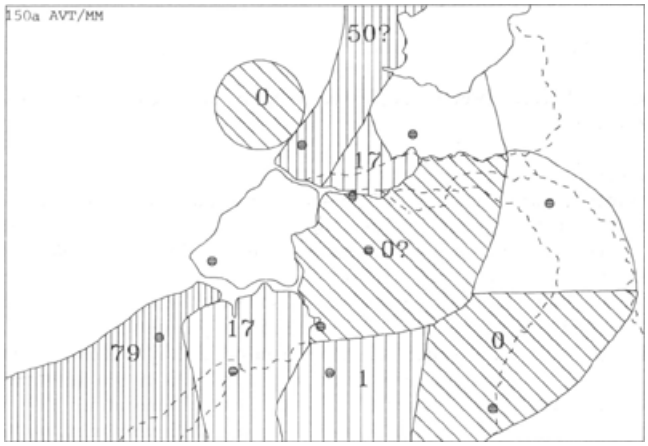

150a en b. KERST-; heteroniemen voor ‘kerkelijke feestdag van kerst, dag van of rond 21 december’.

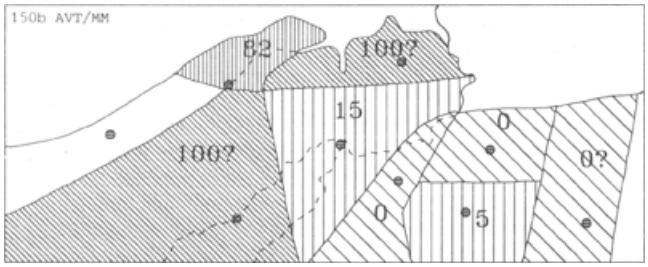

Oppositie: 1. **midwinter** (weergegeven perc.) 2. **kerst**- (complementaire perc.). **midwinter** komt soms, **kerst**- uitsluitend in samenstellingen met -**avond** en -**dag** voor.

Commentaar

Het oorspronkelijke **midwinter** (of **medewinter**) is samengesteld uit (onfr.) ***middi** resp. ***midi**- + **winter** (Franck-VW-VH bij **middag**). Het eerste element kent overeenkomstig de herkomst twee hoofdvormen: die met de korte vocaal, **middewinter** (bijv. Aardenburg 1292) (de basis van de latere verkorting **midwinter**), en die met gerekte vocaal: **medewinter** (de gebruikelijk vorm in West-Vlaanderen). Hiernaast treffen we nog aan **metwinter** (Kortrijk 1294) en **medwinter** (Oudenburg 1284) (waarin het eerste element verkort uit **mede**?) en **midden winter** (Dordrecht 1295). In het laatste geval kan **midden** oorspronkelijk bijvoeglijk naamwoord zijn; vgl. got. **midjungards** (Franck-VW-VH). Vergelijk voor de structuur van de groep kaart 142 (MIDSZOMERS). **midwinter** heeft op zichzelf onvoldoende vindplaatsen om de variatie in de woordgroepsstructuur te karteren. Wel kan, ter vergelijking met **midszomer**, opgemerkt worden 1. dat vormen met **middel** niet voorkomen; 2. dat genitiefbepalingen niet voorkomen.

Het Germaanse woord (of de constructie) is gaandeweg vervangen, in het Nederlands door **kerstavond** of **kerstdag** (pas later als **kerstmis**, in ons materiaal voor het eerst in een Brugse dorsale notitie uit de 16e eeuw). In enkele gevallen is de oorspronkelijke constructie met de genitief van **kerst** (**< krist = Christus**) herkenbaar: ... na **Des heylighes kerstes daghe** ... (Haastrecht, 1289), meestal echter wordt de samenstelling **kerstdag** gebruikt, vaak met assimilatie van **t**: ... des wonsdaghes vore **kersdaghe** (Hgk, 1299). Uit de citaten in gebieden of documenten met beide woorden blijkt overeenkomst van betekenis. Het gaat om de kerkelijke feestdag van de geboorte van Christus; een dag waarop bepaalde beroepsbezigheden verboden waren (in de Brugse lakenkeuren), of waarop de pacht betaald moest worden. In de Brugse lakenkeuren wordt over een reeks van vier **kerst**- of **midwinterdagen** gesproken, parallel aan de vier **paas**- en **pinksterdagen**; zie ook Strubbe en Voet 1960, bij **midwinter** (index).

Op de kaart blijkt **midwinter** nog in de meerderheid te zijn in West-Vlaanderen, terwijl het in Holland en Oost-Vlaanderen nog een enkele keer voorkomt. Brabant en Limburg hebben uitsluitend **kerstdag** of -**avond**.

Helaas hebben we uit de 13e eeuw geen materiaal uit het noordoosten van ons taalgebied, waardoor vergelijking met de kaart uit Weijnen 1975 niet goed mogelijk is. We zien daarop dat **midwinter** nog voorkomt ten noordoosten van de Veluwe, veelal naast **kerst**-. Gegevens over het Belgisch grondgebied zijn omgekeerd afwezig op de moderne kaart. Het Westvlaams was wat dit woord betreft conservatief. Ook het ofra. **nael, noel <** Lat. (**dies**) **natalis** werd niet overgenomen. Nu is **midwinter** er echter verdwenen: De Bo en Desnerck (Oostends) vermelden het niet meer.

Literatuur

De Bo 1892[2]; Desnerck 1988[3]; Franck-VW-VH, 427-428; Greimas 1968, 431; *MNW* III, 1386-1387; IV, 1561; Strubbe en Voet 12, 23-24, 48, 53; Weijnen 1975, 206 en 254, kaart 6.

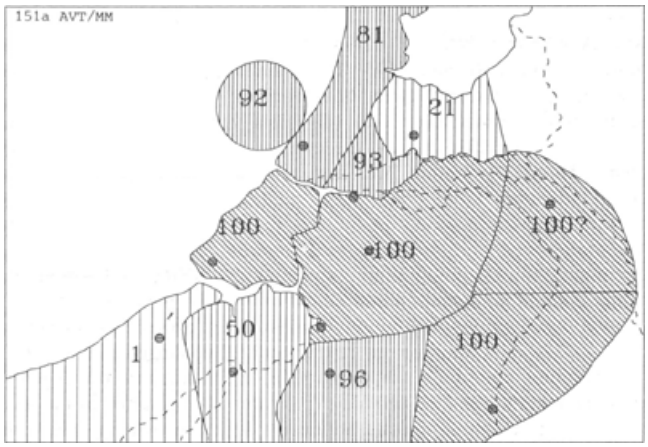

151a en b. KOND DOEN; formuleringen voor ‘oorkonden, bekend maken’ in de notificatio van oorkonden.

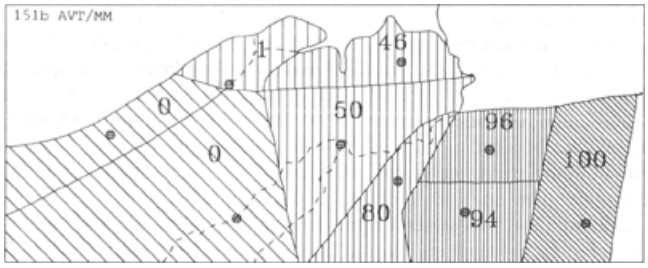

Oppositie: 1. formuleringen met **kond** (adj.) (weergegeven percentages) 2. formuleringen met **doen te** + infinitief (complementaire percentages).

Commentaar

In de notificatio van de 13e-eeuwse oorkonden wordt een grote diversiteit aan formuleringen gebezigd voor de oorkonding, de officiële, schriftelijke bekendmaking van een rechtsgeldige handeling. Dit was, getuige bijvoorbeeld de opsomming van dictaatkenmerken in Kruisheer 1971, ook in het Latijn het geval. Voor wat betreft het Nederlands zijn ze **in** een paar hoofdgroepen onder te verdelen. Bij elke groep worden de varianten uitputtend opgesomd, en de belangrijkste feiten met betrekking tot de spreiding vermeld, vergezeld van een of meer voorbeelden. Ook worden de tautologische formules gegeven, ingedeeld naar het eerste lid. Wanneer de oorkondingsfrase aan het eind van de oorkonde staat (bijv. ... dit **kennen** scepenen ... Aardenburg 1294), dan is zij hier buiten beschouwing gelaten. In oorkonden die een bevel of verzoek inhouden, ontbreekt de notificatio logischer-

wijs.

1. formuleringen rond het adj. **kond** ‘bekend’. **kond** kan gelden als inheems equivalent van lat. **notus; bekend** komt een enkele keer ook voor en dan vooral als predicatief gebruikt participium perfecti bij **bekennen** en zelden als adjectief. Formules met **kond** komen in alle regio's voor, behalve in West-Vlaanderen (op een oorkonde na). Ze sluiten aan bij het gebruik in het Duitse taalgebied; vgl.: Jch Swester Maehtilt div Gebenhoverin **tun chvnt** allen den die disen brief lesent ... (1285; Wilhelm, Lfg. 10, 108, 30-31). **kond** raakt buiten gebruik in het Nederlands, en komt na de 17e eeuw nog slechts in archaïserende taal voor (*WNT* VII 2, 5242).
   Het frequentst is de verbinding **kond maken**; dit is de meest gebruikte formule bij de Hollandse grafelijke kanselarij. Bijv.: Jc herman here van worden. **make cont** alle den ghenen die dese letteren solen sien of horen. ... (126929-30, Hgk 1288). Zeeland sluit hierbij aan, en wijkt dus af van Vlaanderen. Ook Noord-Brabant heeft overwegend **kond maken**. Daarnaast: **kond doen** (vooral in Zuid-Brabant); **te konde doen** (waarin **kond** substantief is). Bijv.: Wi scepenen van der eyden buten neckerspoele heinman goet ghebuur ende arnout van scipuort **wi doen cont** ... (155819-20, Mechelen 1291); Vvi antonis des here pieters sone va[n arnemuden. en]de barthelomeus Gilemans sone. ende boudin willems sone. **doen te konde** ... (025518-19, Zeeland, mogelijk Middelburg, 1273).
   Overige formules: **het/dat zij kond; het zal wezen kond**; deze formules komen vooral in Gent voor, maar ook in Zuid-Brabant: **Het si cont** allen den ghenen die desen brief sullen sien ende horen lesen. Dat jc ... (177126-27, Gent, 1292). **kondig maken** en **kondig zij allen**: bijv. Wie her aert van Louene here van Breda ende ver ysabele sijn wief vrouwe van den seluen lande **maken condech** ... (045714-15, Breda, 1279). Tenslotte de dubbelformules: **kond en kenlijk maken** (vooral in Dordrecht zeer frequent), bijv.: Wi; Scepenen ende Raetsmanne, ende al die ghemeente van Dordrecht, **maken kont ende kenleec** alle den ghenen die nv sijn ende sijn sullen. ...(077417-18, Dordrecht, 1284); **kond en openbaar maken; kond maken en doen te verstaan**.
2. formuleringen met **doen te** + infinitief. Dit is een vertaling van het Franse **faire** (**à**) **savoir**, zie bijv. Diksmuide 1271, Nous, Gilles le Paons, (...), eschevin (‘schepen’) de Dikemue, **faisons a-savoir** ... (Mantou 1972, 435). In het Westvlaams is het bijna de enige, in het Oostvlaams een gebruikelijke formule. Elders wordt zij veel minder aangetroffen, met uitzondering van Utrecht, merkwaardigerwijs. Deze frase is later wel populair geworden in niet-Vlaamse gewesten.
   Het meest frequent zijn **doen te weten** en **doen te verstaan**. In Brugge valt op dat er aanvankelijk afgewisseld wordt tussen de twee werkwoorden, maar dat uiteindelijk alleen **doen te weten** gebezigd wordt. Een voorbeeld: Wie schepenen vanden vrien. Bouden die broekre. Jan die hamer rudders. (...) **Doente wetene** ... (051924-27, Brugge 1280). Dubbelformules zijn: **doen te verstaan en te weten; doen te weten en maken kenlijk; doen te weten en maken kond; doen te weten en te kennen; doen te weten en te verstaan; doen te weten en oorkonden; doen te verstaan te kennen; doen te verstaan en geven**.
3. formuleringen met **kennen** en afleidingen. Deze zijn minder frequent. Ze komen als minderheidsvariant voor in (vooral Oost-)Vlaanderen; in de dubbelformule **maken kond en kenlijk** ook bij de Hollandse grafelijke kanselarij en in

Dordrecht. De formuletypen zijn: **kennen** en **bekennen, alle** (...) **moeten bekennen; te kennen geven, doen kennen**; met **kenlijk: kenlijk maken, kenlijk doen, het zij kenlijk, kenlijk zij**. Voorbeelden: Jc jhan briseteeste Riddre, **make kenlic** ... (162119, Evergem 1291). Met **bekend: bekend maken, bekend doen**, bijv.: Hic Rase here van gavre **doe bekent** ... (056723, Oost-Vlaanderen 1281). Dubbelformules: **kennen en oorkonden; kenlijk maken en doen te verstaan; ik wil dat kenlijk en openbaar zij**. Ook het *Glossarium Bernense* geeft bij lat. **notificare** als interpretament **doen bekennen**.

4. enkele kleine categorieën:
   - met **weten** (buiten de formule **doen te weten**): **weten alle degene; gij zult weten, allen zullen weten; wij willen dat gij weet**; bijv.: **Weten** alle de gene die siin & die te comene siin; 238646, Geraardsbergen 1296-1297.
   - met **oorkonden: oorkonden**. Het gebruik van het ww. **oorkonden** in de betekenis ‘schriftelijk bekendmaken, vastleggen’ is een rechtstreekse afleiding van het algemene **oorkonde** ‘getuigenis’ (voor **oorkonde** in de betekenis ‘schriftelijk bewijsstuk’ zie de kaarten 123 en 144). Voorbeelden: Alle den ghenen die dese letteren sullen sien ofte horen lesen. **Oerkond wi**, rechter ende scepene van leyden ... (194825-26, West-Holland, Leiden of Rijnsburg, 1293). Ook enkele keren in West-Vlaanderen, als een van de weinige varianten naast **doen te weten** etc. Het in het 13e-eeuws Duits bekende **kunden**, bijv.: Jch herre Johannes der ritter von Crozingen **kvnde** allen die nv sint vnde nah uns koment ... (Freiburg 1283; Wilhelm 1932, Lfg. 9, 15,15) komt in ons taalgebied niet voor.
   Tautologische formules: **oorkonden en kennen** (veel in Dordrecht); **oorkonden en kennen en kond en kenlijk maken** (hier dus vierledig), ook in Dordrecht; **oorkonden en doen te verstaan; oorkonden en doen te weten**: Jc Geertrud beghine [haren] loues dochter van ruele, ridders, **orconde ende do te wetene** ... (142243-44, Utrecht, 1290).
   - met **tuigen: tuigen** en **getuigen**; slechts 2 x in Limburg en 1 x in Heusden (Noord-Brabant); bijv.: WER. Ogier Van Haren. Voght. van Sente Pietre Bi tricht Riddre. (...) **Ghetughen** met desen brieue ende met onsen seghelen der ane ghehanghen ... (201921-25, Maastricht 1294). Dubbelformule: **getuigen en kond doen**.

Het kaartbeeld laat de unieke positie van West-Vlaanderen zien, alsook het niet volgens de verwachting daarbij aansluitende gedrag van Utrecht. Dit zou kunnen wijzen op Vlaamse schrijftaalinvloed of aanwezigheid van Vlaamse scribenten in Utrecht. De kaart met de subindeling van de zuidwestelijke regio's brengt de geleidelijke toename van het gebruik van **kond** van west naar oost in beeld. Opvallend is dat dit kaartbeeld van diplomatieke taalverschijnselen duidelijk verschilt van dat van meer aan het regionale dialect gerelateerde verschijnselen; vooral de positie van Zeeland, dat wat dialect betreft nauw verwant is met Vlaanderen, maar op deze kaart bij de noordelijke gewesten aansluit, is illustratief.

Literatuur

Bresslau 1912; Kruisheer 1971, 1, 81 e.v.; Mantou 1972; Santifaller 1967; Wilhelm e.a. 1932-1983, Lief. 10.

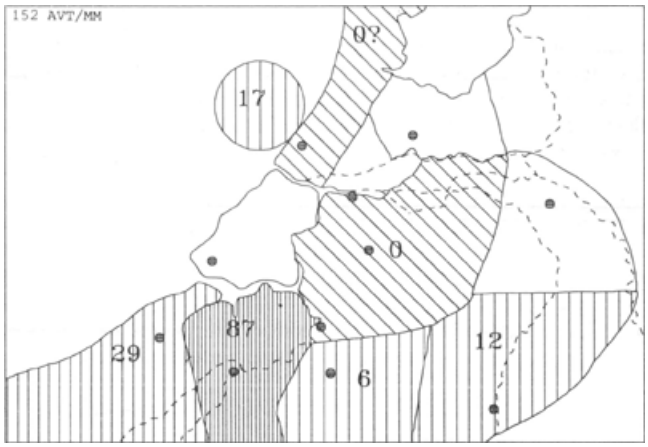

152. MEERS; heteroniemen voor ‘gras- en m.n. hooiland’.
Oppositie: 1. **meers** (weergegeven percentages) 2. **beemd, maad** (complementaire percentages).

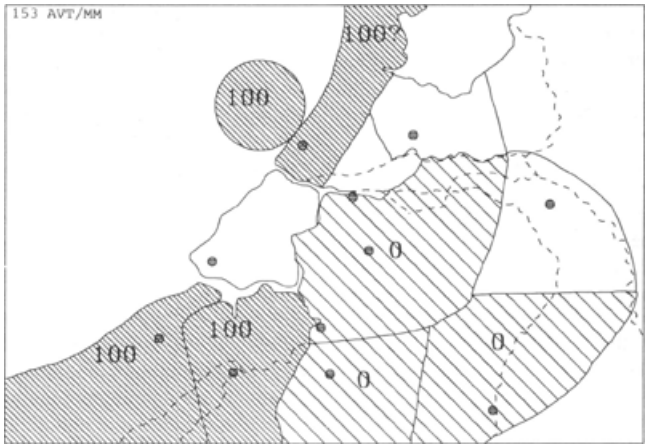

153. BEEMD; heteroniemen voor ‘gras- en m.n. hooiland’.
Oppositie: 1. **maad** (weergegeven percentages) 2. **beemd** (complementaire percentages).

Commentaar (152 en 153)

De 13e-eeuwse teksten kennen de volgende woorden met de globale betekenis ‘grasland, m.n. hooiland’: **beemd, meers** en **maad**. Dit waren de benamingen voor stukken land die terwille van een goede hooiopbrengst omheind of afgeschut werden, onder meer ter bescherming tegen loslopend vee, dat op het overgebleven land, aangeduid als **veld** of **weide**, graasde (Lindemans 1945, 217-219). De hier behandelde woorden komen vaak in perceelsnamen voor, maar ook in vrije context, waaruit iets over betekenis en gebruik duidelijk wordt. In de literatuur zijn, getuige de citaten in het *MNW*, alleen **meers** en **beemd** in gebruik geweest als benaming voor de idyllische weide, waar hoofse gebeurtenissen gesitueerd werden. Dit kan verklaard worden uit het feit dat de meeste literaire werken niet in de kustgebieden ontstonden, maar misschien was **maad** ook een typisch agrarisch woord. De achtereenvolgende heteroniemen voor ‘hooiland’ en hun distributie in de dialecten worden hieronder besproken.

beemd. Lindemans (1945, 239-241) verklaart dit woord uit ***bi-hamiÞi, bihemede** ‘afgesloten ruimte’. Verschillende citaten onderscheiden **land** of **winnend land** ‘akkerland’ en **beemd**, bijv. Mechelen 1293: ...seesse bonre **bimde**, ... Ende drie bonre **winnens lands**,... (190845-190901); ook in Oudenbiezen staan **land** en **beemd** naast elkaar. Een citaat dat iets over de ligging (op vochtig terrein) zegt, komt uit Oudenbiezen, 1280-1290: **I bamt** (...) ligt te Rumersouen neder de brugge, ... (*Oudb* 05020). Behalve in een document uit Asse, is **beemd** de enige benaming in Brabant; in het Limburgse goederenregister van Oudenbiezen komt ook **meers** voor zonder dat de citaten wijzen op betekenisverschil (zie verder). **beemd** wordt niet verder westwaarts aangetroffen dan in Antwerpen, Brussel en Grimbergen; Asse sluit met **meers** aan bij Oost-Vlaanderen, incl. de Denderstreek. Dit beeld komt overeen met de toponymische grens van Lindemans. Volgens diens dialectonderzoek heeft **beemd** nu terrein verloren. Zoals verwacht heeft het *Glossarium Bernense* (Oost-Brabant-Limburg) alleen **bampt** voor lat. **pratum**.

meers < wgm. ***mariska**; de etymologische verwantschap met **meer** en **moeras** illustreert dat het om drassige grond gaat die geschikt is om hooi van te winnen. In Oudenaarde, 1285, in de opening van een legger van landerijen wordt onderscheiden: Dese bouc (...) houd **land. ende mersch. ende weede** ... (103329-31). De beschrijving van een stuk land hieruit luidt: ... dit es somwilen **weede**. ende somwilen **Saiment** (= **zaait men het**), ende som eist **maetmersch**. (103411-12); het gaat hier dus om resp. grasland, bouwland en hooiland). In Oudenaarde komt ook **hooimeers** en **rietmeers** voor. Het onderscheid (**winnend**) **land** en **meers** komt vaker in de documenten tot uitdrukking: Oostkamp 1287: aldit vorseide **lant & mersch** (123725-26); uit Asse 1299: Ende dit hus heuet xxv boenre **lands wennende ende mersch** onderhaldachwant lands men; (258809-10). **meers** wordt aangetroffen in Vlaanderen, maar ook in Limburg, wat afwijkt van Lindemans' kaart. Het wordt door hand A van Oudenbiezen gebruikt voor terreinen liggend in of bij Riemst (tussen Tongeren en Maastricht) en Herderen (onzeker, arr. Tongeren), meestal als perceelsnaam en zonder illustratieve context. In deze fragmenten (m.n. *Oudb.* p. 13-22 en 29-34) komt **beemd** maar 3x voor, in de perceelsnaam **Willems bampt**. Dit **meers**-eiland is moeilijk verklaarbaar. Eenmaal vindt men het ook in het oudste leenregister van de Hollandse graven, naast overwegend **made**; de context is ook hier niet verduidelijkend.

Van **maad**, ook in de vormen **made, maat, maet, meet** is het eerste element

identiek met dat van maaien. **madelans** (gen.) (Hgk 1280-1287, 049909) zou dan ook lett. ‘maailand’ betekenen (*MNW* IV, 943-945), vgl. ook **maetmersch** in Oudenaarde (z.b.). Op een ligging tussen waterlopen (en dus een natte bodemgesteldheid) wijst een citaat uit hetzelfde document: ... die **made**. tusscen den dicscloet ende den maes sloet. (050620, Hgk 1280-1287). **maad** is vooral in de kustgebieden bekend geweest; Lindemans' kaart laat voor Vlaanderen zelfs een zeer smalle strook langs Noordzee en Schelde zien. Onze gegevens stemmen daar ten dele mee overeen: **maad** is te vinden in Brugge, Damme en Ter Doest, maar ook een enkele keer in Maldegem en Gent.

Voor wat betreft de mogelijke verwarring met benamingen die etymologisch met **meten** samenhangen en andere bijzonderheden met betrekking tot de vorm van **maad**, zie het commentaar bij kaart 25, betreffende het vocalisme van **maad**.

Voor **beemd** kunnen we nog wijzen op variatie in het vocalisme. **ee**, **e** zijn algemeen in Brabant, **i** komt daar incidenteel ook voor (Brussel, Grimbergen, Mechelen); in Limburg is de spelling **a**. Hand F van Oudenbiezen (Wouter van Vůren) schrijft ook -**bant**; een variant die ook Lindemans meldt voor het gebied tussen Maas en Rijn.

Bij **meers** komen **a**-en **ae**-spellingen voor in de kuststreek maar ook in Gent; zie hiervoor het overzicht van de korte vocalen, inz. **e** (§ 2). Wat de auslaut betreft: in een aantal Oostvlaamse documenten wijst de spelling op metathese van **sk** of de daaruit ontstane **sch: mercs**, Gent 1240; **merchs**, Aalst 1300. In Oudenbiezen is dit een algemene ontwikkeling; **mercs** is er de enige spellingvorm. Deze metathese is niet ongewoon, ook Hoebeke (1968, 592) en Van Loey (1937, 196) signaleren dit verschijnsel.

Literatuur

Beekman 1941; Franck-VW-VH, 40, 405-406, 436; Hoebeke 1968, 592; Lindemans 1945 (met uitklapkaart t.o. 318); Van Loey 1937, 196; Schönfeld 1947; Schönfeld 1980[2]; *MNW* I, 679, *MNW* IV, 943-945, *MNW* IV, 1469-72; Pijnenburg 1980, 33-76.

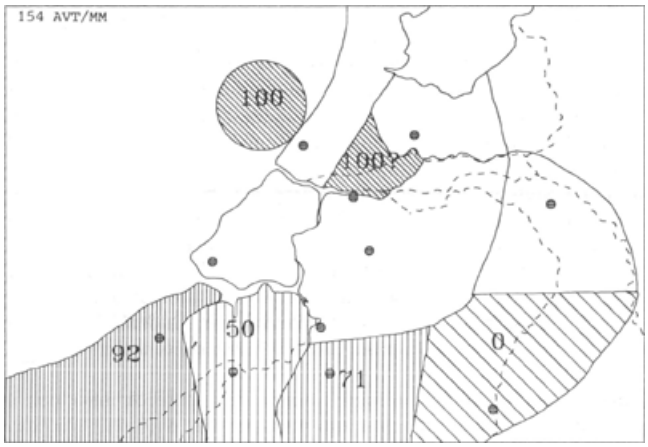

154. PAARD; heteroniemen voor ‘paard’.
Oppositie: 1. **paard** (weergegeven percentages) 2. **ors** (complementaire perc).

Commentaar

paard is ontleend aan het mlat., **< paraverêdus**, of aan Romaanse vormen daarvan, **ors** is het oorspronkelijk Germaanse woord voor ‘paard’ (**< *Xross**-) (Franck-VW-VH, 560). **ors** en **hors**, met **r**-metathese, zijn de gewone vormen in het Middelnederlands; **ros** is pas in een latere periode (wsch. via het Duits) weer in het Nederlands terecht gekomen (De Vries 1971, 591).

Er is soms sprake van een betekenisverschil tussen deze twee diernamen: het *MNW* geeft bij het ontleende **pert** de algemene betekenis ‘paard, trekpaard, rijpaard’ (*MNW* VI, 303-305) en bij **ors** de meer specifieke ‘ros, ridderpaard, strijdros’ (*MNW* V, 1999-2000). Maar scherp is dit onderscheid niet altijd meer (*MNW* V, 1999), ook niet in ons materiaal. In de enkele documenten waarin zowel **ors** als **paard** voorkomt, is dat in één geval (Grimbergen 1298) in de afwisseling van simplex (**paard**) en bijwoordelijke verbinding (**thors** ‘te paard’). Een volgend document (nr. 1227), een Brugse keur over de inrichting van de stedelijke ruiterij, geeft waarschijnlijk expliciet een waardeverschil aan tussen **ors** en **paard**: de meest welgestelden waren verplicht een **ors** (de vorm in de tekst luidt **hers**) te hebben ter waarde van 20 pond of meer; de lagere klassen mochten volstaan met een **paard** van 10 of 16 pond (De Smet 1930, 487). Mogelijk is hieraan het betekenisverschil ‘strijdros’ en ‘trekpaard’ (voor het vervoer van allerlei zaken naar het strijdtoneel) te verbinden. De Smet zegt echter ook, dat de opgaven voor de laagste klassen (met het verplichte paard), misschien later zijn toegevoegd omdat de hogere klassen niet voldoende rijdieren opleverden. In dat geval speelt de chronologie een rol. Een betekenisverschil als hiervoor genoemd geldt ook voor een document van de Vlaamse grafelijke kanselarij, 1299, waarin gesproken wordt over het prijzen **van den orsen ende van den parden** die door de Hollandse graaf ingezet worden. Maar in de contemporaine Maerlant-

handschriften worden beide woorden in allebei de betekenissen gebruikt, waarbij *Der Naturen Bloeme* en de eerste helft van de *Rijmbijbel* voor **paard** kiezen, en de tweede helft van de *Rijmbijbel* voor **ors**.

Bij het karteren is afgezien van verschillen in betekenis en het onderscheid simplex:samenstelling en vrije tekst:verbinding. Er blijkt dan dat **paard** in de 13e eeuw al algemeen is, vooral in het westen. **ors** heeft alleen nog in Limburg geen concurrentie van **paard**; overigens zijn onze Limburgse vindplaatsen beperkt tot de samenstelling **orskoren**. Het voornamelijk Oostbrabants-Limburgse *Glossarium Bernense* geeft als interpretament bij **equus: perert**, maar bij **eques** en **equester: teorse**. De situatie dat het autochtone woord door concurrentie van een latere ontlening als archaïsch element bewaard wordt in verbindingen en samenstellingen en in speciale betekenissen tekent zich dus voor wat betreft **paard** en **ors** in de 13e eeuw al duidelijk af. Deze situatie heeft zich tot in het huidige Nederlands gehandhaafd: het *WNT* (XIII, 1382) vermeldt weliswaar nog **ors** of **ros** voor ‘paard’ in het Zuidnederlands, maar volgens het *WBD* komt **ros** in Brabant alleen nog voor als benaming van een bepaald type paard; en voor ‘paard’ zonder meer nog slechts in samenstellingen als **rosdoek** en **roskam** (*WBD* 1, afl. 4, 536). Ook de *TNZN* geeft geen **ors**/**ros** op de drie kaarten van ‘paard’ (2,13; 2,10; 3,5). *Kiliaan* tenslotte kenmerkt **hors** en varianten eind 16e eeuw als ‘vetus. fland. ang.’

Een opmerking aangaande de vocaal van **ors, hors**: in Gent (1270) wordt de vocaal als **u** gespeld (palatalisatie); in Brugge (1292-93) komt **hers** voor, mogelijk een ablautvariant naast **hors** (resp. germ. **e** en nul-trap; De Vries 1971, 591).

Literatuur

De Smet, 1930; *Kiliaans Etymologicum van 1599; TNZN* 1 en 2.

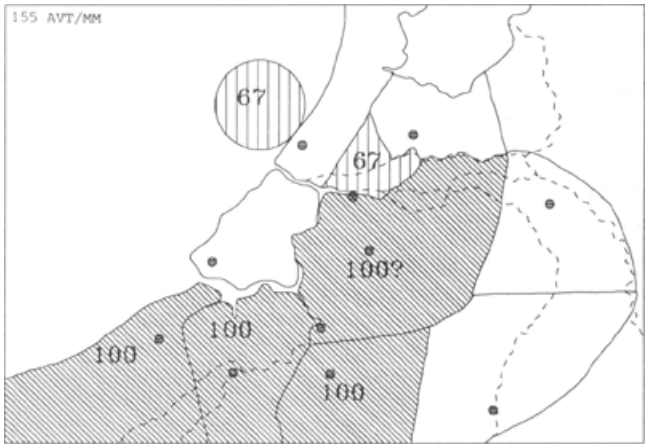

155. PINKSTEREN; heteroniemen voor ‘kerkelijke feestdag van pinksteren’.
Oppositie: 1. **sinksen** (weergegeven percentages) 2. **pinksteren** (compl. perc).

Commentaar

Mnl. **pinksten**, nnl. **pinksteren** is een ontlening ontstaan uit gr.-lat. **pentecoste** ‘vijftigste’ (nl. de vijftigste dag na pasen). -**en** is oorspronkelijk een datief-uitgang. De herkomst van -**er** is onzeker; Franck-VW-VH denkt eerder aan veralgemenisering van de adjectiefflexie dan aan analogie naar ***ooster** ‘pasen’. In ons materiaal is de vorm met -**er** (**pinksteren**) gewoon (4 van de 5 gevallen), -**en** ontbreekt alleen in de samenstelling.

sinksen gaat terug op een tussenvorm van lat. **cuinquagêsima** (voor **quinquâgêsima**) en ofra. **cinquiesme, cinquisme**, ook met de betekenis ‘vijftigste’ (Franck-VW-VH). De laatstgenoemde vorm (ofra., 12e eeuw) kan de basis geweest zijn van de Middelnederlandse: door accentterugtrekking ontstond ***sinksme > sinksne**. Vormen die met **s** gespeld zijn overheersen, in tegenstelling tot bij het eveneens aan het Frans ontleende **cijns**; dit zou een gevolg kunnen zijn van de vroege ontlening. Zie voor de spelling van de beginconsonant verder kaart 97, CIJNS en het commentaar daarbij.

Volgens Frings 1957[3] en ook Stroop 1979 is het ontbreken van een Germaans woord te wijten aan het ontbreken van een Germaanse parallel van dit christelijke feest. Het *MNW* (I, 1505) wijst daarentegen op het belang van het met de pinkstertijd samenvallende Germaanse natuurfeest, en op grond daarvan vermoedt Weijnen dat de besproken leenwoorden in de volkstaal bekend moeten zijn geweest. Het naast elkaar voorkomen van de twee ontleningen wordt als volgt verklaard: nadat eerst de Latijns-Franse variant in West-Europa overgenomen was, bracht later (6e-7e eeuw) een vernieuwing in de kerkelijke taal vanuit Lyon het Griekse woord naar onze streken (Weijnen 1975, 206).

Uit onze kaart blijkt dat **sinksen** in de 13e eeuw nog het gewone woord is; **pinksteren** komt in Dordrecht en bij de klerken van de Hollandse grafelijke kanselarij wel voor, maar is in de minderheid naast **sinksen**. Het 13e-eeuwse *Glossarium Bernense* (Oostbrabants-Limburgs) geeft het paar **pentecosten-pincsten**, terwijl **sinksen** ontbreekt. Kennelijk heeft het Griekse leenwoord zich pas in de late Middeleeuwen vanuit het oosten in ons taalgebied verspreid. Dit wordt bevestigd door de huidige situatie: op de kaart in Frings 1957[3], 103 sluit het overgrote deel van Nederland met **pinksteren** aan bij het Duitse taalgebied (**Pfingsten**); het zuiden (Vlaanderen, Belgisch Brabant en Limburg, en volgens Stroop en Weijnen ook het westen van Noord-Brabant) zou nog **sinksen** kennen.

Literatuur

Franck-VW-VH, 503; Frings 1932; Frings 1957[3] (met kaart); Stroop 1979, 113-114; Weijnen 1975, 205-206, 251.

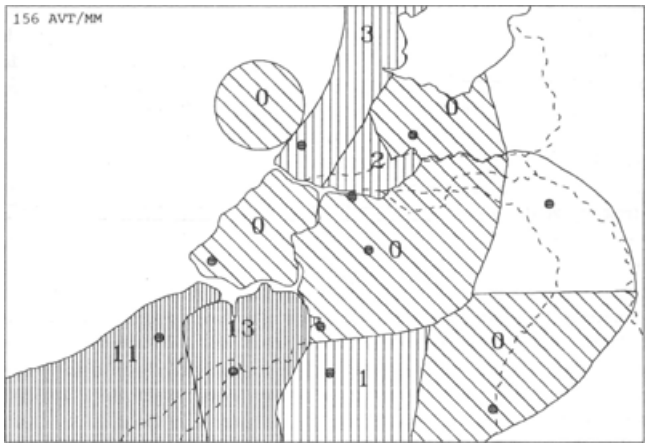

156. TACHTIG; constructie telwoorden 80-99.
Oppositie: 1. **vierwerftwintig** (weergegeven percentages) 2. **tachtig, negentig** (complementaire percentages).
Zowel uitgeschreven vormen (bijv. **achtentachtich**) als die genoteerd in Romeinse cijfers (bijv. **.iiij.\x\x.**) zijn meegerekend.

Commentaar

In Hogenhout-Mulder en Pijnenburg 1987 wordt de constructie van de telwoorden 80 tot en met 99 d.m.v. **vierwerftwintig**, voor getallen vanaf 81 gevolgd door 1-19, aan Franse (Picardische) invloed toegeschreven. Veel dateringsformules, bijv. in Brugse oorkonden, zijn geheel in het Latijn gesteld en vallen buiten ons materiaal. De notatie voor 80 en 90 is daarin steeds **lxxx** en **xc**; en dit blijft de meest gebruikelijke vorm ook in Nederlandstalige formules, naast de constructies met voluitgeschreven **tachtig** en **negentig. vierwerftwintig**, hetzij voluit, hetzij in Romeinse cijfers, is aan de Franse oorkondentaal ontleend; het is gezien de lage frequentie in de schrijftaal, maar de vraag is of deze telwijze in veelvouden van twintig ooit in de Nederlandse spreektaal heeft bestaan.

De eerste attestatie (in Romeinse cijfers) dateert van 1277 (Brugge). Dit hoeft niet op late ontlening te wijzen: pas vanaf 1280 beginnen de telwoorden 80 en 90 überhaupt frequent te worden, nl. in de datering.

De **vierwerftwintig**-variant blijft in de hele periode sterk in de minderheid en tot Vlaanderen beperkt, met drie uitzonderingen: ten eerste een oorkonde uit 1268 van de graaf van Holland, ten gunste van Aleid van Henegouwen, betreffende land te Delft en Schiedam. Het is lang niet zeker of deze oorkonde op de Hollandse grafelijke kanselarij is geschreven. Zeker is wel dat o.m. de graaf van Vlaanderen bij de totstandkoming betrokken is geweest, getuige de bezegeling, en zeker is ook dat het document in Brugge geschreven is. Deze oorkonde is wegens de ligging van de goederen en de betrokkenheid van de Hollandse graaf in West-Holland gelokaliseerd. Het telwoord met **vierwerftwintig** betreft niet de datering,

maar een hoeveelheid van 480 ponden, het aankoopbedrag. De tweede oorkonde, gedateerd 1284, is van een Dordtse klerk die in andere documenten de reguliere constructie (**vier ende tachtich** etc.) gebruikt. In het slotprotocol is behalve het hier behandelde telwoord het gebruik van het woord **incarnatione** bij de datering opvallend: dit komt verder ook vrijwel alleen in de zuidelijke gewesten voor (zie kaart 113). In deze oorkonde regelen schepenen van Dordrecht de schadeloosstelling van een Gentse poorter i.v.m. een borgstelling jegens een andere Gentenaar. Dit kan de woordkeus van de Dordtse klerk beïnvloed te hebben, maar dat is niet noodzakelijk: hij heeft wel meer met het Vlaams overeenstemmende trekjes, zoals **h**-procope en -prothese en **lieden** i.p.v. **luden**. Misschien speelt zijn herkomst een rol. Het derde geval buiten Vlaanderen komt uit een Brabantse oorkonde van 1297, mogelijk uit Dworp.

Deze constructie heeft die van andere samengestelde telwoorden beïnvloed, blijkens citaten als: ... **seuen waruen twintich** lib ende vichtiene ponde. (113519, Damme 1286). Ze wordt ook aangetroffen met **zes**-, **acht**- en **negen-werf** (in Romeinse cijfers); zodat er een doorlopende reeks is van **x-werf-twintig**-constructies voor 80(-99); en 120-(199); het hiaat wordt veroorzaakt door **honderd**. De vindplaatsen van dit toch zeer marginale verschijnsel zijn Gent en Brugge.

Mogelijk onder invloed van **vierwerftwintig en elf** etc. voor getallen vanaf 90 schrijft men soms ook **tachtig en vijftien** etc. (: **.m.cc.lxxx.&xv**; Oudenaarde 1295); de andere plaatsen, ook in Romeinse cijfers, komen uit Aalst en Geraardsbergen. In Oudenaarde en Geraardsbergen komt ook de **vierwerftwintig**-constructie voor.

Een laatste voorbeeld van analogievorming is: ... **achteweruen hondertech** pont louensche ... (034544, Antwerpen 1277); hier wordt een bedrag van achthonderd pond Leuvens bedoeld.

Literatuur

Hogenhout-Mulder en Pijnenburg 1987, 134-135; *MNW* IX, 471.

157. TAFEL; heteroniemen voor ‘tafel, toonbank’.
Oppositie: 1. **dis** (weergegeven percentages) 2. **tafel** (complementaire percentages).

Commentaar

tafel < lat. **tabula**, is volgens Weijnen (1975, 216-217) een latere ontlening dan **dis, disch <** lat. **discus**, nl. resp. niet meer en nog wel Romeins (resp. na en voor ca. 400). Bij beide woorden is sprake van een betekenisontwikkeling van ‘blad’, ‘schijf’ via ‘schaal waaruit men eet’ tot ‘meubelstuk waaraan men eet of andere bezigheden verricht; werkblad’, **tafel** kan zelfstandig, maar ook via het fra. **table** deze betekenis verkregen hebben (Franck-VW-VH, 685). In onze teksten is sprake van meerdere betekenissen bij beide woorden; voor **tafel** gelden ze allemaal, inclusief betekenisuitbreidingen als ‘het domein van een vorst’ (nl. de ‘inkomsten, waarmee hij het eten en drinken van zijn hofhouding bekostigt’ (zie *MNW* VIII, 17-26, de laatstgenoemde betekenis onder 19-20, 2a). Het gebruik van **dis** lijkt beperkt tot de betekenis die als een specialisatie gezien kan worden van de betekenis ‘meubelstuk, werkblad’, nl.: ‘armentafel’ (eig. ‘tafel waaraan men de armen te eten geeft’), later ook ‘armenbestuur, diaconie’ (*MNW* II, 208-209) en ‘toonbank; inz. tafel waaraan laken verkocht of gekeurd wordt’. Franck-VW-VH noemt voor **tafel** nog ogm. vormen als ohd. **zabal**, dat ‘speelbord’ e.d. betekent; deze zouden aan een bepaalde groep ontleningen in de sfeer van spelen ten grondslag liggen. (Vgl. Brugse **tafel** in **worptafel spel** in ons bestand.)

Uit de kaart blijkt **tafel** het algemene woord in het Vroegmiddelnederlands te zijn. **dis** is beperkt tot het Vlaams en de vindplaatsen komen op één na uit Brugge. De literaire teksten bevestigen het kaartbeeld: alleen bij Maerlant komt het voor in de betekenis ‘eettafel’ (*Rijmbijbel* en *Der Naturen Bloeme* elk 1 x), naast veelvuldiger **tafel. tafeldis** in de (Kopenhaagse) *Lutgart* (net als bij Maerlant rijmend op **vis**) zou door dezelfde rijmnood ingegeven kunnen zijn. Ook het *Glossarium Bernense* heeft uitsluitend **tafel** bij lat. **tabula** en **tabella, mensa** en **pugillaris** (lees: **pugillum**; De Man en Van Sterkenburg 1977, 396). **dis** in de

betekenis ‘eettafel’ lijkt dus al terrein te verliezen; de 16e-eeuwse dorsale notitie bij een Brugs document betreft ook de betekenis ‘armentafel’. In de huidige dialecten is **dis** vrijwel helemaal door **tafel** verdrongen: nu komt het alleen nog in het zuidoosten van Limburg en in enkele plaatsen ten zuiden daarvan voor (Weijnen 1975); een beeld dat niet helemaal met onze kaart overeenstemt.

Literatuur

Franck-VW-VH 119, 685; *MNW* II, 210-211, VIII, 17-26; Weijnen 1975, 216, kaart 7.

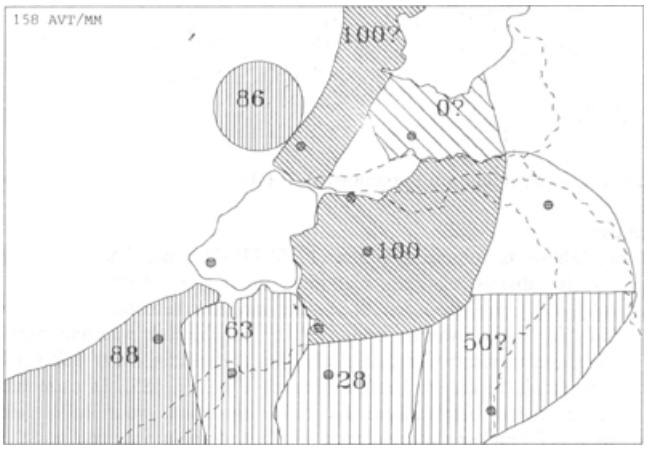

158. VONNIS; heteroniemen voor ‘(gerechtelijke) uitspraak’.
Oppositie: 1. **vonnis** (weergegeven percentages) 2. **wijsdom, oordeel** (complementaire percentages).

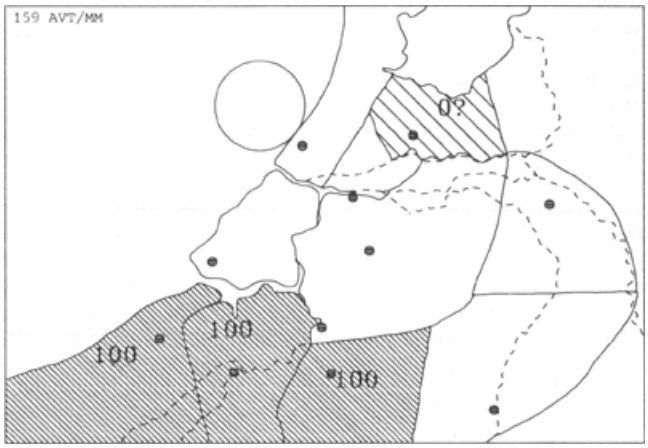

159. WIJSDOM; heteroniemen voor '(gerechtelijke) uitspraak'.
Oppositie: 1. **wijsdom** (weergegeven percentages) 2. **oordeel** (complementaire percentages).

Commentaar (158 en 159)

In het 13e-eeuws staan naast het algemene **vonnis** de woorden **wijsdom** en **oordeel**, met de (globale) betekenis 'vonnis, gerechtelijke beslissing of uitspraak door bevoegde personen'. **vonnis** is een afleiding van **vinden**: 'oordelen, beslissen, bepalen; uitspreken van een oordeel of een vonnis' (*MNW* IX, 500, bet.7). De oorspronkelijke vorm van het eerste element, **vond**-, is nog op twee plaatsen terug te vinden: **vontnesse**, Dordrecht 1277 en **voentnesse**, Mechelen 1291. De betekenis van **wijsdom** (*MNW* IX 2517, bet.6; in onze teksten niet met de betekenis 'wijsheid') is te relateren aan die van het werkwoord **wisen** (*MNW* IX, 2688 e.v. bet. 10-13: 'rechten, recht doen, een vonnis uitspreken'); beide woorden hebben als basis het adjectief **wijs** 'wetend' (Franck-VW-VH 795). **oordeel** tenslotte is samengesteld uit ***ur**- en **dail**-, lett. 'uitdeling' (Franck-VW-VH 477).

In alle gevallen gaat het om een bindende uitspraak door bevoegde mannen over de toepassing van het gewoonterecht in een bepaald geval.

Uit kaart 158 blijkt dat **vonnis** in alle regio's die voor dit begrip gedocumenteerd zijn, bekend is, behalve in Utrecht. Vooral in Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant ondervindt het concurrentie van **wijsdom**. Daar is ook een groot percentage documenten waarin beide woorden naast elkaar voorkomen (resp. 18 en 17). De context wijst soms op een betekenisverschil of verschil in gebruikswaarde. Zo is in een oorkonde uit Grimbergen 1290, sprake van: ... Jonfrowe Lyzabeth van den Camborre, met haren monbore Segheren van den male die hare ghegheuen was met den **vonnesse**, na den sede van den lande ... (148126-29); en ook in andere documenten waarin beide woorden gebruikt worden lijkt **vonnis** betrekking te hebben op een uitspraak van een hogere rechterlijke instantie dan van de schepenbank waarvoor **wijsdom** de gebruikelijke term is: ... bi onser

maennessen, ende bi **wijsdome** der scepenen van Grimberghen ... (148136-37). Anderzijds zijn er tautologische frasen als: ... bi **vonnesse** [ende bi] **wisdome** der gerre dire doe te wilen sculdech waren over te wisene; (009804-05, Kortenberg 1266). Er is zeker geen sprake van een algemene betekenisdifferentiatie; er is integendeel een ruime semantische overlapping tussen genoemde woorden, waardoor de kaart inderdaad een regionaal verschil hetzij in het mondelinge taalgebruik, hetzij, meer beperkt, in rechtstaalgebruik weergeeft.

De derde variant, **oordeel** beperkt zich tot de oostelijke gewesten; zie kaart 159, bedoeld als aanvulling op 158 wat de spreiding van de varianten van **vonnis** betreft, **oordeel** sluit daarin aan bij het Duitse taalgebied waar **Urteil** in het mhd. algemeen was: in Goebels index op het eerste deel van Wilhelms verzameling van de 13e-eeuwse Duitse ambtelijke teksten ontbreekt **vonnis, wijsdom** komt 4 x voor en **oordeel** 53 x. Het Limburgse, ten dele Oostbrabantse *Glossarium Bernense* heeft ook uitsluitend **oordeel** bij lat. **censura, arbitrium** en **examen**; **wijsdom** en **vonnis** ontbreken. **oordeel** in het ene document van Hollandse grafelijke kanselarij zou verklaard kunnen worden uit het feit dat hier sprake is van een verzoening waarbij de bisschop van Utrecht betrokken is. Het blijkt dat de kopiïst van het cartularium van de Hollandse grafelijke kanselarij van 1299 (opgenomen in het secundaire materiaal) niet de spelling- en klankeigenaardigheden van zijn voorbeeld overneemt, maar wel dit oostelijk gekleurde woord.

Literatuur

MNW IX, 903-907; 2516-2518; Goebel 1974; Stallaert 1890, III, 723.

160. VOOGD; heteroniemen voor ‘wettelijk vertegenwoordiger; bestuurder’.
Oppositie: 1. **voogd** (weergegeven percentages) 2. **momboor** (complementaire percentages).

Commentaar

voogd < lat. **vocātus = advocātus** ‘gerechtelijk vertegenwoordiger’ (De Vries 1971, 799) is ontleend via een Romaanse vorm (Franck-VW-VH 756-757). De elementen van het erfwoord **momboor** zijn resp. **mont, mond** ‘macht, voogdij’, en **bore** (Franck-VW-VH 441), dit laatste bij het ww. **beren** (*MNW* IV, 1909). In enkele gevallen is de oorspronkelijke vorm herkenbaar (Kortenberg 1266-67: **montboren**); doorgaans heeft assimilatie plaatsgevonden tot **monbare**, soms tot **mombore**.

De betekenissen ‘iemand die de belangen waarneemt van een persoon die zelf niet over bepaalde zaken mag of kan beslissen’ en ‘iemand die de belangen behartigt van een instelling of optreedt namens een landsheer; bestuurder’ kunnen voor beide woorden gelden. Zie in ons materiaal bijvoorbeeld Brugge, 1282, 064521: agatha f jans van cokelare ende erenboud van cokelare hare **voghet** ..., en Brugge, 1279, 042431: alarde lam (...) **voghet** (...) vander vorseider fermerie .... Zo ook bij **momboor**: Hgk 1285, 105109: ...gheviele dat (...) hi enen ommondighen sone liete. da[t] sijns soens **mombare** van allen desen dinghen (...) niet wandelen sal moghen, en Kortenberg 1266-67, 009803: Jn al dit erue dat hir vore genoemt es dadense tgasthus ende sine **montboren** ... Ook het *MNW* geeft dergelijke bewijsplaatsen voor beide woorden. Dit sluit niet uit dat in bepaalde gebieden betekenisdifferentiatie had plaatgevonden. In twee Maastrichtse documenten komen zowel **voogd** als **momboor** voor; het betreft er de **voogd** van de schepenbank te Maastricht, die samen met schouten en schepenen uitspraak doet in een geschil (zie *MNW* IX, 783, onder **vogetgedinge**) waarin een van de partijen rutgher van were is, **momboor** van zijn echtgenote. Bij hand A, 1284, van het *Goederenregister van Oudenbiezen* betreft **momboor** eveneens een persoonlijke zaakwaarnemer: Item die selue Vde, si macde mich hor **mombore** tEimal ende tEmbems, van al horen saken dir si te dunne mach hebben,... (*Oudb* 014812), terwijl **voogd** steeds als toenaam fungeert en dus weinig informatie over de betekenis biedt. Wel komt bij deze scribent ook eenmaal **vogt gelde** voor; deze samenstelling staat niet in het *MNW*, maar men kan het eerste lid opvatten als **voogd** ‘ambtenaar van een landsheer of instelling’, zie *MNW* IX, 784, bij **vogetman** en Stallaert 1890, III, 645 bij **voochtlieden**. Het **voogdgeld** is dan gelijk te stellen met de aan de **voogd** verschuldigde cijns.

Ondanks de soms evidente verschillen in betekenis en gebruikswaarde is er voldoende overlap om **voogd** en **momboor** op een kaart bijeen te brengen. Er blijkt dan in het 13e-eeuws een duidelijke geografische verdeling: **voogd** is Vlaams en Limburgs; **momboor** Hollands en Brabants. Weijnen ziet Holland en Zeeland als uitstralingsgebied van dit leenwoord (Weijnen 1975, 220-221, 251, met een op 19e-eeuws materiaal gebaseerde kaart, nr. 11 op p. 280). Dit veronderstelt dan een situatie die niet met onze kaart overeenstemt, maar die mogelijk later zijn beslag heeft gekregen. De verspreiding van **voogd** zou ook vanuit het zuidwesten in zowel noordelijke en oostelijke richting (resp. Zeeland, Holland en Brabant) plaats hebben kunnen vinden, waarbij Limburg de oude situatie met **voogd** naast **momboor** heeft behouden.

Dat **voogd** al vroeg in Limburg bekend was, blijkt behalve uit onze kaart ook uit het Oost-Brabants-Limburgse *Glossarium Bernense* dat **uogt** en **uogedinne** (bij resp. **aduocatus** en **aduocata**) heeft, maar daarentegen **momboor** niet vermeldt. **voogd** was ook in het Oud- en Middelhoogduits en in het Nederduits bekend

(Grimm XXI, 2, 437). De rivaliteit tussen de drie nog in de 19e eeuw bekende heteroniemen (**voogd, voormond**(**er**) en **momboor**) kan per regio verschillende uitkomsten hebben gehad, en zal alleen in samenhang met precieze betekenis en de rechtsgeschiedenis verklaard kunnen worden (Roukens 1937). Bovendien is het aspect van toeval niet helemaal te verwaarlozen wanneer we frequentieverhoudingen in beperkt overgeleverd schriftelijk materiaal als uitgangpunt nemen. Zeker is wel de opmars van **voogd** naar het noordwesten: wat Holland betreft is er duidelijk een verschil tussen de historische en de hedendaagse kaart; in de 13e eeuw was **momboor** er algemeen, in de 19e **voogd**.

Literatuur

Grimm XII, 2, 437; Von Künssberg 1922, 38-42, kaarten 10-14; *MNW* IV, 1909-1911; IX, 779-782; Roukens 1937, 260-266, 2 kaarten; Van Sterkenburg 1975, 243; Weijnen 1975, 220-221, 251, kaart 11.

7. Ten besluite

1. *Resultaat*

Het belangrijkste resultaat van dit onderzoek is de beschrijving van een aantal taalverschijnselen van verschillende aard, en vooral van het geografische aspect ervan, uit het vroegste Middelnederlands. Als zodanig wil deze atlas een bijdrage leveren aan de meer gedetailleerde beschrijving van het Nederlands die gewenst is als basis voor verder onderzoek naar de ontwikkeling van onze taal. Taalatlassen, naast woordenboeken en andere studies, die een beperkte taalfase als object hebben en gewestelijke verschillen het volle pond geven, kunnen een rol vervullen in dergelijk onderzoek.

Enkele concluderende opmerkingen die gemaakt kunnen worden over de hier geboden inventarisatie betreffen achtereenvolgens de beschreven feiten zelf en de methode van verzameling, ordening en representatie ervan.

1.1 *Inhoud*

Allereerst is nog eens aangetoond dat er in de ambtelijke schrijftaal, die toch geen rechtstreekse weergave van de lokale dialecten is, voldoende regionale varianten aanwezig zijn om een relatie aan te nemen tussen de plaats waar de stukken uitgevaardigd zijn en de taal die er gesproken werd. Enerzijds blijkt die relatie uit de 160 kaarten, die steeds terugkerende grote, soms absolute verschillen tussen de regio's laten zien met betrekking tot hun schrijftaal. Anderzijds is er het op figuur 6 weergegeven beeld van de onderlinge verwantschapsrelaties tussen de 56 plaatsen of groepen plaatsen, dat opvallend overeenkomt met de verhoudingen op de geografische kaart.

Op de kaarten tekenen zich bepaalde, regelmatig terugkerende, spreidingspatronen af. Ze laten (deels al bekende) groeperingen binnen de regio's zien, vaak mede op basis van nieuw materiaal. Enkele voorbeelden:

- Een oost-west-verdeling wordt o.m. bewerkstelligd door kusttaalverschijnselen als **of** (: **af**, kaart 1), **jof** (: **of**, kaart 83-84) en de s-meervouden (kaarten 104-106). Deze hebben alle een hogere frequentie in West-Vlaanderen dan in de Hollandse gewesten. Hier valt te denken aan een oorspronkelijk gelijke toestand, die in het zuidwesten langer is behouden, al is expansie van het Westvlaams naar het noorden niet uit te sluiten.
- Holland (hierin worden de regio's West- en Oost-Holland en de grafelijke kanselarij samengenomen) onderscheidt zich door enkele kenmerken zoals de vorm **haar** als aanspreektitel (: **heer**, kaart 28), de verbinding **te jegen** (: **jegen**, kaart 80), **sk** in woorden als **eisen** (kaart 87) en de meersyllabige eerste elementen in **zonnendag** en **manendag** (kaarten 114 en 116).
- Voor Zeeland zijn zelden voldoende aantallen gegevens beschikbaar. Enkele kaarten geven de verwantschap van het Zeeuws met het Vlaams aan, bijv. **zwilk** (: **zulk**, kaart 21) en de vlaktemaatbenaming **gemet** (kaart 147-148).
- Veel frequenter zijn de kaarten waarop een bij uitstek Vlaams, vaak Westvlaams verschijnsel wordt gerepresenteerd; o.a. **gone** (: **gene**, aanw. vnw.; kaart 27), **i**- voor **ge**- als prefix van voltooide deelwoorden (kaart 72), **boef**

(: **behoef**, kaart 79), **geboornis** (: **geboorte**, kaart 122), **gezijn** (: **geweest**, kaart 132) en **midwinter** (: **kerst**, kaart 150). Het aantal dergelijke kaarten maakt West-Vlaanderen tot het meest uitgesproken dialectgebied, in de zin van taalgebied met de meeste exclusieve en karakteristieke kenmerken.
- Andere oost-west-verschillen zijn te zien met betrekking tot de secundaire umlaut op de kaart van **graaf** (kaart 23) en **goed** (kaart 38), en op de onomasiologische kaart **maad**: **beemd** (kaart 153).
- Brabant, vooral Zuid-Brabant heeft verder een aantal karakteristieke kenmerken, soms samen met het Limburgs, zoals **waard** (: **woord**, kaart 34), **dland** (: **tland**, kaart 89), de overgang van -**ft >** -**cht** (kaart 68) en de vrouwelijke persoonsnamen op -**erse** (kaart 108). Zie verder **wijsdom** (: **vonnis**, kaart 158).
- Wat Limburg betreft, met name Oudenbiezen vertoont enkele extreme kenmerken zoals de **ō** in **straat** en **jaar**.
- Oost-Vlaanderen tenslotte kenmerkt zich door afwisselende overeenkomst met West-Vlaanderen, bijv. m. betr. t. het suffix -**schep, -schip** (: -**schap**, kaart 3), en met Brabant in -**eg** (: -**ig**, kaart 54); dikwijls vormt het de overgang tussen deze gewesten; zie bijv. **zelk** (: **zulk**, kaart 22). Dit gebied met vanouds een sterke taalverwantschap met West-Vlaanderen staat kennelijk aan invloed van oostelijke zijde bloot. Het noorden van deze regio (het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen) heeft daarentegen vaak kusttaalkenmerken behouden, bijv. in **gone** (: **gene**, kaart 27b), en **penege** (: **penninge**, kaart 75b).

Vernieuwingen in de taal zijn eveneens uit onze kaarten af te lezen. Brabant, vooral het zuiden, en soms samen met Limburg, kent in sterkere mate dan de andere gewesten ontkleuring van de vocaal in minder-beklemtoonde achtervoegsels (kaart 55, -**tig**, kaart 60 -**lijk**), en deze regio loopt ook voorop in de **ə**-syncope in werkwoordvormen (kaart 62, **heeft**) en in de apocope van het laatste element van **ofte**, kaart 141. Behalve in Brabant, zijn er enkele vernieuwingen in Holland te situeren: de invoering van het prefix bij het voltooid deelwoord van **blijven, brengen** etc. (kaart 137), en de spelling van enkele **s** in adjectieven met oorsponkelijke -**sk**-uitgang, zoals **brugs** (kaart 88).

Uit de kaarten is wederzijdse beïnvloeding van de verschillende regio's moeilijk met zekerheid aan te tonen. Ons principiële uitgangspunt was, dat de in het geselecteerde basismateriaal aangetroffen gegevens autochtoon waren, en overeenstemming tussen bepaalde regio's of schrijfcentra wijzen binnen die optiek in eerste instantie niet op wederzijdse ontlening. Toch kan men bepaalde kaartbeelden in samenhang met andere gegevens als mogelijke aanwijzingen voor externe invloeden interpreteren, bijv., wanneer dan eens Utrecht, dan Dordrecht of de Hollandse grafelijke kanselarij als enige noordelijke regio overeenstemt met de zuidelijke gewesten. Voor een dergelijk geheel van kaartbeelden zou een verklaring kunnen zijn dat bepaalde verschijnselen tamelijk willekeurig door scriptoria van een van de noordelijke gebieden overgenomen zijn. Bijv.: in Utrecht verschijnt de vooral Westvlaamse diplomatische formulering **doen te weten** (kaart 151; bij uitstek een fenomeen dat via de schrijftaal ontleend wordt), bij de Hollandse grafelijke kanselarij **zelen** (: **zullen**, tabel 4d, frequent in Zuid-Brabant), in Dordrecht **helt** (: **helft**, kaart 71, vooral Vlaams). Er lijkt daarbij sprake van een zuid-noord-beweging, die overigens niet erg sterk is of algemeen van karakter, maar waarvan we

toch geen wederbeweging zien: algemeen en exclusief in Holland voorkomende kenmerken zijn er al niet veel, en we zien ze niet elders opduiken. Een andere eigenaardigheid die wijst op taalcontact is het samengaan bij bepaalde schrijfcentra van kenmerken uit verschillende streken. Een voorbeeld: in Mechelen zien we vooral Zuidbrabantse kenmerken (d.w.z., kenmerken die in ons materiaal vooral of uitsluitend bij de andere Zuidbrabantse steden voorkomen), maar ook enkele Vlaamse. Dit zou te verklaren zijn uit de Vlaamse herkomst van bepaalde scribenten, maar ook kan men deze gemengde verschijnselen interpreteren als een karakteristiek van stadsdialecten. Opvallend is namelijk, dat in gevallen dat West-Vlaanderen een homogeen beeld vertoont, het dikwijls Brugge is, dat (meestal in geringe mate) afwijkende kenmerken heeft. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het feit, dat grote steden wegens de omvang van hun materiaal statistisch al een grotere kans hebben op variatie in hun taalgebruik. Tenslotte hebben de Hollandse en Utrechtse schrijfcentra naast eigen en de genoemde zuidelijke kenmerken, regelmatig, zij het incidenteel, oostelijke klank- en spellingvormen (bijv. **heiten** en **stein**, kaarten 45-46 en **hom** (: **hem**), kaart 127). Er lijkt bij de Hollandse grafelijke kanselarij dan ook eerder sprake van een schrijftaal in opbouw onder verschillende invloeden, dan van een doelgerichte imitatie van bijv. de Vlaamse of Brabantse schrijftaal. Er is in deze fase nauwelijks verschil tussen de taal van de Haagse grafelijke kanselarij en die van de schrijfcentra in de omgeving.

Het schematische en lang niet uitputtende overzicht hierboven met betrekking tot de onderlinge verhouding tussen de regio's laat enkele andere aspecten van de spreiding onvermeld. Ten eerste lexicale diffusie bij klankontwikkelingen. De kaarten laten dit duidelijk zien voor de overgang -**ft** > -**cht** (kaarten 68-70) en de **d**-epenthese vóór sonantische consonanten (kaarten 65-66). Verder blijken klankverschijnselen soms een andere spreiding te hebben dan typische oorkondetaalverschijnselen. Dit is vooral het geval m. betr. t. Zeeland, dat wat de eerste categorie betreft bij Vlaanderen aansluit (zie hiervoor), maar met zijn diplomatische woordkeuze bij Holland (zie bijv. **bezegelen**: **zegelen**, kaart 138). Anderzijds is er in West-Vlaanderen juist geen sprake van genoemd verschil: dit gewest paart exclusieve verschijnselen uit het oorspronkelijke dialect aan eveneens tot deze regio beperkte schrijftaalontleningen uit het Frans. Zie hiervoor de kaarten **vierwerftwintig** (: **tachtig**, kaart 156) en **incarnatie** (kaart 113). Een laatste bijzonderheid betreft het onomastisch materiaal. De kaarten van **burg** (15-16) en **brug** (17-18) gaven verschillen te zien tussen de spelling van het woord als soortnaam en als eigennaam. De kaarten van **woitin** en **bouden** (51 en 52) boden gegevens die elders niet uit ons materiaal bleken. Kaart 53 van **claus** tenslotte liet zelfs een opvallend spreidingsverschil tussen Oost en West zien, mogelijk juist door het naamkarakter van dit woord veroorzaakt.

Naast een globale blik via de kaarten op het materiaal in z'n totaliteit, levert ook een meer gedetailleerde inspectie van de items afzonderlijk nieuwe inzichten op, zoals neergelegd in de commentaren bij de kaarten. Daardoor werden aanvullingen op bestaande kennis verkregen, bijv. m. betr. t. de spelling en klankwaarde van de eerste consonant in **cijns** (kaart 97), die deels op ontleende spellingen en deels op fonetische weergave van de beginconsonant berust, en de ontwikkeling van **jegen** > **tjegen** > **tegen** (kaarten 80-81).

1.2 *Methode*

Een deel van de motivatie voor dit onderzoek was gelegen in methodische kwesties. Sommige problemen op dit vlak blijven moeilijk oplosbaar, bijv. die met betrekking tot de selectie van betrouwbare basisdocumenten. Hoewel gestreefd werd naar strikt eenduidige criteria om stukken te lokaliseren, bleef er een arbitrair element in de beoordeling van bepaalde niet-linguïstische aanwijzingen. Vraag is bijv. wat men behoort te doen met (volgens de criteria) lokaliseerbare stukken, die evenwel verdachte taalverschijnselen bevatten. Bijvoorbeeld: een hand is als Brugse klerk geïdentificeerd, maar vertoont Gentse kenmerken; dit is het geval in doc. nr. 1694. Deze dialectkleur is te verklaren door de inhoud van het stuk, dat een Gentse zaak betreft. Een zelfde geval vormen enkele documenten van de Haagse grafelijke kanselarij die misschien in Zutphen zijn vervaardigd. Wij hielden ons aan de formele criteria, met de argumenten, dat deze in de meeste gevallen tot terechte lokaliseringen leiden, dat grenzen moeilijk te trekken zijn, en dat ook vreemde kenmerken tot de schrijftaal van een bepaalde plaats kunnen behoren. Men zou ook kunnen kiezen voor eliminatie van verdachte stukken, waarbij dan het probleem zou rijzen, hoe men de kwalificatie ‘verdacht’ af zou moeten grenzen. Ondanks deze probleemgevallen kan men het hier beschikbare databestand beschouwen als betrouwbare documentatie, gegeven het beschikbare materiaal. Alleen de gedroomde vondst van relevante hoeveelheden nieuw materiaal uit gebieden die op onze kaarten slecht bezet zijn, zou de kwaliteit aanmerkelijk kunnen verbeteren.

De scheiding van data en kaarten bleek praktisch meer mogelijkheden te bieden dan wanneer de kaart het enige produkt zou vormen. De met de lokale gegevens uitgevoerde analyses leidden tot interessante bevindingen. Onder meer bleek, dat ook onderzoek op basis van een databestand van historisch taalmateriaal, met z'n vele tekortkomingen zoals ongelijke spreiding van gegevens en de beperking tot vaak maar een of enkele vindplaatsen per meetpunt, waardevolle resultaten kan opleveren. Voor deze analyses werden behalve de gekarteerde items ook die items gebruikt die alleen in tabelvorm gegeven worden. Men moet zich, bijv. bij lokaliseringsonderzoek, wel realiseren, dat lang niet alle items onderzocht zijn, en dat bijv. voor een goed beeld van de **ə**-syncope meer werkwoordsvormen dan alleen **heeft** onderzocht moeten worden. In dat opzicht geven een aantal kaarten een indicatie en geen volledig beeld van een bepaald taalverschijnsel.

De winst bij de gepraktiseerde karteermethode is gelegen in de duidelijke weergave van de frequentieverhoudingen tussen de varianten, waarmee recht gedaan wordt aan het feit, dat de onderzochte gebieden zelden homogeen taalgebruik in hun documenten lieten zien, maar daarentegen vaak meerdere varianten tegelijk kenden. Het verlies van lokale variatie is ondervangen door de publikatie van de gegevens voor de 56 meetpunten in tabelvorm.

De enigszins simplificerende kaarten geven bovendien een kaartbeeld dat snel te overzien is. De mogelijkheid om de kaarten gemakkelijk met elkaar te vergelijken is niet alleen van belang voor een onderlinge vergelijking van de kaarten van deze atlas, maar kan tevens van nut zijn als ook de gegevens uit taalfasen volgend op het Vroegmiddelnederlands op een vergelijkbare manier in kaart zijn gebracht.

Literatuur

Afkortingen voor tijdschriften en periodieken:

BMCD: Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie
LB: Leuvense Bijdragen
Ntg: De nieuwe taalgids
TNTL: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde
TT: Taal en Tongval
VMA: Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent.

AC: zie Dees 1980.
AGN 1982: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Red. D.P. Blok e.a. Deel 2 en deel 3, *Middeleeuwen*. Red. H.P.H. Jansen en R.C. van Caenegem. Haarlem.
ANKO: zie Daan en Francken 1972-1977.
ANS 1984: *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Red. G. Geerts e.a. Groningen /Leuven.
AL: zie Dees 1987.
Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant, opnieuw uitgegeven door dr. Johannes Franck. Groningen 1882.
Antwerps Obituarium: typoscript M. Gysseling naar handschrift.
Arnberger, E. 1987^2: *Thematische Kartographie. Mit einer Kurzfassung über EDV- unterstützte Kartographie und Quellen der Fernerkundung*. Braunschweig.
Avonds, P. en H.M. Brokken 1975: 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict'. In: *Varia Historica Brabantica IV*. 's-Hertogenbosch. 1-95.
Beekman, A.A. 1916-1921: *Geschiedkundige atlas van Nederland. Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300*. 's-Gravenhage.
Beekman, A.A. 1932^2: *Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300*. Tweede geheel herziene en bijgewerkte druk. 's-Gravenhage.
Beekman, A.A. 1941: *Middelnederlandse Woordenboek*. 11e deel. *Aanvullingen op het gebied van dijk- en waterschapsrecht, bodem en water, aardrijkskunde, enz.* 's-Gravenhage.
Beele, W. 1975: *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwrekeningen (1250-1400)*. 2 delen. Handzame.
Benskin, Michael & Margaret Laing 1981: 'Translations and Mischsprachen in Middle English manuscripts'. In: M. Benskin & M.C. Samuels, *So meny people longages and tonges*. Edinburgh. 55-106.
Berg, B. van den 1938: *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een dialektgeografisch onderzoek*. Met zes kaarten. Diss. Leiden.
Berg, B. van den 1948: 'Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland'. In: *TNTL* 64, 54-77.

Berg, B. van den 1966: ‘Enige gegevens over het Utrechts in de Middeleeuwen’. In: T. van Veen en B. van den Berg, *Utrechts*. Amsterdam. *BMCD* XXXI, 20-28.
Berg, B. van den en A.G.M. Vermeulen 1973: ‘“zullen” als proefgeval’. In: *Ntg* 66, 445-452.
Berg, E. van den 1986: ‘Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten’. In: *VMA*, 305-322.
Berg, E. van den 1987: ‘Genre en gewest. De geografische spreiding van ridderepiek’. In: *TNTL* 103, 1-36.
Berg, Evert van den en Amand Berteloot (te versch.): ‘Taalgeografische variabelen in Middelnederlandse rijmen’. In: *VMA*.
Berteloot, A. 1983: ‘Flandrijs in Brabant? Een taalonderzoek op basis van gegevens uit dertiende-eeuwse oorkonden’. In: *LB* 72, 273-293.
Berteloot, A. 1984a: ‘Overwegingen bij de **lieden**/**luden**-kaart’. In: *TNTL* 100, 29-45.
Berteloot, Amand 1984b: *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Deel 1 *Tekst*. Deel 2 *Platen*. Gent.
Berteloot, Amand 1987: ‘“Waarom zouden wij aan Westvlaanderen denken, wanneer wij alles zo goed in Holland kunnen plaatsen?”. Rijmonderzoek in *Reinaerts Historie*’. In: *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Onder redactie van Elly Cockx-Indestege en Frans Hendrickx. Leuven.
Berteloot, Amand 1990a: ‘Een vormleerhoofdstukje uit de Maerlant-grammatica’. In: *Franco-Saxonica. Münstersche Studien zur niederländischen und niederdeutschen Philologie. Jan Goossens zum 60. Geburtstag*. 15-28. Neumünster.
Berteloot, Amand 1990b: ‘Von der Kodexgeographie zum Literaturatlas. Neunzig Jahre Interaktion zwischen Sprachgeographie, Kodikologie und Literaturwissenschaft im niederländischen Raum’. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* LVII, 137-166.
Berteloot, Amand 1991: ‘Wanneer voltooide Jacob van Maerlant zijn Rijmbijbel?’. In: *Spiegel der Letteren* 33, 69-72.
Bertin, Jacques 1967: *Sémiologie grafique. Les diagrammes-les réseaux-les cartes*. Paris-La Haye.
Besch, W. 1967: *Sprachlandschaften und Sprachausgleich im 15. Jahrhundert. Studien zur Erforschung der spätmittelhochdeutschen Schreibdialekte und zur Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache*. München.
Biemans, Jos A.A.M. 1991: ‘Roeien met de peddels van de buren. Medioneerlandistiek en Middelnederlandse handschriftenkunde’. In: F.P. van Oostrom e.a., *Misselike Tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Leiden. 82-97.
Blancquaert, E. 1948: ‘“Scilt” en “Vrient”’. In: *Album prof. dr. Frank Baur*. Antwerpen etc. 85-89.
Blok, D.P. 1975: ‘Over de voorgeschiedenis van de grens tussen Hollands en Gelders’. In: A. Key en D.P. Blok, *Taalgrensproblemen in het rivierengebied. Historische aspecten en mogelijke consequenties voor het vreemde-talenonderwijs*. Amsterdam 1975. *BMDC* XLVII, 15-21.
Bo, L.-L. de 1892[2]: *Westvlaamsch Idioticon* bewerkt door L.-L. de Bo en heruitgegeven door J. Samyn. Gent. Fotomech. herdruk 1970.

Bree, C. van 1969: ‘De vormen van “gezegd”’. In: *TT* 21, 15-45.
Bree, C. van 1971: ‘Gezegd zo gezegd, speciaal in de zuidelijk-centrale dialecten’. In: *Ntg* 64, 346-355.
Bree, C. van 1975: ‘Regionale varianten van de Sjwa’. In: *Studies voor Zaalberg*. Leiden. 53-72.
Bree, C. van 1977: *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*. Groningen.
Bree, C. van 1987: Bespreking van: Amand Berteloot, Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands. Gent, 1984. In: *Ntg* 80, 140-146.
Bree, Cor van 1990: *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort
Bremmer, Rolf 1989: ‘Is de Nederlandse meervouds-*s* van Engelse komaf?’ In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 77-92.
Bresslau, H. 1912: *Handbuch der Urkundenforschung für Deutschland und Italien*. 1. Band Leipzig, 2e druk; 2. Band, 1. Abt. Leipzig 1915, 2e druk; 2. Band, 2. Abt. Berlin etc, 1931, 2e druk.
Breuer, Wilhelm 1973: ‘“Dietsch” und “Deutsch” in der Mittelniederländischen Literatur’. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 37, 328-347.
Bruin, C.C. de 1970: *Het Luikse Diatessaron*. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Met de engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden, 1970.
Buntinx, J. en M. Gysseling 1965: *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)*. Tongeren.
Butler, Christopher 1985: *Statistics in Linguistics*. Oxford.
Carolus-Barré, Louis 1964: *Les plus anciennes chartes en langue française*. Tome premier. Paris.
Claes, Frans s.j. 1985: Recensie van: I. Strasser, Diutisk-deutsch. Neue Überlegungen zur Entstehung der Sprachbezeichnung. Wien, 1984. In: *LB* 1985, 230-231.
Cleemput, J. van 1942: *Bijdrage tot de kennis der Oorkondentaal te Aalst in de 13e en 14e eeuw*. Ie Deel. *Inleiding en teksten*. IIde Deel. *Spelling en Klankleer*. IIIde Deel. *Glossaria*. Licentiaatsverhandeling RU Gent, ongepubl.
Cleemput, J. van 1958: ‘Vroegmiddelnederlandse spellingbewegingen’. In: *Album Edg. Blancquaert*. Tongeren. 391-403.
Colinet, Ph. 1896: ‘Het dialect van Aalst, eene phonetisch-historische studie’. In: *LB* 1, 1-308.
Daan, Jo en M.J. Franken 1972-1977: *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling (ANKO)*. Amsterdam. 2 afleveringen, tekst en kaarten.
Dalen-Oskam, Karina van (te versch.): ‘Biblical Names in Early Middle Dutch Charters and Literary Texts’. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*.
Dalen-Oskam, Karina van en Marijke Mooijaart (te versch.): ‘Vroegmiddelnederlandse muntnamen. Vorm en betekenis’. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*.
Debrabandere, F. 1980: *Kortrijkse naamkunde 1200-1300. Met een kumulatief familienamenregister*. Leuven.
Dees, Anthonij 1980: *Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle*. Avec le concours de Pieter Th. van Reenen et Johan A. de Vries. Tübingen.

Dees, Anthonij 1987: *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français*. Avec le concours de Marcel Dekker, Onno Huber et Karin van Reenen-Stein. Tübingen.
Dees, A. en P. Th. van Reenen 1978: 'Taalkundig onderzoek aan de hand van Oudfranse oorkonden'. In: *Forum der Letteren* 19, 227-236.
Dees, A. en J.A. de Vries 1974: 'Bepaling van de herkomst van Oudfranse literaire teksten aan de hand van oorkondengegevens'. In: *Forum der Letteren* 20, 497-508.
Desnerck, Roland 1988[3]: *Oostends Woordenboek*. Oostende.
Devos, M. 1982: 'Toponiemen en historisch lexikologisch onderzoek'. In: *TT* 34, 133-155.
Devos, Magda 1991: *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie; Vlaamse afdeling. 16. Tongeren.
Duijvestijn, B.W.Th. 1989: *Madelgijs. De Middelnederlandse fragmenten en de overeenkomstige Hoogduitse verzen*. Ingeleid en uitgegeven door B.W.Th. Duijvestijn. Brussel.
Elslander, A. van 1948: 'Twee onuitgegeven fragmenten van de Istory van Troyen van Jacob van Maerlant'. In: *VMA* 1946, 175-219.
Franck-VW-VH: N. van Wijk, 1912[2]: *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage, 1912. Met supplement van C.B. van Haeringen. 's-Gravenhage 1936. Onveranderde herdruk 1980-1984.
Franck, J. 1910[2]: *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Leipzig. Ongewijzigde herdruk 1967.
Frings, Theodor 1932: *Germania Romana*. Halle/Saale.
Frings, Th. 1957[3]: *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*. Dritte erw. Auflage. Halle.
Geirnaert, Noël en Marijke Mooijaart (te versch.): 'Een onbekende Middelnederlandse oorkonde uit 1265 van de schepenen van het Brugse Vrije'. In: *TT*.
Glossarium Bernense: zie De Man en Van Sterkenburg 1977.
Goebel, Ulrich 1974: Wortindex zum 1. *Band des Corpus der altdeutschen Originalurkunden*. Hildesheim-New York.
Goederenregister van Oudenbiezen: zie Buntinx en Gysseling 1965.
Goossens, J. 1966: 'Laatste resten van DUITS en DIETS als benamingen voor de volkstaal in de Vlaamse dialecten'. In: *LB* 55, 85-102.
Goossens, Jan 1974a: *Historische Phonologie des Niederländischen*. Tübingen.
Goossens, J. 1974b: 'Historische en moderne taalgeografie'. In: A. van Loey en J. Goossens, *Historische Dialectologie*. Amsterdam. *BMDC* XLV, 14-33.
Goossens, J. 1977[2]: *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie*. Tweede herziene druk. Groningen.
Goossens, J. 1977: 'Geschiedenis van de Nederlandse dialectstudie'. In: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch. 285-311.
Goossens, J. 1979: 'De ambtelijke teksten van het Corpus-Gysseling'. In: *TNTL* 95, 247-261.
Goossens, J. 1980: 'Middelnederlandse vocaalsystemen'. In: *VMA* 1980, 161-251.
Goossens, J. 1982: 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde'. In: *TNTL* 98, 241-272.

Goossens, J. 1983: Verslag van de beoordeling (i.v.m. prijsvraag Vlaamse Akademie) van A. Berteloot, Bijdrage tot een Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands. Gent. In: *VMA* 1983, 559-565.
Gossen, Carl Theodor 1967: *Französische Skriptastudien. Untersuchungen zu den Nordfranzösischen Urkundensprachen des Mittelalters*. Wien.
Gossen, Charles Théodore 1970: *Grammaire de l'ancien Picard*. Paris.
Grauwe, Luc de (te versch.): 'Das historische Verhältnis *deutsch-niederländisch* "revisited". Zur Nicht-Existenz von Einheitsarealen im Sprachbewusztsein des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit'.
Greimas, A.G. 1968: *Dictionaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle*. Paris.
Grimm, Jacob und Wilhelm Grimm 1854-1960: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig.
Gysseling, M. 1946: 'Etymologie van Walcheren'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XX 49-62.
Gysseling, Maurits 1960: *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Deel I en II. Uitgeg. door het Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. [Z.pl.].
Gysseling, M. 1963a: 'De Gentse keurenvertaling van circa 1237'. In: *TT* 15, 23-33.
Gysseling, Maurits 1963b: 'De statuten van de Gentse leprozerie van 1236'. In: *Studia Germanica Gandensia* 5, 9-43.
Gysseling, M. 1964: 'Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300'. In: *Handelingen der Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XVIII, 181-188.
Gysseling, M. 1965: 'Het corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300. Ervaringen en problemen'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* XXXIX, 77-89.
Gysseling, M. 1966a: 'Overzicht van de Noordnederlandse persoonsnamen tot 1225'. In: *Anthroponymica* 16. Leuven.
Gysseling, M. 1966b: 'Dialectkenmerken van Calais in de 13de eeuw'. In: *TT* 18, 147-163.
Gysseling. M. 1967: 'De Limburgse teksten in de volkstaal uit de 12de en 13de eeuw'. In. *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt. 295-301.
Gysseling, M. 1968: 'De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur'. In: *VMA*, 132-144.
Gysseling, M. 1969: 'Sint "Heilig"'. In: *TT* 21, 11-14.
Gysseling, M. 1971: 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13e eeuw'. In: *VMA* 1971, 27-35.
Gysseling, M. 1972: 'Brocht, ambocht in de 13e eeuw'. In: *Handelingen van het Nederlands Filologencongres* 32 (1972). 114-115.
Gysseling, Maurits, 1975: 'Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* IL, 25-59.
Gysseling, Maurits 1977a: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. Willy Pijnenburg. Reeks I: *Ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage.
Gysseling, M. 1977b: 'Mnl. *geet, steet* "gaat, staat"'. In: P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere*. Groningen. 159-161.

Gysseling, M. 1978: ‘De geschiedenis van onze taal’. In: *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Deel 9, *De Vlaamsche gemeenschap*. III *Facetten van de sociaal-culturele ontwikkeling tot heden*. 12-43. Hasselt.
Gysseling, Maurits 1980-1987: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. Willy Pijnenburg. Reeks II: *Literaire handschriften*. 's-Gravenhage. Deel 1. *Fragmenten*. Deel 2. *Der Naturen Bloeme*. Deel 3-4. *Rijmbijbel*. Deel 5. *Sente Lutgart*. Deel 6. *Sinte Lutgart. Sinte Kerstine. Nederrijns Moraalboek*.
Gysseling, M. en A. Verhulst 1964: *Het oudste goederenregister van de Sint Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*. Brugge.
Gysseling, M. en C. Wyffels 1962: ‘Diets in schepenverordeningen van Calais uit het einde der XIIIde eeuw’. In: *Studia Germanica Gandensia* 4, 9-30.
Haar, B. de 1989a: ‘The grapheme **z** and the digraph **gh** in fourteenth century official Middle Dutch: illustrative researches on a computer corpus of dated and localized charters’. Ongepubl. *TIN*-paper.
Haar, B. de 1989b: ‘Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis van het Nederlands: De distributie van /ɔf/ en /ɑf/ voor “af”’. In: *Corpusgebaseerde woordanalyse*. Jaarboek 1988-1989. Amsterdam. 43-59.
Haverbeke, P. van 1955: *De 13de-eeuwse Middelnederlandse Oorkondentaal te Brugge en omgeving*. Gent.
Heeroma, K.H. 1935: *Hollandse Dialektstudies. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het algemeen beschaafd Nederlands*. Groningen etc.
Heeroma, K. 1965: ‘Het verleden van het Zuidhollands’. In: Jo Daan en K. Heeroma, *Zuidhollands*. Amsterdam. *BMCD* XXX, 32-43.
Heersche, J.G.P. 1991: *Syntactische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands. Een onderzoek naar de bouw van begin- en eindgroep in enkele typen bijzinnen in dertiende-eeuws ambtelijk proza*. Amsterdam.
Hellinga, W. Gs. 1953: ‘Waarom de ouwe **Muis-Huis**-kaart niet zo heel erg trouw is’. *TT* 5, 129-138.
Helten, W.L. van 1887: *Middelnederlandsche Spraakkunst*. Groningen.
Herwaarden, J. van 1986: ‘Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen’. In: D. Ellmers e.a., *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*. Muiderberg. 7-28.
Hoebeke, M. 1968: *De Middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde. 13e eeuw - ± 1500 (Spelling en klankleer)*. Gent.
Hoebeke, Marcel 1987: ‘Kanttekeningen bij de taal van de *Enaamse codex*’. In: *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Onder redactie van Elly Cockx-Indestege en Frans Hendrickx. Leuven.
Hogenhout-Mulder, M. 1987: ‘Dialectische verscheidenheid in het Hollands van de 14e eeuw’. In: *Eigen en vreemd. Handelingen van het 39e Nederlandse Filologencongres*. Amsterdam. 399-410.
Hogenhout-Mulder, Maaike 1988: ‘The Filiation of Manuscripts of *Der naturen bloeme*’. In: Van Reenen en Van Reenen-Stein (eds.) 1988, 205-220.
Hogenhout, Maaike en Willy Pijnenburg 1987: ‘Drie verkenningen n.a.v. **drieënzestig** in het Middelnederlands’. In: *Voortgang* 8, 131-151.
Hol, A.R. 1941: ‘Het prefix in het verleden deelwoord’. In: *TNTL* 60 1941, 249-293.

Holmberg, John 1925: *Eine mittelniederfränkische Übertragung des Bestiaire d'Amour*. Uppsala.
Hoppenbrouwers, Cor en Geer 1988: 'De featurefrequentiemethode en de classificatie van Nederlandse dialecten'. In: *Tabu* 18, 51-92.
Hout, R. van 1979: 'Dialectgeografie: enkele methodologische beschouwingen'. In: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde*, XVII 7-45.
Huber, Onno en Karin van Reenen-Stein 1988: 'Corrélations et groupements dans l'*Atlas des formes et constructions des chartes françaises du XIIIe siècle*'. In: Van Reenen et Van Reenen-Stein (eds.) 1988, 93-101.
HSS: zie Kleiber, Kunze, Löffler 1979.
Ising, Gerhard 1968: *Zur Wortgeographie spätmittelalterlicher deutscher Schriftdialekte*. Teil I: *Untersuchungen*. Teil II: *Karten*. Berlin.
Jacobs, J. 1911: *Vergelijkende klank- en vormleer der Middelvlaamsche dialecten*. Deel 1, *Klankleer*. Gent.
Jansen-Sieben, Ria 1968: 'Sinterklaas en andere Sinter-namen'. In: *TT* 20, 104-127.
KA: zie Berteloot 1984.
Kiliaans Etymologicum van 1599. Opnieuw uitgegeven met een inleiding van dr. F.J. Claes s.j. 's-Gravenhage, 1972.
Klankatlas: zie Berteloot 1984b.
Kleiber, Wolfgang 1965: 'Urbare als sprachgeschichtliche Quelle'. In: Friedrich Maurer (Hg.): *Vorarbeiten und Studien zur Vertiefung der südwestdeutschen Sprachgeschichte*. Stuttgart. 151-243.
Kleiber, Wolfgang, Konrad Kunze, Heinrich Löffler, 1979: *Historischer Südwestdeutscher Sprachatlas: auf grund von Urbaren des 13. bis 15. Jahrhunderts*. 2 delen. Bern [etc.].
Kluge, Friedrich 1886: *Nominale stammbildungslehre der altgermanischen dialecten*. Halle.
Kluge, Friedrich 1967: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin.
Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Aufl. unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin-New York.
Kruisheer, J.G. 1971: *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. Deel I en II. 's-Gravenhage-Haarlem.
Kruisheer, Jaap 1979: 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte'. In: *Archiv für Diplomatik*. 25. Band. Köln/Wien. 256-300.
Kruisheer, Jaap 1984: 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtoorkonden'. In: C.M. Cappen e.a. (ed.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam. 275-304.
Kuiper, W. 1989: *Die riddere metten witten scilde. Oorsprong overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse Ferguut, gevolgd door een diplomatieke editie en een diplomatisch glossarium*. Amsterdam.
Kunze, Konrad 1975: 'Textsorte und historische Wortgeographie'. In: *Medium Aevum* 31, *Würzburger Prozastudien*. München.

Kunze, Konrad 1980: ‘Der historische südwestdeutsche Sprachatlas. Quellenbasis, Anlage, Ausweitungs- und Auswertungsmöglichkeiten’. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* XLVII, 1, 1-24.
Künssberg, Eberhard von 1926: *Rechtssprachgeographie*. Heidelberg.
LALME: zie McIntosh, Samuels, Benskin 1986.
Langendonck, W. van 1978: ‘De persoonsnaamgeving in een Zuidbrabants dialect. I’. In: *Naamkunde* 10, 81-144.
Leys, O. 1965: ‘De eigennaam als linguïstisch teken’. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 41, 1-81.
Lindemans, J. 1945: ‘Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. De namen van het grasland’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* XIX, 217-318.
Löffler, Heinrich 1972: ‘Neue Möglichkeiten historischer Dialectgeographie durch sprachliche Auswertung von Güter- und Zinsverzeichnissen’. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 36, 281-291.
Loey, A. van 1947: *Middelnederlands leerboek*. Antwerpen.
Loey, Van I: zie Van Loey 1976[8].
Loey, Van II: zie Van Loey 1976[7].
Loey, A. van 1937: *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw. Fonologie*. 's-Gravenhage.
Loey, A. van 1946: ‘Rijmonderzoek en Mnl. Dialectologie’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XX, 41-48.
Loey, A. van 1950: ‘Middelnederlandse en moderne Dialecten’. In: *Album aangeboden aan Prof. Dr. L. Grootaers*. Leuven. 63-69.
Loey, A. van 1958: ‘Over pronomina van het type “wijlieden”’. In: *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren. 319-322.
Loey, A. van 1970[8]: *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen.
Loey, A. van 1976[8] (a): *Middelnederlandse Spraakkunst. Deel I Vormleer*. 8e, verbeterde druk. Groningen.
Loey, A. van 1976[7] (b): *Middelnederlandse Spraakkunst. Deel II Klankleer*. 7e, herziene uitgave. Groningen.
Loon, J. van 1986: *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven-Amersfoort
Man, L. de en P.G.J. van Sterkenburg 1977: *Het Glossarium Bernense*. 's-Gravenhage.
Mantou, Reine 1972: *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)*. Luik. *Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 15.
Mantou, Reine 1976: 1984-85: ‘Le vocabulaire des actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)’. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* L en LVIII.
Maximilianus, P.O.F.M. Cap. 1962: ‘Datering en herkomst van Maerlant's Sinte Franciscus' leven’. In: *LB* 41, 117-119.
McIntosh, Angus 1981: Review of: Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle of Anthony Dees etc., Tübingen, 1980. In: *Medium Aevum* 50, 136-142.

McIntosh, Angus, M.L. Samuels, Michael Benskin 1986: *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English*. With the assistance of Margaret Laing and Keith Williamson. 4 delen. Aberdeen.
Meer, S. van der 1947: 'Problematiek der Limburgse isoglossen in de Middeleeuwen'. In: J. Leenen, S. van der Meer en W. Roukens, *Limburgse dialectgrenzen*. Amsterdam. *BMDC* IX, 15-30.
Meijers, E.M. 1932: 'Het landrecht van Grimbergen 1229-1235'. In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 11, 219-235.
Mertens, Th. 1985: Recensie van: Amand Berteloot, Bijdrage tot een Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands. Gent, 1984. In: *Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans* 3, 87-89.
MNW: E. Verwijs en J. Verdam, 1885-1941: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage. 9 dln.
Molemans, Jef 1981: 'Naamkunde'. In: W. de Geest e.a. (reds.) 1981: *Twintig facetten van de taalwetenschap*. Leuven. 234-244.
Mooijaart, M.A. 1990a: 'Vroegmiddelnederlandse taalvariatie. Materiaalverzameling en karteermethode'. In: *TNTL* 106, 40-65.
Mooijaart, M.A. 1990b: 'Spelling- en taalvariatie bij zeven 13e-eeuwse klerken'. In: *Voortgang* 11, 155-179.
Mooijaart, Marijke 1991: 'Morfologische verandering in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw - de vorming van vrouwelijke persoonsnamen'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 33, 193-213.
Mooijaart, Marijke en Peter van der Heijden (te versch.): 'Linguïstische en geografische afstand in dertiende-eeuws Middelnederlands'. In: *TT*.
Moors, Joseph 1952: *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van ca. 1350 tot 1400*. Uitgeg. door het Belgisch Interuniversitair Centrum voor de Neerlandistiek. [Z.pl.].
Moriaen, opnieuw uitg. en geann. door H. Paardekooper-van Buren en M. Gysseling. Zutphen 1970.
Mulder, Maaike 1988: 'Veranderingen in de ambtelijke taal van Deventer tussen 1350 en 1500'. In: *Voortgang* 9, 117-142.
Mulder, Maaike 1989: 'Het uitgangsloze meervoud in 13de en 14de-eeuws Middelnederlands'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 93-100.
Müller, Joseph 1928: *Rheinisches Wörterbuch*. Bonn.
Naumann, Carl Ludwig 1982: 'Kartographische Datendarstellung'. In: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Hrsgeg. von Werner Besch u.a. Erster Halbband. Berlin-New York.
Obreen H. en A. van Loey 1934: 'De oudste Middelnederlandsche Oorkonden voor onderwijs en eigen studie verzameld en naar het oorspronkelijk uitgegeven'. In: *VMA*. 329-471.
Onions, C.T. 1966: *The Oxford dictionary of English etymology*. With the assistance of G.W.S. Friedrichsen and R.W. Burchfield. Oxford.
Oostrom, F.P. van 1984: 'Hoe snel dichtten Middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen'. In: *Literatuur* 1, 327-335.
Oostrom, F.P. van 1985: 'Jacob van Maerlant: een herwaardering'. In: *Literatuur* 2, 190-197.

Oostrom, F.P. van (te versch.): ‘Maerlant tussen Noord en Zuid’.
Overdiep, G.S. 1946: *Vormleer van het Middelnederlandsch der XIIIe eeuw*. Voor de druk bezorgd door G.A. van Es. Antwerpen.
Paardekooper, P.C. 1989: ‘Ken het soms hier legge?’ In *Voortgang* 10, 279-310.
Paardekooper, P.C. 1991a: ‘Leeft *ik bem* nog?’ In: *LB* 80, 1-14.
Paardekooper, P.C. 1991b: ‘Het Vlaamse /zu/ enz. “zij” enz.: stervend en springlevend’. In: *LB* 80, 15-42.
Paardekooper, P.C. 1991c: ‘Raadsels rondom **ju/jou** enz. /jy, ju, jyu/ in taal en tekst’. In: *LB* 80, 129-153.
Paul, Hermann 1969[20]: *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 20. Auflage von Hugo Moser und Ingeborg Schröbler. Tübingen.
Philippa, M.L.A.I. 1987: *Noordzeegermaanse ontwikkelingen. Een keur van fonologische en syntactische parallellen op Noord- en Noordzeegermaans gebied*. Diss. Amsterdam.
Pijnenburg, W. 1977: ‘Het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW). Regionale en toevallige vormvarianten’. In: P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere*. Groningen. 209-220.
Pijnenburg, W.J.J. 1980: *Bijdrage tot de etymologie van het oudste Nederlands*. Eindhoven.
Pijnenburg, W.J.J. 1982: ‘De mnl. *ghe*-loze participia’. In: *TNTL* 98, 104-116.
Pijnenburg, W. 1987a: ‘De zondagen in de 13e eeuw’. In: *TT* 44, 54-70.
Pijnenburg, W.J.J. 1987b: ‘Vocalisering en eigennamen’. In: *Naamkunde* 19, 191-194.
Pijnenburg, W.J.J. 1988: ‘Sinterklaas van Oudenbiezen’. In: *Naamkunde* 20, 24-36.
Pijnenburg, W.J.J. 1989a: ‘De meervoudsvorming in het Vroegmiddelnederlands. Aspecten van het -**s**- en het -**er**-meervoud’. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 57-76.
Pijnenburg, W.J.J. 1989b: ‘Palatalisering, medialisering en ronding in het Vroegmiddelnederlands’. In: *Palaeogermanica et onomastica. Festschrift für J.A. Huisman zum 70. Gerburtstag* (*Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 29), 151-161.
Poerck, G. de 1951: *La draperie Médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie. I La technique. II Glossaire français. III Glossaire flamand*. Brugge.
Pope, M.K, M.A. 1934: *From Latin to Modern French with especial consideration of Anglo-Norman*. Manchester.
Portier, J. en W. Pijnenburg 1982: ‘The Atlas of Early Middle Dutch Language Variants’. In: S. Daalder en M. Gerritsen, *Linguistics in the Netherlands* 1982, 61-69.
Prims, F. 1936: ‘Het ontstaan der Familienamen te Antwerpen en hun ontwikkeling in de Middeleeuwen’. In: *VMA*, 715-734.
RND: *Reeks Nederlands(ch)e Dialektatlassen*, onder redaktie van E. Blancquaert en W. Pée. Antwerpen, 1925-1982.
Reenen, Pieter van 1985: ‘La linguistique des langues ançiennes et la systematisation de ses données’. In: Anthonij Dees (ed.) 1985: *Actes du IVe Colloque International sur le Moyen Français*. Amsterdam. 433-468.
Reenen, Pieter van 1986: ‘De lange weg naar een betrouwbare en systematische beschrijving van het Middelnederlands’. In: *Spektator* 16-2, 131-148.

Reenen, Pieter van 1988: 'Les variations des graphies **o/ou** et **en/an** en ançien français'. In: Van Reenen en Van Reenen-Stein (eds.), 1988. 163-176.
Reenen, P.Th. van, M.J. Hogenhout-Mulder, M. Dekker en O. Huber 1985: *Towards a data base of Middle Dutch dialects on the basis of 14th century charters*. Amsterdam.
Reenen, Pieter van en Karin van Reenen-Stein (eds.) 1988: *Distributions spatiales et temporelles, constellations des manuscrits. Etudes de variation linguistique offertes à Anthonij Dees à l'occasion de son 60me anniversaire*. Amsterdam/Philadelphia.
Roelandts, K. 1950: 'Dialectologie en Onomastiek'. In: *Album Grootaers*. [Z.pl.]. 159-175.
Roelandts, Karel 1989a: 'Augmentativ, Dimunitiv und Zugehörigkeit im Lichte der Namengebung'. In: *Expressiviteit en taalverandering. Verzameling opstellen de auteur aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Leuven. 57-77.
Roelandts, Karel 1989b: 'Vertrouwelijke naamgeving'. In: *Expressiviteit en taalverandering. Verzameling opstellen de auteur aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Leuven. 267-285.
Roelandts, K. en J. Kruisheer 1979: 'Het Corpus van Middelnederlandse ambtelijke teksten'. In: *Naamkunde* 11, 20-43.
Roelandts, K. en M. Schönfeld 1954: 'Naamkundige terminologie'. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 30, 18-28.
Rombaut, Hans 1988: 'Een renterol uit het jaar 1264 in het Middelnederlands'. In: *TT* 40, 121-134.
Rombaut, H, M. Leroy en G. Declercq 1988: 'Acht nieuwe teksten in het Middelnederlands uit de 13e eeuw'. In: *TT* 40, 1-13.
Roukens, Win. 1937: *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten*. Teil IA *Text*. Teil IB *Atlas*. Nijmegen.
Ryckeboer, Hugo 1972: 'Zoe, pers. vnw. 3e pers. vrouwel. enk., een uitstervend relikt'. In: *TT* 24, 67-70.
Ryckeboer, Hugo 1977: 'Het Nederlands van de Franse Westhoek, situatie en situering'. In: *TT* 29, 50-66.
Salverda de Grave, J.J. 1906: *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam.
Santifaller, Leo 1967: *Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse*. Darmstadt. Fotogr. herdruk 1e druk 1937.
Schaar, J. van der 1983[3]: *Woordenboek van voornamen*. Utrecht-Antwerpen.
Schneider, Edgar 1984: 'Methodologische Probleme der Dialektometrie'. In: H. Goebl (ed.), *Dialectology. Quantitative Linguistics* 21. Bochum.
Schoonheim, Tanneke 1990: 'Autochthonous names in the *Dictionary of Early Middle Dutch*'. In: Eeva Maria Närhi (ed.), *Proceedings of the XVIIth international congress of onomastic sciences*. Vol. II. Helsinki. 332-339.
Schönfeld: zie A. van Loey, 1970[8].
Schönfeld, M. 1947: Boekbespreking van: J. Lindemans, Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. II: De namen van het bouwland en van het grasland (1946). In: *Ntg* 40, 282-283.
Schönfeld, M. 1980[2]: *Veldnamen in Nederland*. Ongew. herdruk van 2e uitg. 1950, met inl. van Rob Rentenaar. Arnhem.
Schrijnen, Jos. 1902: 'Benrather-, Uerdinger- en Panningerlinie'. In: *TNTL* 21, 249-252.

Schützeichel, Rudolf 1960: *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache. Studien zur Sprachgeschichte am Mittelrhein*. Bonn.
Sinte Franciscus Leven van Jacob van Maerlant 1954. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door P. Maximilianus O.F.M. Deel I en II. Zwolle.
Slicher van Bath, B.H. 1948: 'Nederlandsche woorden in Latijnse oorkonden en registers tot 1250'. In: *TNTL* 65 (1948), I. 38-53; II. 118-147.
Smet, G.A.R. de 1973: 'Die Bezeichnungen der niederländischen Sprache im Laufe ihrer Geschichte.' In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 37, 315-327.
Smet, Gilbert A.R. de 1985: 'Zur Urkundensprache in der Grafschaft Moers 1322-1420'. In: Arend Mihm (Hrsg.), *Sprache an Rhein und Ruhr.* Stuttgart.
Smet, Jozef de 1930: 'De inrichting van de poorterlijke ruiterij te Brugge in 1292 en haar indeeling in gezindheden in 1302'. In: *VMA* 1930, 487-505.
Stallaert, Karel 1890: *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwaarden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*. Delen I en II. Leiden. Deel III (vanaf P) bewerkt door F. Debrabandere. Handzame 1977.
Sterkenburg, P.G.J. van 1975: *Het Glossarium Harlemense. Een lexicologische bijdrage tot de studie van de Middelnederlandse lexicografie*. 's-Gravenhage.
Sterkenburg, P.G.J. van 1982: 'De lokalisering van de Middelnederlandse Arturroman Lantsloot van der Haghedochte: een voorstudie'. In: *TNTL* 98, 1-32.
Sterkenburg, P.G.J. van 1986: Boekbespreking van: Amand Berteloot, Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands. Gent, 1984. In: *TNTL* 102, 229-234.
Stroop, Jan 1969: 'Een hoofdstukje'. In: *TT* 21, 228-233.
Stroop, Jan (red.) 1974: 'Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland'. II. Amsterdam. BMDC 46.
Stroop, Jan 1979: 'Pasen en pinksteren'. In: *Sprekend een Westbrabander*. Amsterdam. 113-114.
Stroop, Jan 1988: 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands'. In: *TNTL* 104, 52-69 en 81-114.
Stroop, Jan (te versch.): 'Kartieren und Dialektologie'.
Strubbe, I. en L. Voet 1960: *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen-Amsterdam.
Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlandssprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het Noordwesten der Duitse Bondsrepubliek. Amsterdam-Antwerpen 1962.
Taeldeman, J. 1971: 'De ontwikkeling van ogm. ŭ in het westelijke en centrale Zuiden'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* XLV, 163-270.
Taeldeman, Johan 1972: '(Middel)Westvlaamse alternatieven'. In: *TT* 24, 9-23.
Taeldeman, J. 1978: *De vokaalstruktuur van de 'Oostvlaamse' dialekten. Een poging tot historische en geografische situering in het Zuidnederlandse dialektlandschap*. Amsterdam. *BMDC* LI.
Taeldeman, Johan 1979: 'Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten'. In: Magda Devos, Hugo Ryckeboer en Johan Taeldeman 1979: *Woordenboek van de Vlaamse Dialekten. Inleiding*. Gent. 48-120.

Taeldeman, Johan 1982: '"Ingwäonismen" in Flandern.' In: P. Sture Ureland (hrsg.), *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*. Tübingen.
Taeldeman, J. 1986: 'Nieuw licht op intervocalische <ng> vanuit de Vlaamse dialecten.' In: TNTN 102, 294-303.
Taeldeman, Johan 1987: 'Ekstern-linguïstische achtergronden van het Vlaamse dialektlandschap'. In: *LB* 76, 315-334.
Tavernier-Vereecken, C. 1968: *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands*. Tongeren.
Tervooren, Helmut 1985: 'Sprache und Sprachen am Niederrhein (1500-1900)'. In: Ahrend Mihm (Hrsg.), *Sprache an Rhein und Ruhr*. Stuttgart 1985.
Tille, Edda 1925: *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern*. Bonn/Leipzig.
TNZN: *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. Voortgezet als: *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*. Leiden. 1939-1985.
Tollenaere, F. de en W. Pijnenburg 1977: *Woordindices bij J. Buntinx en M. Gysseling, Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)*. M.m.v.A. Vennix en H.T. Wong. 's-Gravenhage.
Vangassen, H. 1952: *Bouwstoffen tot de Historische Taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*. Uitgeg. door het Belgisch Interuniversitair Centrum voor de Neerlandistiek. [Z.pl.].
Vangassen, H. 1964: *Bouwstoffen tot de Historische Taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*. Uitg. door het Belgisch Interuniversitair Centrum voor de Neerlandistiek. [Z.pl.].
Verdenius, A.A. 1917: *Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden, opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien door A.A. Verdenius*. Amsterdam.
Verhoeff, J.M. 1983: *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam.
Verstegen, V. 1942: 'De wgm. **sk** in de Zuidnederlandse Dialecten'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* XVI, 31-41.
Vin, A. de 1979: 'De (dialect)grenzen van Zeeland (1)'. *TT* 31, 194-221.
VMNW: *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Red. W.J.J. Pijnenburg e.a. Leiden. Conceptafl. 1, 1989. Conceptafl. 2, 1990. Conceptafl. 3, 1991.
Vooys, C.G.N. de 1913: 'Wensen en wenken voor een "geschiedenis van de Nederlandse taal"'. In: *Ntg* 7, 65-80.
Vooys, C.G.N. de 1924-1945: 'Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie'. In: *TNTL* 43-64. Deel I-IX.
Vooys, C.G.N. de 1967[7]: *Nederlandse spraakkunst*. Herzien door dr. M. Schönfeld. Groningen.
Vooys, C.G.N. de 1970: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen. Fotografische herdruk 1952.
Vries, Jan de 1971: *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden.
WBD: A. Weijnen en Jan van Bakel, *Woordenboek van Brabantse dialecten*. Assen. 1967-...
Weijnen, A. 1966[2]: *Nederlandse dialectkunde*. 2e herziene druk. Assen.
Weijnen, A. 1966: 'Klankhistorische discrepantie tussen dialect en toponiemen'. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 42, 151-157.
Weijnen, A. 1975: 'Leenwoorden uit de Latinitas, stratigrafisch beschouwd'. In: *Algemene en vergelijkende dialectologie*. Amsterdam. 189-299.

Weijnen, A. 1991: *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage.
Wijk, N. van 1913: 'Over de betekenis van Middelnederlandse handschriften voor de studie van dialekten'. In: *Ntg* 7, 137-147.
Wijk, N. van 1939: *Phonologie*. Fotomech. herdr. 1965. 's-Gravenhage.
Wilhelm, Friedrich 1929-1983: *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. Lahr.
Willemyns, R. 1971a: *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*. Tongeren.
Willemyns, R. 1971b: 'Dialekt versus algemene taal: ook een Middelvlaams probleem?' In: *Handelingen van het 27ste Vlaamsch Filologencongres* 1969, 55-59.
Willemyns, Roland 1973: 'Wgm. ô in het Middelvlaams: hypothesen en alternatieven'. *TT* 25, 150-160.
Willemyns, R. 1975: 'Aspecten van de ronding van de zachtlange e in het (Middel-)vlaams'. In: *Spel van zinnen. Album A. van Loey*. 335-346.
Willemyns, R. 1979: *Het niet-literaire Middelnederlands*. M.m.v.J. Goossens. Assen/Brugge.
Winkel, J. te 1892[2]: *Maerlants werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*. Gent-'s-Gravenhage. Reprint Utrecht 1979.
Winkel, J. te 1922: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*. I. Haarlem.
WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage. 1882-...
WMU: *Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache. Auf der Grundlage des Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. Unter Leiting von Bettina Kirschstein und Ursula Schulze, erarbeitet von Sibylle Ohly und Peter Schmitt. Berlin 1986-...
WVD: Magda Devos, Hugo Ryckeboer en Johan Taeldeman: *Woordenboek van de Vlaamse Dialekten*. Gent. 1979-...

De literatuuropgave is afgesloten december 1991.

Register van Vroegmiddelnederlandse woorden en woordvormen

De nummers verwijzen naar de bladzijden waarop het woord vermeld staat; gecursiveerde nummers verwijzen naar de bladzijde waarop de kaart van het woord is afgedrukt. Voor vaker voorkomende woorden worden de paginanrs. bij de genormaliseerde vorm (vet gedrukt) opgegeven.

aan 212
-**aar** 117
aarden 164
aarf: **erf**
aarm: **arm**
aarve: **erf**
abbadessa: **abdis**
Abbako (pers.naam) 158
abdersse: **abdis**
abdes, -esse: **abdis** 72,95,*96*,97,121,236,237
Abekwoude, Abicwoude (**Abcoude**) 158
achtaghe: **achtdag**
acht: 277,278,302
achtdag: 277,278
achte dage, achtendendag: **achtdag**
achtelingzaad 285
achtentechtich 301
achteweruen (**acht werf**) 302
achter 60,178,*179*,180,181
achtien: **achttien**
-**achtig**: 64,81,82,178,*179*,180,181
achtste dag: 277,278
achttien 270
ademtocht 103
administratie 237
aerf: **erf**
aerm: **arm**
af (bijw.) 53,54,61,65,67,72,81.82,*83*,84,269 *271*,309
af sujtalf 84
after: **achter**
al 63,81
albonre, alburne: **halfbunder**
ald: **oud**
alebrechtsberghe (toet -) 13
aleghe: **halling**
aleven: **elf**
alf: **half**
algemeenling, alghemeenlanghe 62,99
allemagne 56
als 81
alsuelgh, alsulken: **alzulk**
altaar 81
alzulk 111, 205
ambacht, ambocht 61,67,81,82,83,212,289

andag, anddag 275,*277*,278
ander 82,83
anderhalf 82
andriez 19
anroepen 176
ant (**aan dat**) 212
antwoord 128
Antworpen (**Antwerpen**) 89
apen: **open**
april 95
arbeide, arebeit 65, 158
arefnamen: **erfnamen**
arem: **arm**
arf: **erf**
arfnamen: **erfnamen** 61
argheren: **ergeren**
argheet (**ergheid**) 151
arm(**e**) 81,82,88,158
Arnoud 20,154,207
arnoudz, arnust: **Arnoud**
assentioen 237
assumptioen 237
assise 222
aut: **oud**
ave (**af**) 53, 65, 67,*271*
aventure 62
averecht 271
bakre 21
bamt, bampt, bant: **beemd**
barmakers, barmakra 21
bat 60,72,81,*84*,85
be- 268
bedacht 81
bedieden (**beduiden**) 60
bedocht: **bedacht**
beemd 63,115,173,276,*295*,296,297,310
been: **ben**
beeter: **beter**
begaren: **begeren**
begeren 60,118,121
behoef 63,135,136,137,141,142,196,*198*, 309,310
behof, behouf: **behoef**
beidin: **bouden**
bekend 293,294
bekennen 51,293,294
bele (pers.n.) 21
belk 21
belof 53,67
bem: **ben**
ben 64,*259*,260
beof: **behoef**
beseghelen, beseghelt: **bezegelen, bezegeld**
besmet 67
Besutalf (**bezuidhalf**) 197

bet: **bat**
betailne: **betalen** 219
beter 84,85,118
betoost 85
betonen 276
beudin, beydin: **bouden**
beurs 157
bezegeld 268
bezegelen 73,225,259,263,*268*,275,311
bezonder 54
bhoef: **behoef**
bi (**bij**, voorz.) 177
bie (**bij**, zelfst. nw.) 62
bieden 132,219
bij- 268
bimpt: **beemd**
bin: **ben**
binnen 64,95
bisschop 95
blad, bled 85
blanders 21
blâ(w) (**blauw**) 157

bleven (deelw.): **gebleven**
blief (**bleef**) 149
blijven 60, 185, *266*, 267, 310
blomme 127
blondiel (pers. naam) 149
bodins: **bouden**
boef: **behoef**
boek 279, 281
boem: **boom**
bof: **behoef**
boiden, boidin: **bouden**
bonder, bondre: **bunder**
bonere, bonre: **bunder**
boom, boomgaard 123
boud-, **bouden**(pers. n.) 21, 72, 152, *153*, 154, 155, 155, 164, 311
boudewijn 154
boudin: **bouden**
bougart: **boomgaard**
borechtachte: **borgtocht** 100, 103
borg: **burg**
borgtocht 100, 103
borsa: **beurs**
braak 117
Brabants 70, 133
bracht 61, 72, 81, 83, 100, 115
braemstick 21
breef: **brief**
breg: **brug**
breif: **brief**
brengen 60, 63, 72, 87, 93, *266*, 267, 310
briech: **brug**
brief 54, 64, 73, 129, 132, 134, 219, 232, 275, 276, *278*, 279, 280, 281, 282
bricghe, brig, brigghe: **brug**
bringen: **brengen**
brocht: **bracht**
brode 177
broder: **broeder**
broeder 60, 75, 135, 136, 137, *138*, 139, 142, 219, 228, *230*, 231, 233
brock 205, 212
broichte: **bracht**
brouhuyse (**brouwhuis**) 129
bruc, bruch, bruck: **broek**
brucs: **Brugs**
bruder: **broeder**
Bruec: **broek**
brug(**ge**) 63, 76, 77, 105, *106*, 107, 108, 110, 156, 183, *193*, 195, 196, 311
Brugambacht 56, 211
Brugge *106*, 107, 108, *193*, 195, 196
brughamboch: **Brugambacht**
brughe: **brug**
Brugs 107, 195, 207, *208*, 209, 310

bruxambocht: **Brugambacht**
bruxen: **Brugs**
buedin: **bouden**
bunder 65, 100, 105, 109, 110, 111, 173, 174, 175, 276, *283*, 284, 285, 286, 287, 288
bunere, bunre: **bunder**
burcht 104, 289
bure: **bunder**
burg 63, 100, *103, 104*, 289, 311
burg(**e**)**meester** 290
burger 60, 276, *289*, 290
burgerdijk 289
burgermeester 289
bux (pers. n.) 21
byschope (**bisschop**) 95
cam: **kwam**
campioen 238
campvere (ter -) 13
carnatioen (int -): **incarnatie**
carte: **kaart**
cavillatie: 237
cense: **cijns**
chartre, **charter** 54, 64, 222, 275, 276, *279*, 280, 281, 282
chegen: **jegen**
cher (**'s heer**) 201
chestech (**tzestig**) 201
chestendeel (**tzestedeel**) 201
chont: **kond**
choren: **koren**
cijns 65, 76, 89, 201, 213, *220, 221*, 222, 311
claes, claies: **claus**
clais, **claus** 72, 117, 152, *155*, 156, 157, 311
cleinre, cleinen: **klein**
cliederen (**klederen**) 149
clienre: **klein**
Cloes, Clois, Clos: **claus**
cocwachtere (den -) 21
coemsi (**komen zij**) 127
comen, commen: **komen**
commendatie 237
commende (**komend**) 127
compt: **komt**
condech: **kondig**
confirmeren 267
conreit 186, 267
cont: **kond**
Cordeuon (**korduaan**) 117
coumt: **komt**
cromstic (toponiem) 107
crude 60
cyrograaf 279, 281
czins: **cijns**
d- (onz. lidw.) 65, *211*, 212
daan (deelw.): **gedaan**

daar 177, 178
dacht: 61, 81, 83
dachter: **dochter**
dael: **dal**
daen (ghe-): **gedaan**
daerdalf: **derdehalf**
dag 277
dagmaal 285, 286, 287
dagwant 285, 286, 287
dal 82, 117
dan 178
dam (op den -) 56, 232
dar (: **de heer**) 121
dar: **daar**
darde: **derde**
das (pers. vnw.): **des**
dat (lidw., vnw.) 177, 178, 257, 310
dat (lidw.) 22, 65, *211*, 212
dauerechte (**de/dat averecht**) 212
dbundre (**dat bunder**) 212
-**de** 247
de (lidw.) 176, 177, 178, 257
declaratie 237
decs (**dek**) 232
deel, dele 143, 146, 147, *148*, 151
deiken (**deken**) 117
deins(en)-: **dins**(**dag**)
deise: **deze**
dele: **deel**
denken 63, 81, 87, 93
dennare (**de heer**) 121
densen-: **dins**(**dag**)
der (**de heer**) 122
der: **haar** (pers. vnw.) 178
derde 61, 72, 87

derdehalf 87
dertig 159
derve (**dat erf**) 212
des 62, 63, 66, 67, 72, 248, *257*, 258
deur, deure: **door**
deuorgheseghde (**de voorgezegde**) 227
deze 117, 178
dgoedt (**dat goed**) 211
di: **dij** (pers. vnw.)
dicen-: **dins**(**dag**)
dichte (zelst. nw.) 67
dicxen-: **dins**(**dag**)
die (lidw., vnw.) 173, 176, 177, 178
die (vnw.) 257
dief 54
diel: **deel**
dienstman 232
dier: **duur**
dierbaar: 132
dies (aanw.vnw): **des**
diets, dietsch, diexhen, diexschen: **duits**
diinsen-: **dins**(**dag**)
dij (pers. vnw.) 250
dijn (bez. vnw.) 178
dijns-, dinccen-: **dins**(**dag**)
dinch, **ding** 205, 229, 232
dings(en)-: **dins**(**dag**)
dinken: **denken**
dinken: **dunken**
dinsdag: 63, 228, *240, 241*, 242, 243, 244
dinsen-: **dins**(**dag**)
dints (**dienst**) 207
dinx(en)-: **dins**(**dag**)
dis (aanw.vnw): **des**
dis, disch (zelfst.nw.) 62, 276, *303*, 304
disendag: **dins**(**dag**)
dit 54, 63, 177, 178
ditsch, ditsg: **duits**
djaer (**dat jaar**) 211
dland, dlant (**dat land**) 211, 310
dlijf (**dat lijf**) 212
Dmeesterscap (**dat meesterschap**) 211
dnieulant (**dat nieuwland**) 211
docht: **dacht**
dochter 103
doe 178
-doem(e): -**dom**
doen 51, 219, 266
doen te weten, verstaan: zie **weten, verstaan**
-**dom**, 127, 135, *139*, 140, 141, 158, 228, 247
-dome, -domme: -**dom**

donder 100, 173, *174*, 175
donderdag 174, 175, 242
donnerdaghes, donners daghes: **donderdag**
donken: **dunken**
donrecht (**dat onrecht**) 212
door 62, *123*, 125, 213, *216*, 218
doorkaarden 267
dorde: **derde**
dore: **door**
dosputal (**dat hospitaal**) 212
-doume: -**dom**
drakinnen (pers.n.) 237
drie 59, 62, 178, 251
droeg, druegh 116
du (pers.vnw.) 178
dudes: **duits**
-dueme: -**dom**
duiden 131, 134
duin: **doen**
duits 1, 56, 57, 58, 59, 60, 70, 122, 129, *130*, 132, 133, 210, 251
Duitse Huis 132
duivel 131, 134
duizend, duizentig 64, 73, 159, 161, *269*, 270
duizentigste 270
dunken 23, 72, 76, 81, 105, *107*, 108, 156
duremers (toponiem) 134
dus 67, 178
dusent: **duizend**
dusentach: **duizentig**
dusentegste: **duizentigste**
dusentich: **duizentig**
dus(s)chedane: **dusgedane** 209
dutsghen: **duits**
duur 131, 132, 134, 176
duus: **dus**
duuts: **duits**
duutse land 56
dyns-: **dins**(**dag**)
e-: **ge**-
-**e** (suffix vrl. persn.) 236
-echtig: -**achtig**
edel 57
ee ‘water’ 226
eeft: **helft**
een, ene 143, 146, 147, 148, 149, 151
eerf: **erf**
eerm: **arm**
eersacht (**erzegd**) 189
eerst 143, *148*, 149
efraim (pers. n.) 66
-eg(e): -**ig**
-ege: -**egge**
-ege: -**ing**
-**egge** 21, 22, 64, 67, 195, 196, 236, 237

egginnen: **eigen**
eghenwerdeghe: **tegenwoordig**
egen, eghen, eghin: **eigen**
eghen: **jegen**
eghenwerdeghe: **tegenwoordig**
eghindoeme: **eigendom**
eigen 62, 71, 72, 76, *143*, 144, 145, 158, *163*, 164, 165, *244*, 245, 246, 247
eigendom 62, 76, 229, *244*, 245, 246, 247
eigendommen (ww.) 246
eigenheid 246
eighen: **eigen**
eighendoume: **eigendom**
eighin: **eigen**
eighindome: **eigendom**
eigin, eigijn: **eigen**
eind 87
ein(e): **een**
Einestraat 20
eisen 207, *208*, 209, 309
eiset: **eisen**
eissere (**eiser**) 209
eleghe: **heilig**
elf 192, 302
elk 19, 89
elkerlijk 167
elkez: **elk**
em: **hem**
en: **ende**
-en: -**ijn**
end, **ende** 173, 176, 177, 178
ende (- **de, die**) 62, 66, 173, *176*, 177, 178
endenlanghe 99
enghelse: **Engels**
endj (**Indië**) 62
engeen 149, 217
Engels 209
en ghiene: **engeen**

ent: **ende**
entat (**ende dat**) 177
ente(n), entie: **ende die**
-er (pers. vnw.; **hij**) 152, 248
-er (suffix) 290
erden: **aarden**
ereflec 88
erf 61, 82, 87, 88, 192, 212
erfagtes, erfegtegh, erfechtes, erfechtechs: **erfachtig** 82
erfnamen 61, 88
erfwennighe: **erfwinning** 191
erg 81
ergeren 81
erm: **arm**
-**erse**, -ersse 67, 228, *234*, 236, 237, 310
ertaut: ertalt (pret.v.ertellen) 152
erue: **erf**
es: **is** (3e pers. v. **zijn**)
-**es**, -esse 97, 228, *234*, 236, 237
-**eur** 231, 232
fijn, fine 64
floreis, floreins, floris: **Florens** 88, 89
freremeneuren 231
gaan 64, 65, 90, 112, 115, 117, 262, 263
gaand 259, *262*, 263
gaard 117
gaat 64, 65, 112
gaen: **gaan**
gaet (**gat**) 117
gaetshus: **godshuis**
gaf 53
galt: **gold**
gangen 262, 263
gangend 259, *262*, 263
gank: **gang** 263
garde 285
gauder, galt er (**gold er**) 152
gave 53
ge- 22, 62, 66, 73, 177, 183, *184*, 185, 186, 187, 199, 202, 259, *266*, 267, 309
gebannen 186
gebleven 259
gebod 186
geboornis 64, 238, *245*, 247, 310
geboorte 64, 229, 238, *245*, 247, 310
gebord(e), gebort: **geboorte**
gebruch (**gebruik**) 205
geburde: **geboorte**
gedaan 22, 187, 266
gedacht 61, 67
gedwegen 165
geen 143, 146, 147, *148*, 149, 151

geeste ‘verhaal’ 223
geet: **gaat**
gegangen 262, 263
gegen: **jegen**
gegeven 117
gegolden, gegouden 151
geheel 186
geinen: gene
geit: **gaat**
gekocht 61
gekomen 206
gelden, 87, 93, 151
geldt 87
gelegd, geleged 188
gelegen 118
geleid: **gelegd**
gelijk 186, 205
gelopen 53
geloven 186
gemainen: **gemeen**
gemeen 142, 144, 145, 149, 175, 186
gemeendre: **gemeen**
gemet 115, 183, *185*, 186, 187, 276, *283, 284*, 285, 286, 287, 288, 309
genade 115, 117
gene (aanw.vnw.) 53, 54, 62, 66, 67, 69, 73, 118, *119*, 219, 309, 310
gene: **geen**
genoeg 63, 135, 136, 137, *141*, 142, 198, 199
genoemd 127, 135, 136, 137, 138, 219, 267
genomeden (**genoemden**) 138
genumit: **genoemd**
gers: **gras**
gesamender: 175
gescaten (**geschoten**) 123
geschrift 279, 281
gesproken 267
gestade 186, 187
gesticht(**en**) 180, 181
getuigen 294
geuen, **geven** 181, 213, 218, *223, 226*, 227, 228, 266, 267, 293
geverfd 186
gewand 186
gewaren 186
geweest, **gewezen** 61, 76, 259, *260, 261*, 262, 310
gewis 260
gewracht 66
gezeed, gezeged: **gezegd**
gezegd 183, 188, 189, 193
gezeged, gezeid, gezeit: **gezegd**
gezegeld 225, 268
gezel(**schap**) 186
gezijn 64, 76, 259, *260*, 261, 310
gezoden 186
gezworene 186
ghe-: **ge**-

gheboetscept 86
ghedeilt (**gedeeld**) 147
gheeste ‘geest’ 223
gheit: **gaat**
gheleighen: **gelegen**
ghelijch: **gelijk**
ghemeene: **gemeen**
ghemete: **gemet**
ghemiene: **gemeen**
ghenoch: **genoeg**
ghenoghet (**genoegt**) 142
gherads, gherijt, gheret, **Gerrit** 158
gheseet, geset (**gezet**) 67
gheseghelt: **gezegeld**
ghestadichede 183
ghetughen: **getuigen**
gheven: **geven**
ghezeecht, ghezeghet: **gezegd**
ghezeghelt: **gezegeld**
g(h)i-: **ge**-
ghicte: **gift**
ghien: **geen**
ghiet: **gaat**
ghons-: **woens**(**dag**)
ghude, ghuet, ghuode, ghuoet: **goed**
gi: **gij** (pers.vnw.)
gicht(e): **gift**
gift(**e**) 67, 178, *179*, 180, 181, 183
gij (pers.vnw.) 250
gilde 95
gnoech, gnuech, gnuch: **genoeg**
god 137, 219, 243
gode: **goed**
godeshuus, **godshuis** 123

goed *135*, 136, 137, 138, 142, 177, 219, 243, 310
goensdag: **woens**(**dag**)
goet: **goed**
goins-: **woens**(**dag**)
goit: **goed**
goiz: **god**
golden: **gouden**
gone: **gene**
gons-: **woens**(**dag**)
goodshuus: **godshuis**
gouden, goudin 164
graaf 112, *113*, 114, 117, 121, 128, 310
graafnede, graefnede *235*, 236
graf, grave 53
gras 67, 81
graua: **graaf**
gravencoip (**gravenkoop**) 147
gravin 228, *235*
greef, greue: **graaf**
grefscep: **graafschap** 114
groit: **groot**
groot 64, 123, *124*, 125, 213, 217, 218, 219
grote roede, grote 285, 287
gude, guet: **goed**
gulden: gelden
gut: **goed**
Gysken (pers. n.) 164
haag 117
haalge: **halling**
Haamstede 121
haar (pers.vnw.) 256
haar (bez.vnw.) 117
haar: **heer** ‘landheer’
haarlieden *255*, 256
hactarwarne (**achterwarene**) 183
haet, hait: **heeft**
halege: **halling**
half 64, 82, 147, 152, 181, 182, 196, 197, 198, 274
halfbunder 175, 285, 287
halling(**e**) 81, *189, 190*, 191, 192, 193
hallinghe: **halling**
halsterzaad 285
ham: **hem**
hand 281
hantdach, -dage: **handdag** 277
handvest 276, *279*, 281, 282
hare, haren: **heer** ‘landheer’
harlieder: **haarlieden**
Harthoit (pers. n.) 154
hat: **heeft**
hauegslike: **hoveslijk**

hauf(e): **half**
he: **hij**
hebben 169, 218
-hede, -heed: -**heid**
hede: **heide**
heeft: **helft**
heeft 65, 72, 117, 118, 158, *169*, 170, 172, 188, 213, 217, 218, 219, 310, 312
heelft: **helft**
heer ‘landheer’ 22, 88, 117, 118, *120*, 121, 122, 132, 142, 157, 177, 197, 219, 309
heer ‘leger’ 22
heft: **heeft**
-**heid** 60, 143, *150*, 151, 158, 183, 228
heide 65, 142, *144*
heidijn (**heiden**) 164
heift: **heeft**
heilgen, **heilig** 62, 72, 142, 144, 145, 160, 197, 219
heiren: **heer**
heit: **heet** 147
-heit: -**heid**
heiten: **heten**
helcht, held: **helft**
held (**hield**) 130
helecht: **helft**
helechtsceede: **helftscheid**
helefd, heleft, helegt: **helft**
heleghen: **heilig**
helft 60, 64, 72, 88, 90, 171, 178, 180, 181, *182*, 183, 197, 310
helftscheid 180, 182
helling(h)(e): **halling**
helscede: **helftscheid**
helt: **helft**
helt winnigghe (**helftwinning**) 191
hem 65, 66, 248, *252, 253*, 256, 258, 260, 311
hemlieden *255*, 256
heme: **hem**
Henrik 176
hera, here, heren: **heer** ‘landheer’
hergherden: **ergeren**
hern: **heer** ‘landheer’
hers: **ors**
het (lidw.) 257
het: **heeft**
heten 66, 143, *146*, 147, *148*, 149, 197, 266, 311
heugen, **hogen** 53
heur: **huur**
heuet, hevet: **heeft**
heylieghe: **heilig**
hi-: **ge**-
hi, hie: **hij**
hie ‘manl. plant, dier’ 251, 255
hief 54
hief: **heeft**
hier 130

hiervoor 267
hieren: **heer** ‘landheer’
hieten: **heten**
hij 59, 62, 122, 248, 250, 251
hil 21
him: **hem**
hin: **in**
hiuet: **heeft**
hoefdekijns: **hoofdjes**
hoefmans: **hoofdman**
hoefstoel: **hoofdstoel**
hoeft: **hoofd**
hoeftstoele: **hoofdstoel**
hoender 174, 175, 176
hoestel: **hoofdstoel**
hoet: **hoofd**
hoeve 285, 286
hof 53
hofden: **hoofd**
Hollands(**e**) 209, 210
hollants, hollantsker: **hollands**
hom(e): **hem**
honderd 270, 287, 302
hondertech, **hondertig** 159, 270, 302
hond, hont 285, 286
hoofd 158, *170*, 171
hoofdjes 231
hoofdman 171
hoofdstoel 170, 171
hoog 197
hooimeers 296
hoot: **hoofd**
hop: **op**
horen 196
hors: **ors**
houden 152
hous: **huis**
hout 152

houve: **hoeve**
hoved, hovet: **hoofd**
hoveslijk 123
huis 129, 197, 213, *216*, 218, 219
huit: **uit**
hum(e): **hem**
huordom (**hoerdom**) 140
hup: **up**
hus, huse: **huis**
hutganghe: **uitgang**
huutganc &: **uitgangend**
huur 129
hylsbelc 21
i-: **ge**-
iaer(e): **jaar**
iairlickes: **jaarlijk**
iaer: **jaar**
iarlijc: **jaarlijk**
iarscarre: **jaarschaar**
ich: **ik**
-icke: -**egge**
-**ie** 228, 237, 238
ie-: **ge**-
iegheiuen: **gegeven**
iehans, Jehan, **Johannes** 61
ieloven: **geloven**
ien: **een**
ierst: **eerst**
ig, igh: **ik**
-**ig**(**e**) 7, 63, 66, 67, 82, 95, 158, *159*, 160, 161, 167, 168, 270, 310
-igg(h)e, -ighe: -**egge**
ii-: **ge**-
-**ijn**, 64, 122, 143, 154, 158, *162*, 163, 164, 165, 167
ik 205
ilopen: **gelopen**
imber: **immer**
imet: **gemet**
immer 93, 95, 127, 173
in 197, 212, 269, 273, 274
-in, -în: -**ijn**
-**in** (suffix vrl. persn.) 228, *235*, 236, 237
incarnasion, **incarnatie**, -ioen, -ione: 228, *237*, 238, 247, 302, 311
ind (**in dat**) 212
Indië 62
infringeert 267
-**ing**: 190, 191
ingang 263
ingangend, inghanghende 262, 263
in(**ge**)**zegel** 268, 269
inghelse: **Engels**
-inne: -**in**

int (**in dat**) 212
-**ioen** 237, 238
ionghelinc 57
irsten: **eerst**
is (3e pers. v. zijn) 60, 95, 97
isers (**ijzer**) 232
iserine (**ijzeren**) 164
j-: **ge**-
jaar 20, 115, *116*, 117, 201, 211, 212, 213, *214*, 218, 251, 310
jaargetijde 187
jaarlijk 218, 219
jaarschaar 218
Jacob 117
jaeritide: **jaargetijde**
jan, janne (pers. n.) 21
jar, jare: **jaar**
jbanne: **gebannen**
je-: **ge**-
jeconreit (**geconreid**) 186, 267
jegen 72, 118, 199, *200*, 201, 202, 221, 309, 311
jegens: **jegen**
jegenwerdig: **tegenwoordig**
jeghen: **jegen**
jemete: **gemet**
ji-: **ge**-
jnde: **ende**
jof, jofte: **of** (voegw.)
jogen: **jegen**
jou, jouwe, ju, juwes: **u**
jueghen: **jegen**
jwaerne: **gewaren** 186
kaart 276, *279*, 280, 281, 282
kam: **kwam**
kande (pret. v. kunnen) 65
karsdage: **kerstdag**
karst: **kerst**
keerke: **kerk**
kempe 238
-ken: -**kijn**
kenleec, **kenlijk** 72, 168, 293, 294
kennen 64, 87, 93, 275, 292, 293, 294
kennis 88, 94, 247, 275
kerk 87, 88, 95
kersdage: **kerstdag**
kerst 62, 82, 87, 88, 275, 276, *290*, 291, 309
kerstavond 291
kerstdag 62, 72, 274, 291
kerstiaan, Kerstioen 117
kerstijn 164
kerstinhede 151
kiekeninnen (pers. n.) 237
kiekiins (pers. n.): **kuiken**
-**kijn** 64, 122, 158, *162, 163*, 164, 165, 205
kijnnisse: **kennis**

kiken: **kuiken**
-kin: -**kijn**
kindre 21
kinnen: **kennen**
Klaas: **claus**
klederen 149
kleen: **klein**
klein 62, 144, 145, 149, 151
kleine roede, kleine 285, 287
knocht 181
knopen 181
kocht, koft 60, 178, *179*, 180, 181
komen 52, 62, 64, 65, 123, 125, *126*, 127, 138, 139, 205, 206, *266*, 267
komet: **komt**
kommen: **komen**
komt *126*, 127, 173
kond 61, 100, 205, 292, 293, 294
kond doen, maken 51, 72, 276, *292*, 293, 294
kondig 293
konijn 64
kont: **kond**
koomt: **komt**
koopman: 232
kopen 180
koren 205
korst: **kerst**
kort 63, 100
Kortrijke 100
kracht 61
krachtig 82
krist: **kerst**
kruk 108
kuiken 31, 134, 164
kurt: **kort**
kund: **kond**

kwaadheid 151
kwam(**en**) 52, 62, 67, 72, 205, *206*
laat ‘cijnsplichtige’ 18
-lac, -laek, -lake: -**lijk**
lammin (pers.n.) 164
lamminwerkers 21
lamsins (pers.n.) 21
land 20, 22, 65, 132, 207, 211, 212, 296, 310
landimark: **landgemark** 187
landsz, landz: **land**
-lang: -**ling**
langhe (die -) 21
langhemate 115
lanst: **land**
laten 266
lauelicker: **lovelijk**
-lec: -**lijk**
lecghen: **leggen**
lecht: **licht**
lecke: -**lijk**
leden: **lieden**
-leec, -leic: -**lijk**
leeft 65
leeght, leegt: **legt, ligt**
leen 146, 147, *148*, 149, 246
leesten 144, 145
leet: **legt, ligt**
legde: 188
legede: **legde**
legen: **liggen**
leges, leget: **legt, ligt**
leggen (overg.) 98, 183, 187, 188, *194*
leggen (onoverg.): **liggen**
legghen: **leggen**
leghet, legit: **legt, ligt**
legt (z.o. **ligt**) 183, *187*, 188, 189, 199
leide: **legde**
leide: **lieden**
leiet, leig, leight: **legt, ligt**
-leik: -**lijk**
leit: **legt, ligt**
-leke: -**lijk**
lettel: **luttel**
letter(**en**) 54, 64, 73, 232, 275, 276, *278*, 279, 280, 281, 282
leui (pers.n.) 62
Leuvens 210
levet: **leeft**
lezen 225
-lic: -**lijk**
licghen: **liggen**
-licke, -liccke: -**lijk**

licken: **liggen**
licht 95
lide: **lieden**
-liec: -**lijk**
lieden 60, 72, 73, 122, 129, *131*, 133, 134, 251, 302
-**liede**(**n**) (bij pronomina) 248, *255*, 256
lief 54, 134
-lieke: -**lijk**
lien (ww.) 275
lienne: **leen**
ligen: **liggen**
liggen 61, 65, 77, 95, *98*, 183, 187, 188, *194*, 195, 196
ligghen, lighen: **liggen**
ligt 65, 98, 143, 183, *187*, 188, 189, 199
-liic, -liike, -lijc: -**lijk**
lijden *266*, 267
lijftocht 103
-**lijk** 65, 72, 76, 117, 121, 122, 158, *166*, 167, 168, 310
lijn 285, 286, 288
-like: -**lijk**
-**ling** 61, 62, 72, 95, *99*, 158, 190, 191
liswouke, -woughe, lisseweghe: **Lissewege** 90
littel: **luttel**
loet: **laat** ‘cijnsplichtige’
loeuenchen: **Leuvens**
-long: -**ling**
lotijn (pers.n.) 164
louensch, louensgher, louecshe, louincs, Louinchs,
Louincsh: **Leuvens**
lovelijk 123
luden: **lieden**
luttel 105
maad 21, 63, 112, *114*, 115, 116, 218, 276, 287, *295*, 296, 297, 310
maadland 297
maadmeers 277, 296
maaien 115
maand 177
maandag 228, *240*, 243, 244, 309
maart 117
maat: 115
maat: **maad**
macheline (van -) 21
macht 61
machtig 81, 128
made: **maad**
madelans: **maadland**
maen-: **maan**(**dag**)
Maerlant (toponiem) 55
maet: **maad**
maetmersch: **maadmeers**
man 61, 228, *230*, 232, 233
man-, manen-: **maan**(**dag**)
mand: **maand**
manesdaghes: **maandag**

manighen (**maning**) 191
manlijk 167
manmate, mans mat, **mansmaat** 115, 287
marg(h)en: **morgen**
marwede (vander -) 21
mathijz 20
mate: **maat**
matlant (toponiem) 55
mechtig: **machtig**
mede (bijw.) 151
mede (zelfst.nw.): **maad**
medewinter **midwinter**
meduaerd: **midwaart**
medwinter: **midwinter**
meed: **maad**
meentocht 103
meer (zelfst.nw.) 147
meer (bijw.) 149
meerder, meerre 173, 174, 175, 176
meers 63, 87, 116, 207, 210, 276, *295*, 296, 297
meester 149, 219
meesteregge 196, 228, *236*
meesterse, -ersse: *236*, 237
meestrigghe: **meesteregge**
meet: **maad**
meet: **met**(zelfst.nw.)
meieregge *236*
meinen: **gemeen**
meins: **mens**
meir: **meer** (zelfst.nw.)
meister: **meester**
menewarf, **menigwarf** 160, 161
mens 3, 66, 87, 89, 93
mes(-): **mis**(**-**)
merc(h)s: **meers**
mere: **meer**
mersch: **meers**

met (voorz.) 60, 88
met, mete (zelfst.nw.) 115, 186, 287
meten 287, 297
mettie (**met die**) 177
metwinter: **midwinter**
meugen: **mogen**
mi: **mij**
mid(**de**) (- zomers): **midszomers**
Middelburg 104
middel(**s**) 273, 274, 291
middelsomer, **middelzomer** 274
midden 273, 274, 291
midden (in, te - zomer): **midszomers**
middewinter: **midwinter**
midszomers 72, 269, *273*, 274, 275
midwaart 274
midwinter 62, 88, 274, 275, 276, *290*, 291, 310
midwinterdag 291
mie: **mij**
mier: **meer** (bijw.)
miester: **meester**
mij 62, 250
min 95
minder 173, 174, *175*, 176
minderbroeder 176
minderen: **minder**
minre: **minder**
mis 93, 95, *96*, 97
mis- 66, 95, *97*,
misgrijpen 267
missen 97
mit: **met**
moeder: *230*, 231
moegen: **mogen**
mogen 53, 72, 122, 123, 125
molenaar 117
mombare, **momboor**, monbore 64, 276, *306*, 307, 308
monbare: **momboor**
mond, mont 307
mont: **munt**
montboren: **momboor**
morgen 100, 276, *283, 284*, 285, 286, 287, 288
munt 100, 105, *109*
na (voorz.) 251
na (bijw.) 114
naast 112, *113*, 114, 213, *214*, 218
nach: **noch**
-**nede** 236, 237
negen 118, 302
negén: **engeen**
negentach, **negentig** 161, *301*, 302

-nes, -nesse: -**nis**
neuel woch 90
nicht 60, 178, *179*, 180, 181
niclais, niclase, niclaus, niclauus, niclawes,
nicolaus 152, 155, 156, 157
nie ‘nooit’ 59, 62
nieuw 60, 129, 131, 133, 134, 142
nimber, **nimmer** 95, 173
-**nis** 63, 66, *94*, 97, 158, 247
noch 100
noemen 267
noit, **nout** (pers.naam) 154
nuw: **nieuw**
occas(**i**)**oen** 237, 238
och: **ook**
och, ochte: **of** (voegw.)
octaaf 275, *277*, 278
oec, oech: **ook**
oem: **hem**
Oerkond: **oorkonden**
of: **af** (bijw.)
of, ofte (voegw.) 61, 63, 65, 66, 72, 178, *179, 180*, 181, 199, 202, *203, 204*, 269, *272*, 273, 309, 310
of een/ander side 83
ofcomers, ofcommers 127
ofnoordhalf 83
ofte: of (voegw.)
og: **ook**
og draghens: **wegdragends** 90
oigh: **ook**
oircunde: **oorkonde**
oits: **hout** 154
okoison: **occasioen**
ol: **al**
old: **oud**
ols: **als**
oltare: **altaar**
ombe: **om**
ombesmetde, **onbesmethede** 151
om, omme 61, 100, 173
onder ‘aan de onderzijde van’ 109
onder ‘tussen’ 82
onderlang, **onderling** 61, 63, 72, 95, *99*, 258
ons 100, 258
onsar: **ons**
onslieden *255*, 256
onwetic: **onwetig** 195
ook 123, 205
oordeel 276, *304, 305*, 306
oorkonde 60, 72, 100, 219, 229, *245*, 246, 247, 275, 279, 294
oorkonden (ww.) 247, 293, 294
oorkondschap 60, 72, 229, *245*, 247, 275
oorkondschappen (ww.): 247
op 52, 63, 69, 72, 81, 100, *101*, 102, 103, 104, 197, 212

open 123
openbaar 293, 294
opgeven, opgegeven 267
oppe: **op**
opperman 232
opt (**op dat**) 212
optese (**op deze**) 177
orconde(n): **oorkonde**
orconscepen: **oorkondschap**
ordineren 267
orkonde, orkunde: **oorkonde**
ors 54, 55, 63, 67, 276, *298*, 299
orskoren 299
oud 82, 151, 152
ouc, ouch: **ook**
ouderman 232
ouermids 177
ouk: **ook**
outgancende: **uitgangend**
paad: **pad**
paap 117
paard 54, 63, 67, 81, 82, 276, *298*, 299
paasdagen: 291
pad, paet 82
pag, pagh (**pacht**) 211
pard(en): **paard**
paschcen, **pasen** 117, *208*, 209, 210, 291
pasken: **pasen**
peenge: **penning**
pegter: **pachter**
peinghen, pene: **penning**
penewaard, **penningwaard** 193
peneg(h)e, peneng(h)e, peng(h)e, penicghe, penig(h)e, penigg(h)e, peninge, peninke, penne, pennege, penneng(h)e, pennicge, pennig(e), pennigghe, penninc, pennincghe, penninch: **penning**

penning(**e**) 64, 72, 87, 89, 95, 183, *189, 190*, 191, 192, 193, 310
penninghen: **penning**
pentecosten 300
perd, perert: paard
personicke: **personegge** 22, 196
pert: **paard**
petgin: **paadje** 205
pieter 21
pietmaand 23
pincsten, pinksten: **pinksteren**
pinksterdag 291
pinksteren 60, 276, *299*, 300
pinninc: **penning**
pit: **put**
pladin 164
plecht, **plicht** 95
plurificatioen 237
poert, **poort** 289
poorter 60, 276, *289*
poort(**er**)**egge** *236*, 237
port: **poort**
portigghe: **poort**(**er**)**egge**
priores: 236
put, půt 54, 63, 76, 105, 107, 108
quaetheit: **kwaadheid**
quam: **kwam**
raadsman: 219, 232
raap 287
raaproede 287
raitsmanne: **raadsman**
rape roede: **raaproede**
recht 246
rechter 88
reddarliken: **ridderlijk**
reintenne: **renten**
religioen 237
rente(**n**) 87, 88, 89
ric (ouer -) 108, 195, 196
riddare: **ridder**
ridder 61, 62, 66, 72, 95, 99, 228, *229*, 231, 232
ridderlijk 157, 258
riglanghe 99
riquardz (pers.**n**.) 20
rime 56
roede 284, 285, 286, 287
rogge 100, 195, 196
roghe: **rogge**
rop: **raap**
roproede: **raaproede**
rudder: **ridder**
rug 107, 108, 195, 196

rugghe: **rogge**
saderdach: **zaterdag**
saint(e), sancte, sant: **sint**
saterdach, satterdach: **zaterdag**
scaeleghe, scaelghe, scaelsche, scaelsghe, scale: **schelling**
scapine 164
scele, sceleg(h)e, scelge, scelle, scellenghe, scellinghe: **schelling**
scenes (**'s genes**) 209
-scep: -**schap**
scepen: **schepen**
sceren (**'s heren**) 222
sceydewijch (toponiem) 205
-schaep, -schape, -schappe: -**schap**
-**schap** 72, 81, 82, *85*, 86, 158, 228, 247, 310
scheelge: **schelling**
-scheep, -scheip: -**schap**
schelewaard: **schellingwaard** 193
schelge, schellenge: **schelling**
schelling(**e**) *189, 190*, 191, 192, 193
-schep, -schepe: -**schap**
schepe: **schepen**
schepen 24, 25, 207, 210, 228, *231*, 233
-scheppe: -**schap**
-schip: -**schap**
schipman 61, 232
schone
schrift 181, 279, 281
schrijven 181, 267, 281
schuld *207*, 210
schuldic: **schuldig**
schuldig 160, 183
-sciip: -**schap**
scillige: **schelling**
scipmans: **schipman**
scoenewerestrigghe: 236
scoen(s)-, scoins-, scoms- (**'s woens**(**dag**)) 241
scoutete (die -) 21
scoutate, scoutete 121
scrauen (**'s graven**) 209
scregt: **schrift**
screuen (**'s graven**) 209
sculd: **schuld**
sculdic, sculdich, sculdijch: **schuldig**
sdonnersdaghes (**'dondersdags**) 174
se: **ze** (pers.vnw.)
sect, seegt: **zegt**
segel: **zegel**
sede 151
seget, segt: **zegt**
seide: **zei**
seinte: **sint**
seit: **zegt**

seit: -**zeid**
seker: 258
sekerhede 151
sel: **zal**
seles ('**s heiliges**) 160, 197
selueriin: **zilveren**
sencte, sent, sente: **sint**
sesterzaad 285, 287
seuen: **zeven**
sevent: **zevent**
si: **zij** (pers.vnw.)
siars ('**s jaars**) 218
side: **zijde**
sie: **zij** (pers.vnw.)
sigh: **zich**
sii, sij: **zij** (pers. vnw.)
sijnte: **sint**
Sijseels 210
sin: **zijn**(ww.)
sinksen, sinksne 60, 222, 276, *299*, 300
sint(**e**) 61, 72, 87, *91, 92*, 93
Sint-Jansavond, -dag, -mis 274
sise: **cijns**
slaan 266, 267
slegen 267
so, soe: **zoe** (pers. vnw.)
soe: **zoe** 'vrl. plant, dier'
soeens; **zoon**
soen(en)-: **zon**(**dag**)
soilken, solc, solech: **zulk**
Somere, somerz: **zomer**
son-: **zon**(**dag**)
sona, sone: **zoon**
sonen-, sonne(n)-: **zon**(**dag**)
sorghe (sonder -) 21
soude: **zou**
spade 284, 286, 287, 288
spanekijn 164

spelmaand 23
spinnicghe: **spinnegge** 196, 237
spreken 267
sprict (**spreekt**) 258
sproken (volt.deelw.): 267
staan 64, 112, 117, 264
staat 64, 112
stade, stede 116
standen 264
stede 151
steen 143, *146*, 147, *148*, 149, 311
steereft: **sterft**
steet: **staat**
stein: **steen**
-**ster** 236, 237
stereft: **sterft**
-**steregge**: 236
sterf(**t**) 88, 89, 158
sterven 158
stich(en), stichken: **stuk**
sticht *179*, 180, 181
stiefkinderen 95
stijch, stik: **stuk**
stippekender: **stiefkinderen** 95
stoed, stoedet, stoendet, stoent: **stond**
stond 64, 259, *264*
stuk, stůck 21, 73, 76, 105, 107, 108, 205
sturen 131, 134
straat 112, *116*, 117, 310
straetke 165
strijd 21
stroot: **straat**
su: **zoe**
suaer: **zwaar**
-suelgh: **zulk**
suene: **zoon**
sueren: **zweren**
sullen: **zullen**
sunt: **sint**
sustre: **zuster**
svare: **zwaar**
sůmere (te haluen -) (**te half zomer**) 274
sweren: **zweren**
swilken: **zulk**
sy: **zij** (pers.vnw.)
synai 62
symon 21
t-: **dat** (lidw.)
taal 134
-tach: -**tig**
tachtig, -**tich** 276, *301*, 302, 311

tafel 62, 63, 276, *303*, 304
tafeldis 303
-tag: -**tig**
tale (onse -) 57
tambacht (**dat ambacht**) 212
tander (**dat ander**) 212
te 205, 246, 269, 273, 274
-**te** 245, 247
te gegen, tegen: **jegen**
-teg(e): -**tig**
tegenwoordig 81, 128, 202
teinde: **tiende**
te jegen: **jegen**
teken 143, 144, 145, 164
temmer: **timmer**
teorse (**te ors**) 298
tgoudin (**dat gouden**) 221
thors (**te ors**) 299
tidelike: **tijdelijk**
tien (ww.) 102
tien (telw.) 270
tiende 219
-**tig**(**e**) 73, 95, 121, 158, 159, *160*, 161, 270, 310
tijd 213, 217, 219, 250, 251
tijdelijk 95, 251
tijns 76, 213, *221*, 222
timber: **timmer**
timerman: **timmerman**
timmer 95, 173
timmerman 95, 173, 232
tinganghen (**te ingang** (?)) 263
tinnen 164
tinse: **tijns**
tjegen: **jegen**
tland (**dat land**) *211*, 310
-**tocht** 100, 101, *102*, 103, 104, 158
toe 64, 135
togen 275, 276
tognisse (**toognis**) 276
toinisse (**toonnis**) 276
tolnara 21
tonen, -er 275, 276
Tongers 210
towe: **toe**
transschrift 281
Trigst, Trigts 210
tsaermeer (**te jaar meer**) 201
tsaers ('**s jaars**) 201
tsegen: **jegen**
tseren (**des heren**) 222
tsestig (**tzestig**) 201
tser (**des heer**) 121, 201
tsiaerz ('**s jaars**): 201
tsieghen: **jegen**

tsijns: **cijns**
tsjegen: **jegen**
tualif: **twaalf**
tualifhondert: **twaalfhonderd** 172, 270
-tucht: -**tocht**
tueeluepenninge: **twaalf penningen**
tueeluesten: **twaalfste**
tuelef: **twaalf**
tuigen 294
tummermans: **timmerman**
tushen: **tussen**
tussen 105, 111, *208*, 209, 210
tvelf: **twaalf**
tventich: **twintig**
twaalf 112, 158, *171*, 172, 173, 182
twaalfhonderd 270
twaalf penningen 172, 173, 182
twaalfste 172
twalef, twalif: **twaalf**
twee 149
twel peneghen: **twaalf penningen**
twelefsten: **twaalfste**
twelf, twellef: **twaalf**
twier: **twee**
twint 270
twintig 93, 95, 143, 270, 302
twist 95
twulhuus (**dat wolhuis**) 212
tydeleke: **tijdelijk**
tyerste (**het eerste**) 149
tymbren: **timmer**
u 61, 66, 199, *202*, 203
ueledings (**veel dingen**) 229, 232
uinze: **veinze**
uit 64, 197, 213, *217*, 219
uitgaand 275
uitgang 263
uitgangend 129, 262, 263, 275
uithangend 262

ulaems: **vlaams**
um, umbe: **om**
ummer: **immer**
uns: **ons**
uogt: **voogd**
uogedinne: **voogdin**
up, uppe: **op**
us: **huis**
vaan: **vangen**
vaart 54
vader 227, *230*, 231
vaet: **vat**
vangen 262
varde ‘vrede’ 61
vast 227, 281
vat: 117
veel 118, 229, 232
veertien 130, 139
veertach: **veertig** 99, 130
vein, **veen** 147
veir: **vier**
veinze 88
veld 296
ver, vern: **vrouw**
verchoig (**verkocht**) 205
verkopen 180
verleint: **verleend** 147
vermabensoene (pers.n.) 21
verstaan (**doen te** -) 51
verteirt: **verteert** 219
verzegelen 268
veul: **veel**
vichtalf: **vijftehalf**
vichte: **vijfte**
vier: 219
vierdedeel, vierdeel, vierendeel 286, 287
viertal(**e**), **viertel** 285, 286, 287
viertelzaad 285
vierwerftwintig 276, *301*, 302, 311
vijfte 73, 178, *179*, 180, 181
vijftehalf 197
vijftien, vijftig 180, 181, 302
vincenciz
vinden 185, *266*, 267, 305
vindman 232
vitri (toponiem) 62
vis, visch 209, 303
vlaams 56, 57, 58, 59, 70, 114, 133, 209, 210
vlaemker, vlaems, vlaemsch, vlaemschs: **vlaams**
Vlanderlant: 56
vlemscher, vlemsser: **vlaams**

vliesch (**vlees**) 149
voentnesse: **vonnis**
voer: **voor**
voerborgher: **voorburger**
voerghenoemde: **voorgenoemd**
voerseide: **voorzegd**
voet 285
voget: **voogd**
vogetman: **voogdman**
vogetgedinge: **voogdgeding**
voghet: **voogd**
vogt gelde: **voogdgeld**
voiters: **wouter**
voir: **voor**
vol 63, 72, 81, 100, 103
volleesten 267
vonnesse, **vonnis** 275, 276, *304*, 305, 306, 310
vond-, vontnesse: **vonnis**
voochtlieden: **voogdlieden**
voogd 64, 142, 276, *306*, 307, 308
voogdgeding, -geld, -in, lieden, -man 307
voor (voorz.) 219, 226, 227, 267
voor (zelfst.nw.) 285
voorburger 289
voorgenoemd: 227
voorgezegd 188, 189, 227
voorling 285
voornoemd 138, 140
voorsede: **voorzegd**
voorsproken: 205, 267
voorttrekken 267
voorzegd, voorzeid 188, 189
voorzeggen 188
vor, vore: **vrouw**
vorder 174
voren (bijw.) 267
voreghesegde: **voorgezegd**
vorhoefde: **voorhoofd**
vornomde(n)s, -nomder, -nommens: **voornoemd**
vorghenoemden: **voorgenoemd**
vor geseder: **voorgezegd**
vorsprochen: **voorsproken**
voughet: **voogd**
vrauw: **vrouw**
vreislant (**Friesland**) 219
vri: **vrij**
vri-, vrie-, vrien-: **vrij**(**dag**)
vriendin *235*
vriendnede *235*
vriet, vriheet: **vrijheid** 151
vrij 62, 197, 246
vrijdag 63, 228, *242*, 243, 244
vrijendag: **vrijdag**
vriin-, vrijn-, vrin-, vrinen-: **vrij**(**dag**)

vroedinnen (pers.n.) 237
vrouw, vrowe 121, 122, 152
vuirlinghe: **voorling**
vul: **vol**
vse: **huis**
vt ganc ende, vtghenghende: **uitgangend**
vuur 134
waard 207
waard: **woord**
waardeur 228, 229
waarhede, **waarheid** 116, 151
waart 54
wader: **vader**
wael: **wale**
waerheyt: **waarheid**
wagen(**s**)(**ge**)**loop** 286
wale 64, 66, 67, 88, 89
wamminne 164
ward: **woord**
warde, wareet: **waarheid**
wareld: **wereld**
waren (pret. v. zijn) 117
warf, waruen: **werf** ‘keer’
warheit, waride, wariet: **waarheid**
warke: **werk**
wast: **vast**
wast: **vast**
wastenauont (**vastenavond**) 227
wede: **weide**
wederschrift 281
weede: **weide**
weeg: **weg**
week 118, 119
weel: **wel**
weerke: **werk**
weet: **wet**
weg, weghe 49, 63, 87, *89*, 90, 118
weide 142, 145, 144, 151, 296
weit, weitin: **woitin**

weift, weivel, weiven (bij **weven**) 117
weyde: **weide**
wel 67, 88, 89
welch: **welk**
weldaad, welna 88
welk 66, 88, 205
wenes-: **woens**(**dag**)
wennagtes (**winachtig**) 82
wennende, wennents: **winnend**
wer: **wij**
wereld 118, 121, 192
werf ‘keer’ 60, 81, 82, 88, 302
werf ‘terrein’ 21, 82
werk 87
wers 89
werst: **waard**
werken 81
westhalf of 83
wet 63, 67, 88, 90
weten (**doen te** -) 51, 72, 276, *292*, 293, 294, 310
weten 51, 293, 294
wezen 259, 261
wi, wie: **wij**
wief: **wijf**
wiet (**wij het**) 250
wii, **wij** 59, 62, 72, 122, 219, 248, *249*, 250, 251
wijlieden 248, *255*, 256
wijf 64, 213, *215*, 218, 219, 250, 251
wijs 305
wijsdom(e) 141, 275, 276, *304, 305*, 306, 310
wijzen 305
wilde 65, 67, 259, *265*
wilk: **welk**
willaem, willame, Willaume: **Willem**
Willekin (pers.n.) 164
Willemshof 20
willem 21, 71, 88, 296
willen 265
winnend, winnens 95, 296
wint 64
winter 95, 291
wisdome, wisdoume: **wijsdom**
wise (**wij ze**) 250
wisen: **wijzen**
wiue: **wijf**
wns-: **woens**(**dag**)
woeke: **week**
woenen-: **woens**(**dag**)
woensdag 23, 63, 228, *241*, 242, 243
woch: **weg**
wochwesinge 90

wog: **weg**
woitin, woitine 21, 152, *153*, 154, 155, 164, 311
wol 100, 101
wolde: **wilde**
wolslaghere 101
wonachtich, wonanuch: **woonachtig**
wonds-: **woens**(**dag**)
wonectech: **woonachtig**
wonigghe (**woning**) 191
wonnen (bijv.nw.) 267
wons-: **woens**(**dag**)
wook: **week**
woonachtig 161, 195
woord, word 65, 81, 123, *128*, 129, 310
worden 89, *266*, 267
woreit, worheit: **waarheid**
worptafel spel 303
wors: **wers**
woude: **wilde**
wouke: **week**
wouter 21
wracht, wrocht 81
wueghe: **weg**
wullen: **wol**
y-, ye-: **ge**-
yemet: **gemet**
ystade: **gestade**
zal 63, 82, 85
zante: **sint**
zaterdag 242
ze (pers.vnw.) 226
ze: **te** (voorz.)
ze: **zee**
zecgen: **zeggen**
zee 118, 213, *224*, 225, 226
Zeeland 226
Zeeuws 70
zeggen 183, 187, 188, *194*, 195, 196, 267
zegel 72, 118, 213, *225*, 226, 231, 233, 263, 268, 289
zegelen 73, 259, *268*, 275, 311
zeget: **zegt**
zeghel: **zegel**
zegt 183, 188, 195
zei 65
-**zeid** 183, 267
zel: **zal**
zelk: **zulk**
zelen, zellen: **zullen**
zes 302
zestedeel 201
zestig 159, 201
zet (volt.deelw.) 267
zetten 266, 267
zeun: **zoon**

zeuven, **zeven** 118, 302
zevent ‘zeventig’ 270
zich 205
Zierik, Zierikzee 226
zieselsgen: **Sijseels**
zigel: **zegel**
zij (pers.vnw.) 64, 248, 250, *254*
zijde 83, 84
zijlieden *255*, 256
zijn (ww.) 64, 217, 259, 260, 266, 267
zilveren 164
zin 95
zoe (pers.vnw.) 64, 69, 248, *254*, 255
zoe ‘vrl. plant, dier’ 255
zoemers: **zomer**
zoendag 243
zoen(**n**)(**en**)dag: **zondag**
zollen: **zullen**
zomer 20, 273, 274
zondag 63, 228, *239*, 242, 243, 244, 309
zonder 54, 100
zonderlang: **zonderling** 61, 62, 63, 72, 95, *99*
zone: **zoon**
zon(n)endag: **zondag**
zoon: 53, 54, 62, 66, 67, 123, *124*, 125, 139, 157
zou: 152
Zuilen 226
zu: **zoe**
zuk: **zulk**
zulk 61, 72, 100, 105, *110, 111*, 112, 167, 183, 309, 310
zullen 60, 63, 82, 152, 310
zuster 111, *230*, 231
zuaernesse: **zwaarnis**
zwaar 176, 228
zwaarheid 247
zwaarnis 228, 247
zwaarte 247
zweren 72, 213, *227*
zwilk, zwulk, zwulc: **zulk**

Summary

Aim of this *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten* (*AVT*; *Atlas of Early Middle Dutch Linguistic Variants*) was to describe and visualize the geographic distribution of linguistic phenomena in 13th century Dutch, both for the benefit of linguistic research as well as on behalf of literary-historical research, especially concerning the localization of literary texts. This was done on the basis of documents of which the place of origin could be determined on non-linguistic grounds, such as the place of residence of the institution that ordered or produced the recording. This is mainly the case with official documents, all of which were - as far as they were written in Dutch - published in Gysseling 1977a. With respect to the restriction mentioned (the limitation to objectively localized documents) there is a difference with Berteloots' *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands* (*Contribution to a Phonological Atlas of 13th Century Middle Dutch*) (Berteloot 1984b): this atlas includes a number of documents localized by Gysseling on linguistic criteria. The *AVT* also offers a considerable quantitative addition to Berteloots vowel maps, and it contains maps on morphological and lexical items. In relation to the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (*VMNW*; *Dictionary of Early Middle Dutch*), which has been produced from 1989 onwards and in which regional variants of words are mentioned as well, the *AVT*'s display of the *relative* frequencies of a part of those variants (which are more relevant than the absolute frequencies), and the publication of illustrative maps of the geographical distribution is of importance. The above-mentioned remarks are made in the general introduction offered in chapter 1, while in the chapters 2-5 methodological and technical questions are discussed. Chapter 6 forms the central part with 160 maps and comments.

In chapter 2 it is explained on what criteria a written document (such as a charter, a roll of tenures or citizens, or a statue) is determined to have been produced in a certain place, and thus to reflect the local dialect. Some of the documents had to be excluded of the investigation because the place of origin was unknown. None of the literary texts could be localized on non-linguistic grounds. On the other hand, a couple of 13th century documents not published in Gysseling 1977a, and some of them being recently discovered, were added to our corpus.

Chapter 3 deals with the way of selecting and counting the data. The places of origin were clustered into 56 measure points, which together form the 11 regions shown on the maps. For each document produced by those measure points, only one attestation of a certain linguistic phenomena is counted. The data for 252 linguistic items are published in tabulas (see appendix 2) for each measure point, while the percentages of the frequencies in 11 regions is shown on the maps.

The carthographic method chosen for the *AVT* is compared to those of other, comparable historical-linguistic atlasses in chapter 4. It is argued that for our goal an easily legible map is to be preferred to maps on which both local differences in relative frequency of certain items and the number of documents provided by the various places are shown. The division of the *AVT*-map

formally is one into geographic unities, but is also connected to the traditional division into main dialects. At the end the results of a statistical analysis of our data are given: they show the amount of similarity between the 56 places (or clusters of places) into which we divided the places of origin of our documents.

In chapter 5 one of the possible applications of a linguistic atlas is discussed: the localization of 13th century Middle Dutch manuscripts with unknown origin. Both literary texts (Maerlant's *Der Naturen Bloeme* and *Rijmbijbel*) and non-literary, official documents are investigated. At first the linguistic characteristics of each of those texts were compared to those documented on our maps. With respect to the literary texts, special attention was given to rhyme words, as these are (for a great part) supposed to be unchangeable; i.e., in principle the copiist could not translate the original form into his own dialect without spoiling the rhyme couples. Rhymes thus form an indication of the author himself. To the (traditional) comparison a statistical analysis was added. This too measured the similarity of the linguistic forms in the texts to be localized with the items in the *AVT*. The overall conclusion of this comparison was that the language of the Maerlant manuscripts is more oriented to the language of Flanders-Zeeland than to Holland; while the rhyme words also contain Hollandic and Brabantic forms, probably used by the author in order to increase his quantity of rhyme words. As far as the charters are concerned, Gysselings localization was for the main part confirmed, though one of the three charters had more Hollandic characteristics than was noticed before.

In chapter 6 the maps are given, concerning phonological items (vowels, consonants and spelling phenomena), and morphological and lexicographical items respectively. Each map, or series of maps on the same subject, is discussed with respect to the distribution of linguistic characteristics, the linguistic problem itself, the behaviour of the scribes, the relation to other maps, and so on.

The overall picture of those 160 maps offers some interesting information. Concluding remarks on the maps, and others on the method of research and representation are made in chapter 7.

As far as methodological questions are concerned, the method chosen, both concerning the collection and analysis of the data and the representation on the rather simplified, easily legible maps proved to be satisfying. The information on the distribution of linguistic items can easily be obtained from these (interpreting) maps, while the objective and more detailed data are at the same time kept available for background information and further research.

Bijlage 1 Opgave regio's, meetpunten, plaatsen en opgenomen documenten

De nummers van de regio's en subregio's corresponderen met die op de grondkaarten, kaarten IIa en IIb op p. 79. De nummers van de meetpunten vindt men terug op de geografische basiskaart, kaart I op p. 78.

Van de plaatsnamen wordt onder *code register* de code gegeven uit het *Systematisch en alfabetisch plaatsnamenregister*, 1962. Voor bepaalde schrijfcentra zijn de benamingen van Gysseling in onze atlas aangehouden, d.w.z. dat bijv. (het klooster) Ter Doest zowel hier als in de tekst onder die naam, en niet onder de naam van de tegenwoordige gemeente Lissewege vermeld wordt. In dergelijke gevallen wordt de nu geldende plaatsnaam in deze lijst tussen haakjes toegevoegd.

regio en evt. subregio	***meetpunt***	***plaats***	***code register***
1. Hollandse graf. kanselarij (Hgk)	1. Hgk	-	-
2. West-Holland (WHo)	2. Koningsveld	Koningsveld (Delft)	E 198
	3. Leiden e.o.	Alkemade (R.arendsveen)	E 140
		Leeuwenhorst (Noordwijk)	E 131
		Leiden	E 167
		Rijnsburg	E 135
	4. Westland	Monster	D 003
		Naaldwijk	I 003
		Schiedam	K 003
		Wateringen	D 006
	5. Noord-Holland	Egmond ann Zee	E 041
		Heemskerk	E 066
3. Oost-Holland (OHo)	6. Dordrecht	Dordrecht	K 094
	7. Rivierengeb. OHo	Arkel	K 070
		Haastrecht	K 016a
		Lekkerkerk	K 054
		Schoonhoven	K 020
		Vianen	K 030

4. Utrecht (Utr)	8. Utrecht e.o.	Amersfoort	F 165
		Utrecht	E 192
		Houten	E 227
5. Zeeland (Zee)	9. Zierikzee	Zierikzee	I 049
	10. Zeeland-Zuid	Biezelinge	I 096a
		Middelburg	I 081
		Noorddijk (Wissekerke)	I 047
	11. Voorne	Voorne (Oostvoorne)	I 002
6. Noord-Brabant (NBr)	12. Antwerpen	Antwerpen	K 244
	13. Breda	Breda	K 160
	14. Rivierengeb. NBr	Geertruidenberg	K 129
		Heusden (Ned.)	K 135
		Waalwijk	K 141

regio en evt. subregio	*meetpunt*	*plaats*	*code register*
7. Nederrijn (Nri)	15. Kleve	Kleve	
8. West-Vlaanderen (WVl)			
8.1. WVl-noord (Brugge e.o.)	16. Aardenburg	Aardenburg	I 125
	17. Brugge	Brugge	H 036
	18. Damme e.o.	Damme	H 014
		Moerkerke	I 152
		Sijsele	H 041
	19. Ter Doest e.o.	Blankenberge	H 003
		Dudzele	H 012
		Ter Doest (Lissewege)	H 009
	20. Hoeke e.o.	Hoeke	I 121
		Oostburg	I 123
		Sluis	I 122
8.2 WVl-zuidwest (Veurne e.o.)	21. Calais	Calais	-
	22. Oostende e.o.	Gistel	H 054
		Oostende	H 016
	23. Oudenburg	Oudenburg	H 024
	24. Veurne	Veurne	H 084
8.3 WVla-zuidoost (Kortrijk e.o.)	25. Beerst e.o.	Beerst	H 104
		Oostkamp	H 069
		Vladslo	H 105
	26. Ieper e.o.	Ieper	N 072
		Kortrijk	N 141
		Merkem	N 029

9. Oost-Vlaanderen (OVl)			
9.1 OVl-noord (Hulst e.o.)	27. Assenede e.o.	Assenede	I 161
		Kaprijke	I 157
		Watervliet	I 133
	28. Hulst	Hulst	I 142
	29. Maldegem	Maldegem	I 154
	30. Zeeuws-Vl. (minus Hulst)	Axel	I 140
		Grauw	I 141
		Kloosterzande	I 116c
		Steenland (Spui)	I 140b
9.2 OVl-zuidwest (Gent e.o.)	31. Eeklo	Eeklo	I 258
	32. Evergem	Evergem	I 200
	33. Gent	Gent	I 241
	34. Gentbrugge e.o.	Gentbrugge	I 248
		Heusden (België)	I 249
		St.Lievens-Houtem	O 047
		Velzeke	O 111
	35. Oudenaarde e.o.	Oudenaarde	O 098
		Petegem	O 196
	36. Drongen e.o.	Deinze	O 014
		Drongen	I 231
9.3 OVl-zuidoost	37. Aalst e.o.	Aalst	O 061
		Dendermonde	I 262
	38. Geraardsbergen	Geraardsbergen	O 228
	39. Ninove	Ninove	O 152

regio en evt. subregio	*meetpunt*	*plaats*	*code register*
- Vlaamse graf. kanselarij (Vgk)	40. Vgk		
10. Zuid-Brabant (ZBr)			
10.1 ZBr-noordwest (Mechelen e.o.)	41. Duffel e.o.	Duffel	K 293
		Rumst	K 325
		Willebroek	K 320
	42. Grimbergen e.o.	Grimbergen	P 004
		Perk	P 012
	43. Mechelen	Mechelen	K 330
	44. Wolvertem	Wolvertem	O 070
10.2 ZBr-zuidwest (Brussel e.o.)	45. Brussel	Brussel	P 065
	46. Erps	Erps	P 073
	47. Leefdaal e.o.	Kortenberg	P 076
		Leefdaal	P 081
		Tervuren	P 127
	48. St. Genesius-Rode e.o.	Dworp	O 289
		St. Genesius-Rode	P 198
	49. St. Pieters-Leeuw e.o.	Asse	O 162
		St. Pieters-Leeuw	O 250
		Strijtem	O 159
		Vorst	O 248
10.3 ZBr-oost	50. Tienen e.o.	Averbode	K 351a
		Lubbeek, Heverlee	P 094
		Meldert en Tienen	P 148
- Brabantse hert. kanselarij (Bhk)	51. Bhk		

11. Limburg (Lim)	52. Maastricht	Maastricht	Q 095
	53. Oudenbiezen (Rijkhoven) hand A		Q 168a
	54. Oudenbiezen (Rijkhoven) hand C		Q 168a
	55. Oudenbiezen (Rijkhoven) hand D		Q 168a
	56. Oudenbiezen (Rijkhoven) hand B, E-H		Q 168a

Op de lijst hierboven en op kaart I zijn alleen die plaatsen vermeld waar met zekerheid documenten te lokaliseren waren, behoudens, ter oriëntatie, enkele plaatsen in het oosten.

Calais is op de kaart niet opgenomen wegens de excentrische ligging.

Onder de hierboven opgesomde regio's, subregio's en meetpunten zijn de volgende documentnrs. ingedeeld. De nummers waarvan de tekst niet uit het *CG-I* afkomstig is, worden gevolgd door de bronvermelding.

Regio 1 (Hgk): 66, 163, 308, 327, 367, 401, 402, 411, 413, 430, 466, 548, 556, 617, 623, 626, 627-630, 651a, 715, 734, 740, 757, 758, 759, 767, 778, 780, 787, 807, 824, 832, 844, 846, 892, 893, 913, 914, 915, 918, 922, 926, 927, 928, 938, 946, 977, 978, 979, 996, 1001, 1005, 1058, 1100a, 1113b, 1114a, 1115, 1116, 1116a, 1116b, 1117, 1119, 1119a, 1133, 1136, 1137, 1149, 1184, 1185, 1221a, 1224a, 1225, 1240, 1293, 1318a, 1321, 1338, 1367, 1368, 1398, 1410, 1416, 1451, 1460, 1489, 1496a (2e or.), 1507, 1572, 1606, 1608, 1613, 1618, 1619, 1622, 1623, 1625a, 1628, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634b, 1637, 1675, 1676, 1687, 1688, 1690, 1696, 1729, 1755, 1763, 1764, 1765, 1788a, 1788b, 1793, 1798d, 1801, 1802,

1806a, 1808, 1809, 1809a, 1813, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1832, 1833, 1835, 1836, 1837, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1849, 1850, 1873, 1873a.

Regio 2 (West-Holland): 38, 64, 65, 117, 298, 309, 457, 981, 1113a, 1118, 1211, 1435, 1446, 1464, 1508, 1518, 1780, 1781, 1860, 1901, 1912.
Regio 2, 2 (Koningsveld): 1634, 1774, 1851, 1890, 1929.
Regio 2, 3 (Leiden e.o.): 1122, 1280, 1287, 1353, 1390, 1490, 1666.
Regio 2, 4 (Westland): 414, 703, 733, 1743, 1784.
Regio 2, 5 (Noord-Holland): 1189, 1909.

Regio 3 (Oost-Holland):
Regio 3, 6 (Dordrecht): 233, 398, 399, 513, 529, 532, 534, 542, 547, 558, 601, 602, 669, 675, 700, 702, 719, 754, 809, 837, 838, 849, 859, 910, 923, 980, 1009, 1021, 1069, 1070, 1081, 1112, 1139, 1154, 1188, 1246, 1255, 1264, 1267, 1271, 1272, 1284, 1295, 1319, 1335, 1339, 1391, 1392, 1399, 1439, 1445, 1517, 1532, 1545, 1624, 1641.

Regio 3, 7 (Rivierengeb. OHo): 886, 897, 975, 1294, 1625.

Regio 4 (Utrecht): 1397, 1642, 1862.

Regio 4, 8 (Utrecht e.o.): 900, 1180, 1351, 1436, 1529, 1662, 1733, 1757a, 1786, 1879, 1891, 1902, 1908, 1917.

Regio 5 (Zeeland): 136.
Regio 5, 9 (Zierikzee): 1496, 1559, 1566, 1568, 1582, 1583, 1871.
Regio 5, 10 (Zeeland-Zuid): 125, 365, 422, 440, 560, 1279, 1903.
Regio 5, 11 (Voorne): 196, 323.

Regio 6 (Noord-Brabant): 1363, 1427, 1869.
Regio 6, 12 (Antwerpen): 19a (*Antwerps Obituarium*), 551, 552, 613 (Vangassen 1952), 1425, 1426, 1539, 1848.
Regio 6, 13 (Breda): 75, 280, 869, 870, 920, 985, 1316, 1831.
Regio 6, 14 (Rivierengeb. NBr): 735, 1424, 1627.

Regio 7 (Nederrijn): 1703.
Regio 7, 15 (Kleve): 1870, 1933.

Regio 8 (West-Vlaanderen): 55, 164, 167, 198, 262, 612, 647, 776, 781, 1075, 1389, 1403, 1644, 1721.
Regio 8, subregio 8.1 (West-Vlaanderen, noordwest), algemeen: 70, 129, 168, 221, 394, 419, 664, 691, 725, 901, 958, 1298, 1413, 1414, 1825, 1875.
Regio 8.1, 16 (Aardenburg): 170, 237, 311, 520, 631, 711, 863, 905, 906, 930, 1207, 1220, 1291, 1291a (Rombaut, Leroy en Declercq 1988), 1345, 355, 1387, 1396.
Regio 8.1, 17 (Brugge): 21, 33, 34, 36, 40, 85, 86, 90, 132, 159, 169a, 192, 201, 211, 216, 239, 247, 256, 261, 266, 292, 312, 313, 315, 322, 330, 344, 347, 348, 353, 395, 405, 415, 429, 438, 439, 444, 449, 450, 456, 460, 471, 476, 477, 490, 504, 510, 535, 540, 562, 566, 638, 646, 663, 680, 683, 716, 726, 749, 772, 788, 806, 815, 817, 821, 848, 852, 877, 879, 964, 984, 1035, 1050, 1073, 1082, 1083, 1093, 1103, 1108, 1124, 1132, 1135, 1155, 1156, 1202, 1223, 1227, 1230, 1231,

1244, 1245, 1250, 1269, 1300a (Rombaut, Leroy en Declercq 1988), 1301, 1329, 1336, 1340, 1364, 1394, 1407, 1409, 1450, 1474, 1475, 1483, 1495, 1504, 1580, 1601, 1661, 1669, 1674, 1740, 1748, 1761, 1768, 1776, 1792, 1796, 1797, 1810, 1820, 1877, 1880, 1882, 1930, 1931, 1932, 1934.

Regio 8.1, 18 (Damme e.o.): 254, 316, 681, 682, 889, 1113, 1214, 1274, 1354, 1463, 1567, 1787, 1814.

Regio 8.1, 19 (Ter Doest e.o.): 166, 278, 412, 455, 550, 666, 1196, 1521, 1541, 1587, 1620, 1645, 1667, 1753, 1754, 1789, 1884, 1911, 1919.

Regio 8.1, 20 (Hoeke e.o.): 888, 931, 932, 1314, 1346a, 1530, 1586, 1841.

Regio 8, subregio 8.2 (West-Vlaanderen, zuidwest): 603.

Regio 8.2, 21 (Calais): 887, 1253, 1254.
Regio 8.2, 22 (Oostende e.o.): 1165, 1216, 1443, 1816.
Regio 8.2, 23 (Oudenburg): 145, 187, 416, 468, 474, 508, 698.
Regio 8.2, 24 (Veurne): 1465, 1573, 1689, 1839.
Regio 8, subregio 8.3 (West-Vlaanderen, zuidoost): 390a.
Regio 8.3, 25 (Beerst e.o.): 871, 1462, 1554, 1621, 1767.
Regio 8.3, 26 (Ieper e.o.): 10, 800, 1362.

Regio 9 (Oost-Vlaanderen): 5, 15, 35, 124, 172, 175, 224, 243, 251, 296, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 581, 604, 641, 642, 708, 802, 810, 843, 913a, 956, 993, 1104, 1138, 1282, 1305, 1307, 1429, 1461, 1485a, 1638, 1640, 1652, 1653, 1684, 1714, 1719, 1720, 1758, 1906.
Regio 9, subregio 9.1 (Oost-Vlaanderen, noord), 1270.
Regio 9.1, 27 (Assenede e.o.): 351, 872, 1155a, 1232, 1575, 1655, 1751.
Regio 9.1, 28 (Hulst): 864, 1024, 1084, 1265, 1322, 1523, 1593, 1594, 1795.
Regio 9.1, 29 (Maldegem): 209, 704, 944, 945, 1055, 1059, 1285, 1360, 1479, 1643, 1756, 1923.
Regio 9.1, 30 (Zeeuws-Vlaanderen): 17, 95, 189, 404, 427, 686, 1080, 1574, 1683.
Regio 9, subregio 9.2 (Oost-Vlaanderen, zuidwest): 32a (Rombaut 1988), 200, 755, 1665, 1750.
Regio 9.2, 31 (Eeklo e.o.): 426, 484, 805, 830, 836, 909, 1085, 1411, 1418, 1548, 1565, 1698.
Regio 9.2, 32 (Evergem e.o.): 1041, 1249, 1380, 1592, 1668, 1697, 1709, 1716, 1864.
Regio 9.2, 33 (Gent): 1, 2, 3, 4, 9, 16, 19, 29, 43, 44, 48, 69, 79, 92, 93, 94, 135, 171, 173, 174, 206, 208, 210, 213, 227, 232, 241, 282, 289, 307, 314, 317, 319, 336, 340, 341, 368a, 385, 580, 639, 657, 679, 717, 808, 822, 921, 983, 998, 1003, 1004, 1023, 1067, 1111, 1145, 1146, 1256, 1262, 1263, 1277, 1328, 1356, 1357, 1369, 1372, 1493, 1527, 1531, 1534, 1552, 1558, 1565a, 1591, 1598, 1600, 1639, 1699, 1706, 1711, 1744, 1886, 1905, 1920, 1925.
Regio 9.2, 34 (Gentbrugge e.o.): 7, 49, 225, 803, 1191, 1251, 1252, 1254a, 1914.
Regio 9.2, 35 (Oudenaarde e.o.): 122, 614, 640, 712, 1040, 1054, 1087, 1208, 1840, 1926, 1928.
Regio 9.2, 36 (Drongen e.o.): 214, 215, 443, 1238, 1239, 1488.
Regio 9, subregio 9.3 (Oost-Vlaanderen, zuidoost): 1077, 1350.
Regio 9.3, 37 (Aalst e.o.): 391, 410, 756, 827, 988, 994, 1008, 1164, 1453, 1524, 1878.
Regio 9.3, 38 (Geraardsbergen): 485, 544, 706, 942, 1098, 1290, 1310, 1311, 1337, 1371, 1452, 1500, 1576, 1577, 1597, 1605.
Regio 9.3, 39 (Ninove): 727, 929, 1766, 1773.

40 (Vlaamse grafelijke kanselarij): 1730, 1734, 1737, 1738, 1739.

Regio 10 (Zuid-Brabant): 120, 907, 1044, 1192, 1201, 1210, 1497, 1865.
Regio 10, subregio 10.1 (Zuid-Brabant, noordwest): 1535.
Regio 10.1, 41 (Duffel e.o.): 299, 567, 949, 1286, 1296, 1477, 1478, 1695, 1546, 1866.
Regio 10.1, 42 (Grimbergen e.o.): 178 (Meijers 1932), 748, 866, 890, 925, 941, 961, 1097, 1102, 1168, 1228, 1236, 1379, 1412, 1476, 1499, 1543, 1646, 1647, 1685, 1713, 1760.

Regio 10.1, 43 (Mechelen): 97, 403, 483, 488, 649, 714, 731, 771, 812, 823, 831, 853, 873, 875, 947, 948, 955, 966, 968, 992, 995, 999, 1018, 1019, 1027, 1030, 1031, 1032, 1036, 1039, 1045, 1046, 1048, 1078, 1142a, 1166, 1176, 1197, 1206, 1209, 1221, 1224, 1248a, 1273, 1312, 1341, 1395, 1402, 1417, 1428, 1491, 1542, 1551, 1562, 1571, 1604, 1626, 1629, 1636, 1671, 1692, 1700, 1715, 1745, 1749, 1788, 1887, 1892, 1906a, 1910, 1913, 1925a.

Regio 10.1, 44 (Wolvertem): 1327, 1422, 1863.

Regio 10, subregio 10.2 (Zuid-Brabant, zuidwest): 895, 1234, 1614, 1656, 1775, 1782, 1916.

Regio 10.2, 45 (Brussel): 182, 194, 195, 1538, 1648, 1656a, 1851a.
Regio 10.2, 46 (Erps): 1303, 1326, 1663, 1712, 1742, 1779, 1806.
Regio 10.2, 47 (Leefdaal e.o.): 42, 1302, 1654, 1722, 1723, 1794.
Regio 10.2, 48 (St. Genesius-Rode e.o.): 1612, 1615, 1649, 1650, 1651, 1686.
Regio 10.2, 49 (St. Pieters-Leeuw e.o.): 610a, 1038, 1563, 1578, 1732, 1867, 1924.
Regio 10.3, 50 (Tienen e.o.): 41, 899, 1052, 1053, 1927.

51 (Brabantse hertogelijke kanselarij): 47, 860a, 919, 937, 1047, 1090, 1163.

Regio 11 (Limburg): 20, 203, 688, 1022.
Regio 11, 52 (Maastricht): 1315, 1323, 1324, 1333, 1757.
Regio 11, 53 (Oudenbiezen): 295; hand A (Buntinx en Gysseling 1965)
Regio 11, 53 (Oudenbiezen): 295; hand C (id.)
Regio 11, 53 (Oudenbiezen): 295; hand D (id.)
Regio 11, 53 (Oudenbiezen): 295; hand B, E-H (id.)

Bijlage 2. Tabellen

Hieronder een voorbeeld van hoe de tabellen gelezen moeten worden.
kolom: 28. HEER
links l. ê, e
rechts r. â, a

De aantallen voor de 56 meetpunten ((clusters van) plaatsen; zie bijlage 1).
De aantallen voor de subregio's van Vlaanderen en Zuid-Brabant. Deze totalen bevatten de opgaven voor de meetpunten plus de in de subregio's gelokaliseerde documenten, en zijn basis voor de *b*-kaarten.
De aantallen voor de 11 regio's waarop de kaarten zijn gebaseerd. Deze totalen bevatten de opgave voor de meetpunten plus die van de in de subregio's en regio's gelokaliseerde documenten.

reg.	mtp.		56 mtp.		subreg.		11 reg.	
1 Hgk	1	Hgk	17	77			17	77
2 Wlo	2	Kon	-	2			4	13
	3	Lei	-	1				
	4	Wes	2	2				
	5	Wlo	-	-				
3 Olo	6	Dor	18	21			19	23
	7	rIll	1	2				
4 Utr	8	Utr	2	7			2	7
5 Zee	9	Zie	-	1			6	2
	10	ZIZ	4	1				
	11	Voo	2	-				
6 NBr	12	Ant	3	1			11	3
	13	Bre	6	1				
	14	rIB	-	1				
7 Nrl	15	Kle	1	-			1	-
8 WVl	16	Aar	9	-	92	1	109	2
81 n	17	Bru	55	-				
	18	Dam	9	1				
	19	TDo	7	-				
	20	Hoe	2	-				
82 zw	21	Cal	1	-	9	1		
	22	Oos	2	-				
	23	Obu	5	-				
	24	Veu	-	1				
83 zo	25	Bee	1	-	2	-		
	26	Iep	1	-				
9 OVl	27	Ass	4	2	20	6	140	20
91 n	28	Hul	8	-				
	29	Mal	1	3				
	30	ZVl	6	1				
92 zw	31	Eek	-	-	76	10		
	32	Eve	7	-				
	33	Gen	46	9				
	34	Gbr	4	1				
	35	Oud	9	-				
	36	Dro	6	-				
93 zo	37	Aal	8	-	20	-		
	38	Ger	10	-				
	39	Nln	-	-				
Vgk	40	Vgk	5	1				

Voorbeeld: De afzonderlijke meetpunten in de regio West-Holland hebben samen 7 documenten met vermeldingen van **heer**; de regio voegt hier nog 10 documenten aan toe. Het percentage vormen met **â** of **a** is in deze regio 76 (13 van de 17 doc.) (zie kaart).

Voorbeeld: De Nederrijn heeft maar één document met een vermelding van **heer** en wordt dus niet gekarteerd.

Voorbeeld: De documenten van de meetpunten in Oost-Vlaanderen worden eerst, samen met de subregionale documenten, opgeteld tot de aantallen in de middelste kolom, waarop de kaart van de zuidwestelijke subregio's is gebaseerd (bijv. 6 van de 26, d.i. 23% van de documenten in het noorden van Oost-Vlaanderen heeft vormen met **â** of **a**). De totalen van de subregio's tellen, samen met de regionale documenten, op tot het totaal van de regio, waarop de kaart is gebaseerd (hier 20 van 160 documenten met **â** of **a**, d.i. 13% in Oost-Vlaanderen.

Voorbeeld: De Vlaamse grafelijke kanselarij (niet gekarteerd) heeft 5 documenten waarin **heer** met **ê** ef **e** voorkomt, tgov. 1 document met **â** of **a**.

kolom:		**0a -achtig**			**0b machtig**			**0c arm**			**0d arm**		
links		**l. a**			**l. a**			**l. a, ā**			**l. a**		
rechts		**r. e**			**r. e**			**r. e, ē**			**r. ā**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	14 -		14 -	6 -		6 -	1 -		1 -	1 -		1 -
2 WHo	2 Kon	- -		- -	- -		- -	- -		2 -	- -		2 -
	3 Lei	- -			- -			- -			- -		
	4 Wes	- -			- -			2 -			2 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	6 -		7 -	2 -		2 -	3 -		3 -	2 -		2 -
	7 riH	1 -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		- -	- 1		1 1	1 -		1 -
	13 Bre	- -			- -			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			1 -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -		10 -		12 -		1 -		- -		1 -		- -		14 -		16 -		- -		13 1		14 2
81 n	17 Bru	6 -				- -				7 -				6 1										
	18 Dam	2 -				- -				2 -				2 -										
	19 TDo	- -				- -				3 -				3 -										
	20 Hoe	- -				- -				- -				- -										
82 zw	21 Cal	- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -				
	22 Oos	- -				- -				- -				- -										
	23 Obu	- -				- -				- -				- -										
	24 Veu	- -				- -				- -				- -										
83 zo	25 Bee	- -		2 -		- -		- -		1 -		1 -		- 1		- 1								
	26 Iep	2 -				- -				- -				- -										
9 OVl	27 Ass	- -		4 -		27 -		- -		- -		3 -		- -		1 -		27 1		- -		1 -		24 3
91 n	28 Hul	- -				- -				- -				- -										
	29 Mal	- -				- -				- -				- -										
	30 ZVl	4 -				- -				- -				- -										
92 zw	31 Eek	1 -		20 -				- -		2 -				- -		25 -				- -		22 3		
	32 Eve	- -				- -				- -				- -										
	33 Gen	17 -				1 -				20 -				18 2										
	34 Gbr	- -				- -				1 -				1 -										
	35 Oud	1 -				- -				4 -				3 -										

	36 Dro	- -			1 -			- -				- -							
93 zo	37 Aal	1 -		2 -		- -		1 -			1 1		1 1			1 -		1 -	
	38 Ger	1 -				- -					- -					- -			
	39 Nin	- -			1 -						- -					- -			
Vgk	40 Vgk	1 -			1 -						- -					- -			
10 ZBr	41 Duf	- -		- 4	1 4	- -		- -		- 2	- -		4 -	8 2		- -		4 -	7 1
101 nw	42 Gri	- 2				- -					1 -					1 -			
	43 Mec	- 2				- -					3 -					3 -			
	44 Wol	- -				- -					- -					- -			
102 zw	45 Brs	1 -		1 -		- -		- 2			- -		4 2			- -		3 1	
	46 Erp	- -				- 2					- -					- -			
	47 Lee	- -				- -					1 -					1 -			
	48 SGr	- -				- -					2 -					2 -			
	49 SPl	- -				- -					- -					- -			
103 o	50 Br0	- -		- -		- -		- -			- -		- -			- -		- -	
Bhk	51 Bhk	- -				- -					- -					- -			
11 Lim	52 Maa	- -			3 -	- -			- 1		- -			9 -		- -			9 -
	53 Ob1	3 -				- -					9 -					9 -			
	54 Ob2	- -				- -					- -					- -			

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**0e paard**			**0f werf**			**0g al, als**			**1. AF**		
links		**l. a, ă**			**l. a, ă**			**l. a**			**l. a**		
rechts		**r. e ē**			**r. e ē**			**r. o**			**r. o**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 -		4 -	2 -		2 -	36 1		136 1	22 25		22 25
2 WHo	2 Kon	- -		1 -	- -		1 -	5 -		42 -	- -		5 7
	3 Lei	- -			- -			7 -			- 2		
	4 Wes	1 -			- -			6 -			1 1		
	5 NHo	- -			- -			2 -			- 1		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	3 1		3 1	45 -		51 -	4 20		5 20
	7 riH	- -			- -			5 -			1 -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		1 -	14 -		17 -	1 5		2 5
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	7 -		16 -	- 4		1 5
	10 ZlZ	- -			- -			6 -			1 -		
	11 Voo	- -			- -			2 -			- 1		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		- -	9 -		24 -	4 -		5 -
	13 Bre	- -			- -			8 -			- -		
	14 riB	- -			- -			3 -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- 1		- 1	3 -		3 -	1 -		1 -

8 WVl	16 Aar	- -	11 -	11 -	- -	26 -	28 -	17 -	201 1	236 2	- 2	2 66	4 71	
81 n	17 Bru	10 -			24 -			34 1			2 49			
	18 Dam	1 -			2 -			13 -			- 7			
	19 TDo	- -			- -			15 -			- 4			
	20 Hoe	- -			- -			8 -			- -			
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	- -		- -	15 -		1 -	1 2		
	22 Oos	- -			- -			3 -			- -			
	23 Obu	- -			- -			7 -			- 2			
	24 Veu	- -			- -			4 -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	2 -		5 -	7 1		- -	- 1		
	26 Iep	- -			2 -			2 1			- 1			
9 OVl	27 Ass	- -	- -	3 -	1 -	2 -	21 -	7 -	36 -	224 -	2 1	2 7	57 26	
91 n	28 Hul	- -			1 -			9 -			- 1			
	29 Mal	- -			- -			11 -			- 2			
	30 ZVl	- -			- -			9 -			- 2			
92 zw	31 Eek	- -	3 -		- -	16 -		10 -	128 -		- 3	28 17		
	32 Eve	- -			1 -			9 -			- 1			
	33 Gen	3 -			9 -			80 -			19 9			
	34 Gbr	- -			- -			9 -			3 1			
	35 Oud	- -			3 -			11 -			5 1			

	36 Dro	- -			1 -			5 -				- -						
93 zo	37 Aal	- -		- -		- -		11 -		32 -		5 -		20 -				
	38 Ger	- -			- -			16 -				12 -						
	39 Nin	- -			- -			4 -				3 -						
Vgk	40 Vgk	1 -			- -			5 -				- 4						
10 ZBr	41 Duf	- -		2 -		4 1	- -		- 1		- 2	10 -		108 -		163 -	- -		16 2		30 4
101 nw	42 Gri	2 -			- 1			21 -				6 -						
	43 Mec	- -			- -			74 -				9 2						
	44 Wol	- -			- -			3 -				1 -						
102 zw	45 Brs	- 1		1 1			- 1		- 1			7 -		40 -			4 -		12 -		
	46 Erp	- -			- -			7 -				- -						
	47 Lee	- -			- -			6 -				2 -						
	48 SGr	- -			- -			6 -				1 -						
	49 SPl	1 -			- -			7 -				5 -						
103 o	50 Br0	- -		- -		- -		- -		5 -		5 -		1 -		1 -		
Bhk	51 Bhk	- -			- -			6 -				5 -						
11 Lim	52 Maa	- -			- -	- -		- -		5 -			27 -	1 -			12 -	
	53 Ob1	- -			- -			10 -				6 -						
	54 Ob2	- -			- -			5 -				2 -						

55 Ob3	- -	- -	4 -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	1 -

kolom:		**1a ambacht**			**1b bracht**			**1c dacht**			**2. BAT**		
links		**l. a**			**l. a**			**l. a**			**l. a**		
rechts		**r. o, ō**			**r. o**			**r. o**			**r. e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	1 22		1 22	1 3		1 3	- -		- -	- -		- -
2 WHo	2 Kon	- 2		2 7	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	3 Lei	1 2			- -			- -			- -		
	4 Wes	- -			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	1 4		1 4	- 5		1 5	- -		- -	1 -		2 -
	7 riH	- -			1 -			- -			1 -		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 1	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1
5 Zee	9 Zie	- -		1 3	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	1 2			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	13 Bre	- -			- -			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 3	2 117	4 124	- -	- 16	- 16	- -	- 1	- 2	- -	- 2	- 3	
81 n	17 Bru	1 99			- 15			- -			- 1			
	18 Dam	- 4			- 1			- 1			- 1			
	19 TDo	- 9			- -			- -			- -			
	20 Hoe	- -			- -			- -			- -			
82 zw	21 Cal	- -	- 3		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	22 Oos	- 1			- -			- -			- -			
	23 Obu	- -			- -			- -			- -			
	24 Veu	- 2			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	- 2	- 2		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	26 Iep	- -			- -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	1 2	5 4	16 8	- 1	- 1	1 7	- -	- -	1 -	- -	- -	1 2	
91 n	28 Hul	- 2			- -			- -			- -			
	29 Mal	4 -			- -			- -			- -			
	30 ZVl	- -			- -			- -			- -			
92 zw	31 Eek	- -	6 2		- -	- 4		- -	1 -		- -	1 2		
	32 Eve	1 1			- -			- -			- -			
	33 Gen	5 1			- 4			1 -			- 1			
	34 Gbr	- -			- -			- -			- 1			
	35 Oud	- -			- -			- -			1 -			

	36 Dro	-	-			-	-			-	-			-	-						
93 zo	37 Aal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
	38 Ger	-	-			-	-			-	-			-	-						
	39 Nin	-	-			-	-			-	-			-	-						
Vgk	40 Vgk	-	1			-	1			-	-			-	1						
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	5	1
101 nw	42 Gri	-	-			-	-			-	-			1	-						
	43 Mec	1	-			-	-			-	-			-	-						
	44 Wol	-	-			-	-			-	-			-	-						
102 zw	45 Brs	-	-	1	-			1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	4	-		
	46 Erp	-	-			-	-			-	-			-	-						
	47 Lee	-	-			-	-			-	-			-	-						
	48 SGr	-	-			-	-			-	-			4	-						
	49 SPl	1	-			2	-			-	-			-	-						
103 o	50 Br0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			-	-			-	-						
11 Lim	52 Maa	-	-		-	-	-	-		-	-		-	-	-	-			-	-	
	53 Ob1	-	-			-	-			-	-			-	-						
	54 Ob2	-	-			-	-			-	-			-	-						

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**3. -SCHAP**			**3a zal**			**3b zullen**			**3c zullen**		
links		**l. a**			**l. a**			**l. ü, û, ō, □**			**l. ü**		
rechts		**r. e, i**			**r. e**			**r. e, ē**			**r. û**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	22 5		22 5	49 5		49 5	104 9		104 9	98 9		98 9
2 WHo	2 Kon	- -		1 -	- 1		12 5	- 4		23 9	- -		20 3
	3 Lei	- -			2 1			5 1			4 1		
	4 Wes	- -			1 2			3 2			3 -		
	5 NHo	- -			1 1			2 -			1 1		
3 OHo	6 Dor	5 -		5 -	16 -		19 -	27 1		31 2	27 -		30 1
	7 riH	- -			3 -			4 1			3 1		
4 Utr	8 Utr	2 -		2 -	3 3		4 4	11 3		13 4	4 7		6 8
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		5 -	7 -		14 -	7 -		11 3
	10 ZlZ	- -			3 -			4 -			1 3		
	11 Voo	- -			1 -			2 -			2 -		
6 HBr	12 Ant	2 -		4 1	2 -		9 -	3 3		12 9	3 -		8 4
	13 Bre	1 1			4 -			5 3			3 2		
	14 riB	- -			2 -			2 1			- 2		
7 Nri	15 Kle	1 -		1 -	- -		- -	- -		3 -	- -		- 3

8 WVl	16 Aar	- -	3 5	4 7	1 -	56 -	66 2	16 -	173 1	209 1	16 -	172 1	207 2	
81 n	17 Bru	3 3			40 -			15 1			15 -			
	18 Dam	- -			2 -			10 -			10 -			
	19 TDo	- -			4 -			16 -			16 -			
	20 Hoe	- -			2 -			8 -			8 -			
82 zw	21 Cal	- -	1 1		- -	4 2		- -	14 -		- -	13 1		
	22 Oos	- -			- -			2 -			2 -			
	23 Obu	- -			1 -			7 -			6 -			
	24 Veu	- -			2 2			4 -			4 -			
83 zo	25 Bee	- -	- 1		2 -	3 -		4 -	6 -		4 -	6 -		
	26 Iep	- 1			1 -			2 -			2 -			
9 OVl	27 Ass	- -	- 3	12 26	3 -	15 -	90 -	7 -	34 -	175 29	7 -	33 1	171 4	
91 n	28 Hul	- 2			6 -			9 -			8 1			
	29 Mal	- -			- -			10 -			10 -			
	30 ZVl	- 1			6 -			8 -			8 -			
92 zw	31 Eek	- -	6 19		1 -	54 -		11 -	102 7		11 -	99 3		
	32 Eve	- -			4 -			9 -			9 -			
	33 Gen	2 16			38 -			68 1			65 3			
	34 Gbr	1 -			4 -			6 3			6 -			
	35 Oud	3 2			1 -			1 2			1 -			

| | | |

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**3d zullen**			**3e derde**			**3f derde**			**3g erf**		
links		**l. e**			**l. e**			**l. e**			**l. e, ē**		
rechts		**r. ë**			**r. a**			**r. o**			**r. a, ā**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	5 7		5 7	19 1		19 1	16 3		16 3	14 12		14 12
2 WHo	2 Kon	4 -		5 4	- -		6 -	- 1		6 -	- -		8 2
	3 Lei	- 1			2 -			2 -			3 -		
	4 Wes	- 2			1 -			1 -			2 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			1 -		
3 OHo	6 Dor	- 1		1 1	6 1		6 1	6 1		6 2	15 2		18 2
	7 riH	1 -			- -			- 1			3 -		
4 Utr	8 Utr	3 -		4 1	2 1		3 1	2 -		3 -	6 1		7 1
5 Zee	9 Zie	- -		- -	1 -		3 -	1 -		3 -	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			2 -			2 -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- 3		1 8	3 -		4 -	3 -		4 -	4 1		12 1
	13 Bre	1 2			1 -			1 -			3 -		
	14 riB	- 1			- -			- -			3 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	3 -		3 -

8 WVl	16 Aar	- -	- 1	- 1	3 3	6 51	6 54	3 -	6 -	6 -	2 3	42 24	51 28
81 n	17 Bru	- 1			- 36			- -			30 11		
	18 Dam	- -			- 4			- -			- 6		
	19 TDo	- -			1 3			1 -			6 -		
	20 Hoe	- -			- 1			- -			1 2		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	- 2		- -	- -		- -	4 2	
	22 Oos	- -			- -			- -			2 -		
	23 Obu	- -			- -			- -			2 -		
	24 Veu	- -			- 1			- -			- 2		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -	2 -	
	25 Iep	- -			- -			- -			2 -		
9 OVl	27 Ass	- -	- -	- 29	1 1	4 3	45 7	1 -	4 2	45 2	2 -	3 7	82 17
91 n	28 Hul	- -			- -			- 2			- 3		
	29 Mal	- -			- 2			- -			- 2		
	30 ZVl	- -			3 -			3 -			1 2		
92 zw	31 Eek	- -	- 7		- 2	28 3		- -	28 -		2 1	50 3	
	32 Eve	- -			1 -			1 -			3 -		
	33 Gen	- 1			19 1			19 -			30 2		
	34 Gbr	- 3			2 -			2 -			3 -		
	35 Oud	- 2			3 -			3 -			8 -		

	36 Dro	- -			1 -			1 -			1 -								
93 zo	37 Aal	- 3		- 17	1 -		5 -	1 -		5 -	8 1			23 1					
	38 Ger	- 9			3 -			3 -			12 -								
	39 Nin	- 4			1 -			1 -			2 -								
Vgk	40 Vgk	- -			- -			- -			6 -								
10 ZBr	41 Duf	- 8		1 77	1 -		21 -	32 -	1 -		21 -	32 -	6 -			74 -		100 2	
101 nw	42 Gri	- 22			5 -			5 -			10 -								
	43 Mec	1 43			15 -			15 -			56 -								
	44 Wol	- 3			- -			- -			2 -								
102 zw	45 Brs	- 7		- 28	1 -		8 -	1 -		8 -	5 -			21 1					
	46 Erp	- 7			2 -			2 -			4 -								
	47 Lee	- 1			1 -			1 -			2 -								
	48 SGr	- 2			1 -			1 -			4 -								
	49 SPl	- 5			1 -			1 -			2 1								
103 o	50 Br0	- 1		- 1	- -		- -	- -		- -	1 -			1 -					
Bhk	51 Bhk	- 6			1 -			1 -			3 -								
11 Lim	52 Maa	- 3			- 4	3 -		12 -	3 -		12 -	2 -				13 -			
	53 Ob1	- -			6 -			6 -			6 -								
	54 Ob2	- -			1 -			1 -			2 -								

55 Ob3	- -	1 -	1 -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**3h erf**			**3i kerk**			**3j meers**			**4. WEG**		
links		**l. e, a**			**l. e**			**l. e, ē**			**l. e, ē**		
rechts		**r. ē, ā**			**r. i**			**r. a, ā**			**r. o, H**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	27 0		27 0	11 -		11 -	1 -		1 -	17 -		17 -
2 WHo	2 Kon	- -		9 1	2 -		9 -	- -		- -	- -		6 -
	3 Lei	3 -			- -			- -			1 -		
	4 Wes	2 -			2 -			- -			1 -		
	5 NHo	1 -			1 -			- -			1 -		
3 OHo	6 Dor	17 -		20 -	7 -		7 -	- -		- -	11 -		13 -
	7 riH	3 -			- -			- -			2 -		
4 Utr	8 Utr	6 1		7 1	- -		- -	- -		- -	- -		1 -
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	1 -		5 -	- -		- -	4 -		4 -
	10 ZlZ	- -			2 -			- -			- -		
	11 Voo	- -			1 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	4 1		12 1	4 -		4 -	- -		- -	3 -		4 -
	13 Bre	3 -			7 -			- -			- -		
	14 riB	3 -			1 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	3 -		3 -	- 1		- 1	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	5 -	56 9	69 10	4 -	110 -	127 -	- -	6 1	8 1	7 -	95 -	105 1	
81 n	17 Bru	34 7			82 -			5 1			74 -			
	18 Dam	6 -			6 -			- -			2 -			
	19 TDo	6 -			9 -			- -			6 -			
	20 Hoe	2 1			- -			- -			1 -			
82 zw	21 Cal	- -	6 -		3 -	7 -		- -	- -		- -	5 -		
	22 Oos	2 -			- -			- -			1 -			
	23 Obu	2 -			3 -			- -			4 -			
	24 Veu	1 1			1 -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	2 -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	26 Iep	2 -			- -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	2 -	10 -	89 9	2 -	7 -	77 -	1 -	1 2	42 5	- -	3 -	30 7	
91 n	28 Hul	3 -			- -			- -			- -			
	29 Mal	2 -			2 -			- 1			2 -			
	30 ZVl	3 -			2 -			- 1			1 -			
92 zw	31 Eek	3 -	46 7		7 -	52 -		2 -	31 2		1 1	17 7		
	32 Eve	3 -			2 -			- -			1 -			
	33 Gen	26 6			30 -			17 2			9 3			
	34 Gbr	3 -			2 -			4 -			1 1			
	35 Oud	7 1			7 -			5 -			3 1			

	36 Dro	1	-			1	-			1	-			-	-				
93 zo	37 Aal	8	-	23	-	3	-	7	-	2	-	7	-	1	-	1	-		
	38 Ger	12	-			1	-			4	-			-	-				
	39 Nin	2	-			2	-			1	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	6	-			2	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	6	-	72	2	100 2	-	-	9	-	14	-	-	-	-	1	-	-	9	-	15	-
101 nw	42 Gri	9	1			4	-			-	-			2	-				
	43 Mec	55	1			5	-			-	-			7	-				
	44 Wol	2	-			-	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	5	-	22	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	3	-		
	46 Erp	4	-			1	-			-	-			3	-				
	47 Lee	2	-			-	-			-	-			-	-				
	48 SGr	4	-			-	-			-	-			-	-				
	49 SPl	3	-			1	-			1	-			-	-				
103 o	50 Br0	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-		
Bhk	51 Bhk	3	-			-	-			-	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	2	-		13	-	1	-	12	-	-	-		4	-	2	-		24	-
	53 Ob1	6	-			9	-			4	-			11	-				
	54 Ob2	2	-			1	-			-	-			3	-				

55 Ob3	1 -	1 -	- -	4 -
56 Obo	- -	- -	- -	2 -

kolom:		**4a brengen**			**4b denken**			**4c kennen**			**5. SINT-l**		
links		**l. e**			**l. e**			**l. e**			**l. i**		
rechts		**r. i**			**r. i**			**r. i**			**r. e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	10 2		10 2	2 1		2 1	36 -		36 -	19 65		19 65
2 WHo	2 Kon	- -		- 1	- -		1 -	3 -		10 -	- 4		5 22
	3 Lei	- -			- -			1 -			1 2		
	4 Wes	- -			- -			2 -			- 3		
	5 NHo	- -			- -			- -			- 1		
3 OHo	6 Dor	3 -		4 -	- -		- -	20 -		21 -	9 20		9 24
	7 riH	1 -			- -			1 -			- 4		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	- -		- -	- -		1 -	4 8		5 9
5 Zee	9 Zie	- 2		- 2	- -		- 1	- -		2 -	- 3		2 8
	10 ZlZ	- -			- 1			1 -			- 4		
	11 Voo	- -			- -			- -			- 1		
6 HBr	12 Ant	- 1		- 1	1 -		1 -	2 -		3 1	1 5		4 15
	13 Bre	- -			- -			- 1			3 5		
	14 riB	- -			- -			- -			- 3		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	1 -		1 -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	- 1	- 28	- 35	- -	- 9	- 12	12 -	136 -	156 -	6 11	129 45	151 52
81 n	17 Bru	- 24			- 3			95 -			91 22		
	18 Dam	- -			- -			8 -			9 1		
	19 TDo	- 1			- 5			13 -			14 1		
	20 Hoe	- -			- -			- -			3 4		
82 zw	21 Cal	- 1	- 6		- -	- -		- -	10 -		- -	9 3	
	22 Oos	- -			- -			3 -			2 1		
	23 Obu	- -			- -			4 -			2 2		
	24 Veu	- 4			- -			2 -			5 -		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- 1		1 -	3 -		4 1	5 2	
	26 Iep	- -			- 1			2 -			1 1		
9 OVl	27 Ass	- -	- 2	- 18	- 1	- 1	- 8	2 -	6 -	49 14	- 2	- 26	7 178
91 n	28 Hul	- 1			- -			1 -			- 6		
	29 Mal	- -			- -			- -			- 13		
	30 ZVl	- -			- -			3 -			- 5		
92 zw	31 Eek	- -	- 12		- -	- 6		3 -	32 1		- 9	5 99	
	32 Eve	- -			- -			1 -			1 5		
	33 Gen	- 9			- 5			18 1			2 67		
	34 Gbr	- 2			- -			3 -			1 6		
	35 Oud	- -			- -			1 -			1 9		

	36 Dro	- -			- 1			5 -				- 2							
93 zo	37 Aal	- -		- -		- -			- 2		3 11		2 9		2 23				
	38 Ger	- -			- -			2 7				- 11							
	39 Nin	- -			- -			1 2				- 2							
Vgk	40 Vgk	- -			- -			4 -				1 -							
10 ZBr	41 Duf	1 -		3 4		3 5	- -		1 1		2	4 -		18 15	20 26	1 4		27 59	36 86
101 nw	42 Gri	1 -			- 1			1 10				3 7							
	43 Mec	1 4			1 -			13 4				21 47							
	44 Wol	- -			- -			- -				1 -							
102 zw	45 Brs	- -		- -		- -			- -			- 7				- 6		4 21	
	46 Erp	- -			- -			- 3				- 1							
	47 Lee	- -			- -			- 2				4 1							
	48 SGr	- -			- -			- -				- 5							
	49 SPl	- -			- -			- -				- 4							
103 o	50 BrO	- -		- -		- -			- -			- 1		- 1		2 2		2 2	
Bhk	51 Bhk	- -			- -			- -				- 4							
11 Lim	52 Maa	1 -			3 -		- 1		- 1			- -			1 -	- 4			- 23
	53 Ob1	2 -			- -			- -				- 9							
	54 Ob2	- -			- -			- -				- 3							

55 Ob3	- -	- -	- -	- 3
56 Obo	- -	- -	- -	- 2

kolom:		**6. SINT-ll**			**6a is**			**7. -NIS**			**7a geldt (enkv.)**		
links		**l. e, i**			**l. i**			**l. i**			**l. e**		
rechts		**r. o, ü**			**r. e**			**r. e**			**r. i**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	84 -		84 -	9 74		9 74	2 42		2 42	1 -		1 -
2 WHo	2 Kon	4 -		27 -	1 -		6 13	- 2		3 9	- -		1 -
	3 Lei	3 -			1 3			1 1			- -		
	4 Wes	- -			1 2			- 1			- -		
	5 NHo	1 -			2 -			1 -			- -		
3 OHo	6 Dor	29 -		33 -	2 36		4 38	1 7		2 7	1 -		1 -
	7 riH	4 -			2 2			1 -			- -		
4 Utr	8 Utr	12 1		14 1	7 3		9 4	2 1		3 1	- -		- -
5 Zee	9 Zie	3 -		10 -	- 6		- 8	- 4		2 6	- -		- -
	10 ZlZ	5 -			- 2			1 2			- -		
	11 Voo	1 -			- -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	6 -		19 1	- 5		1 11	3 -		6 1	1 -		1 -
	13 Bre	8 1			- 3			2 1			- -		
	14 riB	3 -			1 1			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	1 2		1 2	1 -		1 -	1 -		1 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	17 -	174 -	203 -	- 3	2 105	2 118	- 10	- 130	- 144	4 -	25 -	26 -
81 n	17 Bru	13 -			2 74			- 94			14 -		
	18 Dam	10 -			- 7			- 7			1 -		
	19 TDo	15 -			- 10			- 12			2 -		
	20 Hoe	7 -			- 2			- 1			2 -		
82 zw	21 Cal	- -	12 -		- -	- 7		- -	- 7		- -	1 -	
	22 Oos	3 -			- -			- 3			- -		
	23 Obu	4 -			- 2			- 4			1 -		
	24 Veu	5 -			- 4			- -			- -		
83 zo	25 Bee	5 -	7 -		- -	- 2		- 1	- 2		- -	- -	
	26 Iep	2 -			- 2			- 1			- -		
9 OVl	27 Ass	2 -	26 -	185 -	- 5	- 23	- 175	- 3	- 9	- 62	1 -	5 -	24 -
91 n	28 Hul	6 -			- 7			- 2			3 -		
	29 Mal	13 -			- 3			- -			1 -		
	30 ZVl	5 -			- 7			- 4			- -		
92 zw	31 Eek	9 -	104 -		- 3	- 102		- 2	- 27		- -	17 -	
	32 Eve	6 -			- 2			- 1			- -		
	33 Gen	69 -			- 66			- 14			10 -		
	34 Gbr	7 -			- 9			- 2			2 -		
	35 Oud	10 -			- 12			- 5			4 -		

	36 Dro	2 -			- 5			- 1			- -				
93 zo	37 Aal	11 -	25 -		- 10	- 29		- 4	- 16		- -	1 -			
	38 Ger	11 -			- 15			- 8			1 -				
	39 Nin	2 -			- 3			- 3			- -				
Vgk	40 Vgk	1 -			- 5			- 3			- -				
10 ZBr	41 Duf	5 -	86 1	122 2	- 6	1 103	1 149	3 3	21 35	25 67	- -	2 2	4 2		
101 nw	42 Gri	10 -			- 22			- 15			- -				
	43 Mec	68 -			1 71			18 17			2 2				
	44 Wol	1 -			- 3			- -			- -				
102 zw	45 Brs	6 -	25 1		- 6	- 35		2 1	2 25		- -	1 -			
	46 Erp	1 -			- 6			- 5			- -				
	47 Lee	5 1			- 5			- 6			- -				
	48 SGr	5 -			- 5			- 4			- -				
	49 SPl	4 -			- 6			- 6			1 -				
103 o	50 BrO	4 -	4 -		- 3	- 3		1 -	1 -		- -	- -			
Bhk	51 Bhk	4 -			- 5			- 2			- -				
11 Lim	52 Maa	4 1		23 1	1 4		7 27	- 4		1 5	3 -		4 11		
	53 Ob1	9 -			1 12			1 -			- 7				
	54 Ob2	3 -			- 5			- -			- 2				

55 Ob3	3 -		2 3	- -	- 1
56 Obo	2 -		1 2	- -	1 1

kolom:		**7b eind**			**7c mens**			**7d met**			**7e welk**		
links		**l. e**			**l. e**			**l. e**			**l. e**		
rechts		**r. ei, i**			**r. ei**			**r. i**			**r. i**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	9 -		9 -	9 -		9 -	19 2		119 2	15 6		15 6
2 WHo	2 Kon	- -		- -	- -		- -	1 4		33 8	- 1		- 2
	3 Lei	- -			- -			7 -			- -		
	4 Wes	- -			- -			4 2			- -		
	5 NHo	- -			- -			1 1			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	- -		- -	45 -		49 1	- 1		- 1
	7 riH	- -			- -			4 1			- -		
4 Utr	8 Utr	2 -		3 -	- -		- -	7 6		8 8	- 1		- 1
5 Zee	9 Zie	1 -		1 -	- -		- -	6 -		12 -	- 1		- 2
	10 ZlZ	- -			- -			4 -			- 1		
	11 Voo	- -			- -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	3 -		3 -	1 -		1 -	5 -		17 -	4 -		5 -
	13 Bre	- -			- -			6 -			1 -		
	14 riB	- -			- -			2 -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	2 -		3 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	37 -	43 -	12 -	87 5	94 5	11 -	181 -	208 -	3 -	72 16	82 18	
81 n	17 Bru	30 -			60 5			23 -			43 14			
	18 Dam	3 -			6 -			12 -			7 1			
	19 TDo	3 -			3 -			16 -			12 1			
	20 Hoe	- -			4 -			8 -			2 -			
82 zw	21 Cal	- -	1 -		- -	4 -		- -	10 -		- -	1 -		
	22 Oos	- -			3 -			3 -			1 -			
	23 Obu	- -			- -			4 -			- -			
	24 Veu	- -			1 -			3 -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	1 -		2 -	2 -		3 -	5 -		2 -	3 -		
	26 Iep	- -			- -			2 -			1 -			
9 OVl	27 Ass	2 -	7 -	20 1	1 -	2 -	5 2	7 -	34 -	190 -	4 -	18 -	119 2	
91 n	28 Hul	- -			- -			9 -			4 -			
	29 Mal	3 -			- -			10 -			6 -			
	30 ZVl	2 -			1 -			8 -			4 -			
92 zw	31 Eek	1 -	11 1		- -	2 2		11 -	94 -		1 -	52 2		
	32 Eve	1 -			- -			7 -			2 -			
	33 Gen	6 -			1 2			56 -			36 2			
	34 Gbr	- -			1 -			9 -			4 -			
	35 Oud	3 1			- -			4 -			5 -			

	36 Dro	- -			- -			3 -				- -							
93 zo	37 Aal	- -		- -		- -		9 -		23 -		6 -		18 -					
	38 Ger	- -			- -			9 -				8 -							
	39 Nin	- -			- -			3 -				3 -							
Vgk	40 Vgk	- -			- -			6 -				6 -							
10 ZBr	41 Duf	- -		- -		- -		- -		1 -	9 -		73 -		115 -	1 -		31 -	38 -
101 nw	42 Gri	- -			- -			20 -				10 -							
	43 Mec	- -			- -			41 -				20 -							
	44 Wol	- -			- -			2 -				- -							
102 zw	45 Brs	- -		- -		- -		7 -		30 -		1 -		4 -					
	46 Erp	- -			- -			7 -				1 -							
	47 Lee	- -			- -			3 -				1 -							
	48 SGr	- -			- -			4 -				- -							
	49 SPl	- -			- -			4 -				1 -							
103 o	50 BrO	- -		- -		- -		4 -		4 -		- -		- -					
Bhk	51 Bhk	- -			1 -			2 -				1 -							
11 Lim	52 Maa	2 -		6 -		1 -		1 -	5	1		1 -	142			1 -		1 -	
	53 Ob1	3 -			- -			8 -				- -							
	54 Ob2	1 -			- -			- -				- -							

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**7f wet**			**7g wel**			**7h willem**			**7i helft**		
links		**l. e**			**l. e**			**l. e**			**l. e**		
rechts		**r. i**			**r. ā**			**r. ā**			**r. ē**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 14		- 14	18 -		18 -	19 18		19 18	6 -		6 -
2 WHo	2 Kon	- 1		- 1	- -		2 -	2 -		5 8	- -		3 -
	3 Lei	- -			- -			1 -			1 -		
	4 Wes	- -			1 -			1 3			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- 8		- 10	5 -		6 -	15 9		16 9	3 -		3 -
	7 riH	- 2			1 -			1 -			- -		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 2	- -		- 1	3 3		3 3	1 -		1 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	2 -		2 -	1 -		6 -	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			- -			4 -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- 1		1 2	3 2		4 2	2 -		3 -	1 -		1 -
	13 Bre	- 1			1 -			1 -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- 1		- 1	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	15 -	159 -	184 2	- -	47 -	56 -	15 -	18 -	139 -	1 -	47 -	54 -
81 n	17 Bru	106 -			36 -			70 -			33 -		
	18 Dam	10 -			4 -			10 -			3 -		
	19 TDo	12 -			6 -			12 -			3 -		
	20 Hoe	7 -			- -			3 -			2 -		
82 zw	21 Cal	- -	10 2		- -	4 -		1 -	6 -		- -	4 -	
	22 Oos	4 -			- -			3 -			1 -		
	23 Obu	5 -			1 -			2 -			1 -		
	24 Veu	1 2			2 -			- -			2 -		
83 zo	25 Bee	4 -	5 -		- -	1 -		2 -	4 -		- -	- -	
	26 Iep	1 -			1 -			1 -			- -		
9 OVl	27 Ass	5 -	23 -	114 -	5 -	12 -	103 -	3 -	20 -	103 1	- 1	2 1	14 13
91 n	28 Hul	4 -			3 -			2 -			- -		
	29 Mal	11 -			2 -			11 -			2 -		
	30 ZVl	3 -			2 -			3 -			- -		
92 zw	31 Eek	9 -	51 -		3 -	49 -		7 -	55 1		- -	7 11	
	32 Eve	- -			1 -			3 -			- 2		
	33 Gen	30 -			31 -			33 -			5 6		
	34 Gbr	5 -			5 -			3 -			- -		
	35 Oud	3 -			6 -			6 1			2 2		

	36 Dro	- -				- -				3 -				- -					
93 zo	37 Aal	3 -		22 -		2 -		20 -		3 -		9 -		- -		1 1			
	38 Ger	14 -				13 -				5 -				1 1					
	39 Nin	3 -				3 -				1 -				- -					
Vgk	40 Vgk	1 -				4 -				5 -				1 -					
10 ZBr	41 Duf	1 -		11 6	25 9	1 -		20 3	30 9	3 -		33 -	49 -	1 -		44 4	45 4		
101 nw	42 Gri	8 -				10 1				10 -				- 1					
	43 Mec	2 6				9 2				18 -				42 3					
	44 Wol	- -				- -				1 -				1 -					
102 zw	45 Brs	1 1		12 2		3 2		7 5		2 -		8 -		- -		- -			
	46 Erp	- -				- -				- -				- -					
	47 Lee	3 -				- -				4 -				- -					
	48 SGr	- -				- -				- -				- -					
	49 SPl	3 1				2 2				1 -				- -					
103 o	50 BrO	- -		- -		- -		- -		3 -		3 -		- -		- -			
Bhk	51 Bhk	- -				- -				- -				- -					
11 Lim	52 Maa	- -			- 1	- 1			- 3	2 -			24 -	- -				- -	
	53 Ob1	- -				- 1				12 -				- -					
	54 Ob2	- -				- -				4 -				- -					

55 Ob3	-	-	-	-	3 -	- -
56 Obo	-	-	-	-	1 -	- -

kolom:		**7j wet**			**7k binnen**			**7l min**			**7m twintig**		
links		**l. e, i**			**l. i**			**l. i**			**l. i**		
rechts		**r. ē**			**r. e**			**r. e**			**r. e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	14 -		14 -	41 -		41 -	8 -		8 -	6 4		6 4
2 WHo	2 Kon	1 -		1 -	1 -		9 -	- -		1 -	- -		- -
	3 Lei	- -			1 -			- -			- -		
	4 Wes	- -			1 -			1 -			- -		
	5 NHo	- -			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	8 -		10 -	30 -		33 -	8 -		8 -	5 -		5 -
	7 riH	2 -			3 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		2 -	5 -		5 -	1 -		1 -	1 -		2 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		3 -	- -		2 -	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			2 -			2 -			1 -		
	11 Voo	- -			1 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		3 -	1 -		6 -	3 -		3 -	- -		- 1
	13 Bre	1 -			2 -			- -			- 1		
	14 riB	- -			1 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	15 -	159 1	186 1	2 -	123 -	141 -	11 -	134 -	153 -	4 -	45 -	50 -
81 n	17 Bru	106 1			98 -			102 -			29 -		
	18 Dam	10 -			9 -			2 -			3 -		
	19 TDo	12 -			5 -			11 -			4 -		
	20 Hoe	7 -			3 -			2 -			4 -		
82 zw	21 Cal	- -	12 -		- -	6 -		- -	8 -		- -	3 -	
	22 Oos	4 -			2 -			2 -			1 -		
	23 Obu	5 -			2 -			3 -			- -		
	24 Veu	3 -			2 -			3 -			2 -		
83 zo	25 Bee	4 -	5 -		3 -	4 -		4 -	5 -		- -	2 -	
	26 Iep	1 -			1 -			1 -			2 -		
9 OVl	27 Ass	5 -	23 2	114 6	3 -	17 -	75 3	2 -	10 -	69 5	2 -	3 -	31 -
91 n	28 Hul	4 -			4 -			- -			- -		
	29 Mal	11 1			8 -			7 -			1 -		
	30 ZVl	3 1			2 -			1 -			- -		
92 zw	31 Eek	9 1	51 3		4 -	39 2		5 -	50 1		4 -	22 -	
	32 Eve	- -			3 -			- -			3 -		
	33 Gen	30 -			20 -			29 -			8 -		
	34 Gbr	5 -			2 2			6 -			1 -		
	35 Oud	3 1			6 -			5 1			1 -		

	36 Dro	-	1			1	-			2	-			2	-								
93 zo	37 Aal	3	-	22	-	2	-	9	1	2	-	2	4	-	-	1	-						
	38 Ger	14	-			7	-			-	-			1	-								
	39 Nin	3	-			-	1			-	3			-	-								
Vgk	40 Vgk	1	-			4	-			-	-			1	-								
10 ZBr	41 Duf	1	-	17	-	34	1	1	-	33	-	41	-	-	-	18	-	32 5	-	-	11	-	12 -
101 nw	42 Gri	8	-			8	-			5	-			3	-								
	43 Mec	8	-			23	-			12	-			7	-								
	44 Wol	-	-			1	-			1	-			1	-								
102 zw	45 Brs	2	1	14	1	2	-	6	-	1	1	10	4	-	-	1	-						
	46 Erp	-	-			-	-			5	-			-	-								
	47 Lee	3	-			1	-			2	-			1	-								
	48 SGr	-	-			1	-			-	1			-	-								
	49 SPl	4	-			-	-			-	1			-	-								
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-						
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			-	-			-	-								
11 Lim	52 Maa	-	-		1	-	3	-		4	2	2	2			4 15		4	-			4	-
	53 Ob1	-	-			-	2			-	9			-	-								
	54 Ob2	-	-			-	-			-	2			-	-								

55 Ob3	- -	- -	2 2	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**8. ABDIS (suff.)**			**9. MIS**			**10. MIS-**			**10a (n)immer**		
links		**l. i**			**l. i**			**l. i**			**l. i**		
rechts		**r. e**			**r. e**			**r. e**			**r. e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	7 2		7 2	9 -		9 -	2 7		2 7	7 10		7 10
2 WHo	2 Kon	- -		5 1	1 -		2 -	- -		2 1	1 -		1 1
	3 Lei	5 -			- -			- -			- -		
	4 Wes	- -			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	2 3		3 3	- -		- -	- 5		- 5
	7 riH	- -			1 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	2 -		2 -	2 1		3 1	- -		- -	- 1		- 1
5 Zee	9 Zie	- -		1 1	- 2		- 3	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	1 1			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		1 -	2 -		5 -	- -		1 -	1 -		1 2
	13 Bre	1 -			1 -			1 -			- 1		
	14 riB	- -			2 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 1	- 10	- 11	- 7	1 77	1 89	- -	1 19	1 19	- -	- 21	- 22
81 n	17 Bru	- 6			1 55			1 18			- 17		
	18 Dam	- 1			- 6			- -			- 3		
	19 TDo	- 1			- 2			- -			- 1		
	20 Hoe	- -			- 4			- -			- -		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	- 8		- -	- -		- -	- 1	
	22 Oos	- -			- 2			- -			- -		
	23 Obu	- -			- 2			- -			- -		
	24 Veu	- -			- 4			- -			- 1		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -	
	26 Iep	- -			- -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	- -	- 1	- 28	- -	1 9	1 77	- -	- -	- 7	- 3	- 8	- 52
91 n	28 Hul	- -			1 5			- -			- 3		
	29 Mal	- 1			- 3			- -			- -		
	30 ZVl	- -			- -			- -			- 2		
92 zw	31 Eek	- -	- 20		- 4	- 47		- -	- 7		- -	- 20	
	32 Eve	- 5			- 5			- -			- 1		
	33 Gen	- 9			- 26			- 7			- 14		
	34 Gbr	- 5			- 4			- -			- 3		
	35 Oud	- -			- 7			- -			- -		

	36 Dro	- -			- -				- -				- -						
93 zo	37 Aal	- -		- -		- 5		- 9			- -		- -			- 2		- 16	
	38 Ger	- -			- 4				- -				- 12						
	39 Nin	- -			- -				- -				- 2						
Vgk	40 Vgk	- -			- 1				- -				1 -						
10 ZBr	41 Duf	- -		1 -		3 2	- -		50 9	51 13	- -		2 2		2 4	- 1		2 10	3 16
101 nw	42 Gri	- -			- 1					1 1						- 4			
	43 Mec	1 -				50 8				1 1						2 4			
	44 Wol	- -			- -				- -							- 1			
102 zw	45 Brs	- -		1 2		1 1		1 3		- -			- -			- 2		- 4	
	46 Erp	1 -			- -				- -				- -						
	47 Lee	- 1			- -				- -				- -						
	48 SGr	- -			- 1				- -				- -						
	49 SPl	- 1			- 1				- -				- 2						
103 o	50 BrO	- -		- -		- -		- -		- -			- -			- -		- -	
Bhk	51 Bhk	- -			- -				- 1				- 2						
11 Lim	52 Maa	- -			12 -		- -			- 7	- -			- 1		- -			- 1
	53 Ob1	8 -				- 2				- 1						- 1			
	54 Ob2	1 -				- 2				- -						- -			

55 Ob3	1 -	- 2	- -	- -
56 Obo	2 -	- 1	- -	- -

kolom:		**10b timmer**			**10c ridder**			**11. LIGGEN-l**			**12. (Z)ONDERLING (suff.)**		
links		**l. i**			**l. i, e**			**l. i**			**l. i**		
rechts		**r. e**			**r. ü**			**r. e**			**r. a**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	2 -		2 -	31 1		31 1	12 6		12 6	9 4		9 4
2 WHo	2 Kon	- -		- -	1 -		13 -	- 2		2 5	- -		1 1
	3 Lei	- -			1 -			1 1			- -		
	4 Wes	- -			3 -			- 1			1 1		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	5 -		5 -	7 -		11 -	7 12		8 12	1 -		1 -
	7 riH	- -			4 -			1 -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	5 1		7 1	1 1		1 1	1 -		1 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		4 -	- -		3 -	1 -		1 -
	10 ZlZ	- -			2 -			2 -			- -		
	11 Voo	- -			2 -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		1 -	4 -		8 -	4 -		7 -	1 -		1 -
	13 Bre	- -			2 -			1 -			- -		
	14 riB	- -			- -			1 -			- -		

7 Nri	15 Kle	- -		- -		- -			- -	- -			- -	- -			- -		
8 WVl	16 Aar	- -		- -		4 1		- 2		3 60		7 68		12 -		131 9		160 9	
81 n	17 Bru	3 1						3 48						91 8				1 15	
	18 Dam	- -						- 2						4 -				- -	
	19 TDo	- -						- 7						11 -				- -	
	20 Hoe	- -						- -						3 -				- -	
82 zw	21 Cal	1 -		1 -				- -		3 5				- -		13 -		- -	
	22 Oos	- -						- -						2 -				- 1	
	23 Obu	- -						- 5						6 -				- -	
	24 Veu	- -						3 -						4 -				- -	
83 zo	25 Bee	- -		- -				- -		- -				4 -		5 -		- -	
	26 Iep	- -						- -						1 -				- -	
9 OVl	27 Ass	- -		2 1		2 12		- -		3 -		43 3		5 -		19 -		97 1	
91 n	28 Hul	- -						- -						3 -				- -	
	29 Mal	1 -						- -						6 -				- -	
	30 ZVl	- -						3 -						5 -				- -	
92 zw	31 Eek	- -		- 11				- -		19 1				7 -		53 1		- -	
	32 Eve	- -						1 -						6 -				- -	
	33 Gen	- 6						10 -						26 1				4 -	
	34 Gbr	- -						2 -						1 -				- -	

	35 Oud	-	4			3	1			8	-			-	-				
	36 Dro	-	-			1	-			3	-			-	-				
93 zo	37 Aal	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	4	-	-	-	-	-		
	38 Ger	-	-			2	-			4	-			-	-				
	39 Nin	-	-			-	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			4	-			-	-			2	-				
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	2	3	3	-	-	7	-	19	-	-	-	4	-	10	-	-	-	5	-	7	-
101 nw	42 Gri	-	-			4	-			-	-			4	-				
	43 Mec	1	2			2	-			3	-			1	-				
	44 Wol	-	-			1	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-	1	1	4	-	10	-	2	-	6	-	1	-	1	-		
	46 Erp	-	-			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	1	-			4	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	1			-	-			3	-			-	-				
	49 SPl	-	-			1	-			1	-			-	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			1	-			-	-			1	-				
11 Lim	52 Maa	-	2			1	5	5	-			13	-	1	-			23	-	-	-			-	-
	53 Ob1	-	1			8	-			12	-			-	-				

54 Ob2	1 2	- -	3 -	- -
55 Ob3	- -	- -	3 -	- -
56 Obo	- -	- -	4 -	- -

kolom:		**12a donder**			**13. OP**			**14. -TOCHT**			**14a vol**		
links		**l. o**			**l. o**			**l. o**			**l. o**		
rechts		**r. ü**			**r. ü**			**r. ü**			**r. ü**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	6 -		6 -	39 44		39 44	11 1		11 1	14 3		14 3
2 WHo	2 Kon	- -		2 -	- 3		12 16	- -		1 1	- -		3 -
	3 Lei	- -			4 1			- -			1 -		
	4 Wes	- -			1 4			1 -			1 -		
	5 NHo	- -			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		3 -	19 5		22 5	5 2		5 2	6 1		7 1
	7 riH	1 -			3 -			- -			1 -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	7 4		8 4	- -		- -	2 -		2 -
5 Zee	9 Zie	3 -		5 -	- 2		2 5	- -		1 -	1 -		1 -
	10 ZlZ	1 -			1 2			- -			- -		
	11 Voo	- -			1 1			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		2 -	2 5		7 9	- -		- -	- -		- -
	13 Bre	- -			2 2			- -			- -		
	14 riB	1 -			3 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	1 -		1 -	- 1		- 2	- -		- -	1 -		2 -

8 WVl	16 Aar	3 -		13 4		16 7	- 9		1 131		7 153	- -		- 23	1 24		- -		- 32	2 39
81 n	17 Bru	5 3					1 89					- 16					- 26			
	18 Dam	- -					- 11					- 2					- 3			
	19 TDo	1 1					- 11					- 4					- 2			
	20 Hoe	3 -					- 2					- -					- -			
82 zw	21 Cal	- -		- 1			2 -		4 9			- -		- 1			1 -		2 4	
	22 Oos	- 1					- 2					- -					- 1			
	23 Obu	- -					- 4					- -					- 1			
	24 Veu	- -					2 2					- -					1 2			
83 zo	25 Bee	1 1		1 1			- 1		- 3			1 -		1 -			- -		- 1	
	26 Iep	- -					- 1					- -					- 1			
9 OVl	27 Ass	1 -		8 -		29 -	- 5		2 21		31 140	- -		- -	2 1		- -		1 1	4 29
91 n	28 Hul	2 -					1 6					- -					- 1			
	29 Mal	4 -					- 5					- -					- -			
	30 ZVl	1 -					1 5					1 -					1 -			
92 zw	31 Eek	2 -		12 -			- 8		14 89			- -		- -			- 1		1 20	
	32 Eve	1 -					- 6					- -					- -			
	33 Gen	8 -					4 60					- 1					- 13			
	34 Gbr	1 -					2 6					- -					1 3			
	35 Oud	- -					7 1					- -					- 2			

	36 Dro	- -			- 4					- -				- -					
93 zo	37 Aal	- -	1 -		4 5		15 7			- -	- -			- 1	2 2				
	38 Ger	- -			8 -					- -				1 1					
	39 Nin	1 -			1 2					- -				1 -					
Vgk	40 Vgk	- -			- 4					- -				1 3					
10 ZBr	41 Duf	1 -	17 -	19 1	7 2		69 26	115 26		1 -	7 -	8 -		- -	6 4	8 4			
101 nw	42 Gri	- -			18 -					1 -				4 1					
	43 Mec	16 -			41 24					4 -				1 3					
	44 Wol	- -			2 -					1 -				1 -					
102 zw	45 Brs	- -	1 1		6 -		34 -			- -	1 -			1 -	1 -				
	46 Erp	- -			6 -					- -				- -					
	47 Lee	1 -			6 -					- -				- -					
	48 SGr	- -			7 -					- -				- -					
	49 SPl	- -			4 -					- -				- -					
103 o	50 Br0	- -	- -		4 -		4 -			- -	- -			1 -	1 -				
Bhk	51 Bhk	2 -			3 -					- -				- -					
11 Lim	52 Maa	- -		1 -	4 1			22 2		- -		4 -		1 -		3 -			
	53 Ob1	- -			12 -					3 -				2 -					
	54 Ob2	1 -			1 -					1 -				- -					

55 Ob3	- -	1 -	- -	- -
56 Obo	- -	2 -	- -	- -

kolom:		**14b kond**			**14c om**			**14d ons**			**14e oorkonde**		
links		**l. o**			**l. o**			**l. o**			**l. o**		
rechts		**r. ü <u>**			**r. ü <u>**			**r. ü <u>**			**r. ü <u>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	11	1	111 1	60	-	60 -	45	1	145 1	90	4	90 4
2 WHo	2 Kon	1	-	23 1	2	-	25 2	5	-	38 -	3	-	17 2
	3 Lei	5	-		4	-		7	-		3	-	
	4 Wes	3	-		2	1		5	-		1	1	
	5 NHo	1	-		1	-		2	-		1	1	
3 OHo	6 Dor	24	1	27 1	26	-	31 -	55	-	59 -	24 10		28 11
	7 riH	3	-		5	-		4	-		4	1	
4 Utr	8 Utr	2	-	3 -	6	1	7 1	13	1	16 1	7	3	9 4
5 Zee	9 Zie	6	-	14 -	5	-	11 2	7	-	16 -	4	-	9 -
	10 ZlZ	5	-		5	-		6	-		5	-	
	11 Voo	2	-		1	1		2	-		-	-	
6 HBr	12 Ant	4	2	17 2	7	-	20 -	9	-	25 -	3	-	10 -
	13 Bre	8	-		7	-		10	-		3	-	
	14 riB	2	-		3	-		3	-		1	-	
7 Nri	15 Kle	1	1	1 1	-	1	- 1	2	-	2 1	2	-	2 1

8 WVl	16 Aar	- -	8 -	9 -	12 -	155 -	187 -	18 -	182 -	218 -	- -	24 1	34 1
81 n	17 Bru	1 -			05 -			11 -			16 -		
	18 Dam	3 -			9 -			14 -			- -		
	19 TDo	2 -			12 -			16 -			1 -		
	20 Hoe	2 -			5 -			8 -			3 -		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	12 -		- -	15 -		- -	6 -	
	22 Oos	- -			3 -			3 -			- -		
	23 Obu	- -			6 -			7 -			2 -		
	24 Veu	- -			2 -			4 -			4 -		
83 zo	25 Bee	- -	- -		4 -	6 -		5 -	7 -		1 -	2 -	
	26 Iep	- -			2 -			2 -			1 -		
9 OVl	27 Ass	3 -	14 -	73 -	7 -	35 -	203 -	7 -	34 -	228 2	1 -	5 -	95 1
91 n	28 Hul	8 -			7 -			9 -			1 -		
	29 Mal	- -			11 -			12 -			- -		
	30 ZVl	3 -			9 -			5 -			3 -		
92 zw	31 Eek	- -	38 -		11 -	110 -		12 -	123 1		2 -	62 1	
	32 Eve	- -			7 -			9 -			6 -		
	33 Gen	34 -			64 -			76 1			46 1		
	34 Gbr	2 -			9 -			9 -			3 -		
	35 Oud	1 -			10 -			10 -			1 -		

	36 Dro	1 -			5 -			3 -			2 -							
93 zo	37 Aal	7 -		12 -		9 -		28 -		11 -		27 -		- -		2 -		
	38 Ger	1 -			15 -			10 -			2 -							
	39 Nin	4 -			3 -			4 -			- -							
Vgk	40 Vgk	4 -			5 -			6 -			6 -							
10 ZBr	41 Duf	10 -		100 1	145 2	8 1		95 3	137 3	10 -		107 -	156 1	2 1		19 6	27 11	
101 nw	42 Gri	20 -				21 1				22 -				10 1				
	43 Mec	66 1				62 2				71 -				5 4				
	44 Wol	3 -				3 -				3 -				1 -				
102 zw	45 Brs	7 -		34 1		7 -		32 -		7 -		37 1		3 -		7 2		
	46 Erp	7 -				6 -				7 -				- -				
	47 Lee	4 1				3 -				4 -				2 -				
	48 SGr	5 -				5 -				8 -				- -				
	49 SPl	5 -				7 -				4 -				2 -				
103 o	50 BrO	4 -		4 -		2 -		2 -		4 -		4 -		- 2		- 2		
Bhk	51 Bhk	5 -				5 -				6 -				4 -				
11 Lim	52 Maa	4 -			5 2	2 1			11 3	5 -			27 6	1 -			1 2	
	53 Ob1	- -				6 -				12 1				- -				
	54 Ob2	- -				2 -				4 2				- -				

55 Ob3	-	-	1	-	3	1	- -
56 Obo	-	-	-	-	2	-	- -

kolom:		**14f kort**			**15. BURG-I (sn.)**			**16 BURG-II (en.)**			**17. BRUG-I (sn.)**		
links		**l. o**			**l. ū <u>**			**l. ū <u>**			**l. ū**		
rechts		**r. ū**			**r. o**			**r. o**			**r. i, e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	3 -		3 -	2 13		2 13	5 16		5 16	- 2		- 2
2 WHo	2 Kon	- -		1 -	1 -		1 -	- -		13 5	- -		- -
	3 Lei	1 -			- -			4 2			- -		
	4 Wes	- -			- -			- 1			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	1 -		1 -	- 8		- 8	- 8		- 9	2 2		2 2
	7 riH	- -			- -			- 1			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- 3		- 3	2 -		2 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	4 -		5 -	- -		5 2	- -		- -
	10 ZlZ	- -			- -			4 1			- -		
	11 Voo	- -			1 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- 1		- 1	- 2		- 2	1 -		1 -
	13 Bre	- -			- -			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	2 -		2 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	30 -	32 -	- -	14 13	15 13	13 -	60 8	72 9	5 -	15 -	17 1	
81 n	17 Bru	27 -			12 11			32 4			8 -			
	18 Dam	- -			1 -			4 -			- -			
	19 TDo	- -			1 -			3 -			2 -			
	20 Hoe	2 -			- 2			1 3			- -			
82 zw	21 Cal	- -	1 -		- -	1 -		- -	9 -		- -	- -		
	22 Oos	- -			- -			- -			- -			
	23 Obu	1 -			1 -			7 -			- -			
	24 Veu	- -			- -			1 -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	26 Iep	- -			- -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	1 -	3 -	19 5	- 2	- 2	- 22	- -	1 2	2 13	- -	1 2	8 10	
1 n	28 Hul	- -			- -			- 2			- 1			
	29 Mal	- -			- -			1 -			1 1			
	30 ZVl	2 -			- -			- -			- -			
92 zw	31 Eek	- -	12 5		- -	- 13		- -	1 10		- -	7 8		
	32 Eve	2 -			- -			- -			1 -			
	33 Gen	7 4			- 9			1 6			3 8			
	34 Gbr	- -			- 1			- -			- -			
	35 Oud	3 -			- 3			- 3			2 -			

	36 Dro	-	-			-	-			-	1			-	-				
93 zo	37 Aal	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-		
	38 Ger	-	-			-	1			-	-			-	-				
	39 Nin	-	-			-	3			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	-	5	-	-	-	-	3	-	-	5	-	7	-	-	-	-	-
101 nw	42 Gri	-	-			-	1			-	3			-	-				
	43 Mec	1	-			-	-			-	1			-	-				
	44 Wol	-	-			-	-			-	1			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-	3	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-		
	46 Erp	1	-			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	1	-			-	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	-			-	-			-	-			-	-				
	49 SPl	1	-			-	2			-	-			-	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			-	5			1	-				
11 Lim	52 Maa	1	-		3	-	2		1	9	3			6	3	-		9	-
	53 Ob1	2	-			-	6			-	3			5	-				
	54 Ob2	-	-			-	-			-	-			-	-				

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**18. BRUG-II (en.)**			**19. DUNKEN**			**19a put**			**19b stuk**		
links		**l. ü**			**l. ü**			**l. ü**			**l. ü**		
rechts		**r. i, e**			**r. i, e**			**r. i, e**			**r. i**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 -		4 -	11 1		11 1	- -		- -	4 19		4 19
2 WHo	2 Kon	- -		3 -	- -		1 -	- -		- -	- -		1 4
	3 Lei	- -			- -			- -			1 -		
	4 Wes	- -			- -			- -			- 1		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	3 -		3 -	- -		- -	- -		1 1	- 6		- 6
	7 riH	- -			- -			1 1			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	2 -		2 -	- -		- -	1 -		1 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- 1		- 1	- -		- -	2 2		2 2
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		- -	1 -		3 -	1 2		4 2
	13 Bre	- -			- -			- -			1 -		
	14 riB	- -			- -			- -			2 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	1 -		1 -

8 WVl	16 Aar	5 -	120 -	131 2	- -	- 23	- 24	- 3	- 8	- 8	- 2	- 84	- 94
81 n	17 Bru	93 -			- 21			- 5			- 61		
	18 Dam	3 -			- -			- -			- 8		
	19 TDo	5 -			- 1			- -			- 7		
	20 Hoe	3 -			- -			- -			- 2		
82 zw	21 Cal	- -	5 -		- -	- 1		- -	- -		- -	- 2	
	22 Oos	1 -			- -			- -			- -		
	23 Obu	4 -			- -			- -			- 2		
	24 Veu	- -			- -			- -			- -		
83 zo	25 Bee	1 -	1 1		- -	- -		- -	- -		- 2	- 3	
	26 Iep	- 1			- -			- -			- 1		
9 OVl	27 Ass	- -	5 -	11 3	- -	- 1	- 12	- -	- 1	15 12	- 2	- 8	6 59
91 n	28 Hul	- -			- -			- -			- 2		
	29 Mal	5 -			- -			- 1			- 3		
	30 ZVl	- -			- 1			- -			- 1		
92 zw	31 Eek	- -	6 2		- -	- 11		- -	12 10		- 1	1 37	
	32 Eve	1 -			- -			- -			- -		
	33 Gen	- 1			- 9			4 9			- 25		
	34 Gbr	5 1			- 1			1 1			- 2		
	35 Oud	- -			- 1			6 -			1 5		

	36 Dro	-	-			-	-				-	-				-	4		
93 zo	37 Aal	-	-	-		-	-	-	-		-	-	3	-		1	2	4	5
	38 Ger	-	-			-	-				1	-				3	-		
	39 Nin	-	-			-	-				1	-				-	1		
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-				-	-				-	3		
10 ZBr	41 Duf	-	-	-	1	-	-	2	-	3	-	-	9	-	10	-	2	15	5 25 5
101 nw	42 Gri	-	-			1	-				8	-				4	-		
	43 Mec	1	-			1	-				1	-				10	3		
	44 Wol	-	-			-	-				-	-				1	-		
102 zw	45 Brs	-	-	-		-	-	-	-		-	-	1	-		1	-	6	-
	46 Erp	-	-			-	-				-	-				1	-		
	47 Lee	-	-			-	-				-	-				-	-		
	48 SGr	-	-			-	-				-	-				1	-		
	49 SPl	-	-			-	-				1	-				2	-		
103 o	50 BrO	-	-	-		-	-	-	-		-	-	-	-		-	-	-	-
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-				-	-				1	-		
11 Lim	52 Maa	3	-		13	-	-			1	-	-			3	4	-		20 -
	53 Ob1	10	-			-	-				1	-				9	-		
	54 Ob2	-	-			-	-				-	-				2	-		

55 Ob3	- -	- -	1 -	4 -
56 Obo	- -	- -	1 -	1 -

kolom:		**19c bunder**			**20. MUNT**			**21. ZULK-I**			**22. ZULK-II**		
links		**l. o, ö**			**l. o, ö**			**l. ü**			**l. ü**		
rechts		**r. ü, û**			**r. ü, û**			**r. wi**			**r. e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	2 -		2 -	- -		- -	21 7		21 7	21 9		21 9
2 WHo	2 Kon	- -		- -	- -		- -	2 -		7 -	2 -		7 1
	3 Lei	- -			- -			- -			- 1		
	4 Wes	- -			- -			1 -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			2 -			2 -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	1 -		1 -	11 -		12 -	11 -		12 -
	7 riH	- -			- -			1 -			1 -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	6 -		7 -	6 1		7 2
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	1 4		2 4	1 -		2 -
	10 ZlZ	- -			- -			1 -			1 -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- 4		- 8	- -		- 1	1 -		1 -	1 1		1 2
	13 Bre	- 2			- 1			- -			- -		
	14 riB	- 1			- -			- -			- 1		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 1	- 6	- 6	- -	3 5	3 6	- -	15 10	18 11	- -	16 -	19 -	
81 n	17 Bru	- 1			1 3			12 8			12 -			
	18 Dam	- -			- 2			2 -			2 -			
	19 TDo	- 1			- -			- 1			1 -			
	20 Hoe	- -			1 -			1 -			1 -			
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	22 Oos	- -			- -			- -			- -			
	23 Obu	- -			- -			- -			- -			
	24 Veu	- -			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- 1		1 -	2 -		1 -	2 -		
	26 Iep	- -			- 1			1 -			1 -			
9 OVl	27 Ass	- 2	- 7	3 76	- 1	- 1	2 16	- -	2 -	22 -	- -	2 -	22 13	
91 n	28 Hul	- 1			- -			- -			- -			
	29 Mal	- 4			- -			1 -			1 -			
	30 ZVl	- -			- -			1 -			1 -			
92 zw	31 Eek	- 8	2 45		- -	1 5		- -	13 -		- -	13 2		
	32 Eve	- 3			- -			- -			- -			
	33 Gen	1 17			1 5			8 -			8 -			
	34 Gbr	- 5			- -			1 -			1 1			
	35 Oud	1 5			- -			3 -			3 1			

	36 Dro	-	4			-	-			-	-			-	-			
93 zo	37 Aal	-	-	-	10	-	-	-	7	2	-	3	-	2	-	3	11	
	38 Ger	-	4			-	7			-	-			-	10			
	39 Nin	-	4			-	-			1	-			1	1			
Vgk	40 Vgk	-	-			-	2			-	-			5	-			
10 ZBr	41 Duf	1	2	9	16	22 20	-	1	1 24	6 34	-	-	20 -	27 -	-	2	20 27	27 41
101 nw	42 Gri	4	5				-	3			-	-			-	1		
	43 Mec	4	8				1	19			20	-			20	23		
	44 Wol	-	1				-	-			-	-			-	1		
102 zw	45 Brs	1	-	12	3		-	2	4 9		1	-	7 -		1	3	7 11	
	46 Erp	5	-				3	-			5	-			5	-		
	47 Lee	-	2				1	2			-	-			-	3		
	48 SGr	2	-				-	-			-	-			-	3		
	49 SPl	2	-				-	2			1	-			1	1		
103 o	50 BrO	-	1	-	1		-	-	- -		-	-	- -		-	-	- -	
Bhk	51 Bhk	-	-				-	-			-	-			-	-		
11 Lim	52 Maa	3	-			6 23	2	1		3 1	1	-		2 -	1	-		2 -
	53 Ob1	1	12				1	-			-	-			-	-		
	54 Ob2	-	6				-	-			-	-			-	-		

55 Ob3	1 3	- -	- -	- -
56 Obo	1 2	- -	- -	- -

kolom:		**22a luttel**			**23. GRAAF**			**24. NAAST-l**			**24a twaalf**		
links		**l. ü**			**l. â**			**l. â**			**l. â**		
rechts		**r. e**			**r. ê**			**r. ê**			**r. ê**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 1		- 1	147	2	147 2	17 -		17 -	4	12	4 12
2 WHo	2 Kon	- -		- -	1 -		19 -	- -		6 -	- -		4 1
	3 Lei	- -			1 -			- -			1 -		
	4 Wes	- -			2 -			1 -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	22 -		22 -	17 -		17 -	6 -		6 -
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	2	1	2 1	1 -		2 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- 2	6 -		10 -	- -		- -	1	1	3 1
	10 ZlZ	- 2			2 -			- -			- -		
	11 Voo	- -			2 -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	1 -		1 -	1 -		1 -	1 -		2 -	1 -		2 2
	13 Bre	- -			- -			1 -			1 -		
	14 riB	- -			- -			- -			- 1		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	1	2	1 2	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	- 32	2 38	- -	32 -	35 -	2 -	32 -	37 -	2 -	11 16	11 16
81 n	17 Bru	- 25			21 -			25 -			5 9		
	18 Dam	- 2			6 -			- -			- 1		
	19 TDo	- 2			2 -			3 -			- 4		
	20 Hoe	- -			- -			- -			3 1		
82 zw	21 Cal	- -	2 2		- -	- -		- -	2 -		- -	- -	
	22 Oos	- -			- -			- -			- -		
	23 Obu	- -			- -			- -			- -		
	24 Veu	2 2			- -			2 -			- -		
83 zo	25 Bee	- 2	- 2		2 -	3 -		- -	- -		- -	- -	
	26 Iep	- -			- -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	- -	- 2	- 31	3 -	14 -	65 -	2 -	6 -	42 -	1 -	2 3	24 8
91 n	28 Hul	- -			2 -			2 -			- -		
	29 Mal	- 1			5 -			1 -			- 3		
	30 ZVl	- 1			3 -			1 -			1 -		
92 zw	31 Eek	- 1	- 22		7 -	26 -		- -	26 -		1 3	15 5	
	32 Eve	- -			- -			2 -			3 -		
	33 Gen	- 10			14 -			19 -			9 1		
	34 Gbr	- 1			2 -			2 -			- -		
	35 Oud	- 5			3 -			3 -			- -		

	36 Dro	-	2			-	-			-	-			2	-				
93 zo	37 Aal	-	1	-	5	-	-	4	-	1	-	7	-	-	-	-	-		
	38 Ger	-	-			1	-			6	-			-	-				
	39 Nin	-	3			2	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			6	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	6	8	13	-	1	7	7	7	8	-	-	12	-	16	-	-	-	5	-	6
101 nw	42 Gri	-	5			6	4			2	-			-	-				
	43 Mec	1	1			1	1			9	-			-	4				
	44 Wol	-	-			-	-			1	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	1	5	7	-	-	-	-	3	-	4	-	-	-	-	1		
	46 Erp	5	-			-	-			-	-			-	1				
	47 Lee	-	2			-	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	1			-	-			-	-			-	-				
	49 SPl	-	1			-	-			-	-			-	-				
103 o	50 Br0	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			4	-			2	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	1	-			8	-	1	1	1	13	-	2			-	5	-	3			-	4
	53 Ob1	2	-			-	9			-	2			-	-				
	54 Ob2	1	-			-	-			-	-			-	-				

55 Ob3	4 -	- 1	- -	- -
56 Obo	- -	- 1	- -	- -

kolom:		**25. MAAD**			**25a gaat**			**25b staat**			**25c gaat, staat**		
links		**l. â, a**			**l. â**			**l. â**			**l. ê**		
rechts		**r. ê, e**			**r. ê, ie, ei**			**r. ê, ie, ei**			**r. ei**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 1		4 1	5 -		5 -	5 -		5 -	- -		- -
2 WHo	2 Kon	1 -		2 -	- -		2 -	- -		1 -	- -		- -
	3 Lei	1 -			1 -			- -			- -		
	4 Wes	- -			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	6 -		7 -	3 -		3 -	- -		- -
	7 riH	- -			1 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- 1	- -		- -	1 -		1 -	- -		- -
	10 ZlZ	- 1			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	1 -		2 -	1 1		1 1	- -		- -
	13 Bre	- -			- -			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 3	7 14	7 15	- -		- 24	- 25	2 -		31 -		36 -	- -		- -		- -
81 n	17 Bru	7 8			19 -				21 -					- -				
	18 Dam	- 1			1 -				2 -					- -				
	19 TDo	- 1			3 -				1 -					- -				
	20 Hoe	- -			- -				3 -					- -				
82 zw	21 Cal	- -		- -		- -				- -		2 -			- -		- -	
	22 Oos	- -			- -				- -					- -				
	23 Obu	- -			- -				1 -					- -				
	24 Veu	- -			- -				1 -					- -				
83 zo	25 Bee	- -		- -		- -				- -		- -			- -		- -	
	26 Iep	- -			- -				- -					- -				
9 OVl	27 Ass	1 -		2 2	8 4	1 -		3 -	32 1	- -		5 -	43 2	- -		- -		3 -
91 n	28 Hul	- -			1 -				3 -					- -				
	29 Mal	1 1			1 -				2 -					- -				
	30 ZVl	- 1			- -				- -					- -				
92 zw	31 Eek	- -		4 1		- -		23 1		- -		28 -		- -		1 -		
	32 Eve	2 1			- -				- -					- -				
	33 Gen	- -			14 1				23 -					- -				
	34 Gbr	2 -			2 -				1 -					- -				
	35 Oud	- -			4 -				4 -					- -				

	36 Dro	- -			3 -				- -				- -						
93 zo	37 Aal	- -	- -		1 -		5 -		2 1		3 2		- -		2 -				
	38 Ger	- -			3 -				1 1				1 -						
	39 Nin	- -			1 -				- -				1 -						
Vgk	40 Vgk	- -			3 -				- -				- -						
10 ZBr	41 Duf	- -	- -	- -	1 2		16 14	16 29	- 1		1 5	3 11	3 -		19 -	40 1			
101 nw	42 Gri	- -			- 2				- 1				3 -						
	43 Mec	- -			15 10				1 3				13 -						
	44 Wol	- -			- -				- -				- -						
102 zw	45 Brs	- -	- -		- 1		- 13		- 1		1 4		2 -		17 1				
	46 Erp	- -			- 5				- -				5 -						
	47 Lee	- -			- 2				- -				1 1						
	48 SGr	- -			- 2				1 -				2 -						
	49 SPl	- -			- 2				- -				2 -						
103 o	50 BrO	- -	- -		- -		- -		- 1		- 1		1 -		1 -				
Bhk	51 Bhk	- -			- -				1 -				- -						
11 Lim	52 Maa	- -		- -	- 3			1 12	- 2			- 5	- 5			- 16			
	53 Ob1	- -			- 8				- 3				- 11						
	54 Ob2	- -			- -				- -				- -						

55 Ob3	- -	1 -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**26. STRAAT e.a.**			**26a begeren**			**26b wereld**			**26c week**		
links		**l. â**			**l. ē**			**l. ē**			**l. ē**		
rechts		**r. ō**			**r. ā**			**r. ā**			**r. ō**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	86 -		86 -	8 2		8 2	1 7		1 7	5 -		5 -
2 WHo	2 Kon	4 -		25 -	- -		2 -	- -		- 1	1 -		2 -
	3 Lei	5 -			1 -			- -			- -		
	4 Wes	4 -			1 -			- -			1 -		
	5 NHo	1 -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	51 -		53 -	1 2		1 2	- 1		- 1	3 -		3 -
	7 riH	2 -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	8 -		11 -	2 -		2 -	- -		- -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	8 -		15 -	- -		- -	- 2		- 2	- -		- -
	10 ZlZ	5 -			- -			- -			- -		
	11 Voo	1 -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	10 -		24 -	1 -		2 -	- -		- 1	- -		- -
	13 Bre	8 -			1 -			- 1			- -		
	14 riB	3 -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	3 -		3 -	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	18 -	195 -	239 -	- -	11 6	12 6	- -	1 1	1 1	- -	7 14	8 14	
81 n	17 Bru	17 -			7 6			1 1			7 13			
	18 Dam	17 -			2 -			- -			- -			
	19 TDo	20 -			- -			- -			- 1			
	20 Hoe	8 -			- -			- -			- -			
82 zw	21 Cal	1 -	17 -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	22 Oos	3 -			- -			- -			- -			
	23 Obu	8 -			- -			- -			- -			
	24 Veu	4 -			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	4 -	8 -		1 -	1 -		- -	- -		- -	1 -		
	26 Iep	2 -			- -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	9 -	43 -	294 -	1 -	2 -	14 -	1 -	1 -	5 2	1 -	1 -	8 -	
91 n	28 Hul	10 -			- -			- -			- -			
	29 Mal	14 -			1 -			- -			- -			
	30 ZVl	9 -			- -			- -			- -			
92 zw	31 Eek	10 -	162 -		- -	9 -		- -	3 2		- -	6 -		
	32 Eve	13 -			- -			- -			- -			
	33 Gen	02 -			9 -			3 2			5 -			
	34 Gbr	10 -			- -			- -			- -			
	35 Oud	16 -			- -			- -			1 -			

	36 Dro	5 -			- -			- -				- -		
93 zo	37 Aal	13 -	38 -		- -	1 -		- -	- -			1 -	1 -	
	38 Ger	20 -			1 -			- -				- -		
	39 Nin	3 -			- -			- -				- -		
Vgk	40 Vgk	4 -			- -			1 1				1 -		
10 ZBr	41 Duf	10 -	109 -	168 -	- -	3 -	4 -	- -	1 -	1 1		- -	2 -	5 -
101 nw	42 Gri	20 -			1 -			- -				- -		
	43 Mec	76 -			2 -			1 -				2 -		
	44 Wol	1 -			- -			- -				- -		
102 zw	45 Brs	7 -	43 -		- -	1 -		- -	- -			- -	- -	
	46 Erp	8 -			- -			- -				1 -		
	47 Lee	7 -			- -			- -				1 -		
	48 SGr	6 -			- -			- -				- -		
	49 SPl	7 -			1 -			- -				- -		
103 o	50 BrO	5 -	5 -		- -	- -		- -	- -			- -	- -	
Bhk	51 Bhk	5 -			- -			- -				- -		
11 Lim	52 Maa	7 -		11 41	- -		- -	1 -		1 -		3 -		4 -
	53 Ob1	- 23			- -			- -				1 -		
	54 Ob2	- 7			- -			- -				- -		

55 Ob3	- 8	- -	- -	- -
56 Obo	- 3	- -	- -	- -

kolom:		**27. GENE**			**28. HEER**			**29. DOOR**			**29a mogen**		
links		**l. ē**			**l. ê, e**			**l. ō <o> etc.**			**l. ü <o>**		
rechts		**r. ō, ŏ**			**r. â, a**			**r. □ <ue> etc.**			**r. □ <oe>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	99 10		99 10	17 77		17 77	19 2		19 2	32 5		32 5
2 WHo	2 Kon	5 -		30 -	- 2		4 13	1 -		4 1	1 -		4 -
	3 Lei	7 -			- 1			- -			- -		
	4 Wes	4 -			2 2			- 1			- -		
	5 NHo	2 -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	27 -		32 -	18 21		19 23	13 -		15 -	9 -		10 -
	7 riH	5 -			1 2			2 -			1 -		
4 Utr	8 Utr	14 -		17 -	2 7		2 7	7 -		7 -	6 1		8 1
5 Zee	9 Zie	6 -		12 1	- 1		6 2	- -		- -	3 -		5 -
	10 ZlZ	4 1			4 1			- -			1 -		
	11 Voo	2 -			2 -			- -			1 -		
6 NBr	12 Ant	8 -		21 -	3 1		11 3	- -		1 -	1 -		3 -
	13 Bre	8 -			6 1			1 -			2 -		
	14 riB	2 -			- 1			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	2 -		3 -	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	15 -	38 125	48 145	9 -	92 1	109 2	- -	12 12	15 14	- -	14 18	15 18
81 n	17 Bru	14 100			55 -			12 9			8 14		
	18 Dam	2 7			9 1			- 1			2 2		
	19 TDo	2 8			7 -			- 2			- 2		
	20 Hoe	2 4			2 -			- -			- -		
82 zw	21 Cal	- -	1 10		1 -	9 1		- -	1 2		- -	- -	
	22 Oos	- 2			2 -			- -			- -		
	23 Obu	- 3			5 -			- 1			- -		
	24 Veu	- 4			- 1			- -			- -		
83 zo	25 Bee	1 4	2 5		1 -	2 -		- -	- -		- -	1 -	
	26 Iep	1 1			1 -			- -			1 -		
9 OVl	27 Ass	6 1	21 11	186 16	4 2	20 6	140 20	- -	2 -	16 5	1 1	2 1	27 3
91 n	28 Hul	8 -			8 -			- -			- -		
	29 Mal	- 10			1 3			2 -			- -		
	30 ZVl	7 -			6 1			- -			1 -		
92 zw	31 Eek	8 -	102 2		- -	76 10		- -	10 4		- -	21 2	
	32 Eve	9 -			7 -			- -			- -		
	33 Gen	64 2			46 9			7 3			16 2		
	34 Gbr	9 -			4 1			1 -			4 -		
	35 Oud	4 -			9 -			2 1			1 -		

	36 Dro	4 -			6 -			- -			- -				
93 zo	37 Aal	10 -	32 -		8 -	20 -		- -	1 -		1 -	2 -			
	38 Ger	16 -			10 -			1 -			- -				
	39 Nin	4 -			- -			- -			1 -				
Vgk	40 Vgk	2 -			5 1			- -			1 1				
10 ZBr	41 Duf	8 -	104 -	152 -	5 -	52 2	78 3	1 -	4 -	7 -	- -	11 -	15 -		
101 nw	42 Gri	21 -			13 -			1 -			6 -				
	43 Mec	71 -			31 2			2 -			5 -				
	44 Wol	3 -			2 -			- -			- -				
102 zw	45 Brs	7 -	37 -		6 -	19 -		1 -	3 -		1 -	1 -			
	46 Erp	7 -			- -			- -			- -				
	47 Lee	4 -			5 -			1 -			- -				
	48 SGr	6 -			3 -			- -			- -				
	49 SPl	7 -			1 -			- -			- -				
103 o	50 BrO	3 -	3 -		1 -	1 -		- -	- -		1 -	1 -			
Bhk	51 Bhk	6 -			2 -			- -			2 -				
11 Lim	52 Maa	3 -		11 -	2 3		18 4	2 -		5 -	1 -		4 -		
	53 Ob1	4 -			10 -			3 -			2 -				
	54 Ob2	1 -			2 -			- -			- -				

55 Ob3	- -	1 -	- -	- -
56 Obo	- -	1 -	- -	- -

kolom:		**30. ZOON**			**30a zoon**			**31. GROOT**			**32. KOMEN-I (ev.)**		
links		**l. ō <o>**			**l. ō <o> etc.**			**l. <o>**			**l. ö**		
rechts		**r. ō, ü <oe>**			**r. ü <ue>**			**r. <oe>**			**r. o**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	30 4		30 4	34 -		34 -	5 8		5 8	9 1		9 1
2 WHo	2 Kon	2 -		10 3	2 -		13 -	- -		- -	- -		1 1
	3 Lei	1 1			2 -			- -			- -		
	4 Wes	3 -			3 -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	31 1		32 1	32 -		33 -	8 1		8 1	7 1		7 2
	7 riH	1 -			1 -			- -			- 1		
4 Utr	8 Utr	6 -		6 -	6 -		6 -	- -		- -	1 -		2 -
5 Zee	9 Zie	1 -		6 -	1 -		6 -	- 2		- 2	- -		- 1
	10 ZlZ	4 -			4 -			- -			- 1		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		8 -	2 -		8 -	4 -		4 -	1 2		1 2
	13 Bre	3 -			3 -			- -			- -		
	14 riB	2 -			2 -			- -			- -		

7 Nri	15 Kle	- -		1 -	- -		1 -	- -		- -		- -		- -					
8 WVl	16 Aar	5 -	19 28	25 37	5 -	47 4	62 4	- -	49 2	55 2	- -	29 9	30 10						
81 n	17 Bru	5 12			17 3			38 2			27 9								
	18 Dam	2 1			3 1			2 -			- -								
	19 TDo	- 12			12 -			5 -			1 -								
	20 Hoe	4 1			5 -			- -			- -								
82 zw	21 Cal	- -	- 6		- -	6 -		- -	5 -		- -	- -							
	22 Oos	- -			- -			2 -			- -								
	23 Obu	- 5			5 -			2 -			- -								
	24 Veu	- 1			1 -			- -			- -								
83 zo	25 Bee	- 1	2 1		1 -	3 -		- -	- -		- -	- -							
	26 Iep	1 -			1 -			- -			- -								
9 OVl	27 Ass	5 1	18 11	95 27	6 -	29 -	122 -	- 1	3 1	25 11	- -	- -	2 17						
91 n	28 Hul	7 -			7 -			- -			- -								
	29 Mal	- 10			10 -			1 -			- -								
	30 ZVl	6 -			6 -			2 -			- -								
92 zw	31 Eek	5 3	55 11		8 -	66 -		1 -	19 10		- -	2 16							
	32 Eve	6 -			6 -			- -			- 1								
	33 Gen	27 6			33 -			14 8			1 12								
	34 Gbr	2 2			4 -			1 -			- 1								

| | | |

54 Ob2	- -	- -	1 -	- -
55 Ob3	1 -	1 -	1 -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**33. KOMEN-ll**			**34. WOORD**			**35. DIETS**			**36. LEDEN-l**		
links		**l. ō (ev.)**			**l. ü, o**			**l. ie**			**l. ie**		
rechts		**r. o**			**r. ā, a, e**			**r. ů**			**r. ů**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	25 -		25 -	31 -		31 -	1 3		1 3	57 34		57 34
2 WHo	2 Kon	1 -		9 -	1 -		7 -	- -		- 2	- -		3 5
	3 Lei	4 -			1 -			- -			- -		
	4 Wes	1 -			1 -			- 1			1 1		
	5 NHo	1 -			- -			- -			- 1		
3 OHo	6 Dor	10 -		11 -	10 -		12 -	- 1		- 2	7 2		8 2
	7 riH	1 -			2 -			- 1			1 -		
4 Utr	8 Utr	2 -		2 -	5 -		5 -	- 4		- 4	1 3		1 4
5 Zee	9 Zie	- -		2 -	1 -		1 -	- -		- -	2 1		3 2
	10 ZlZ	1 -			- -			- -			- 1		
	11 Voo	1 -			- -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	2 -		3 -	2 1		2 1	- -		- -	1 -		6 -
	13 Bre	1 -			- -			- -			5 -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	- -	31 -	35 -	- -	24 -	24 1	- -	- -	- -	2 -	49 -	54 -	
81 n	17 Bru	21 -			20 1			- -			35 -			
	18 Dam	3 -			- -			- -			4 -			
	19 TDo	2 -			1 -			- -			4 -			
	20 Hoe	- -			- -			- -			- -			
82 zw	21 Cal	- -	3 -		- -	- -		- -	- -		- -	1 -		
	22 Oos	- -			- -			- -			- -			
	23 Obu	- -			- -			- -			1 -			
	24 Veu	3 -			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -	1 -		
	26 Iep	- -			- -			- -			1 -			
9 OVl	27 Ass	- -	- -	37 5	2 -	4 -	35 -	- -	- 2	1 2	4 -	11 -	63 2	
91 n	28 Hul	- -			- -			- 2			1 -			
	29 Mal	- -			- -			- 2			1 -			
	30 ZVl	- -			2 -			- -			3 -			
92 zw	31 Eek	- -	16 4		- -	23 -		- -	1 -		- -	36 2		
	32 Eve	- -			2 -			- -			- -			
	33 Gen	13 3			18 -			1 -			29 2			
	34 Gbr	- -			3 -			- -			1 -			
	35 Oud	3 -			- -			- -			4 -			

	36 Dro	- -			- -			- -				1 -							
93 zo	37 Aal	4 -		16 -		- -			- -			- -				2 -		4 -	
	38 Ger	11 -				- -				- -						- -			
	39 Nin	1 -				- -				- -						2 -			
Vgk	40 Vgk	4	2			4 -				- -						6 -			
10 ZBr	41 Duf	1 -		33	4	42	4	- -		1	5	2 11	- -		3 -	3 -	1 -	9 -	16 -
101 nw	42 Gri	11 -				- -				- -						4 -			
	43 Mec	19	4			1	5			1 -						4 -			
	44 Wol	2 -				- -				2 -						- -			
102 zw	45 Brs	1 -		7 -		- 2		- 4		- -			- -			2 -		3 -	
	46 Erp	- -				- -				- -						- -			
	47 Lee	1 -				- -				- -						- -			
	48 SGr	- -				- -				- -						- -			
	49 SPl	3 -				- 1				- -						- -			
103 o	50 BrO	- -		- -		1 -		1 -					- -			1 -		1 -	
Bhk	51 Bhk	- -				- -				- -						1 -			
11 Lim	52 Maa	- -			2 -	2	1			4	3	- -			- -	- 4			- 8
	53 Ob1	2 -				- 1				- -						- 4			
	54 Ob2	- -				- 1				- -						- -			

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**37. LIEDEN-ll**			**37a nieuw**			**37b brief**			**37c broeder**		
links		**l. ie**			**l. ie**			**l. ie**			**l. oe**		
rechts		**r. ē**			**r. ü**			**r. ē**			**r. ü**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	57 -		57 -	13 1		13 1	29 2		129 2	25 -		25 -
2 WHo	2 Kon	- -		3 -	1 -		3 3	2 -		18 1	- -		9 1
	3 Lei	- -			- -			2 1			1 -		
	4 Wes	1 -			1 1			2 -			2 1		
	5 NHo	- -			- -			2 1			- -		
3 OHo	6 Dor	7 -		8 -	13 1		14 1	48 -		52 -	16 -		16 -
	7 riH	1 -			1 -			4 -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 1		1 1	3 -		3 -	14 -		17 -	7 1		7 1
5 Zee	9 Zie	2 -		3 -	- -		- -	5 -		12 -	- -		2 -
	10 ZlZ	- -			- -			7 -			1 -		
	11 Voo	1 -			- -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	1 -		6 -	2 2		3 2	1 -		5 1	2 1		2 3
	13 Bre	5 -			- -			2 -			- 2		
	14 riB	- -			- -			2 1			- 1		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	3 -		3 -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	1	1	39 10	41 13	-	-	33	-	34	-	1	-	23	-	23	-	7	-	59	-	62	-
81 n	17 Bru	28	7			29	-					18	-					29	-				
	18 Dam	3	1			2	-					2	-					5	-				
	19 TDo	4	-			1	-					2	-					10	-				
	20 Hoe	-	-			-	-					-	-					3	-				
82 zw	21 Cal	-	-	-	-	-	-	-	-			-	-	-	-			-	-	-	-		
	22 Oos	-	-			-	-					-	-					-	-				
	23 Obu	-	1			-	-					-	-					-	-				
	24 Veu	-	-			-	-					-	-					-	-				
83 zo	25 Bee	-	-	-	1	-	-	-	-			-	-	-	-			-	-	-	-		
	26 Iep	-	1			-	-					-	-					-	-				
9 OVl	27 Ass	1	3	6	5	57	7	-	-	4	-	29 4	-	2	-	17	-	2	-	10	-	70	-
91 n	28 Hul	1	-			-	-					1	-					-	-				
	29 Mal	2	-			2	-					-	-					4	-				
	30 ZVl	2	1			1	-					1	-					4	-				
92 zw	31 Eek	-	-	35	1	-	-	20	3			-	-	12	-			1	-	43	-		
	32 Eve	-	-			-	-					-	-					5	-				
	33 Gen	28	1			15	-					7	-					25	-				
	34 Gbr	1	-			-	-					2	-					3	-				
	35 Oud	4	-			3	3					3	-					7	-				

	36 Dro	1	-			-	-				-	-				2	-		
93 zo	37 Aal	2	-	4	-	1	-	1	1		-	-	-	-		2	-	5	-
	38 Ger	-	-			-	1				-	-				2	-		
	39 Nin	2	-			-	-				-	-				-	-		
Vgk	40 Vgk	6	-			-	-				1	-				1	-		
10 ZBr	41 Duf	1	-	9	-	16	-	3	12	5	13 7	-	-	6	-	10	-	1	-	27 16	34 33
101 nw	42 Gri	4	-			-	-				1	-				-	6		
	43 Mec	4	-			12	2				5	-				26	9		
	44 Wol	-	-			-	-				-	-				-	1		
102 zw	45 Brs	2	-	3	-	-	-	1	-		1	-	1	-		-	1	2	4
	46 Erp	-	-			-	-				-	-				-	2		
	47 Lee	-	-			-	-				-	-				-	-		
	48 SGr	-	-			-	-				-	-				1	-		
	49 SPl	-	-			1	-				-	-				-	-		
103 o	50 BrO	1	-	1	-	-	-	-	-		-	-	-	-		1	1	1	1
Bhk	51 Bhk	1	-			-	-				-	-				-	1		
11 Lim	52 Maa	-	-		-	-	2			-	5	-			7	1	4	2		4 21
	53 Ob1	-	-			-	2				-	-				-	9		
	54 Ob2	-	-			-	-				-	-				-	3		

55 Ob3	- -	- -	- -	- 3
56 Obo	- -	- -	- -	- 4

kolom:		**37d genoeg**			**38. GOED**			**39.BROEDER**			**40. -DOM**		
links		**l. oe**			**l. oe**			**l. oe**			**l. oe, ō**		
rechts		**r. ü**			**r. ü**			**r. ō**			**r. o**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	6 -		6 -	62 -		62 -	13 12		13 12	6 -		6 -
2 WHo	2 Kon	- -		- -	4 -		14 1	- -		4 5	- -		1 -
	3 Lei	- -			- -			- 1			- -		
	4 Wes	- -			1 1			- 2			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	3 -		3 -	29 -		32 1	7 9		7 9	2 -		2 -
	7 riH	- -			3 1			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	7 3		10 3	2 5		2 5	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	4 -		10 -	- -		2 -	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			4 -			1 -			1 -		
	11 Voo	- -			1 -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	3 3		12 3	2 1		2 1	- -		1 -
	13 Bre	- -			4 -			- -			1 -		
	14 riB	- -			3 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- 2		- 3	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	9 -	10 -	2 -	92 -	112 -	7 -	57 3	59 4	9 -	117 3	122 4		
81 n	17 Bru	9 -			74 -			29 1			91 3				
	18 Dam	- -			6 -			4 1			3 -				
	19 TDo	- -			9 -			10 -			7 -				
	20 Hoe	- -			1 -			3 -			2 -				
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	6 -		- -	- -		- -	3 -			
	22 Oos	- -			2 -			- -			2 -				
	23 Obu	- -			4 -			- -			1 -				
	24 Veu	- -			- -			- -			- -				
83 zo	25 Bee	- -	- -		1 -	1 -		- -	- -		1 -	1 -			
	26 Iep	- -			- -			- -			- -				
9 OVl	27 Ass	- -	2 -	13 -	6 -	18 -	115 -	2 -	8 2	52 20	- 1	3 1	19 3		
91 n	28 Hul	- -			6 -			- -			1 -				
	29 Mal	- -			2 -			4 -			1 -				
	30 ZVl	2 -			4 -			2 2			1 -				
92 zw	31 Eek	1 -	8 -		1 -	65 -		1 -	33 12		1 -	9 1			
	32 Eve	1 -			4 -			5 -			- -				
	33 Gen	5 -			40 -			20 5			8 1				
	34 Gbr	- -			8 -			- 3			- -				
	35 Oud	1 -			8 -			5 3			- -				

	36 Dro	- -			- -				2 1				- -						
93 zo	37 Aal	- -		- -		4 -			12 -			1 1		1 4			- -		4 -
	38 Ger	- -			5 -				- 2				1 -						
	39 Nin	- -			3 -				- -				3 -						
Vgk	40 Vgk	- -			5 -				1 -				- -						
10 ZBr	41 Duf	1 -		10 -	12 1	7 -		57 2	80 12	1 -		24 3	26 8	3 1		63 1	84 2		
101 nw	42 Gri	- -			12 -				- -				12 -						
	43 Mec	8 -			33 2				23 3				48 -						
	44 Wol	1 -			3 -				- -				- -						
102 zw	45 Brs	- -		1 -		- 2		15 7		- -		- 2		3 -		18 -			
	46 Erp	- -			3 -				- -				- -						
	47 Lee	- -			4 2				- -				6 -						
	48 SGr	- -			3 -				- 1				5 -						
	49 SPl	1 -			3 1				- 1				2 -						
103 o	50 BrO	1 1		1 1		2 3		2 3		- 1		- 1		- -		- -			
Bhk	51 Bhk	- 1			2 -				- -				- -						
11 Lim	52 Maa	2 -			2 2	5 -			6 13	4 -			4 -	- -			1 -		
	53 Ob1	- 1			- 8				- -				1 -						
	54 Ob2	- -			- 3				- -				- -						

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- 1	- -	- -	- -

kolom:		**41. GENOEMD**			**41a behoef**			**42. GENOEG**			**43. EIGEN-l**		
links		**l. oe, ō <oe>**			**l. <oe>**			**l. <oe>**			**l. ei**		
rechts		**r. o**			**r. <ou>**			**r. <ou>**			**r. ê**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	29 1		29 1	9 -		- -	5 1		5 1	18 -		18 -
2 WHo	2 Kon	1 -		5 2	- -		3 -	- -		- -	1 -		9 -
	3 Lei	- -			- -			- -			1 -		
	4 Wes	1 1			2 -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	5 -		7 -	4 -		4 -	3 -		3 -	1 -		1 -
	7 riH	2 -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	5 2		7 2	3 -		3 -	- -		- -	2 2		3 2
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	- -		- -	1 -		1 -	- 1		- 1
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	5 -		6 2	1 -		3 1	- -		- -	1 -		2 1
	13 Bre	- -			1 -			- -			- -		
	14 riB	1 -			1 1			- -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	11	-	16	1	16	2	8	-	75	7	85 9	-	-	-	-	10	- 10	2 100	3 105
81 n	17 Bru	1	1					49	3				9	-			2	76		
	18 Dam	1	-					4	-				-	-			-	1		
	19 TDo	-	-					6	2				-	-			-	7		
	20 Hoe	1	-					1	2				-	-			-	2		
82 zw	21 Cal	-	-	-	-			-	-	5	1		-	-	-	-	-	-	-	3
	22 Oos	-	-					2	-				-	-			-	1		
	23 Obu	-	-					3	-				-	-			-	1		
	24 Veu	-	-					-	1				-	-			-	-		
83 zo	25 Bee	-	-	-	1			-	-	-	1		-	-	-	-	-	1	-	1
	26 Iep	-	1					-	1				-	-			-	-		
9 OVl	27 Ass	-	-	-	-	35	6	1	-	7	-	40 13	-	-	2	-	10 2	1 2	3 4	12 10
91 n	28 Hul	-	-					1	-				-	-			-	1		
	29 Mal	-	-					4	-				-	-			-	-		
	30 ZVl	-	-					1	-				2	-			-	-		
92 zw	31 Eek	-	-	15	1			1	-	23 13			1	-	6	1	-	-	8	5
	32 Eve	1	-					1	-				1	-			-	1		
	33 Gen	7	-					18	10				4	-			5	4		
	34 Gbr	2	1					-	-				-	-			-	-		
	35 Oud	2	-					1	1				-	1			3	-		

	36 Dro	2	-			1	-			-	-			-	-				
93 zo	37 Aal	3	-	14	4	3	-	5	-	-	-	-	-	-	1	1	1		
	38 Ger	10	1			1	-			-	-			-	-				
	39 Nin	1	2			-	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	3	-			-	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	3	1	26 43	39 50	2	-	31 28	48 30	1	-	4	4	6	4	-	-	7	-	12	-
101 nw	42 Gri	3	-			11	-			-	-			6	-				
	43 Mec	17	4			18	28			2	4			1	-				
	44 Wol	3	-			-	-			1	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	5	9	5	1	2	12	2	-	-	1	-	1	-	4	-		
	46 Erp	-	-			1	-			-	-			-	-				
	47 Lee	3	-			1	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	-			2	-			-	-			1	-				
	49 SPl	5	-			4	-			1	-			1	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-		
Bhk	51 Bhk	2	-			1	-			-	-			1	-				
11 Lim	52 Maa	-	4		- 4	-	-		- -	-	2		- 2	-	-			2	-
	53 Ob1	-	-			-	-			-	-			2	-				
	54 Ob2	-	-			-	-			-	-			-	-				

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**43a gemeen**			**44 HEIDE**			**44a heilig**			**44b weide**		
links		**l. ê**			**l. ei**			**l. ei**			**l. ei**		
rechts		**r. ei**			**r. ê**			**r. ê**			**r. ê**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	45 3		45 3	2 -		2 -	8 -		8 -	6 1		6 1
2 WHo	2 Kon	1 -		16 1	- -		- -	- -		3 -	- -		- -
	3 Lei	3 -			- -			2 -			- -		
	4 Wes	3 1			- -			1 -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	24 -		26 -	- -		- -	4 -		5 -	- -		- -
	7 riH	2 -			- -			1 -			- -		
4 Utr	8 Utr	4 1		4 1	- 1		- 1	1 -		1 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	3 -		4 -	- -		- -	- 1		- 2	- -		- -
	10 ZlZ	1 -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- 1			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		6 -	- -		- -	2 -		2 -	- -		- -
	13 Bre	3 -			- -			- -			- -		
	14 riB	1 -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	34 1	38 1	- -	1 4	1 6	- 1	1 25	1 27	- -	3 3	4 3						
81 n	17 Bru	22 1			- 4			1 9			- 2								
	18 Dam	2 -			- -			- 2			- -								
	19 TDo	8 -			- -			- 1			- 1								
	20 Hoe	- -			- -			- 1			1 -								
82 zw	21 Cal	- -	2 -		- -	- 1		- -	- -		- -	- -							
	22 Oos	- -			- -			- -			- -								
	23 Obu	1 -			- 1			- -			- -								
	24 Veu	- -			- -			- -			- -								
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- 1		- -	- -		- -	- -							
	26 Iep	- -			- -			- -			- -								
9 OVl	27 Ass	1 -	3 -	19 1	- -	- -	5 11	- -	- 1	11 37	- -	- 1	- 14						
91 n	28 Hul	- -			- -			- -			- -								
	29 Mal	- -			- -			- 1			- -								
	30 ZVl	2 -			- -			- -			- 1								
92 zw	31 Eek	1 -	15 -		2 -	5 7		- 1	7 32		- 1	- 11							
	32 Eve	- -			- -			2 27			- -								
	33 Gen	13 -			1 5			1 1			- 2								
	34 Gbr	- -			- -			3 1			- 2								
	35 Oud	1 -			2 2			- -			- 6								

| | | |

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom links rechts		44c een l. ê r. ei			44d deel l. ê r. ei			44e geen l. ê r. ei			45. HETEN l. ê r. ei		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	87 1		87 1	10 1		10 1	18 -		18 -	8 3		8 3
2 WHo	2 Kon	3 -		17 -	1 -		1 -	- -		4 -	- -		- -
	3 Lei	4 -			- -			2 1			- -		
	4 Wes	3 -			- -			1 -			- -		
	5 NHo	1 -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	37 -		40 1	5 1		5 -	11 -		14 -	3 -		3 -
	7 riH	3 1			- -			3 -			- -		
4 Utr	8 Utr	11 1		12 1	1 1		1 1	4 -		5 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	3 -		6 -	- -		1 -	2 -		5 -	- -		- -
	10 ZlZ	3 -			1 -			2 -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	5 -		14 -	4 -		5 -	1 -		1 -	- -		2 1
	13 Bre	5 -			- -			- -			2 -		
	14 riB	2 -			1 -			- -			- 1		
7 Nri	15 Kle	2 -		2 -	- -		- -	- 1		- 1	- -		- -

8 WVl	16 Aar	8 -	152 -	177 -	3 -	47 -	51 -	- -	36 -	41 -	1 -	81 1	93 1	
81 n	17 Bru	04 -			34 -			34 -			62 1			
	18 Dam	9 -			1 -			2 -			2 -			
	19 TDo	13 -			6 -			- -			9 -			
	20 Hoe	7 -			- -			- -			1 -			
82 zw	21 Cal	- -	10 -		- -	2 -		- -	- -		- -	2 -		
	22 Oos	- -			1 -			- -			- -			
	23 Obu	6 -			- -			- -			2 -			
	24 Veu	3 -			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	2 -	3 -		- -	- -		- -	1 -		1 -	1 -		
	26 Iep	1 -			- -			1 -			- -			
9 OVl	27 Ass	5 -	24 -	147 -	1 -	7 -	53 -	2 -	7 -	39 -	1 -	6 -	56 -	
91 n	28 Hul	3 -			1 -			1 -			- -			
	29 Mal	10 -			2 -			- -			2 -			
	30 ZVl	6 -			3 -			4 -			3 -			
92 zw	31 Eek	8 -	76 -		3 -	37 -		- -	23 -		- -	34 1		
	32 Eve	7 -			1 -			1 -			- -			
	33 Gen	44 -			20 -			18 -			22 1			
	34 Gbr	5 -			3 -			1 -			2 -			
	35 Oud	6 -			8 -			2 -			6 -			

	36 Dro	3	-			-	-			-	-			2	-			
93 zo	37 Aal	7	-	27	-	2	-	4	-	1	-	5	-	-	-	6	-	
	38 Ger	15	-			1	-			2	-			3	-			
	39 Nin	3	-			1	-			2	-			1	-			
Vgk	40 Vgk	6	-			2	-			4	-			-	-			
10 ZBr	41 Duf	10	-	94	1	124 2	3	-	7	3	11 6	1	-	16	-	26 1	1	-	20	1	33 1
101 nw	42 Gri	16	-				1	3			6	-				7	-				
	43 Mec	66	1				3	1			7	-				11	1				
	44 Wol	1	-				-	-			2	-				1	-				
102 zw	45 Brs	6	-	23	1		1	2	2	2	1	-	5	1		2	-	10	-		
	46 Erp	3	-				-	-			-	-				4	-				
	47 Lee	2	1				-	-			3	1				1	-				
	48 SGr	5	-				-	-			-	-				2	-				
	49 SPl	4	-				1	-			1	-				-	-				
103 o	50 BrO	3	-	3	-		1	-	1	-	2	-	2	-		2	-	2	-		
Bhk	51 Bhk	3	-				-	-			-	-				-	-				
11 Lim	52 Maa	1	5			7 19	-	4		- 12	-	1			1 6	-	3			1 12	
	53 Ob1	1	6				-	7			1	3				-	5				
	54 Ob2	2	2				-	-			-	1				1	2				

55 Ob3	2 2	- 1	- -	- 2
56 Obo	- 2	- -	- -	- -

kolom		**46. STEEN**			**47. DEEL e.a.**			**48. EERST**			**49. -HEID-**		
links		**l. ê**			**l. ê**			**l. ê**			**l. ei (geflect.)**		
rechts		**r. ei**			**r. ie**			**r. ie**			**r. ē**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	2 1		2 1	63 11		63 11	10 7		10 7	9 23		9 23
2 WHo	2 Kon	- -		- -	1 3		10 4	- -		1 -	1 2		4 8
	3 Lei	- -			3 -			- -			- -		
	4 Wes	- -			2 1			1 -			- 4		
	5 NHo	- -			- -			- -			1 -		
3 OHo	6 Dor	9 -		9 -	34 -		37 -	10 3		10 3	- 6		- 7
	7 riH	- -			3 -			- -			- 1		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	6 -		8 -	3 -		3 1	2 1		2 1
5 Zee	9 Zie	- -		- -	2 -		7 -	- -		1 -	- 4		- 4
	10 ZlZ	- -			4 -			1 -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		2 -	6 -		10 -	- 2		- 2	- 1		2 2
	13 Bre	1 -			3 -			- -			1 -		
	14 riB	- -			1 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	3 -	21 -	23 -	7 -	212 -	233 -	- -	40 -	44 -	- -	15 28	15 29
81 n	17 Bru	13 -			64 -			32 -			15 22		
	18 Dam	3 -			9 -			3 -			- 3		
	19 TDo	1 -			18 -			1 -			- 1		
	20 Hoe	- -			1 -			- -			- -		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	4 -		- -	2 -		- -	- -	
	22 Oos	- -			1 -			- -			- -		
	23 Obu	- -			2 -			- -			- -		
	24 Veu	- -			- -			2 -			- -		
83 zo	25 Bee	- -	- -		1 -	3 -		- -	1 -		- -	- -	
	26 Iep	- -			2 -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	- -	1 -	18 1	5 -	28 -	199 6	1 -	4 -	28 1	- 1	1 6	9 62
91 n	28 Hul	- -			3 -			- -			- 4		
	29 Mal	- -			6 -			1 -			- -		
	30 ZVl	- -			12 -			2 -			1 1		
92 zw	31 Eek	- -	13 1		3 -	121 4		- -	20 1		- 1	3 41	
	32 Eve	- -			2 -			2 -			1 1		
	33 Gen	7 -			75 -			8 -			1 31		
	34 Gbr	- -			7 -			2 -			1 4		
	35 Oud	5 1			24 4			6 1			- 2		

	36 Dro	1	-			3	-			1	-			1	1								
93 zo	37 Aal	1	-	1	-	4	-	18	-	-	-	3	-	1	2	3	4						
	38 Ger	-	-			8	-			3	-			1	1								
	39 Nin	-	-			4	-			-	-			-	-								
Vgk	40 Vgk	-	-			7	-			1	-			-	4								
10 ZBr	41 Duf	-	-	4	-	7	-	5	-	53	-	89	-	-	-	1	8	1 10	-	-	5	1	7	2
101 nw	42 Gri	1	-			20	-			-	1			3	-								
	43 Mec	2	-			24	-			1	6			2	1								
	44 Wol	-	-			3	-			-	1			-	-								
102 zw	45 Brs	-	-	1	-	6	-	22	8	-	-	-	2	-	-	2	-						
	46 Erp	1	-			5	1			-	-			-	-								
	47 Lee	-	-			4	1			-	1			-	-								
	48 SGr	-	-			2	1			-	-			-	-								
	49 SPl	-	-			2	3			-	1			2	-								
103 o	50 BrO	-	-	-	-	5	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-						
Bhk	51 Bhk	-	-			1	-			-	-			-	-								
11 Lim	52 Maa	-	2			1	8	-	-			14	-	2	-			11 14	-	-			1	-
	53 Ob1	1	6			11	-			1	11			-	-								
	54 Ob2	-	-			1	-			4	-			-	-								

55 Ob3	- -	- -	3 1	- -
56 Obo	- -	1 -	1 2	- -

kolom links rechts		**50. -HEID-ll l. ei (ongefl.) r. ē**			**50a gegolden l. ou r. a/o/u+l+dent.**			**50b houden l. <ou> r. <au>**			**51. BOUDEN l. ou r. oi**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	11 2		11 2	1 3		1 3	103 -		103 -	3 -		3 -
2 WHo	2 Kon	- -		5 -	- 1		1 2	2 -		20 -	- -		- -
	3 Lei	1 -			- -			2 -			- -		
	4 Wes	- -			1 -			4 -			- -		
	5 NHo	- -			- -			2 -			- -		
3 OHo	6 Dor	6 -		7 -	- 5		- 5	30 -		33 -	5 2		5 2
	7 riH	1 -			- -			3 -			- -		
4 Utr	8 Utr	6 1		6 1	- 1		- 2	6 -		8 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	4 -		7 -	- 1		- 2	5 -		10 -	- -		2 -
	10 ZlZ	2 -			- 1			3 -			- -		
	11 Voo	1 -			- -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		2 -	- 2		- 2	4 -		11 -	1 -		1 -
	13 Bre	- -			- -			5 -			- -		
	14 riB	- -			- -			1 -			- -		
7 Nri	15 Kle	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	10 -	11 -	- -	6	11	8 13	3 -	79 -	88 -	10	1	81 22	98 29
81 n	17 Bru	10 -			- 7				57 -			49 14			
	18 Dam	- -			- 2				6 -			5	2		
	19 TDo	- -			- 2				9 -			9	2		
	20 Hoe	- -			- -				1 -			2	1		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	1	2		- -	3 -		1	2	7 3	
	22 Oos	- -			- -				1 -			- -			
	23 Obu	- -			- -				1 -			5 -			
	24 Veu	- -			1 2				- -			2	1		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	1 -			- -	1 -		3 -		4 -	
	26 Iep	- -			1 -				1 -			- -			
9 OVl	27 Ass	- -	- -	3 -	3 -	4	2	51 13	3 -	18 -	138 12	1	5	5 17	13 85
91 n	28 Hul	- -			1 -				3 -			1	4		
	29 Mal	- -			- 2				7 -			1	6		
	30 ZVl	- -			- -				5 -			1	2		
92 zw	31 Eek	- -	2 -		1 -	27 -			4 -	69 12		3	3	4 50	
	32 Eve	- -			- 1				4 -			- 2			
	33 Gen	2 -			18	1			46	5		1	33		
	34 Gbr	- -			2 2				6 -			- 2			
	35 Oud	- -			4 1				5 3			- 8			

	36 Dro	-	-			-	-			-	3			-	2								
93 zo	37 Aal	1	-	1	-	-	2	13	4	4	-	23	-	1	-	1	12						
	38 Ger	-	-			12	-			15	-			-	11								
	39 Nin	-	-			-	2			3	-			-	-								
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-			-	-			-	-								
10 ZBr	41 Duf	1	1	36	1	59	1	-	2	-	9	1 24	7	-	74	-	105 -	3	-	12	1	13 1	
101 nw	42 Gri	11	-					-	4				16	-				-	-				
	43 Mec	23	-					-	3				47	-				9	1				
	44 Wol	-	-					-	-				3	-				-	-				
102 zw	45 Brs	4	-	17	-			1	4	1	14		5	-	24	-		-	-	-	-		
	46 Erp	7	-					-	4				3	-				-	-				
	47 Lee	5	-					-	-				6	-				-	-				
	48 SGr	1	-					-	1				2	-				-	-				
	49 SPl	-	-					-	3				4	-				-	-				
103 o	50 BrO	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	3	-					-	-				3	-				-	-				
11 Lim	52 Maa	5	-			6	-	-	-			1 22	3	2			4 6	-	-			-	-
	53 Ob1	-	-					-	12				3	-				-	-				
	54 Ob2	-	-					1	4				1	-				-	-				

55 Ob3	- -	- 4	- -	- -
56 Obo	- -	- 2	- -	- -

kolom:		**52. WOUTIN**			**53. CLAUS**			**54. -IG**			**55. -TIG**		
links		**l. oi**			**l. ai**			**l. i, î**			**l. i**		
rechts		**r. ei**			**r. au**			**r. ə, e**			**r. ə, e**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- -		- -	15 -		15 -	88 2		88 2	41 -		41 -
2 WHo	2 Kon	- -		- -	1 -		4 -	1 -		17 4	2 -		6 2
	3 Lei	- -			- -			5 1			1 -		
	4 Wes	- -			2 -			4 -			2 -		
	5 NHo	- -			- -			1 -			- -		
3 OHo	6 Dor	- 3		- 3	14 -		15 -	18 18		20 19	31 6		33 7
	7 riH	- -			1 -			2 1			2 1		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	8 1		9 1	4 -		4 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		3 -	2 -		7 2	5 -		10 -
	10 ZlZ	- -			2 -			3 1			2 -		
	11 Voo	- -			- -			1 -			2 -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- 2		- 4	1 6		2 14	- 4		2 11
	13 Bre	- -			- 1			1 4			- 5		
	14 riB	- -			- -			- 2			2 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	1 -		2 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 5	- 38	- 45	8 -	50 -	58 -	1 1	59 17	65 22	12 -	94 2	107 4	
81 n	17 Bru	- 24			25 -			40 13			50 -			
	18 Dam	- -			7 -			7 1			8 -			
	19 TDo	- 5			3 -			7 1			13 -			
	20 Hoe	- 1			4 -			1 1			7 1			
82 zw	21 Cal	- -	- 2		- -	3 -		- -	3 3		- -	6 1		
	22 Oos	- 2			- -			- -			3 -			
	23 Obu	- -			2 -			- 1			- 1			
	24 Veu	- -			1 -			3 1			3 -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		2 -	3 -		- -	1 1		1 -	2 1		
	26 Iep	- -			- -			1 1			1 1			
9 OVl	27 Ass	- 2	1 5	19 22	1 -	8 -	32 16	- 3	7 8	23 130	1 6	11 6	26 58	
91 n	28 Hul	1 -			2 -			3 1			3 -			
	29 Mal	- 3			4 -			- 2			6 -			
	30 ZVl	- -			1 -			4 2			1 -			
92 zw	31 Eek	- 8	13 16		7 -	20 3		3 2	12 85		5 5	11 35		
	32 Eve	- -			- -			- 3			1 5			
	33 Gen	12 2			12 -			6 59			4 17			
	34 Gbr	- 1			- -			1 7			1 1			
	35 Oud	1 4			1 3			2 6			- 2			

	36 Dro	- -			- -			- 4				- 2						
93 zo	37 Aal	- -	4 -		- 1	- 11		- 6	1 22			- 2	- 5					
	38 Ger	3 -			- 10			- 13				- 2						
	39 Nin	- -			- -			1 2				- 1						
Vgk	40 Vgk	- -			- -			5 1				4 1						
10 ZBr	41 Duf	- -	- -	- -	- 2	- 20	- 23	- 5	1 62	1 102		- 1	1 46	1 73				
101 nw	42 Gri	- -			- 1			1 18				1 20						
	43 Mec	- -			- 17			- 35				- 21						
	44 Wol	- -			- -			- 3				- 3						
102 zw	45 Brs	- -	- -		- 1	- 3		- 6	- 28			- 3	- 17					
	46 Erp	- -			- -			- 6				- 1						
	47 Lee	- -			- -			- 6				- 2						
	48 SGr	- -			- 1			- 3				- 4						
	49 SPl	- -			- 1			- 3				- 3						
103 o	50 BrO	- -	- -		- -	- -		- 4	- 4			- 4	- 4					
Bhk	51 Bhk	- -			- -			- 3				- 5						
11 Lim	52 Maa	- -		- -	- 2		- 2	1 3		7 13		1 4		2 5				
	53 Ob1	- -			- -			- 9				- -						
	54 Ob2	- -			- -			2 -				- -						

55 Ob3	- -	- -	2 1	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**56. -IJN**			**57. -KIJN-I**			**58. -KIJN-II**			**59. EIGEN-II (suff.)**		
links		**l. ə, e**			**l. ə, e (srtn.)**			**l. ə, e (eign.)**			**l. ə, e**		
rechts		**r. i, î**			**r. i, î**			**r. i, î**			**r. i, î**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	2 -		2 -	4 3		4 3	1 8		1 8	13 6		13 6
2 WHo	2 Kon	- -		- -	- -		- -	- -		- 2	1 -		9 -
	3 Lei	- -			- -			- -			1 -		
	4 Wes	1 -			- -			- 2			1 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 2		2 2	1 9		1 9	1 7		1 7	1 -		1 -
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	- 1		- 1	- -		- -	4 -		5 -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 1		2 1	- -		- 1	- -		1 -	1 -		3 -
	13 Bre	1 -			- 1			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			1 -			1 -		

7 Nri	15 Kle	- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -	
8 WVl	16 Aar	- -	1 26	1 31	- 3	2 49	2 54	- 8	- 51	- 63	1 9	2 100	3 105		
81 n	17 Bru	1 25			1 39			- 29			1 77				
	18 Dam	- -			- 2			- 4			- 1				
	19 TDo	- -			- 3			- 4			- 7				
	20 Hoe	- -			- 1			- 1			- 2				
82 zw	21 Cal	- 1	- 2		- -	- -		- 1	- 6		- -	1 2			
	22 Oos	- 1			- -			- 2			- 2				
	23 Obu	- -			- -			- 2			1 -				
	24 Veu	- -			- -			- 1			- -				
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- 1		- -	- 1		- 1	- 1			
	26 Iep	- -			- -			- 1			- 1				
9 OVl	27 Ass	- -	- -	- 13	- -	- 2	2 49	- 3	- 10	2 42	- 3	- 7	3 19		
91 n	28 Hul	- -			- -			- 1			- 3				
	29 Mal	- -			- 1			- 6			- 1				
	30 ZVl	- -			- 1			- -			- -				
92 zw	31 Eek	- -	- 11		- -	2 32		- 4	1 24		- -	2 11			
	32 Eve	- -			- 2			- 1			- 1				
	33 Gen	- 8			1 20			- 11			1 8				
	34 Gbr	- -			- 1			- -			- -				

	35 Oud	-	2			1	7			1	7			1	2				
	36 Dro	-	-			-	-			-	-			-	-				
93 zo	37 Aal	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	1	3	1	1	1	-		
	38 Ger	-	-			-	9			-	3			-	-				
	39 Nin	-	-			-	-			1	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	-	2	-	1	-	3	2	7	2	1	-	2	-	6	2
101 nw	42 Gri	-	-			1	-			-	-			6	-				
	43 Mec	1	-			1	2			1	-			1	-				
	44 Wol	-	-			-	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-	1	-	-	-	2	-	1	-	4	2	1	-	4	-		
	46 Erp	-	-			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	-			-	-			1	-			-	-				
	48 SGr	1	-			1	-			2	1			-	-				
	49 SPl	-	-			-	-			-	-			1	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			-	1			-	-			1	-				
11 Lim	52 Maa	3	-	3	-	2	-	14	1	3	1	12	6	-	-	2	-		
	53 Ob1	-	-			9	1			8	2			2	-				

54 Ob2	- -	1 -	1 -	- -
55 Ob3	- -	2 1	- 2	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**60. -LIJK-l (gefl.)**			**61. -LIJK-ll**			**62. HEEFT**			**63. HOOFD**		
links		**l.i. î**			**l.i. î (ongefl.)**			**l. heeft, heft**			**l. hoofd**		
rechts		**r. e, ē, ə**			**r. e, ē, ə**			**r. hevet**			**r. hoved**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	63 10		63 10	37 1		37 1	20 31		20 31	9 1		9 1
2 WHo	2 Kon	3 -		23 -	2 -		9 1	- 1		3 10	- -		- -
	3 Lei	6 -			2 -			- 2			- -		
	4 Wes	3 -			2 1			1 1			- -		
	5 NHo	- -			- -			- 1			- -		
3 OHo	6 Dor	14 8		18 8	8 14		9 15	3 22		3 22	7 1		7 2
	7 riH	4 -			1 1			- -			- 1		
4 Utr	8 Utr	8 1		11 1	3 -		3 -	- 5		- 6	- 1		- 1
5 Zee	9 Zie	1 4		6 4	5 -		6 -	- 1		- 2	- -		- -
	10 ZlZ	3 -			- -			- 1			- -		
	11 Voo	1 -			1 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 1		7 5	2 1		7 1	1 3		3 7	- -		- -
	13 Bre	2 2			2 -			- 2			- -		
	14 riB	1 1			1 -			1 2			- -		
7 Nri	15 Kle	3 -		3 -	1 -		1 -	1 -		1 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	17 -	163 12	189 22	13 -	110 5	112 6	- -	12 34	14 39	- -	25 7	28 7
81 n	17 Bru	06 9			77 5			7 30			21 5		
	18 Dam	9 2			3 -			3 2			- -		
	19 TDo	12 -			10 -			2 -			3 1		
	20 Hoe	7 -			3 -			- 1			- -		
82 zw	21 Cal	- 1	12 4		- -	6 -		- -	- 2		- -	2 -	
	22 Oos	4 -			2 -			- -			- -		
	23 Obu	3 3			3 -			- -			2 -		
	24 Veu	4 -			1 -			- 2			- -		
83 zo	25 Bee	2 2	2 4		2 1	2 1		- -	- 1		- -	- -	
	26 Iep	- 2			- -			- 1			- -		
9 OVl	27 Ass	5 1	24 2	118 43	3 2	16 3	84 28	- 1	1 9	87 38	- -	1 1	8 7
91 n	28 Hul	5 -			6 -			1 4			- -		
	29 Mal	10 -			4 -			- 2			1 1		
	30 ZVl	4 1			3 1			- 2			- -		
92 zw	31 Eek	8 1	63 23		1 -	51 8		1 1	51 18		- -	5 5	
	32 Eve	5 -			4 -			1 -			- -		
	33 Gen	38 11			35 5			36 13			4 4		
	34 Gbr	4 3			4 1			4 1			- 1		
	35 Oud	3 5			1 1			6 2			1 -		

	36 Dro	1 3			3 1			2 -			- -					
93 zo	37 Aal	5 4	14 12		1 5	7 14		4 4	21 5		- -	1 -				
	38 Ger	5 6			3 8			15 -			1 -					
	39 Nin	3 -			2 -			2 1			- -					
Vgk	40 Vgk	6 -			4 -			2 2			- -					
10 ZBr	41 Duf	1 5	40 43	49 66	2 1	30 12	44 27	5 -	61 5	78 16	- -	9 -	9 1			
101 nw	42 Gri	18 15			2 1			9 1			- -					
	43 Mec	31 22			25 8			44 4			9 -					
	44 Wol	- 1			- 2			3 -			- -					
102 zw	45 Brs	1 5	7 17		2 4	10 13		2 2	16 9		- -	- 1				
	46 Erp	- 2			- 3			3 1			- -					
	47 Lee	- 5			2 1			2 -			- -					
	48 SGr	3 1			1 -			1 5			- -					
	49 SPl	3 -			3 2			3 1			- 1					
103 o	50 BrO	1 1	1 1		2 1	2 1		- -	- -		- -	- -				
Bhk	51 Bhk	- 2			2 1			1 3			- -					
11 Lim	52 Maa	4 1		6 7	2 -		6 -	- 4		22 5	- -		1 1			
	53 Ob1	- 4			- -			12 -			1 -					
	54 Ob2	- -			- -			5 -			- -					

55 Ob3	1 1	2 -	4 -	- 1
56 Obo	- -	1 -	1 -	- -

kolom:		**64. TWAALF**			**64a om**			**64b (n)immer**			**64c bunder**		
links		**l. twaalf**			**l.omme**			**l. (n)immer**			**l. bunder**		
rechts		**r. twalef,-lif**			**r. ombe**			**r. (n)imber**			**r. bunre**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	12 3		12 3	66 -		66 -	19 -		19 -	- 2		- 2
2 WHo	2 Kon	- -		2 3	2 -		24 3	1 -		2 -	- -		- -
	3 Lei	- 1			4 -			- -			- -		
	4 Wes	- -			3 1			- -			- -		
	5 NHo	- -			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	6 -		6 -	26 1		31 1	5 -		5 -	- -		- -
	7 riH	- -			5 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	7 -		8 -	1 1		1 1	- -		- -
5 Zee	9 Zie	2 -		2 2	5 -		13 -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	- -			5 -			- -			- -		
	11 Voo	- 1			2 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		4 -	7 1		19 3	1 -		3 -	- 4		- 8
	13 Bre	1 -			6 2			1 -			- 2		
	14 riB	1 -			3 -			- -			- 1		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		1 1	- -		1 -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 2	6 21	6 21	12 -	153 1	189 1	- -	21 -	23 -	- 1	- 6	- 6	
81 n	17 Bru	5 9			02 -			17 -			- 1			
	18 Dam	- 1			11 -			3 -			- -			
	19 TDo	- 4			12 -			1 -			- 1			
	20 Hoe	- 4			5 -			- -			- -			
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	18 -		- -	1 -		- -	- -		
	22 Oos	- -			8 -			- -			- -			
	23 Obu	- -			3 -			- -			- -			
	24 Veu	- -			6 -			1 -			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		3 -	5 -		- -	- -		- -	- -		
	26 Iep	- -			2 -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	- 1	2 3	4 29	7 -	32 1	176 25	3 -	8 -	45 8	- 2	- 7	- 78	
91 n	28 Hul	- -			7 -			3 -			- 1			
	29 Mal	2 1			11 -			- -			- 4			
	30 ZVl	- 1			7 1			2 -			- -			
92 zw	31 Eek	- 4	1 19		11 -	99 13		- -	19 2		- 8	- 46		
	32 Eve	- 3			7 -			1 -			- 3			
	33 Gen	- 10			57 5			13 1			- 17			
	34 Gbr	- -			4 5			3 1			- 5			
	35 Oud	- -			8 3			- -			- 6			

	36 Dro	- 2			5 -				- -				- 4						
93 zo	37 Aal	- -		- -		4 5		21 7			1 1		10 6			- -		- 10	
	38 Ger	- -			14 1				7 5						- 4				
	39 Nin	- -			3 1				2 -						- 4				
Vgk	40 Vgk	- -			5 -				- -						- -				
10 ZBr	41 Duf	- -		2 3		2 4	9 -	84 14	114 26	1 -		14 -		18 3	- 3		2 23		3 39
101 nw	42 Gri	- -			8 13				5 -						1 8				
	43 Mec	2 2			64 1				7 -						1 11				
	44 Wol	- -			3 -				1 -						- 1				
102 zw	45 Brs	- -		- 1			6 1	23 10		1 1		1 3			- 1		1 14		
	46 Erp	- 1			6 -				- -						- 5				
	47 Lee	- -			1 2				- -						- 2				
	48 SGr	- -			5 -				- -						- 3				
	49 SPl	- -			2 5				- 2						- 1				
103 o	50 BrO	- -		- -		- 2		- 2		- -		- -			- 1		- 1		
Bhk	51 Bhk	- -			5 -				2 -						- -				
11 Lim	52 Maa	- 3			- 4	1 2			5 9	- -			1 -		- 3			- 28	
	53 Ob1	- -			2 3				1 -						- 12				
	54 Ob2	- -			- 2				- -						- 6				

55 Ob3	- -	1 -	- -	- 4
56 Obo	- -	- -	- -	- 3

kolom:		65. DONDER			66. MINDER			66a meerder			67. ENDE DIE		
links		l. donder			l. minder			l. meerder			l. ende die		
rechts		r. donre			r. minre			r. meerre			r. entie		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 6		- 6	2 2		2 2	- 4		- 4	76 3		76 3
2 WHo	2 Kon	- -		- 2	- -		1 -	- -		- 1	3 -		24 -
	3 Lei	- -			- -			- -			4 -		
	4 Wes	- -			1 -			- -			5 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			1 -		
3 OHo	6 Dor	- 2		- 3	2 4		2 4	- 1		- 1	29 1		32 1
	7 riH	- 1			- -			- -			3 -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	- -		- 1	17 3		19 3
5 Zee	9 Zie	- 3		- 5	- -		1 -	- -		- -	4 -		8 -
	10 ZlZ	- 1			1 -			- -			3 -		
	11 Voo	- -			- -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	1 -		1 1	- -		- -	- -		- -	5 2		13 2
	13 Bre	- -			- -			- -			4 -		
	14 riB	- 1			- -			- -			2 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	3 -		3 -

8 WVl	16 Aar	- 3		3 14		5 18	- -		9 -		9 -	- -		- -		- 1	8 -		96 19		115 20
81 n	17 Bru	3 5					8 -					- -					63 15				
	18 Dam	- -					- -					- 1					6 3				
	19 TDo	- 2					1 -					- -					9 -				
	20 Hoe	- 3					- -					- -					3 -				
82 zw	21 Cal	- -		- 1			- -		- -			- -		- -			- -		8 -		
	22 Oos	- 1					- -					- -					1 -				
	23 Obu	- -					- -					- -					4 -				
	24 Veu	- -					- -					- -					2 -				
83 zo	25 Bee	1 1		1 1			- -		- -			- -		- -			2 -		3 -		
	26 Iep	- -					- -					- -					1 -				
9 OVl	27 Ass	- 1		- 8		2 28	- -		- -		9 -	- -		- 1		- 11	4 -		20 1		138 2
91 n	28 Hul	- 2					- -					- -					5 -				
	29 Mal	- 4					- -					- -					7 1				
	30 ZVl	- 1					- -					- 1					4 -				
92 zw	31 Eek	- 2		- 12			1 -		8 -			- 1		- 7			6 -		79 1		
	32 Eve	- 1					- -					- -					5 -				
	33 Gen	- 8					4 -					- 6					42 -				
	34 Gbr	- 1					2 -					- -					5 -				
	35 Oud	- -					- -					- -					6 1				

| | | |

55 Ob3	- -	- -	- -	2 -
56 Obo	- -	- -	- -	3 -

kolom:		**68. ACHTER e.a.**			**68a achter**			**69. -ACHTIG**			**69a gift**		
links		**l. -ft**			**l. -ft**			**l. -ft**			**l. -ft**		
rechts		**r. -cht**			**r. -cht**			**r. -cht**			**r. -cht**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	58 21		158 21	9 2		9 2	1 13		1 13	2 1		2 1
2 WHo	2 Kon	9 -		46 4	- -		- -	- -		- -	1 -		5 1
	3 Lei	7 1			- -			- -			- -		
	4 Wes	6 1			- -			- -			1 1		
	5 NHo	2 -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	42 12		46 14	3 3		3 4	2 4		2 5	1 -		1 -
	7 riH	4 2			- 1			- 1			- -		
4 Utr	8 Utr	19 2		23 2	1 -		1 -	1 -		1 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	6 2		12 10	- 1		- 2	- -		- -	- -		- 4
	10 ZlZ	5 6			- -			- -			- 3		
	11 Voo	- 1			- 1			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	4 12		12 18	1 1		1 1	- -		- -	- 2		- 3
	13 Bre	4 3			- -			- -			- -		
	14 riB	1 1			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	2 2		3 3	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	26 10	294 117	340 134	- -	- 30	- 32	- -	- 10	- 12	12 -	114 -	136 -	
81 n	17 Bru	97 81			- 27			- 6			77 1			
	18 Dam	16 8			- -			- 2			6 -			
	19 TDo	24 6			- 1			- -			6 -			
	20 Hoe	13 2			- -			- -			6 -			
82 zw	21 Cal	- -	19 8		- -	- 2		- -	- -		- -	9 1		
	22 Oos	5 1			- -			- -			3 -			
	23 Obu	8 4			- 1			- -			4 -			
	24 Veu	5 3			- 1			- -			2 1			
83 zo	25 Bee	8 1	10 3		- -	- -		- -	- 2		4 -	4 -		
	26 Iep	2 2			- -			- 2			- -			
9 OVl	27 Ass	8 5	43 26	211 187	- 1	- 6	- 26	- -	- 4	- 27	1 -	9 -	32 1	
91 n	28 Hul	8 8			- 3			- -			- -			
	29 Mal	19 6			- 1			- -			8 -			
	30 ZVl	8 6			- 1			- 4			- -			
92 zw	31 Eek	16 2	112 105		- -	- 19		- 1	- 20		9 -	19 1		
	32 Eve	9 9			- 3			- -			1 -			
	33 Gen	60 67			- 13			- 17			8 1			
	34 Gbr	7 6			- -			- -			- -			
	35 Oud	10 13			- 2			- 1			- -			

	36 Dro	5 3			- -			- -				1 -			
93 zo	37 Aal	6 9	24 28		- -		- 1		- 1		- 2		- -		- -
	38 Ger	14 15			- 1			- 1				- -			
	39 Nin	1 3			- -			- -				- -			
Vgk	40 Vgk	8 1			- -			- 1				- -			
10 ZBr	41 Duf	1 9	18 87	23 145	- 1		- 9	- 15	- -		- 4	- 5	- -	3 -	3 2
101 nw	42 Gri	3 24			- 1			- 2				1 -			
	43 Mec	14 49			- 7			- 2				2 -			
	44 Wol	- 5			- -			- -				- -			
102 zw	45 Brs	1 14	4 49		- 1		- 5		- 1		- 1		- 1	- 2	
	46 Erp	- 9			- -			- -				- -			
	47 Lee	1 6			- 3			- -				- -			
	48 SGr	- 10			- -			- -				- -			
	49 SPl	1 6			- -			- -				- 1			
103 o	50 BrO	- 2	- 2		- -		- -		- -		- -		- -	- -	
Bhk	51 Bhk	1 2			- -			- -				- -			
11 Lim	52 Maa	3 3		8 37	- 2			- 17	- -			- 3	- -		- 1
	53 Ob1	2 24			- 9			- 3				- -			
	54 Ob2	- 3			- 1			- -				- -			

55 Ob3	1 3	- 3	- -	- -
56 Obo	1 2	- 2	- -	- -

kolom:		**69b kocht**			**69c nicht**			**70. OFTE-l**			**70a vijfte**		
links		**l. -ft**			**l. -ft**			**l. -ft**			**l. -ft**		
rechts		**r. -cht**			**r. -cht**			**r. -cht**			**r. -cht**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	15 1		15 1	3 -		3 -	114 1		114 1	9 -		9 -
2 WHo	2 Kon	2 -		3 3	- -		- -	5 -		35 -	1 -		3 -
	3 Lei	- 1			- -			7 -			- -		
	4 Wes	- -			- -			4 -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			2 -			- -		
3 OHo	6 Dor	4 3		4 3	- -		- -	27 -		31 -	5 2		5 2
	7 riH	- -			- -			4 -			- -		
4 Utr	8 Utr	3 -		3 -	- -		- -	14 -		17 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- 1		- 3	- -		- -	6 -		12 1	- -		- 1
	10 ZlZ	- 1			- -			5 1			- 1		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 2		1 4	1 -		1 -	- 6		6 9	2 -		4 -
	13 Bre	- 1			- -			3 2			1 -		
	14 riB	- 1			- -			1 -			- -		
7 Nri	15 Kle	- 1		- 1	- -		- -	2 -		3 1	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 4	- 51	- 61	- -	- 1	- 1	14 -	180 -	204 -	- 6	- 24	- 25	
81 n	17 Bru	- 38			- 1			20 -			- 8			
	18 Dam	- 3			- -			10 -			- 3			
	19 TDo	- 1			- -			18 -			- 4			
	20 Hoe	- 1			- -			7 -			- 1			
82 zw	21 Cal	- -	- 5		- -	- -		- -	10 -		- -	- -		
	22 Oos	- 1			- -			2 -			- -			
	23 Obu	- 3			- -			4 -			- -			
	24 Veu	- 1			- -			3 -			- -			
83 zo	25 Bee	- 1	- 1		- -	- -		4 -	6 -		- -	- -		
	26 Iep	- -			- -			2 -			- -			
9 OVl	27 Ass	- 4	- 16	- 123	- -	- -	- 6	7 -	34 -	163 3	- -	- -	16 -	
91 n	28 Hul	- 5			- -			8 -			- -			
	29 Mal	- 5			- -			11 -			- -			
	30 ZVl	- 1			- -			8 -			- -			
92 zw	31 Eek	- 1	- 58		- 1	- 6		7 -	83 -		- -	10 1		
	32 Eve	- 5			- 3			7 -			1 -			
	33 Gen	- 33			- -			47 -			5 -			
	34 Gbr	- 6			- 2			7 -			- -			
	35 Oud	- 7			- -			7 -			3 1			

	36 Dro	- 3			- -			3 -			1 -								
93 zo	37 Aal	- 7	- 22		- -	- -		5 1	21 3		1 -	3 -							
	38 Ger	- 13			- -			13 -			1 -								
	39 Nin	- 1			- -			1 2			- -								
Vgk	40 Vgk	- -			- -			8 -			- -								
10 ZBr	41 Duf	- 4	1 44	2 60	- -	1 1	1 2	- 4	10 29	14 61	1 -	3 -	3 -						
101 nw	42 Gri	- 9			- -			- 12			2 -								
	43 Mec	1 29			1 1			10 10			- -								
	44 Wol	- 2			- -			- 3			- -								
102 zw	45 Brs	- 5	1 13		- -	- -		1 5	3 27		- -	- -							
	46 Erp	- 1			- -			- 7			- -								
	47 Lee	- 1			- -			1 2			- -								
	48 SGr	- 4			- -			- 6			- -								
	49 SPl	1 1			- -			- 4			- -								
103 o	50 BrO	- -	- -		- -	- -		- 2	- 2		- -	- -							
Bhk	51 Bhk	- -			- -			- 2			- -								
11 Lim	52 Maa	- 1		- 9	- -		- 2	3 -		8 5	2 -		2 -						
	53 Ob1	- 6			- 2			2 4			- -								
	54 Ob2	- 1			- -			- 1			- -								

55 Ob3	- -	- -	1 -	- -
56 Obo	- -	- -	1 -	- -

kolom:		**71. HELFT**			**72. GE- in volt.**			**73. GEMET (pref.)**			**74. LEGET**		
links		**l. helft**			**l. ge- dw.**			**l. ge-**			**l. leget**		
rechts		**r. helt**			**r. i-**			**r. i-**			**r. leit**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	6 -		6 -	47 -		147 -	2 -		2 -	12 -		12 -
2 WHo	2 Kon	- -		3 -	3 -		36 -	- -		- -	1 -		4 2
	3 Lei	1 -			6 -			- -			1 -		
	4 Wes	- -			5 -			- -			1 -		
	5 NHo	- -			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 1		2 1	51 -		57 -	- -		- -	3 -		3 -
	7 riH	- -			6 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	14 -		17 -	- -		- -	4 -		4 -
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	7 -		16 -	- -		4 -	1 -		1 -
	10 ZlZ	1 -			6 -			4 -			- -		
	11 Voo	- -			2 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		1 -	8 -		23 -	1 -		1 -	3 -		4 -
	13 Bre	- -			9 -			- -			- -		
	14 riB	- -			3 -			- -			1 -		

7 Nri	15 Kle	- -		- -	3 -		3 -	- -		- -	1 -		1 -	
8 WVl	16 Aar	- 1	- 47	- 54	18 1	190 22	204 32	7 1	21 71	26 87	5 -	58 1	65 3	
81 n	17 Bru	- 33			16 20			5 61			42 1			
	18 Dam	- 3			13 -			1 2			- -			
	19 TDo	- 3			19 1			1 7			7 -			
	20 Hoe	- 2			1 -			1 -			2 -			
82 zw	21 Cal	- -	- 4		1 1	14 6		- -	2 6		- -	1 -		
	22 Oos	- 1			4 1			- 1			- -			
	23 Obu	- 1			7 -			2 1			- -			
	24 Veu	- 2			1 4			- 4			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		5 1	7 2		- 2	- 2		- -	- 1		
	26 Iep	- -			2 1			- -			- 1			
9 OVl	27 Ass	1 -	1 2	14 14	7 -	36 3	249 3	6 -	12 6	51 8	1 -	11 -	50 11	
91 n	28 Hul	- -			9 -			1 -			3 -			
	29 Mal	- 2			10 2			2 5			6 -			
	30 ZVl	- -			9 -			3 1			1 -			
92 zw	31 Eek	- -	10 9		12 -	133 -		3 2	28 2		2 -	23 6		
	32 Eve	2 -			9 -			5 -			- -			
	33 Gen	7 4			81 -			16 -			18 2			
	34 Gbr	- -			9 -			- -			- 1			

	35 Oud	1	4			11	-			1	-			2	3				
	36 Dro	-	-			6	-			1	-			-	-				
93 zo	37 Aal	-	-	-	2	11	-	32	-	-	-	-	-	-	1	1	4		
	38 Ger	-	2			5	-			-	-			-	2				
	39 Nin	-	-			4	-			-	-			1	-				
Vgk	40 Vgk	-	1			6	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	1	-	47	1	48	1	10	-	110	-	160	-	-	-	1	-	-	-	2	-	4	5
101 nw	42 Gri	1	-			22	-			-	-			-	-				
	43 Mec	44	1			74	-			1	-			2	-				
	44 Wol	1	-			3	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-	-	-	7	-	40	-	-	-	-	-	1	1	2	5		
	46 Erp	-	-			7	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	-			6	-			-	-			-	1				
	48 SGr	-	-			6	-			-	-			-	-				
	49 SPl	-	-			7	-			-	-			-	3				
103 o	50 Br0	-	-	-	-	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			6	-			-	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	-	-		-	-	5	-	20	-	-	-	-	-	4	-		4	1
	53 Ob1	-	-			7	-			-	-			-	-				

54 Ob2	- -	2 -	- -	- -
55 Ob3	- -	1 -	- -	- -
56 Obo	- -	2 -	- -	- -

kolom:		**74a zeget**			**74b -zeged**			**75. PENNING e.a.**			**76. BRUG-III**		
links		**l. zeget**			**l. -zeged**			**l. penninge**			**l. <ggh>**		
rechts		**r. zeit**			**r. -zeid**			**r. penege**			**r. <cgh>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 -		4 -	8 47		8 47	17 -		17 -	4 2		4 2
2 WHo	2 Kon	- -		- -	- 1		4 10	1 -		8 1	- -		3 -
	3 Lei	- -			3 2			1 -			- -		
	4 Wes	- -			- -			2 -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	2 25		3 26	23 -		24 1	3 3		3 3
	7 riH	- -			1 1			1 1			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	1 -		1 1	5 -		5 -	- 1		- 1
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- 2		2 6	- 1		1 4	- -		- -
	10 ZlZ	- -			2 4			1 1			- -		
	11 Voo	- -			- -			- 1			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- 3		2 11	3 -		8 -	- 1		- 1
	13 Bre	- -			1 4			4 -			- -		
	14 riB	- -			1 2			2 -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	3 2	4 2	- 14	1 188	1 221	- 6	4 105	6 121	12 -	77 50	91 51
81 n	17 Bru	3 2			- 123			4 75			46 48		
	18 Dam	- -			- 12			- 9			1 2		
	19 TDo	- -			- 19			- 8			5 -		
	20 Hoe	- -			- 7			- 7			2 -		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	- 15		- -	1 9		- -	5 -	
	22 Oos	- -			- 4			- 2			1 -		
	23 Obu	- -			- 6			1 3			4 -		
	24 Veu	- -			- 4			- 4			- -		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- 4	- 6		1 2	1 3		1 -	2 -	
	26 Iep	- -			- 2			- 1			1 -		
9 OVl	27 Ass	- -	- -	3 12	- 4	1 29	1 209	- 4	- 12	36 68	- -	5 2	27 2
91 n	28 Hul	- -			- 7			- 1			1 -		
	29 Mal	- -			- 11			- 4			4 2		
	30 ZVl	- -			1 7			- 2			- -		
92 zw	31 Eek	- -	3 3		- 11	- 116		1 9	9 37		1 -	21 -	
	32 Eve	- -			- 9			- 4			2 -		
	33 Gen	3 1			- 72			6 20			16 -		
	34 Gbr	- 1			- 6			- 2			- -		
	35 Oud	- 1			- 9			- 2			1 -		

	36 Dro	- -			- 4				- -				- -				
93 zo	37 Aal	- -	- 9		- 8		- 29		7 -		23 1		- -		- -		
	38 Ger	- 9			- 16				12 1				- -				
	39 Nin	- -			- 3				3 -				- -				
Vgk	40 Vgk	- -			1 6				- 1				- -				
10 ZBr	41 Duf	- -	1 -	4 1	1 2		5 7	10 13	2 -		39 -	60 -	- -		1 -		1 -
101 nw	42 Gri	- -			1 -				12 -				- -				
	43 Mec	1 -			3 5				23 -				1 -				
	44 Wol	- -			- -				1 -				- -				
102 zw	45 Brs	- -	3 1		1 1		5 5		2 -		17 -		- -		- -		
	46 Erp	- -			3 -				4 -				- -				
	47 Lee	2 -			- -				2 -				- -				
	48 SGr	- -			1 -				2 -				- -				
	49 SPl	- -			- -				3 -				- -				
103 o	50 BrO	- -	- -		- -		- -		- -		- -		- -		- -		
Bhk	51 Bhk	- -			1 -				1 -				1 -				
11 Lim	52 Maa	- -		- -	1 3			2 3	2 -			6 -	2 -				12 -
	53 Ob1	- -			1 -				1 -				9 -				
	54 Ob2	- -			- -				- -				- -				

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	1 -	- -

kolom:		**77. LIGGEN-ll**			**78. ZEGGEN**			**78a half**			**78b uit**		
links		**l. <ggh>**			**l. <ggh>**			**l. half**			**l. uit**		
rechts		**r. <cgh>**			**r. <cgh>**			**r. alf**			**r. huit**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	10 9		10 9	31 4		31 4	17 1		17 1	54 -		54 -
2 WHo	2 Kon	- 1		4 3	- -		6 -	2 -		4 -	- -		11 -
	3 Lei	- 2			1 -			- -			2 -		
	4 Wes	1 -			2 -			- -			2 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	5 13		6 13	2 3		2 3	11 1		13 1	18 1		19 1
	7 riH	1 -			- -			2 -			1 -		
4 Utr	8 Utr	2 -		2 -	1 -		1 -	4 -		5 -	5 -		6 -
5 Zee	9 Zie	- -		1 2	1 -		1 1	- -		2 -	2 -		4 -
	10 ZlZ	- 2			- 1			2 -			2 -		
	11 Voo	1 -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	4 -		6 1	- -		1 1	3 -		6 2	4 -		8 -
	13 Bre	1 -			1 -			1 1			3 -		
	14 riB	- 1			- 1			1 -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	11 1	82 60	110 61	- -	22 6	24 6	1 12	55 67	64 75	7 6	108 44	117 44
81 n	17 Bru	43 58			19 5			38 45			72 25		
	18 Dam	3 1			1 1			- 2			9 3		
	19 TDo	12 -			1 -			11 1			14 1		
	20 Hoe	3 -			- -			- 3			4 3		
82 zw	21 Cal	- -	14 -		- -	- -		- -	4 3		- -	6 1	
	22 Oos	2 -			- -			1 -			1 -		
	23 Obu	7 -			- -			2 3			2 1		
	24 Veu	4 -			- -			1 -			2 -		
83 zo	25 Bee	3 -	4 -		- -	- -		1 -	1 -		3 1	3 1	
	26 Iep	1 -			- -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	4 1	14 4	84 13	- -	2 -	19 8	- 2	4 8	47 41	4 3	18 14	106 48
91 n	28 Hul	3 -			- -			- 4			8 1		
	29 Mal	2 3			- -			2 2			1 9		
	30 ZVl	5 -			2 -			2 -			4 1		
92 zw	31 Eek	6 1	49 4		- -	14 1		7 -	30 24		3 3	56 19	
	32 Eve	6 -			1 -			- 2			3 1		
	33 Gen	24 2			11 1			14 17			32 13		
	34 Gbr	1 -			1 -			2 -			5 -		
	35 Oud	8 -			1 -			5 4			8 -		

	36 Dro	3	-			-	-			-	-			4	1				
93 zo	37 Aal	-	-	1	3	1	-	1	7	2	-	6	1	8	-	19	1		
	38 Ger	1	3			-	7			2	1			8	-				
	39 Nin	-	-			-	-			2	-			2	1				
Vgk	40 Vgk	-	-			1	2			1	-			1	-				
10 ZBr	41 Duf	1	-	4	-	8	2	-	-	4	-	10	-	1	1	23	8	41 9	1	-	14	6	32 7
101 nw	42 Gri	-	-			2	-			7	-			4	-				
	43 Mec	3	-			2	-			12	7			9	6				
	44 Wol	-	-			-	-			2	-			-	-				
102 zw	45 Brs	1	1	4	2	1	-	2	-	3	-	16	1	-	-	12	-		
	46 Erp	-	-			1	-			6	-			-	-				
	47 Lee	-	-			-	-			2	-			5	-				
	48 SGr	-	1			-	-			1	-			2	-				
	49 SPl	3	-			-	-			2	1			3	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-	2	-	2	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			1	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	1	-			22	1	3	-	3	-	2	-	32	-	-	-		11 -
	53 Ob1	12	-			-	-			11	-			9	-				
	54 Ob2	3	-			-	-			6	-			-	-				

55 Ob3	3 -	- -	4 -	- -
56 Obo	3 1	- -	7 -	- -

kolom:		**79. BEHOEF**			**80. JEGEN-l**			**81. JEGEN-ll**			**82. U**		
links		**l. behoef**			**l. j**			**l. t**			**l. u**		
rechts		**r. boef**			**r. t, s**			**r. s**			**r. ju**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	7 1		7 1	42 17		42 17	22 -		22 -	22 3		22 3
2 WHo	2 Kon	- -		3 -	1 -		7 4	- -		4 -	2 1		4 1
	3 Lei	- -			2 -			- -			1 -		
	4 Wes	2 -			1 -			- -			1 -		
	5 NHo	- -			- 1			1 -			- -		
3 OHo	6 Dor	4 -		4 -	13 1		16 1	1 -		1 -	3 2		3 2
	7 riH	- -			3 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	3 -		3 -	2 4		2 5	5 -		5 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	1 -		3 -	- -		- -	1 -		2 -
	10 ZlZ	- -			2 -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	1 3		4 3	2 1		6 1	1 -		1 -	- -		2 -
	13 Bre	1 -			4 -			- -			- -		
	14 riB	2 -			- -			- -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	8 -	14 68	15 79	13 3	120 20	129 24	3 -	28 2	30 2	- -	5 2	7 2
81 n	17 Bru	5 47			87 10			18 2			2 1		
	18 Dam	- 4			5 3			3 -			3 1		
	19 TDo	- 8			6 1			1 -			- -		
	20 Hoe	- 3			5 1			1 -			- -		
82 zw	21 Cal	- -	1 5		- -	6 -		- -	- -		- -	1 -	
	22 Oos	- 2			3 -			- -			- -		
	23 Obu	- 3			1 -			- -			1 -		
	24 Veu	1 -			1 -			- -			- -		
83 zo	25 Bee	- -	- 1		- 2	- 2		2 -	2 -		- -	- -	
	26 Iep	- 1			- -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	- 1	- 7	5 49	3 1	17 2	123 9	1 -	2 -	3 6	- -	2 1	11 1
91 n	28 Hul	- 1			5 -			- -			1 -		
	29 Mal	- 4			5 -			- -			1 -		
	30 ZVl	- 1			4 1			1 -			- 1		
92 zw	31 Eek	- 1	3 34		- -	67 6		- -	- 6		- -	4 -	
	32 Eve	1 -			6 -			- -			1 -		
	33 Gen	2 2			42 4			- 4			3 -		
	34 Gbr	- -			5 2			- 2			- -		
	35 Oud	- 2			9 -			- -			- -		

	36 Dro	- 1			3 -			- -			- -					
93 zo	37 Aal	1 2	2 3		5 -	16 -		- -	- -		1 -	2 -				
	38 Ger	1 -			10 -			- -			- -					
	39 Nin	- -			1 -			- -			- -					
Vgk	40 Vgk	- -			5 1			1 -			- -					
10 ZBr	41 Duf	- 2	10 49	20 63	1 2	52 5	73 10	- 2	1 5	1 10	- -	6 -	8 -			
101 nw	42 Gri	6 5			9 -			- -			1 -					
	43 Mec	4 42			41 3			1 3			5 -					
	44 Wol	- -			1 -			- -			- -					
102 zw	45 Brs	- 3	7 9		4 -	16 5		- -	- 5		- -	1 -				
	46 Erp	1 -			5 -			- -			- -					
	47 Lee	1 -			1 1			- 1			1 -					
	48 SGr	2 -			1 3			- 3			- -					
	49 SPl	3 1			2 -			- -			- -					
103 o	50 BrO	3 -	3 -		1 -	1 -		- -	- -		- -	- -				
Bhk	51 Bhk	- -			1 -			- -			- -					
11 Lim	52 Maa	- -		- -	- 4		7 4	1 3		1 3	- -		- -			
	53 Ob1	- -			7 -			- -			- -					
	54 Ob2	- -			- -			- -			- -					

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**83 OF-l**			**84. OF-ll**			**85. KWAM(EN)**			**86. SCHULD e.a.**		
links		**l. of (nev-vw.)**			**l. of (ond.vw.)**			**l. kw-**			**l. <sch>**		
rechts		**r. jof**			**r. jof**			**r. k-**			**r. <sc>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	70 44		70 44	6 7		6 7	16 -		16 -	10 46		10 46
2 WHo	2 Kon	2 4		26 9	- -		- 2	- -		2 -	- 1		2 14
	3 Lei	6 1			- -			- -			1 2		
	4 Wes	4 -			- 1			- -			- 3		
	5 NHo	1 1			- -			- -			- 1		
3 OHo	6 Dor	6 21		9 22	2 1		3 1	9 -		10 -	- 42		- 44
	7 riH	3 1			1 -			1 -			- 2		
4 Utr	8 Utr	13 1		15 1	2 -		2 -	3 -		3 -	- 6		- 7
5 Zee	9 Zie	- 6		6 6	- -		- -	- -		- -	- 6		1 8
	10 ZlZ	5 -			- -			- -			1 2		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	6 -		15 -	- -		- -	- -		4 -	- 5		1 10
	13 Bre	5 -			- -			- -			- 2		
	14 riB	1 -			- -			- -			1 1		
7 Nri	15 Kle	2 -		3 -	- -		1 -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	3 11	48 132	65 140	- -	14 20	15 20	16 -	62 89	80 99	1 19	37 164	43 195
81 n	17 Bru	32 88			13 16			29 65			31 99		
	18 Dam	2 8			- -			4 8			1 10		
	19 TDo	6 12			- -			2 9			- 17		
	20 Hoe	- 7			- -			3 3			2 7		
82 zw	21 Cal	- -	8 2		- -	- -		- -	8 5		- -	2 13	
	22 Oos	2 -			- -			2 1			- 4		
	23 Obu	3 1			- -			6 -			- 6		
	24 Veu	3 -			- -			- 4			2 2		
83 zo	25 Bee	4 1	6 1		- -	1 -		- 4	- 4		1 3	1 6	
	26 Iep	2 -			1 -			- -			- 3		
9 OVl	27 Ass	5 2	31 3	154 12	- -	- 2	14 3	4 1	19 1	50 11	- 5	2 27	20 155
91 n	28 Hul	8 -			- -			3 -			1 9		
	29 Mal	11 -			- -			10 -			- 10		
	30 ZVl	7 1			- 1			2 -			1 3		
92 zw	31 Eek	6 1	76 7		1 -	13 1		3 8	24 8		1 11	12 77	
	32 Eve	5 2			- -			- -			- 3		
	33 Gen	43 3			8 1			16 -			6 46		
	34 Gbr	7 -			1 -			1 -			1 3		
	35 Oud	7 -			2 -			2 -			1 6		

	36 Dro	3 -			- -			1 -			1 6				
93 zo	37 Aal	6 -	24 -		- -	- -		2 -	3 -		3 8	3 28			
	38 Ger	13 -			- -			1 -			- 16				
	39 Nin	3 -			- -			- -			- 3				
Vgk	40 Vgk	5 1			- -			1 -			- 3				
10 ZBr	41 Duf	4 -	39 -	75 -	- -	- -	2 -	1 -	31 -	48 -	- 8	5 94	11 130		
101 nw	42 Gri	12 -			- -			7 -			1 19				
	43 Mec	20 -			- -			22 -			1 65				
	44 Wol	3 -			- -			1 -			3 1				
102 zw	45 Brs	6 -	30 -		1 -	1 -		3 -	11 -		1 4	5 31			
	46 Erp	7 -			- -			3 -			- 6				
	47 Lee	3 -			- -			4 -			4 2				
	48 SGr	6 -			- -			- -			- 6				
	49 SPl	4 -			- -			1 -			- 7				
103 o	50 BrO	2 -	2 -		- -	- -		- -	- -		1 2	1 2			
Bhk	51 Bhk	2 -			- -			- -			- 2				
11 Lim	52 Maa	3 -		13 -	1 -		3 -	4 -		8 -	- 5		1 19		
	53 Ob1	6 -			- -			3 -			- 9				
	54 Ob2	1 -			1 -			- -			1 1				

55 Ob3	1	-	- -	- -	- 2		
56 Obo	1	-	- -	1	-	- -	

kolom:		**87. EISEN e.a.**			**88. BRUGS e.a.**			**89. TLAND e.a.**			**90. JAAR**		
links		**l. <sk> etc.**			**l. <s> etc.**			**l. t-**			**l. <a>**		
rechts		**r. <sg> etc.**			**r. <sc>, <sch>**			**r. d-**			**r. <ae>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	6 -		6 -	8 1		8 1	11 2		11 2	2 83		2 83
2 WHo	2 Kon	- -		3 -	2 -		4 -	- -		1 -	- 4		2 23
	3 Lei	2 -			2 -			- -			- 5		
	4 Wes	1 -			- -			- -			2 2		
	5 NHo	- -			- -			- -			- 1		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	9 1		9 1	2 -		3 1	1 46		1 48
	7 riH	- -			- -			1 1			- 2		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	1 -		1 -	2 6		2 9
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		3 -	- -		2 -	- 7		- 14
	10 ZlZ	- -			2 -			1 -			- 5		
	11 Voo	- -			1 -			- -			- 2		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		1 -	1 1		2 4	1 9		5 19
	13 Bre	- -			- -			- 1			2 6		
	14 riB	- -			1 -			- 1			1 2		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- 2		1 2

8 WVl	16 Aar	- -	1 2	3 2	- -	8 11	8 11	4 -	71 -	81 -	6 13	20 151	28 180
81 n	17 Bru	1 2			2 9			48 -			10 91		
	18 Dam	- -			2 1			4 -			1 11		
	19 TDo	- -			- 1			10 -			- 17		
	20 Hoe	- -			2 -			1 -			1 7		
82 zw	21 Cal	- -	1 -		- -	- -		- -	3 -		- 1	4 12	
	22 Oos	- -			- -			- -			2 1		
	23 Obu	- -			- -			1 -			- 7		
	24 Veu	- -			- -			2 -			2 2		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		2 -	2 -		- 4	1 6	
	26 Iep	- -			- -			- -			1 1		
9 OVl	27 Ass	- -	1 -	3 5	- -	3 2	7 5	- 1	6 1	18 34	1 5	6 32	65 173
91 n	28 Hul	- -			- 1			2 -			1 9		
	29 Mal	- -			3 -			3 -			1 12		
	30 ZVl	1 -			- 1			1 -			3 5		
92 zw	31 Eek	- 1	2 2		- -	3 3		2 1	10 24		3 7	30 98	
	32 Eve	- -			- -			- -			1 9		
	33 Gen	1 1			2 3			6 15			14 64		
	34 Gbr	- -			- -			1 1			4 5		
	35 Oud	1 -			1 -			1 7			5 6		

| | | |

55 Ob3	- -	5 -	- -	- -
56 Obo	- -	2 -	- -	- -

kolom:		**91. NAAST-ll**			**91a heeft**			**91b tijd**			**92. WIJF-I**		
links		**l. <a>**			**l. <e>**			**l. <i>, <ii>**			**l. <i>**		
rechts		**r. <ae>**			**r. <ee>, <ei>**			**r. <ie>**			**r. <ii> <ie>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 17		- 17	4 18		4 18	12 -		12 -	1 8		1 8
2 WHo	2 Kon	- -		- 6	- -		3 -	- -		3 -	- -		2 5
	3 Lei	- -			- -			1 -			- -		
	4 Wes	- 1			1 -			- -			- 2		
	5 NHo	- -			- -			- -			- 1		
3 OHo	6 Dor	- 17		- 17	- 3		- 3	9 2		9 2	- 2		- 2
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 2	- -		- -	- 1		2 1	- 2		- 3
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	3 -		4 -	- -		- 1
	10 ZlZ	- -			- -			1 -			- 1		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- 1		- 2	- 1		- 2	1 -		1 1	- 1		1 2
	13 Bre	- 1			- -			- 1			- 1		
	14 riB	- -			- 1			- -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- 1		- 1	- -		- -	- -		1 -

8 WVl	16 Aar	- 3	- 33	- 38	- -	3 12	4 13	- -	23 -	28 -	- 10	4 111	6 129
81 n	17 Bru	- 25			1 8			19 -			3 82		
	18 Dam	- -			2 2			1 -			- 5		
	19 TDo	- 3			- 2			1 -			- 2		
	20 Hoe	- 1			- -			- -			- 6		
82 zw	21 Cal	- -	- 2		- -	- -		- -	2 -		- -	- 9	
	22 Oos	- -			- -			- -			- 2		
	23 Obu	- -			- -			- -			- 5		
	24 Veu	- 2			- -			1 -			- 2		
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		- -	2 -		1 2	1 3	
	26 Iep	- -			- -			1 -			- 1		
9 OVl	27 Ass	- 2	- 6	3 39	- -	- 1	33 57	2 -	3 1	27 3	- 5	1 15	15 88
91 n	28 Hul	- 2			- 1			1 -			- 3		
	29 Mal	- 1			- -			- -			- 7		
	30 ZVl	- 1			- -			- 1			1 -		
92 zw	31 Eek	- -	1 25		1 -	20 33		- -	19 2		- 8	10 50	
	32 Eve	- 2			- 1			1 -			- 3		
	33 Gen	- 18			13 25			15 1			7 28		
	34 Gbr	- 2			2 2			- 1			- 3		
	35 Oud	- 3			4 2			1 -			2 4		

| | | |

55 Ob3	- -	- -	- -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	1 -

kolom:		**93. WIJF-ll**			**94. DOOR-ll**			**94b groot**			**95. HUIS**		
links		**l. <i>, <ii>**			**l. <o>**			**l. <oe>**			**l. <u>**		
rechts		**r. <ie>**			**r. <oe>**			**r. <oo>**			**r. <ue, ui, uu>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	9 -		9 -	8 8		8 8	4 -		4 -	1 18		1 18
2 WHo	2 Kon	- -		5 2	- 1		2 1	2 -		2 -	1 1		2 13
	3 Lei	- -			- -			- -			- 3		
	4 Wes	1 1			- -			- -			1 1		
	5 NHo	1 -			- -			- -			- 4		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	3 9		5 10	1 -		1 -	1 5		2 5
	7 riH	- -			2 1			- -			1 -		
4 Utr	8 Utr	1 1		2 1	5 2		5 2	1 -		1 -	3 1		3 2
5 Zee	9 Zie	- -		- 1	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	- 1			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	1 -		2 1	- -		1 -	- -		1 -	1 3		2 4
	13 Bre	- 1			1 -			- -			- -		
	14 riB	1 -			- -			1 -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		1 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	10 -	112 3	126 9	- -	12 1	13 1	- -	2 2	3 2	- 6	4 67	4 72	
81 n	17 Bru	82 3			12 1			1 2			4 49			
	18 Dam	5 -			- -			- -			- 5			
	19 TDo	2 -			- -			1 -			- 1			
	20 Hoe	6 -			- -			- -			- 2			
82 zw	21 Cal	- -	4 5		- -	- -		- -	1 -		- -	- -		
	22 Oos	2 -			- -			- -			- -			
	23 Obu	- 5			- -			1 -			- -			
	24 Veu	2 -			- -			- -			- -			
83 zo	25 Bee	3 -	4 -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		
	26 Iep	1 -			- -			- -			- -			
9 OVl	27 Ass	5 -	16 -	99 4	- -	1 -	9 2	- -	1 -	19 4	- -	2 6	29 64	
91 n	28 Hul	3 -			- -			- -			1 4			
	29 Mal	7 -			1 -			1 -			- 1			
	30 ZVl	1 -			- -			- -			- -			
92 zw	31 Eek	8 -	57 4		- -	5 2		1 -	17 4		1 3	16 41		
	32 Eve	3 -			- -			- -			- 3			
	33 Gen	33 2			4 2			10 4			12 30			
	34 Gbr	2 1			- -			- -			1 -			
	35 Oud	6 1			1 -			3 -			2 2			

	36 Dro	3	-			-	-			-	-			-	2			
93 zo	37 Aal	5	-	10	-	-	-	-	-	-	-	1	-	5	1	8	9	
	38 Ger	3	-			-	-			1	-			2	7			
	39 Nin	1	-			-	-			-	-			-	1			
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-			-	-			-	-			
10 ZBr	41 Duf	4	-	19	1	29	1	-	-	2	-	4	-	-	-	2	1	20 15	30 27
101 nw	42 Gri	3	-			1	-			-	-			8	4			
	43 Mec	11	1			1	-			2	-			8	10			
	44 Wol	1	-			-	-			-	-			2	-			
102 zw	45 Brs	1	-	10	-	-	-	2	-	2	-	3	-	4	1	10	9	
	46 Erp	1	-			-	-			-	-			1	2			
	47 Lee	4	-			1	-			-	-			2	1			
	48 SGr	-	-			-	-			-	-			-	4			
	49 SPl	3	-			-	-			1	-			1	-			
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	2	1	
Bhk	51 Bhk	1	-			-	-			-	-			-	-			
11 Lim	52 Maa	4	-			17	-	-	-	2	-	1	-	-	-	3	-		10 2
	53 Ob1	10	-			2	-			4	-			6	-			
	54 Ob2	1	-			-	-			1	-			1	1			

55 Ob3	1 -	- -	- -	- -
56 Obo	1 -	- -	- -	- -

kolom:		**95a uit**			**96. UIT**			**97. CIJNS-I**			**98. CIJNS-II**		
links		**l. <u>**			**l. <uu>**			**l. <c>, <s> etc.**			**l. cijns**		
rechts		**r. <ue, ui, uu>**			**r. <ue>, <ui>**			**r. <ts> etc.**			**r. tijns**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	21 14		21 14	12 2		12 2	1 -		1 -	1 4		1 4
2 WHo	2 Kon	- -		4 4	- -		1 3	- -		- -	- -		- -
	3 Lei	- 1			- 1			- -			- -		
	4 Wes	2 -			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	3 7		4 7	1 6		1 6	1 -		1 -	1 -		1 -
	7 riH	1 -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -	- -		- 2
5 Zee	9 Zie	2 -		3 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	1 -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		1 1	- -		- 1	3 -		10 -	3 -		10 -
	13 Bre	- 1			- 1			3 -			3 -		
	14 riB	1 -			- -			2 -			2 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	3 3	73 51	81 60	3 -	41 10	49 11	5 -	59 5	72 5	5 -	64 -	77 -
81 n	17 Bru	57 34			30 4			43 2			45 -		
	18 Dam	8 4			3 1			4 -			4 -		
	19 TDo	- 2			2 -			3 1			4 -		
	20 Hoe	2 4			1 3			4 -			4 -		
82 zw	21 Cal	2 -	4 3		- -	3 -		1 -	5 -		1 -	5 -	
	22 Oos	- 1			1 -			- -			- -		
	23 Obu	1 2			2 -			3 -			3 -		
	24 Veu	- -			- -			1 -			1 -		
83 zo	25 Bee	1 1	1 1		1 -	1 -		- -	- -		- -	- -	
	26 Iep	- -			- -			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	1 4	4 12	41 32	2 2	10 2	27 6	- -	6 1	29 19	- -	7 -	48 -
91 n	28 Hul	- 1			1 -			1 -			1 -		
	29 Mal	2 7			7 -			3 -			4 -		
	30 ZVl	1 -			- -			2 -			2 -		
92 zw	31 Eek	2 3	18 13		3 -	11 2		- 1	11 13		1 -	24 -	
	32 Eve	- 1			1 -			2 -			2 -		
	33 Gen	9 6			5 1			5 7			12 -		
	34 Gbr	- 2			2 -			- 1			1 -		
	35 Oud	5 1			- 1			4 -			4 -		

	36 Dro	1 -			- -			- 2			2 -							
93 zo	37 Aal	2 1	7 1		1 -	1 -		2 -	7 1		2 -	8 -						
	38 Ger	3 -			- -			4 -			4 -							
	39 Nin	1 -			- -			1 1			2 -							
Vgk	40 Vgk	1 -			- -			- -			- -							
10 ZBr	41 Duf	- -	5 6	6 8	- -	6 -	8 -	5 -	23 44	41 55	5 -	67 -	96 -					
101 nw	42 Gri	- -			- -			12 -			12 -							
	43 Mec	5 6			6 -			6 43			48 -							
	44 Wol	- -			- -			- 1			1 -							
102 zw	45 Brs	- -	1 2		- -	2 -		4 1	16 6		5 -	22 -						
	46 Erp	- -			- -			5 1			6 -							
	47 Lee	- -			- -			1 1			2 -							
	48 SGr	- -			- -			4 -			4 -							
	49 SPl	- -			- -			1 -			1 -							
103 o	50 BrO	- -	- -		- -	- -		1 1	1 1		2 -	2 -						
Bhk	51 Bhk	- -			- -			- -			- -							
11 Lim	52 Maa	- -		6 -	- -		- -	4 -		20 -	4 -		20 -					
	53 Ob1	5 -			- -			9 -			9 -							
	54 Ob2	- -			- -			3 -			3 -							

55 Ob3	- -	- -	1 -	1 -
56 Obo	- -	- -	2 -	2 -

kolom:		**99. GEVEN-l**			**100. ZEE**			**101. ZEGEL**			**102. GEVEN-ll**		
links		**l. <g>**			**l. <z>**			**l. <z>**			**l. <v>**		
rechts		**r. <gh>**			**r. <s>**			**r. <s>**			**r. <u>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	7 134		7 134	90 1		90 1	54 34		54 34	50 91		50 91
2 WHo	2 Kon	- 3		5 30	- -		8 1	1 4		10 25	- 3		2 34
	3 Lei	1 6			- -			3 4			1 6		
	4 Wes	3 2			- -			- 4			- 5		
	5 NHo	1 -			- -			1 1			- 1		
3 OHo	6 Dor	- 46		2 48	7 1		7 1	2 27		2 32	7 41		7 45
	7 riH	2 2			- -			- 5			- 4		
4 Utr	8 Utr	2 8		2 11	1 1		1 1	1 13		2 14	1 8		1 11
5 Zee	9 Zie	- 7		- 15	6 -		8 -	- 6		4 11	1 7		2 15
	10 ZlZ	- 5			1 -			3 4			1 5		
	11 Voo	- 2			1 -			1 1			- 2		
6 HBr	12 Ant	1 6		2 12	1 1		1 1	- 5		5 12	- 7		- 14
	13 Bre	- 4			- -			3 5			- 4		
	14 riB	1 2			- -			- -			- 3		
7 Nri	15 Kle	2 2		2 2	- -		- -	- 2		- 3	- 2		1 2

8 WVl	16 Aar	- 1	1 61	1 67	1 -	2 3	6 3	12 1	137 23	158 34	- 1	2 61	2 67	
81 n	17 Bru	1 46			1 3			89 16			2 45			
	18 Dam	- 6			- -			8 3			- 6			
	19 TDo	- 3			- -			14 1			- 4			
	20 Hoe	- 1			- -			7 -			- 1			
82 zw	21 Cal	- -	- 4		3 -	3 -		- -	8 5		- -	- 4		
	22 Oos	- 1			- -			2 -			- 1			
	23 Obu	- 1			- -			4 2			- 1			
	24 Veu	- 2			- -			2 2			- 2			
83 zo	25 Bee	- -	- 1		- -	- -		3 -	3 2		- -	- 1		
	26 Iep	- 1			- -			- 2			- 1			
9 OVl	27 Ass	- 3	- 14	14 120	- -	1 -	7 -	4 3	25 9	61 95	- 3	- 14	5 131	
91 n	28 Hul	- 3			- -			8 1			- 3			
	29 Mal	- 1			- -			10 -			- 1			
	30 ZVl	- 6			1 -			3 5			- 6			
92 zw	31 Eek	- 2	9 67		- -	5 -		10 1	32 54		- 2	5 73		
	32 Eve	- 7			- -			3 4			- 7			
	33 Gen	6 47			4 -			15 37			5 48			
	34 Gbr	1 7			- -			3 6			- 8			
	35 Oud	1 4			1 -			- -			- 5			

	36 Dro	- -			- -			- 3				- -			
93 zo	37 Aal	- 4	2 16		- -	- -		2 8	2 14			- 4	- 18		
	38 Ger	2 10			- -			- 2				- 12			
	39 Nin	- 2			- -			- 2				- 2			
Vgk	40 Vgk	- 6			3 -			6 -				- 6			
10 ZBr	41 Duf	4 5	13 46	20 60	- -	1 -	1 -	- 8	20 81	33 116		- 9	2 54	3 74	
101 nw	42 Gri	1 17			- -			8 13				1 17			
	43 Mec	8 22			1 -			9 59				1 26			
	44 Wol	- 1			- -			3 -				- 1			
102 zw	45 Brs	1 2	4 9		- -	- -		1 6	9 27			- 3	- 13		
	46 Erp	1 1			- -			- 7				- 2			
	47 Lee	2 -			- -			- 5				- 2			
	48 SGr	- -			- -			- 5				- -			
	49 SPl	- 4			- -			4 1				- 4			
103 o	50 BrO	- 3	- 3		- -	- -		3 1	3 1			- 3	- 3		
Bhk	51 Bhk	1 4			1 -			- 6				- 5			
11 Lim	52 Maa	- 1		3 2	2 -		2 -	- 4		- 5		- 1		2 5	
	53 Ob1	2 -			- -			- 1				- 2			
	54 Ob2	- -			- -			- -				- -			

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**103. ZWEREN e.a.**			**103a waardeur e.a.**			**104. RIDDER**			**105. BROEDER**		
links		**l. <su>**			**l. -s**			**l. -s**			**l. -s e.a.**		
rechts		**r. <sw>**			**r. -e, -en**			**r. -e, -en**			**r. -e, -en**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	23 1		23 1	- -		- -	9 3		9 3	3 7		3 7
2 WHo	2 Kon	1 -		4 -	- -		- 2	- -		5 1	- -		2 2
	3 Lei	- -			- -			- -			- -		
	4 Wes	1 -			- 1			- -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	8 1		9 1	- -		- -	2 2		2 2	1 6		1 6
	7 riH	1 -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	- 1		- 2	- 5		- 5
5 Zee	9 Zie	4 -		4 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 1		4 1	- -		- -	- -		- 1	- 1		- 1
	13 Bre	- -			- -			- 1			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		

| | | |

| | | |

54 Ob2	- 1	- -	- -	- -
55 Ob3	- -	- -	- -	- 2
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**106. MAN**			**107. SCHEPEN**			**108. -ERSE**			**109. -ES**		
links		**l. -s**			**l. -e, -en**			**l. -erse**			**l. -es**		
rechts		**r. 0, -e, -en**			**r. 0**			**r. overig**			**r. -overig**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 25		- 25	26 4		26 4	- 16		- 16	8 8		8 8
2 WHo	2 Kon	- -		- 7	1 -		8 4	- -		- 9	- -		8 1
	3 Lei	- -			1 -			- 5			5 -		
	4 Wes	- 1			1 1			- -			- -		
	5 NHo	- 1			1 1			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 9		2 10	40 1		42 1	- 2		- 2	- 2		- 2
	7 riH	- 1			2 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- 5		- 5	1 3		1 3	- 1		- 1	1 -		1 -
5 Zee	9 Zie	- 1		- 3	5 1		6 1	- -		- 2	- -		2 -
	10 ZlZ	- 1			1 -			- 1			1 -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- 1		- 4	4 -		7 1	6 34		8 35	1 39		1 42
	13 Bre	- 1			- -			- 1			- 1		
	14 riB	- 1			1 1			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	- -	3 30	3 31	17 -	154 23	178 34	- 1	- 52	- 57	1 -	10 42	11 46
81 n	17 Bru	3 24			100 17			- 42			6 36		
	18 Dam	- 2			10 1			- 4			1 3		
	19 TDo	- 3			11 -			- -			- -		
	20 Hoe	- -			6 2			- 1			- 1		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	6 10		- 3	- 3		- 3	- 3	
	22 Oos	- -			- 4			- -			- -		
	23 Obu	- -			5 2			- -			- -		
	24 Veu	- -			- 4			- -			- -		
83 zo	25 Bee	- -	- 1		4 -	6 -		- -	- 1		- -	- 1	
	26 Iep	- 1			2 -			- 1			- 1		
9 OVl	27 Ass	- -	1 4	1 30	4 1	24 1	115 3	- -	- 1	5 77	- -	1 -	27 55
91 n	28 Hul	- 1			7 -			- -			- -		
	29 Mal	- 1			10 -			- 1			1 -		
	30 ZVl	1 2			3 -			- -			- -		
92 zw	31 Eek	- -	- 16		12 -	50 1		- -	1 62		- -	19 44	
	32 Eve	- -			- -			- 4			4 -		
	33 Gen	- 12			23 1			- 43			9 34		
	34 Gbr	- 2			4 -			- 7			5 2		
	35 Oud	- 1			4 -			1 5			- 6		

	36 Dro	- -			4 -			- 2			- 2					
93 zo	37 Aal	- -	- 3		11 -	28 -		2 -	3 -		- 2	- 3				
	38 Ger	- 2			14 -			- -			- -					
	39 Nin	- -			3 -			- -			- -					
Vgk	40 Vgk	- 1			- -			- -			- -					
10 ZBr	41 Duf	- -	- 9	- 19	7 -	90 2	120 4	- -	5 5	11 10	- -	1 9	5 16			
101 nw	42 Gri	- 7			18 -			- 1			- 1					
	43 Mec	- 2			61 2			5 4			1 8					
	44 Wol	- -			3 -			- -			- -					
102 zw	45 Brs	- 3	- 5		4 -	24 2		4 -	6 4		- 4	3 7				
	46 Erp	- -			6 -			- 1			1 -					
	47 Lee	- -			5 1			- 1			1 -					
	48 SGr	- -			6 -			- -			- -					
	49 SPl	- -			7 -			- 2			1 1					
103 o	50 BrO	- 1	- 1		4 -	4 -		- -	- -		- -	- -				
Bhk	51 Bhk	- 1			1 -			- 1			- 1					
11 Lim	52 Maa	- -		- 2	4 1		4 6	- -		3 24	- -		12 15			
	53 Ob1	- 2			- 2			3 19			8 14					
	54 Ob2	- -			- 2			- 1			1 -					

55 Ob3	- -	- -	- 2	1 1
56 Obo	- -	- -	- 2	2 -

kolom:		**110. -IN**			**111. GRAVIN e.a.**			**112. MEESTEREGGE**			**113. INCARNATIE**		
links		**l. -in**			**l. -in**			**l. -erse**			**l. -ie**		
rechts		**r. overig**			**r. -nede**			**r. -egge e.a.**			**r. -ioen**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	8 8		8 8	8 -		8 -	- -		- -	- -		- -
2 WHo	2 Kon	- -		1 8	- -		1 -	- -		- -	- -		- -
	3 Lei	- -			- -			- -			- -		
	4 Wes	- 5			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	2 -		2 -	- -		- -	- 1		- 1
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 1	1 -		1 -	- -		- -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- 2	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	- 1			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	34 6		34 9	- -		- -	5 -		7 -	- 1		- 7
	13 Bre	- 1			- -			- -			- 4		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		

7 Nri	15 Kle	1 -		1 -		1 -		1 -		- -		- -		- -	
8 WVl	16 Aar	- 1	5 47	6 51		- -	9 3	9 3		- -	- 29	- 29	- 1	17 32	24 38
81 n	17 Bru	5 37				9 2				- 24			6 25		
	18 Dam	- 4				- 1				- 2			- -		
	19 TDo	- -				- -				- -			10 1		
	20 Hoe	- 1				- -				- 1			- 3		
82 zw	21 Cal	- 3	- 3			- -	- -			- -	- -		- -	5 -	
	22 Oos	- -				- -				- -			- -		
	23 Obu	- -				- -				- -			5 -		
	24 Veu	- -				- -				- -			- -		
83 zo	25 Bee	- -	1 -			- -	- -			- -	- -		- 1	- 2	
	26 Iep	1 -				- -				- -			- 1		
9 OVl	27 Ass	- -	- 1	15 67		- -	- -	1 5		- -	- -	4 22	- 3	- 15	1 95
91 n	28 Hul	- -				- -				- -			- 1		
	29 Mal	- 1				- -				- -			- 10		
	30 ZVl	- -				- -				- -			- 1		
92 zw	31 Eek	- -	- -			- -	1 1			- -	1 20		- 10	- 59	
	32 Eve	- 4				- -				- -			- 2		
	33 Gen	8 35				1 1				- 18			- 41		
	34 Gbr	1 6				- -				- -			- 3		

	35 Oud	5	1			-	-			1	-			-	1				
	36 Dro	-	2			-	-			-	-			-	1				
93 zo	37 Aal	-	2	-	3	-	-	-	-	2	-	3	-	-	-	-	-		
	38 Ger	-	-			-	-			-	-			-	-				
	39 Nin	-	-			-	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			-	-			-	-			-	1				
10 ZBr	41 Duf	-	-	4	6	5	16	-	-	3	-	3	-	-	-	3	-	9	-	-	-	2	8	2	8
101 nw	42 Gri	1	-			1	-			-	-			1	4				
	43 Mec	3	6			2	-			3	1			1	2				
	44 Wol	-	-			-	-			-	-			-	2				
102 zw	45 Brs	-	4	1	9	-	-	-	-	4	-	6	-	-	-	-	-		
	46 Erp	-	1			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	1			-	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	-			-	-			-	-			-	-				
	49 SPl	1	1			-	-			-	-			-	-				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	1	-			-	-			-	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	-	-			12	15	-	-	-	-			3	-	-	-			-	-
	53 Ob1	11	11			-	-			3	-			-	-				

54 Ob2	- 1	- -	- -	- -
55 Ob3	1 1	- -	- -	- -
56 Obo	- 2	- -	- -	- -

kolom:		**114. ZONDAG-l**			**115. ZONDAG-ll**			**116. MAANDAG**			**117. DINSDAG-l**		
links		**l. zo(e)n-**			**l. zon-**			**l. maan-**			**l. din(g)s-**		
rechts		**r. zo(e)n(n)en-**			**r. zoen-**			**r. manen-**			**r. di(n)(g)sen-**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 10		- 10	8 2		8 2	- 23		- 23	7 9		7 9
2 WHo	2 Kon	- 1		1 7	- 1		3 5	- -		- 2	- -		2 -
	3 Lei	- 1			1 -			- -			- -		
	4 Wes	- 2			1 1			- -			1 -		
	5 NHo	- 1			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- 10		- 10	7 3		7 3	- -		- 6	1 3		1 3
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 1		1 1	1 1		1 1	- -		- 1	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- 1		- 2	- 1		- 2	- -		- -	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			- -			- -			1 -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		3 1	2 -		4 -	- -		2 -	- -		- -
	13 Bre	1 -			1 -			2 -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	6	-	32	8	34	8	6	-	17 23		19 23		- -		21	4	21 4	- 3	- 17	- 20
81 n	17 Bru	20	8					6	22					17	3				- 11		
	18 Dam	2	-					2	-					1	-				- 1		
	19 TDo	2	-					1	1					1	-				- -		
	20 Hoe	-	-					-	-					1	-				- 2		
82 zw	21 Cal	-	-	-	-			-	-	-	-			-	-	-	-		- -	- 1	
	22 Oos	-	-					-	-					-	-				- 1		
	23 Obu	-	-					-	-					-	-				- -		
	24 Veu	-	-					-	-					-	-				- -		
83 zo	25 Bee	-	-	1	-			-	-	1	-			-	-	-	-		- 1	- 2	
	26 Iep	1	-					1	-					-	-				- 1		
9 OVl	27 Ass	2	-	7	-	47	2	2	-	7	-	48 2		2	1	4	1	16 4	- 1	- 5	1 14
91 n	28 Hul	1	-					1	-					2	-				- 1		
	29 Mal	2	-					2	-					-	-				- 3		
	30 ZVl	2	-					2	-					-	-				- -		
92 zw	31 Eek	6	-	31	-			6	-	31	2			-	-	9	1		- 2	- 7	
	32 Eve	1	-					1	-					2	-				- -		
	33 Gen	20	1					20	1					6	1				- 6		
	34 Gbr	-	-					-	-					-	-				- -		
	35 Oud	2	-					2	1					1	-				- 1		

| | | |

55 Ob3	1 -	1 -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		118. DINSDAG-II			119. WOENSDAG			120. VRIJDAG			121. EIGENDOM		
links		l. din(g)s(en)-			l. woens-			l. vrij-			l. -dom		
rechts		r. disen-			r. goens-			r. vrijen-			r. -0		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	16 -		16 -	13 -		13 -	5 2		5 2	4 6		4 6
2 WHo	2 Kon	- -		2 -	- -		- 3	- -		2 -	- -		2 5
	3 Lei	- -			- -			1 -			- 1		
	4 Wes	1 -			- -			1 -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	4 -		4 -	4 -		4 -	- 4		1 4	1 -		1 -
	7 riH	- -			- -			1 -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	1 -		1 -	1 -		1 -	2 1		2 -
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	- -		- -	- -		- 1	1 -		1 -
	10 ZlZ	1 -			- -			- 1			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- -		1 -	3 -		3 -	- 1		- 1
	13 Bre	- -			- -			- -			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		

| | | |

	35 Oud	-	1			1	1			-	2			-	3								
	36 Dro	-	-			1	-			-	-			-	-								
93 zo	37 Aal	1	-	1	1	1	1	1	2	-	1	-	1	-	-	-	1						
	38 Ger	-	1			-	1			-	-			-	-								
	39 Nin	-	-			-	-			-	-			-	-								
Vgk	40 Vgk	1	-			1	-			3	1			-	-								
10 ZBr	41 Duf	-	-	2	12	4	14	1	-	5	1	6	1	-	1	-	6	1	6	-	-	-	3	1	5
101 nw	42 Gri	1	1			-	1			-	1			-	3								
	43 Mec	1	11			4	-			-	3			-	-								
	44 Wol	-	-			-	-			-	-			-	-								
102 zw	45 Brs	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	1						
	46 Erp	2	1			-	-			-	-			-	-								
	47 Lee	-	-			-	-			-	-			-	-								
	48 SGr	-	-			-	-			-	-			-	-								
	49 SPl	-	-			-	-			-	1			-	-								
103 o	50 BrO	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-						
Bhk	51 Bhk	-	-			1	-			-	1			-	1								
11 Lim	52 Maa	1	-		1	-	-	1		-	-		-	-	-			-	1				
	53 Ob1	-	-			-	-			-	-			-	1								

54 Ob2	- -	- -	- -	- -
55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**122. GEBOORTE**			**123. OORKOND**			**-123a hij**			**124. WIJ-l**		
links		**l. -te**			**l. -schap**			**l. <i>, <ii>**			**l. <i>**		
rechts		**r. -nis**			**r. -0**			**r. <ie>**			**r. <ii>, <ie>**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	2 -		2 -	1 88		1 88	69 -		69 -	119 1		119 1
2 WHo	2 Kon	- -		- 1	- 1		1 12	1 -		11 -	5 -		29 1
	3 Lei	- -			1 1			1 -			4 1		
	4 Wes	- -			- 2			3 -			2 -		
	5 NHo	- -			- 1			2 -			1 -		
3 OHo	6 Dor	- -		- -	1 28		1 30	29 -		31 -	22 22		24 23
	7 riH	- -			- 2			2 -			2 1		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- 7		- 10	4 -		5 -	13 2		15 2
5 Zee	9 Zie	- -		1 1	- 4		- 8	4 -		8 -	7 -		13 -
	10 ZlZ	- -			- 4			1 -			4 -		
	11 Voo	1 1			- -			1 -			1 -		
6 HBr	12 Ant	- -		1 -	1 2		3 5	3 -		8 -	8 -		22 1
	13 Bre	- -			1 2			3 -			8 1		
	14 riB	1 -			- 1			2 -			3 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- 2		- 2	- -		- -	2 -		3 -

8 WVl	16 Aar	- -	- 2	- 2	- -	16	4	22 6	5 -	22 56	27 57	13	1	38 116	53 139
81 n	17 Bru	- 2			9	3			9	51		11	86		
	18 Dam	- -			- -				3	1		2	11		
	19 TDo	- -			1 -				6 -			1	13		
	20 Hoe	- -			3 -				1 -			4	5		
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	5 -			- -	2	1	- -		5	9
	22 Oos	- -			- -				- 1			1	1		
	23 Obu	- -			1 -				1 -			4	3		
	24 Veu	- -			4 -				- -			-	4		
83 zo	25 Bee	- -	- -		1 -	1	1		- -	1 -		1	4	3	5
	26 Iep	- -			- 1				1 -			2	1		
9 OVl	27 Ass	- 1	- 1	2	3	1 -	3	1	72 11	3 -	12	1	108 3	6	1
91 n	28 Hul	- -			1 -				2 -			8 -			
	29 Mal	- -			- -				3	1		10 -			
	30 ZVl	- -			1	1			4 -			2	1		
92 zw	31 Eek	- 1	- 1		2 -	45	9		4 -	55	1	11	1	61 10	
	32 Eve	- -			4	2			2 -			8 -			
	33 Gen	- -			33	6			36	1		28	8		
	34 Gbr	- -			2	1			2 -			5	1		
	35 Oud	- -			- -				5 -			5 -			

	36 Dro	-	-			2	-			3	-			1	-			
93 zo	37 Aal	1	-	1	-	-	-	2	-	4	-	21	-	2	7	14	7	
	38 Ger	-	-			2	-			15	-			8	-			
	39 Nin	-	-			-	-			2	-			3	-			
Vgk	40 Vgk	-	-			5	1			5	-			6	-			
10 ZBr	41 Duf	-	-	2	-	6	-	3	-	17	7	32	8	2	-	32	-	58	-	7	1	99	2	126	5
101 nw	42 Gri	1	-			10	-			9	-			22	-			
	43 Mec	1	-			4	5			20	-			69	1			
	44 Wol	-	-			-	1			1	-			-	-			
102 zw	45 Brs	-	-	2	-	4	-	11	-	3	-	19	-	6	1	19	3	
	46 Erp	-	-			-	-			3	-			5	-			
	47 Lee	-	-			4	-			1	-			-	-			
	48 SGr	-	-			-	-			6	-			-	-			
	49 SPl	1	-			1	-			3	-			5	-			
103 o	50 BrO	2	-	2	-	3	-	3	-	3	-	3	-	2	-	2	-	
Bhk	51 Bhk	-	-			1	3			2	-			10	-			
11 Lim	52 Maa	1	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5	-			17
	53 Ob1	-	-			-	-			-	-			9	-			
	54 Ob2	-	-			-	-			-	-			2	-			

55 Ob3	- -	- -	- -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom: **links** **rechts**		**125. WIJ-II** **l. <i>, <ii>** **r. <ie<**			**126. HEM-I** **l. hem** **r. heme**			**127. HEM-II** **l. hem(e)** **r. hom(e), hum(e)**			**127a wij** **l. wij e.a.** **r. wer e.a.**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	20 -		120 -	76 -		76 -	76 1		76 1	20 -		120 -
2 WHo	2 Kon	5 -		29 -	- -		6 -	- -		6 1	5 -		29 -
	3 Lei	4 -			- -			- 1			4 -		
	4 Wes	2 -			1 -			1 -			2 -		
	5 NHo	1 -			1 -			1 -			1 -		
3 OHo	6 Dor	44 -		47 -	20 4		23 4	24 -		27 -	44 -		47 -
	7 riH	3 -			3 -			3 -			3 -		
4 Utr	8 Utr	14 1		16 1	1 -		2 -	1 1		2 1	15 -		17 -
5 Zee	9 Zie	7 -		13 -	1 -		3 -	- -		- -	7 -		13 -
	10 ZlZ	4 -			2 -			- -			5 -		
	11 Voo	1 -			- -			- -			1 -		
6 HBr	12 Ant	8 -		22 -	1 1		6 3	2 -		7 -	8 -		23 -
	13 Bre	8 1			2 1			2 -			9 -		
	14 riB	3 -			1 1			1 -			3 -		

7 Nri	15 Kle	2 -		3 -	- -		- -	- 2		- 2	2 -		3 -	
8 WVl	16 Aar	13 1	38 116	55 137	8 -	104 -	116 -	8 -	104 -	116 -	14 -	154 -	192 -	
81 n	17 Bru	11 86			76 -			76 -			97 -			
	18 Dam	2 11			8 -			8 -			13 -			
	19 TDo	1 13			5 -			5 -			14 -			
	20 Hoe	4 5			2 -			2 -			9 -			
82 zw	21 Cal	- -	6 8		- -	6 -		- -	6 -		- -	14 -		
	22 Oos	1 1			- -			- -			2 -			
	23 Obu	4 3			4 -			4 -			7 -			
	24 Veu	- 4			1 -			1 -			4 -			
83 zo	25 Bee	1 4	3 5		1 -	2 -		1 -	2 -		5 -	8 -		
	26 Iep	2 1			1 -			1 -			3 -			
9 OVl	27 Ass	7 -	28 -	129 3	3 -	14 -	70 -	3 -	14 -	70 -	7 -	28 -	132 -	
91 n	28 Hul	8 -			2 -			2 -			8 -			
	29 Mal	10 -			7 -			7 -			10 -			
	30 ZVl	3 -			2 -			2 -			3 -			
92 zw	31 Eek	11 1	69 2		2 -	35 -		2 -	35 -		12 -	71 -		
	32 Eve	8 -			1 -			1 -			8 -			
	33 Gen	35 1			24 -			24 -			36 -			
	34 Gbr	6 -			2 -			2 -			6 -			

	35 Oud	5 -			2 -			2 -			5 -				
	36 Dro	1 -			1 -			1 -			1 -				
93 zo	37 Aal	9 -	21 -		1 -	14 -		1 -	14 -		9 -	21 -			
	38 Ger	8 -			12 -			12 -			8 -				
	39 Nin	3 -			1 -			1 -			3 -				
Vgk	40 Vgk	6 -			5 -			5 -			6 -				
10 ZBr	41 Duf	8 -	101 -	131 -	2 -	10 4	16 13	2 -	14 1	29 2	8 -	101 -	131 -		
101 nw	42 Gri	22 -			2 3			5 -			22 -				
	43 Mec	70 -			6 1			7 1			70 -				
	44 Wol	- -			- -			- -			- -				
102 zw	45 Brs	7 -	22 -		1 2	5 7		3 -	12 -		7 -	22 -			
	46 Erp	5 -			- -			- -			5 -				
	47 Lee	- -			- 1			1 -			- -				
	48 SGr	- -			1 4			5 -			5 -				
	49 SPl	5 -			3 -			3 -			5 -				
103 o	50 BrO	2 -	2 -		- 1	- 1		1 1	1 1		2 -	2 -			
Bhk	51 Bhk	10 -			1 2			3 -			10 -				
11 Lim	52 Maa	5 -		17 -	1 -		1 2	1 -		3 2	3 2			13 6	
	53 Ob1	9 -			- 2			2 -			8 1				

54 Ob2	2 -	- -	- 1	1 1
55 Ob3	1 -	- -	- -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**128. ZIJ**			**130. DES**			**131. BEN**			**132. GEWEEST-l**		
links		**l. zij**			**l. des**			**l. ben**			**l. geweest, -wezen**		
rechts		**r. zoe**			**r. das**			**r. bem**			**r. gezijn**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	13 1		13 1	23 -		23 -	5 1		5 1	18 -		18 -
2 WHo	2 Kon	- -		8 1	1 -		2 -	- -		2 -	- -		2 -
	3 Lei	1 -			- -			- -			- -		
	4 Wes	2 -			- -			1 -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	4 -		4 -	- 1		- 1	1 -		1 -
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	2 -		2 -	4 -		4 -	- -		- -	1 -		1 -
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	- -		- -	- -		- 1	- -		- -
	10 ZlZ	1 -			- -			- 1			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		2 -	- -		- -	- -		1 -	- -		1 -
	13 Bre	- -			- -			1 -			1 -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		

7 Nri	15 Kle	- -		- -		- -			- -		- -			- -		- -			1 -
8 WVl	16 Aar	- -		1 58		1 59		- -		10 4		10 4		- -		- 1		- 1		- -		6 1		6 1
81 n	17 Bru	1 45					10 4							- -					5 -				
	18 Dam	- 5					- -							- -					1 1				
	19 TDo	- 6					- -							- -					- -				
	20 Hoe	- -					- -							- -					- -				
82 zw	21 Cal	- -		- -			- -			- -				- -					- -				
	22 Oos	- -					- -							- -					- -				
	23 Obu	- -					- -							- -					- -				
	24 Veu	- -					- -							- -					- -				
83 zo	25 Bee	- -		- -			- -			- -				- -					- -				
	26 Iep	- -					- -							- -					- -				
9 OVl	27 Ass	- 1		- 5		2 50	- -			3 -		13 -		- -		- -		2 8		- -		- -		5 1
91 n	28 Hul	- -					2 -							- -					- -				
	29 Mal	- 3					- -							- -					- -				
	30 ZVl	- 1					1 -							- -					- -				
92 zw	31 Eek	- 3		1 34			- -			8 -				- -		- 6				- -		5 1		
	32 Eve	- 1					- -							- 1						- -				
	33 Gen	- 23					7 -							- 3						4 1				
	34 Gbr	- 3					- -							- 1						- -				

	35 Oud	1	2			1	-			-	-			-	-				
	36 Dro	-	-			-	-			-	-			-	-				
93 zo	37 Aal	1	2	1	4	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-		
	38 Ger	-	2			-	-			-	1			-	-				
	39 Nin	-	-			1	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	-	-			1	-			-	-			4	1				
10 ZBr	41 Duf	-	-	9	2	17	2	1	-	4	-	11	-	-	-	3	-	5	-
101 nw	42 Gri	4	-			-	-			1	-			2	-				
	43 Mec	4	2			3	-			1	-			-	-				
	44 Wol	1	-			-	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	2	-	7	-	1	-	7	-	1	-	1	-	-	-	-	-		
	46 Erp	-	-			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	-			-	-			-	-			-	-				
	48 SGr	1	-			4	-			-	-			-	-				
	49 SPl	2	-			1	-			-	-			-	-				
103 o	50 BrO	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	1	-			-	-			-	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	2	-			9	-	3	-			27	1	-	-			6	-
	53 Ob1	3	-			11	1			2	-			-	-				

54 Ob2	1 -	5 -	1 -	- -
55 Ob3	2 -	4 -	1 -	- -
56 Obo	1 -	2 -	2 -	- -

kolom:		**133. GWEEST-II**			**134. GAAND**			**135. STOND(EN)**			**136. WILDE(N)**		
links		**l. geweest**			**l. gaand**			**l. stond**			**l. wilde**		
rechts		**r. gewezen**			**r. gangend**			**r. stoed**			**r. woude, wolde**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	12 7		12 7	2 2		2 2	- 2		- 2	8 4		8 4
2 WHo	2 Kon	- -		1 1	- -		- -	- -		- -	- -		2 -
	3 Lei	- -			- -			- -			- -		
	4 Wes	- 1			- -			- -			1 -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	1 -		1 -	1 3		1 3	- 1		- 1	2 2		3 4
	7 riH	- -			- -			- -			1 2		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 1	- -		- -	1 -		1 -	- 2		- 2
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- 1		- 1	- -		- -	2 -		2 -
	10 ZlZ	- -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		1 -	- -		3 -	- -		1 1	- -		1 -
	13 Bre	1 -			1 -			1 1			- -		
	14 riB	- -			- -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- 1	- -		- -	- -		- -	- 1		- 1

8 WVl	16 Aar	- -	5 2	5 2	- -	4 6	6 7	1 -	29 4	30 5	- -	22 -	22 -		
81 n	17 Bru	4 2			4 6			19 3			17 -				
	18 Dam	1 -			- -			2 -			2 -				
	19 TDo	- -			- -			5 1			1 -				
	20 Hoe	- -			- -			- -			- -				
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	1 1		- -	- 1		- -	- -			
	22 Oos	- -			- 1			- -			- -				
	23 Obu	- -			1 -			- -			- -				
	24 Veu	- -			- -			- 1			- -				
83 zo	25 Bee	- -	- -		- -	- -		1 -	1 -		- -	- -			
	26 Iep	- -			- -			- -			- -				
9 OVl	27 Ass	- -	- -	5 1	- 1	- 1	10 5	- -	1 -	15 -	1 -	3 -	22 -		
91 n	28 Hul	- -			- -			- -			- -				
	29 Mal	- -			- -			- -			1 -				
	30 ZVl	- -			- -			1 -			1 -				
92 zw	31 Eek	- -	5 1		- -	4 3		1 -	12 -		- -	16 -			
	32 Eve	- -			1 1			- -			- -				
	33 Gen	4 1			3 1			11 -			10 -				
	34 Gbr	- -			- -			- -			3 -				
	35 Oud	- -			- 1			- -			1 -				

	36 Dro	-	-			-	-			-	-			-	-		
93 zo	37 Aal	-	-		-	2	-		3	-		1	-		1	-		1	-
	38 Ger	-	-			1	-			-	-			-	-		
	39 Nin	-	-			-	-			-	-			-	-		
Vgk	40 Vgk	4	-			-	-			-	-			3	-		
10 ZBr	41 Duf	-	-	2	-	2	-	-	2	3	4	3	-	-	1	1	2	3	- 1	- 3	- 6
101 nw	42 Gri	2	-			-	-			-	1			-	1				
	43 Mec	-	-			2	3			1	-			-	1				
	44 Wol	-	-			-	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-		-	-		1	-		-	-	1	1		-	-	- 1	
	46 Erp	-	-			-	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	-			-	-			-	1			-	1				
	48 SGr	-	-			-	-			1	-			-	-				
	49 SPl	-	-			1	-			-	-			-	-				
103 o	50 BrO	-	-		-	1	-		1	-		-	-		-	-		- 1	
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			-	-			-	-				
11 Lim	52 Maa	1	-		1	-	-			-	-	1	-		-	-			- 1
	53 Ob1	-	-			-	-			-	-			-	1				
	54 Ob2	-	-			-	-			-	-			-	-				

55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

kolom:		**137. VOLT.DW.**			**138. ZEGELEN**			**139. DUIZEN**			**140. AF-II**		
links		**l. ge-**			**l. 0-**			**l. -0**			**l. af, of**		
rechts		**r. 0-**			**r. be-**			**r. -tig**			**r. ave**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	8 15		8 15	7 86		7 86	94 1		94 1	47 -		47 -
2 WHo	2 Kon	- 1		5 4	- 4		7 23	3 -		21 -	- -		12 -
	3 Lei	1 1			1 6			4 -			2 -		
	4 Wes	1 -			- 3			2 -			2 -		
	5 NHo	- 1			1 -			2 -			1 -		
3 OHo	6 Dor	- 9		1 10	- 28		1 32	10 2		11 4	24 -		25 -
	7 riH	1 1			1 4			1 2			1 -		
4 Utr	8 Utr	- 1		- 1	- 11		- 14	14 -		17 -	6 -		7 -
5 Zee	9 Zie	- -		- 1	- 6		3 9	4 -		8 2	4 -		6 -
	10 ZlZ	- 1			1 3			3 2			1 -		
	11 Voo	- -			1 -			1 -			1 -		
6 HBr	12 Ant	- -		- -	- 3		4 6	2 4		3 7	4 -		5 -
	13 Bre	- -			2 2			1 1			- -		
	14 riB	- -			- 1			- -			1 -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	1 1		1 1	2 -		3 -	1 -		1 -

8 WVl	16 Aar	- -	- 33	- 35	3 -	128 15	152 17	- -	2 23	2 32	2 -	68 -	75 -	
81 n	17 Bru	- 31			89 10			2 14			51 -			
	18 Dam	- -			7 3			- 1			7 -			
	19 TDo	- 2			16 -			- 6			4 -			
	20 Hoe	- -			7 -			- -			- -			
82 zw	21 Cal	- -	- -		- -	7 -		- -	- 5		1 -	3 -		
	22 Oos	- -			2 -			- -			- -			
	23 Obu	- -			4 -			- 1			2 -			
	24 Veu	- -			- -			- 4			- -			
83 zo	25 Bee	- -	- -		4 -	6 -		- 1	- 2		- -	1 -		
	26 Iep	- -			2 -			- 1			1 -			
9 OVl	27 Ass	- -	- -	- 34	5 -	29 -	121 21	- 2	3 5	8 38	3 -	9 -	81 3	
91 n	28 Hul	- -			9 -			1 2			1 -			
	29 Mal	- -			10 -			1 -			2 -			
	30 ZVl	- -			5 -			1 1			2 -			
92 zw	31 Eek	- -	- 15		8 -	46 16		- 5	3 23		3 -	45 -		
	32 Eve	- -			7 1			- 4			1 -			
	33 Gen	- 15			20 14			3 10			28 -			
	34 Gbr	- -			8 -			- 1			4 -			
	35 Oud	- -			- -			- 1			6 -			

	36 Dro	- -			- -			- 1			- -							
93 zo	37 Aal	- 2	- 12		7 1	19 1		- -	- -		4 1	18 2						
	38 Ger	- 9			9 -			- -			12 -							
	39 Nin	- 1			1 -			- -			2 1							
Vgk	40 Vgk	- 4			3 3			1 5			4 -							
10 ZBr	41 Duf	- 1	- 38	- 48	3 3	11 22	26 32	- -	- 27	1 41	- -	15 3	28 6					
101 nw	42 Gri	- 10			2 13			- 19			4 2							
	43 Mec	- 25			6 5			- 4			10 1							
	44 Wol	- 2			- -			- 3			1 -							
102 zw	45 Brs	- -	- 7		2 1	14 7		- 2	- 7		3 1	9 3						
	46 Erp	- -			6 1			- -			- -							
	47 Lee	- 1			- 5			- -			1 1							
	48 SGr	- -			- -			- -			- 1							
	49 SPl	- 3			4 -			- 1			5 -							
103 o	50 BrO	- -	- -		- -	- -		1 3	1 3		1 -	1 -						
Bhk	51 Bhk	- -			3 -			- 1			4 1							
11 Lim	52 Maa	- 1		- 5	2 -		2 1	1 -		1 1	1 -		11 2					
	53 Ob1	- 3			- 1			- -			5 1							
	54 Ob2	- -			- -			- -			2 -							

55 Ob3	- -	- -	- -	1 -
56 Obo	- -	- -	- -	1 -

kolom:		141. OFTE-II			142. MIDSZOMERS			143. ANDAG			144. BRIEF		
links		l. of, och			l. midszomers			l. octaaf			l. brief		
rechts		r. ofte, ochte			r. te midden zomer			r. andag			r. letter		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	90 24		90 24	- 4		- 4	3 -		3 -	97 62		97 62
2 WHo	2 Kon	5 -		26 10	- -		- -	- -		- -	2 4		16 23
	3 Lei	4 3			- -			- -			2 5		
	4 Wes	4 1			- -			- -			2 3		
	5 NHo	2 -			- -			- -			1 1		
3 OHo	6 Dor	22 5		25 6	- -		- 1	- -		- -	44 4		48 5
	7 riH	3 1			- 1			- -			4 1		
4 Utr	8 Utr	10 4		13 4	- -		- -	- -		- -	12 2		15 3
5 Zee	9 Zie	6 -		11 2	- -		- -	- -		- -	6 1		10 6
	10 ZIZ	4 2			- -			- -			4 2		
	11 Voo	- -			- -			- -			- 2		
6 HBr	12 Ant	- 6		2 13	- -		- -	- -		- -	- 5		3 15
	13 Bre	- 5			- -			- -			1 6		
	14 riB	- 1			- -			- -			2 1		

7 Nri	15 Kle	2 -		3 1	- -		- -	- -		- -	3 -		3 -		
8 WVl	16 Aar	14 -	179 4	202 5	1 -	14 3	15 3	- -	- -	7 -	1 14	19 152	19 184		
81 n	17 Bru	19 1			10 1			4 -			16 96				
	18 Dam	10 1			- 1			- -			1 10				
	19 TDo	18 1			2 -			2 -			1 15				
	20 Hoe	7 -			- -			- -			- 7				
82 zw	21 Cal	- -	10 -		- -	1 -		- -	- -		- -	- 13			
	22 Oos	2 -			- -			- -			- 2				
	23 Obu	4 -			1 -			- -			- 7				
	24 Veu	3 -			- -			- -			- 4				
83 zo	25 Bee	4 -	6 -		- -	- -		- -	- -		- 5	- 7			
	26 Iep	2 -			- -			- -			- 2				
9 OVl	27 Ass	5 2	32 3	102 65	- -	- -	- 13	- -	1 -	5 11	- 5	2 31	14 169		
91 n	28 Hul	8 -			- -			- -			1 8				
	29 Mal	11 -			- -			- -			- 11				
	30 ZVl	8 1			- -			1 -			1 7				
92 zw	31 Eek	7 -	46 37		- 1	- 8		- -	2 3		- 9	10 77			
	32 Eve	3 4			- 1			- -			- 9				
	33 Gen	22 25			- 4			- 1			5 48				
	34 Gbr	2 5			- 2			1 1			2 5				

	35 Oud	6	1			-	-			1	1			3	1		
	36 Dro	3	-			-	-			-	-			-	3		
93 zo	37 Aal	1	5	9	15	-	1	-	5	-	1	1	1	-	9	-	21
	38 Ger	6	7			-	4			-	-			-	9		
	39 Nin	1	2			-	-			1	-			-	2		
Vgk	40 Vgk	7	1			-	-			-	-			1	6		
10 ZBr	41 Duf	1	4	2	38	3	74	-	-	-	1	-	2	-	-	-	5	-	6	-	10	3 102	6 145
101 nw	42 Gri	-	12			-	-			-	-			1	21		
	43 Mec	1	19			-	1			-	5			2	58		
	44 Wol	-	3			-	-			-	-			-	3		
102 zw	45 Brs	-	6	-	30	-	-	-	-	-	1	-	1	1	6	1	31
	46 Erp	-	7			-	-			-	-			-	7		
	47 Lee	-	3			-	-			-	-			-	2		
	48 SGr	-	6			-	-			-	-			-	6		
	49 SPl	-	4			-	-			-	-			-	5		
103 o	50 BrO	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4
Bhk	51 Bhk	-	3			-	-			-	2			-	6		
11 Lim	52 Maa	2	1		9 4	-	-		- -	-	1		3 2	5	1		7 2
	53 Ob1	4	2			-	-			3	1			-	1		

54 Ob2	- 1	- -	- -	- -
55 Ob3	1 -	- -	- -	- -
56 Obo	1 -	- -	- -	- -

kolom:		**145. CHARTER**			**147. BUNDER**			**148. MORGEN**			**149. BURGER**		
links		**l. charter, kaart**			**l. bunder**			**l. morgen**			**l. burger**		
rechts		**r. handvest**			**r. morgen, gemet**			**r. gemet**			**r. poorter**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	- 9		- 9	2 11		2 11	9 2		9 2	3 37		3 37
2 WHo	2 Kon	- -		- 1	- 2		- 8	2 -		8 -	- -		- 4
	3 Lei	- -			- 1			1 -			- -		
	4 Wes	- -			- 2			2 -			- 1		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	- 9		- 9	- -		- -	- -		- -	2 14		2 14
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- 3		- 3	3 -		3 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- 4	- -		- 4	- 5		- 5
	10 ZlZ	- -			- 4			- 4			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		1 -	4 2		8 2	- -		1 1	- 2		- 5
	13 Bre	- -			2 -			- -			- 1		
	14 riB	- -			1 -			- -			- 1		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	- -		- -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- -	10 -	14 -	1 8	4 94	6 115	- 8	- 94	- 115	- 2	- 55	- 62	
81 n	17 Bru	6 -			1 68			- 68			- 44			
	18 Dam	1 -			- 3			- 3			- 5			
	19 TDo	- -			1 8			- 8			- 1			
	20 Hoe	1 -			- 1			- 1			- 1			
82 zw	21 Cal	- -	2 -		- -	- 8		- -	- 8		- -	- 2		
	22 Oos	- -			- 1			- 1			- 1			
	23 Obu	1 -			- 3			- 3			- 1			
	24 Veu	1 -			- 4			- 4			- -			
83 zo	25 Bee	2 -	2 -		- 2	- 2		- 2	- 2		- 1	- 3		
	26 Iep	- -			- -			- -			- 1			
9 OVl	27 Ass	3 -	6 -	23 -	2 6	7 18	78 60	- 6	- 18	- 60	- -	- 3	- 28	
91 n	28 Hul	2 -			1 1			- 1			- 1			
	29 Mal	- -			4 7			- 7			- 1			
	30 ZVl	1 -			- 4			- 4			- 1			
92 zw	31 Eek	- -	13 -		8 5	46 30		- 5	- 30		- -	- 18		
	32 Eve	- -			3 6			- 6			- -			
	33 Gen	- -			17 16			- 16			- 14			
	34 Gbr	6 -			5 -			- -			- 1			
	35 Oud	3 -			6 1			- 1			- 3			

	36 Dro	2	-			4	1			-	1			-	-				
93 zo	37 Aal	-	-	1	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	1	-	1		
	38 Ger	-	-			4	-			-	-			-	-				
	39 Nin	1	-			4	-			-	-			-	-				
Vgk	40 Vgk	2	-			-	-			-	-			-	-				
10 ZBr	41 Duf	-	-	1	-	2	-	3	-	25	1	42 1	-	-	1	-	1	-	-	-	1 8
101 nw	42 Gri	1	-			9	-			-	-			-	4				
	43 Mec	-	-			12	1			-	1			-	2				
	44 Wol	-	-			1	-			-	-			-	-				
102 zw	45 Brs	-	-	-	-	1	-	15	-	-	-	-	-	-	-	1	1		
	46 Erp	-	-			5	-			-	-			-	-				
	47 Lee	-	-			2	-			-	-			-	-				
	48 SGr	-	-			3	-			-	-			-	-				
	49 SPl	-	-			1	-			-	-			1	1				
103 o	50 BrO	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Bhk	51 Bhk	-	-			-	-			-	-			-	3				
11 Lim	52 Maa	2	-		4	-	3	2		28 2	2	-		2	-	-	1		- 1
	53 Ob1	1	-			12	-			-	-			-	-				
	54 Ob2	-	-			6	-			-	-			-	-				

55 Ob3	- -	4 -	- -	- -
56 Obo	- -	3 -	- -	- -

kolom:		**150. KERST-**			**151. KOND DOEN**			**152. MERS**			**153. BEEMD**		
links		**l. kerst-**			**l. doen kond**			**l. mers**			**l. maad**		
rechts		**r. midwinter**			**r. doen te weten**			**r. beemd, maad**			**r. beemd**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 -		4 -	91 8		91 8	1 5		1 5	5 -		5 -
2 WHo	2 Kon	- -		1 1	- 3		21 5	- 1		- 2	1 -		2 -
	3 Lei	- -			5 1			- -			- -		
	4 Wes	- -			3 -			- -			- -		
	5 NHo	- -			- -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	4 1		5 1	24 2		27 2	- -		- -	- -		- -
	7 riH	1 -			3 -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	2 9		3 11	- -		- -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	3 -		11 -	- -		- 1	- -		1 -
	10 ZlZ	- -			5 -			- 1			1 -		
	11 Voo	- -			2 -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	2 -		2 -	4 -		16 -	- 3		- 3	- -		- 3
	13 Bre	- -			8 -			- -			- 3		
	14 riB	- -			2 -			- -			- -		
7 Nri	15 Kle	- -		- -	1 -		2 -	- -		- -	- -		- -

8 WVl	16 Aar	- 1	6 27	8 30	- 14	1 142	1 173	- 3	7 21	9 22	3 -	21 -	22 -
81 n	17 Bru	5 22			- 88			6 15			15 -		
	18 Dam	1 -			1 10			- 1			1 -		
	19 TDo	- -			- 15			- 1			1 -		
	20 Hoe	- -			- 4			- -			- -		
82 zw	21 Cal	- -	- 1		- -	- 13		- -	- -		- -	- -	
	22 Oos	- -			- 2			- -			- -		
	23 Obu	- 1			- 6			- -			- -		
	24 Veu	- -			- 4			- -			- -		
83 zo	25 Bee	- 1	- 2		- 5	- 7		- -	- -		- -	- -	
	26 Iep	- 1			- 2			- -			- -		
9 OVl	27 Ass	- -	- 2	29 6	3 3	13 15	73 74	1 1	3 3	46 7	1 -	3 -	7 -
91 n	28 Hul	- -			8 1			- -			- -		
	29 Mal	- 2			- 10			1 1			1 -		
	30 ZVl	- -			2 1			1 1			1 -		
92 zw	31 Eek	- 1	22 4		- 11	38 38		2 -	33 3		- -	3 -	
	32 Eve	2 -			- 7			- -			- -		
	33 Gen	10 2			33 14			19 2			2 -		
	34 Gbr	3 1			2 4			4 -			- -		
	35 Oud	6 -			1 -			5 1			1 -		

	36 Dro	- -			1 -				1 -				- -						
93 zo	37 Aal	3 -	7 -		7 1	12 3			2 -	7 -			- -	- -					
	38 Ger	4 -			1 1				4 -				- -						
	39 Nin	- -			4 -				1 -				- -						
Vgk	40 Vgk	- -			4 1				- -				- -						
10 ZBr	41 Duf	6 -	72 -	99 1	8 -	99 4	143 6		- 2	- 10	1 16		- 2	- 10	- 16				
101 nw	42 Gri	12 -			20 1				- 4				- 4						
	43 Mec	53 -			67 3				- 4				- 4						
	44 Wol	1 -			3 -				- -				- -						
102 zw	45 Brs	3 -	20 1		6 -	34 2			- 1	1 3			- 1	- 3					
	46 Erp	6 -			7 -				- 2				- 2						
	47 Lee	2 -			5 -				- -				- -						
	48 SGr	4 -			6 1				- -				- -						
	49 SPl	3 1			4 -				1 -				- -						
103 o	50 BrO	2 -	2 -		3 -	3 -			- -	- -			- -	- -					
Bhk	51 Bhk	- -			6 -				- -				- -						
11 Lim	52 Maa	2 -		14 -	4 -		7 -		- -		2 15		- -		- 15				
	53 Ob1	11 -			- -				2 7				- 7						
	54 Ob2	- -			- -				- 2				- 2						

55 Ob3	1 -	- -	- 3	- 3
56 Obo	- -	- -	- 3	- 3

kolom:		154. PAARD			155. PINKSTEREN			156. TACHTIG			157. TAFEL		
links		l. paard			l. pinksteren			l. tachtig			l. tafel		
rechts		r. ors			r. sinksen			r. vierwerftwintig			r. dis		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	4 -		4 -	2 4		2 4	137 -		137 -	- -		- -
2 WHo	2 Kon	- -		1 -	- -		1 -	3 -		28 1	- -		- -
	3 Lei	- -			- -			6 -			- -		
	4 Wes	1 -			1 -			4 -			- -		
	5 NHo	- -			- -			1 -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	2 4		2 4	48 1		52 1	3 -		3 -
	7 riH	- -			- -			4 -			- -		
4 Utr	8 Utr	- -		- -	- -		- -	9 -		11 -	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		- -	- -		- -	6 -		12 -	- -		- -
	10 ZlZ	- -			- -			5 -			- -		
	11 Voo	- -			- -			1 -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- 1	- 1		- 2	7 -		18 -	- -		1 -
	13 Bre	- 1			- -			6 -			- -		
	14 riB	- -			- -			3 -			1 -		

7 Nri	15 Kle	- -		- -		- -			- -	1 -			1 -		- -			- -	
8 WVl	16 Aar	- -		11 1		11 1		- -	- 16	- 19	16 -		86 11		107 13		- -	3 8	3 9
81 n	17 Bru	10 1					- 14				39 10						3 7		
	18 Dam	1 -					- -				8 1						- -		
	19 TDo	- -					- 1				9 -						- -		
	20 Hoe	- -					- 1				5 -						- -		
82 zw	21 Cal	- -		- -			- -		- 2		- -		12 -				- -	- -	
	22 Oos	- -					- 1				3 -						- -		
	23 Obu	- -					- -				5 -						- -		
	24 Veu	- -					- -				4 -						- -		
83 zo	25 Bee	- -		- -			- -		- -		1 -		2 2				- 1	- 1	
	26 Iep	- -					- -				- 2						- -		
9 OVl	27 Ass	- -		- -		3 3		- -	- 2	- 12	5 1		23 1		153 22		- -	- -	5 1
91 n	28 Hul	- -					- -				5 -						- -		
	29 Mal	- -					- -				11 -						- -		
	30 ZVl	- -					- 2				2 -						- -		
92 zw	31 Eek	- -		- -			- -		- 7		8 -		71 14				- -	3 1	
	32 Eve	- -					- -				8 1						- -		
	33 Gen	3 3					- 4				40 8						3 1		
	34 Gbr	- -					- -				4 -						- -		

	35 Oud	- -			- 3			6 2				- -							
	36 Dro	- -			- -			3 1				- -							
93 zo	37 Aal	- -	- -		- 1	- 2		11 -	24 5			- -	2 -						
	38 Ger	- -			- 1			11 5				2 -							
	39 Nin	- -			- -			2 -				- -							
Vgk	40 Vgk	1 1			- -			6 -				- -							
10 ZBr	41 Duf	- -	2 2	5 2	- -	- 10	- 12	10 -	96 -	134 1		- -	- -	2 -					
101 nw	42 Gri	2 2			- 4			19 -				- -							
	43 Mec	- -			- 6			63 -				- -							
	44 Wol	- -			- -			3 -				- -							
102 zw	45 Brs	1 -	- -		- -	- 1		4 -	29 1			- -	2 -						
	46 Erp	- -			- -			6 -				- -							
	47 Lee	- -			- -			4 -				- -							
	48 SGr	1 -			- 1			5 -				- -							
	49 SPl	- -			- -			6 -				- -							
103 o	50 BrO	- -	- -		- -	- -		3 -	3 -			- -	- -						
Bhk	51 Bhk	- -			- 2			6 -				- -							
11 Lim	52 Maa	- -		- 3	- -		- -	5 -		26 -		- -		3 -					
	53 Ob1	- 3			- -			12 -				2 -							

54 Ob2	- -	- -	3 -	1 -
55 Ob3	- -	- -	4 -	- -
56 Obo	- -	- -	1 -	- -

kolom:		**157a togen**			**158. VONNIS**			**159. WIJSDOM**			**160. VOOGD**		
links		**l. togen**			**l. vonnis**			**l. wijsdom**			**l. voogd**		
rechts		**r. tonen**			**r. wijsdom, oordeel**			**r. oordeel**			**r. momboor**		
reg.	mtp.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.	56 mtp.	sub-reg.	11 reg.
1 Hgk	1 Hgk	16 -		16 -	6 1		6 1	- 1		- 1	- 3		- 3
2 WHo	2 Kon	- -		2 -	- -		2 -	- -		- -	- -		- -
	3 Lei	- -			- -			- -			- -		
	4 Wes	- -			- -			- -			- -		
	5 NHo	- -			1 -			- -			- -		
3 OHo	6 Dor	2 -		2 -	1 -		1 -	- -		- -	- 4		- 4
	7 riH	- -			- -			- -			- -		
4 Utr	8 Utr	1 -		1 -	- 2		- 2	- 2		- 2	- -		- -
5 Zee	9 Zie	- -		1 -	- -		- -	- -		- -	- -		- -
	10 ZlZ	1 -			- -			- -			- -		
	11 Voo	- -			- -			- -			- -		
6 HBr	12 Ant	- -		- 1	1 -		3 -	- -		- -	- -		- 1
	13 Bre	- -			2 -			- -			- 1		
	14 riB	- 1			- -			- -			- -		

| | | |

| | | |

54 Ob2	- -	- -	- -	- -
55 Ob3	- -	- -	- -	- -
56 Obo	- -	- -	- -	- -

Curriculum vitae

Marijke Mooijaart (-Jansen) werd in 1948 geboren in Wilsveen (gem. Leidschendam). Zij haalde in 1966 het diploma HBS-A, en volgde de opleiding voor de MO-akten Nederlands A en B aan de School voor Taal- en Letterkunde (tegenwoordig Haagse Leergangen) te Den Haag; diploma's resp. 1969 en 1975. Zij vervolgde haar studie aan de Rijksuniversiteit te Leiden; kandidaatsexamen 1976, doctoraalexamen 1985 (hoofdrichting taalkunde). Gedurende een jaar werkte zij aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden mee aan de voorbereiding van de bouw van een databank 13e-eeuws Nederlands. Vervolgens werd zij in 1986 op dit instituut aangesteld als onderzoeker in opleiding met de opdracht om als proefschrift een taalatlas op basis van de ambtelijke teksten van deze databank te vervaardigen. Sinds 1 september 1991 is zij op het INL als aspirant-redacteur verbonden aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal.

Stellingen

behorende bij het proefschrift
Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten van M.A. Mooijaart.

1. Middeleeuwse oorkondentaal is niet uniform.

2. Gebruik van hoofdletters voor appellatieve eigennamen in uitgaven van dertiende-eeuwse ambtelijke teksten leidt noodzakelijkerwijs tot inconsequenties.
   J. Buntinx en M. Gysseling, *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen*. Tongeren, 1965.

3. De uitspraak van de **<g>** in *Alexanders Geesten*, de titel van een werk van Jacob van Maerlant, is [ˈdʒ] of [ʒ], niet [ɣ], als men tenminste zoals gebruikelijk ofwel de (waarschijnlijke) klankvorm van het Middelnederlandse woord ofwel die van het Nieuwnederlandse equivalent (geste) als criterium kiest.

4. **Willegare** is geen garen, en zou het in de gegeven context in de 13de-eeuwse Brugse lakenkeuren ook niet kunnen zijn.
   G. de Poerck, *La draperie Médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie*. Brugge, 1951. *III Glossaire flamand*, 139.

5. Tot de meest relevante informatie met betrekking tot woorden of woordvormen uit historische taalfasen, zoals vermeld in woordenboeken en grammatica's, hoort niet alleen lokalisering en datering, maar ook het genre van de tekst waarin het woord is aangetroffen, en, als dat een berijmde tekst is, de positie in of buiten het rijm.

6. Door afleiding gevormde vrouwelijke persoonsnamen moeten in een woordenboek in principe als afzonderlijke lemma's behandeld worden.

7. Het centraal invoeren van gestandaardiseerde referentiewoorden voor de Nederlandse woordenschat (ook de historische) is noodzakelijk in verband met het toenemende gebruik en uitwisseling van electronische databanken.

8. Het beste woordenboek is een zo compleet mogelijke digitale databank; het ideale woordenboek is een hanteerbaar boek met de belangrijkste informatie uit een dergelijke databank.
   Linda P. Verstraten, *Vaste Verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Leiden, 1992. p. 229.

9. Onderricht in de artistieke, historische en methodische aspecten van de moderne communicatiemedia als film en televisie hoort een plaats te krijgen in het voortgezet onderwijs, zo nodig ten koste van (een deel van) de tijd die is ingeruimd voor de traditionele kanonieke literatuur.